

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

На правах рукопису

Драч Оксана Олександрівна

УДК 378 (470+571)–055.2: 930.85: 94 (4) «18/19»

**ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

**Науковий консультант
Калініченко Володимир Вікторович
доктор історичних наук, професор**

**Черкаси – 2011
ЗМІСТ**

ВСТУП	3
Розділ 1 Історіографія, джерела та методологія дослідження	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Аналіз джерельної бази	33
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	47
Розділ 2 Суспільство в осягненні вищої жіночої освіти	59
2.1. Суспільні трансформації другої половини XIX – початку XX ст. як фактор емансипації жінок	59
2.2. Осмислення батьками інноваційних запитів доньок	80
2.3. Дискусія щодо вищої освіти для «слабкої статі»	101
2.4. Форми громадської підтримки вищих жіночих курсів	120
Розділ 3 Політика державної влади у сфері вищої жіночої освіти	144
3.1. Офіційний дискурс щодо наукових запитів жінок	144
3.2. Діяльність урядових комісій 1870–1880-х рр. із питань жіночої освіти	167
3.3. Влада і вища жіноча школа на початку XX ст.	182
3.4. Позиція влади з приводу допуску жінок в університети	199
3.5. Правове становище випускниць	213
Розділ 4 Створення вищих жіночих курсів та засади їхньої діяльності	228
4.1. Формування мережі вищих жіночих курсів	228
4.2. Організаційно-правові засади діяльності	250
4.3. Навчальний процес: плинність та результативність	270
4.4. Соціальна підтримка слухачок	290
Розділ 5 Курсистка – жінка модерного часу	314
5.1. Динаміка контингенту вищих жіночих курсів	314
5.2. Соціальний портрет слухачок	336
5.3. Повсякдення курсисток: очікування і реалії	357
5.4. Культурницький потенціал і самореалізація випускниць	380
ВИСНОВКИ	396
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	408
ДОДАТКИ	510

Актуальність проблеми. У сучасному світі остаточно подолані усталені в попередні епохи стереотипи масової свідомості щодо другорядності місця жінки в соціумі, винятково статевого розподілу ролей та обов'язків у родині, товаристві та державі. Гендерна рівність разом із підвищення статусу жінки стали незаперечним фактом, з яким змушені рахуватися політики, урядовці, соціологи та науково-педагогічний загал. Витоки цього процесу сягають доби Нового часу, характерною рисою якого стала емансипація жіноцтва. Ідентифікація Російської імперії, у складі якої перебували дев'ять українських губерній, з європейською цивілізацією включала передусім підтримку ідеалів та цінностей модернізації, що з середини XIX ст. було завданням державної політики [1, с. 368]. Невід'ємним компонентом цього визначався розвиток системи жіночої освіти, завершеності якій надало становлення протягом другої половини XIX – початку XX ст. вищої жіночої школи. Аналогічність процесів суспільно-політичних та економічних трансформацій, що близько 20 років відбуваються на теренах пострадянського простору спонукає до ретельного осмислення ретроспективи просвітницько-гуманістичних надбань попередніх поколінь, їхніх здобутків та прорахунків. Вітчизняній історичній науці важливо науково-теоретично узагальнити зазначені питання, адже належне розуміння історичного досвіду, зокрема, створення та діяльності вищої жіночої освіти та її впливу на суспільство і розвиток країни в цілому, дає можливість враховувати традиції попередників у сучасній освітянській практиці, уникати помилок минулого.

Результатом структурних реформ вищої школи років незалежності України стало створення розвиненої та розгалуженої системи вищої освіти, яка за кількісними та якісними показниками, в основному, відповідає рівню розвинених країн і поступово стає конкурентоспроможною у європейському освітянському просторі. Початок XXI ст. ознаменувався суттєвим зростанням уваги суспільства до вищої освіти. Після підписання Болонської декларації Україна модернізує вищу школу в напрямі досягнення умов, необхідних для повноцінного входження в

європейській освітній простір. З огляду на це актуальності набуває розробка та висвітлення процесів виникнення та становлення вищої жіночої школи, що відбувалися на теренах України протягом другої половини XIX – початку XX ст. Вивчення історії розвитку вищої жіночої освіти є доцільним з точки зору важливості осмислення досвіду взаємодії громадськості та органів влади, врахування ролі суспільного складника у ефективності функціонування системи вищої школи, що дає можливість уникати помилок минулого. Своєчасне дослідження цих питань дає змогу вжити адекватних заходів для зменшення соціальної напруги у сфері сучасної вищої освіти, зменшення витрат та пом'якшення конфліктів, що супроводжують її реформування.

Розуміння сучасної парадигми вищої освіти в державі неможливе без урахування історичного досвіду, що відображав би світові надбання, та знань, які відбивали б національну специфіку, менталітет народу. Натомість саме піддані Російської імперії, серед яких було чимало представниць з України, належали до авангарду передового жіноцтва Європи, яке з середини XIX ст. заявило про свої прагнення ґрунтовних знань і доклало зусиль для їх реалізації. При всій індивідуальності запитів, ідеали емансипації та особистої праці набули авторитетності серед молоді, яка коригувала власні плани задля отримання вищої освіти та служіння суспільству. Отже, тогочасна практика засвідчує важливість та впливовість духовної доміанти у світогляді новітньої генерації, що має обов'язково включатися до пріоритетів національної виховної доктрини у вищій школі. Важливо це і з огляду на те, що в сучасному глобалізованому світі вища освіта є не просто засобом задоволення фахових потреб особистості, а в значній мірі є духовною необхідністю суспільства.

Актуальність висвітлення становлення вищої жіночої школи зумовлена тим, що становлення вищої жіночої школи в Російській імперії пов'язане з самовідданою благодійницькою громадською роботою прогресивної частини інтелектуальної еліти, що є прикладом служіння загальносуспільним інтересам.

Відображення її діяльності створює умови для мобілізації історичних знань і формування в сучасного покоління інтелігенції високих моральних якостей.

Відмова від тоталітарної спадщини диктату держави в освітньо-виховній сфері, ідеологічної запрограмованості життєвих сценаріїв індивідів та формування засад ринкової економічної моделі сприяли вивільненню духовного потенціалу особистості та створенню умов для її вільної суспільної реалізації. Сучасна соціокультурна парадигма пропонує молодим українкам варіативність їхнього життєвого шляху, де, незважаючи на розмаїття індивідуальних рішень, ґрунтовна освіта залишається невід'ємною складовою соціальної реалізації. При цьому історичне минуле вищої жіночої школи дає для сьогодення приклад високого рівня суспільної активності молоді, націленої на втілення своїх різнобічних інтересів та світоглядних установок. Одвічна важливість природної місії жінки в сучасній Україні істотно поглиблюється та доповнюється її вагомою громадською значущістю і поліфункціональністю в умовах соціально-економічних трансформацій, розбудови засад громадянського суспільства. Завданням науковців стає переосмислення історичного досвіду жіночої освіти та виховання задля пошуку прийняттого для сьогодення концепту розподілу та співвідношення соціальних ролей обох статей на всіх рівнях.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в рамках науково-дослідної теми «Історична наука України, Польщі, Білорусі в контексті модерного націотворення: компаративний аналіз» (державний реєстраційний номер – 0109U002865), яка розробляється на кафедрі історії та етнології Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Об'єктом дослідження виступає вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом дослідження є становлення та функціонування системи «загальнонаукової» вищої жіночої освіти, репрезентованої вищими жіночими

курсами як вищими навчальними закладами університетського типу в Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі дисертації охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Нижня межа розпочинається з середини XIX ст., що зумовлено активізацією громадського обговорення емансипації жіноцтва та появи перших представниць в університетах держави. Верхня межа – лютий 1917 р., який започаткував новий період суспільного розвитку в країні, демократизацію та реформування всіх сфер життя, зокрема і вищої школи.

Територіальні рамки дисертаційної роботи включають простір Російської імперії, передусім міста, де діяли вищі жіночі курси (далі – ВЖК). Такими центрами стали Санкт-Петербург, Москва, Київ, Казань, Одеса, Харків, Юр'єв, Варшава, Тифліс, Томськ, Новочеркаськ, Катеринослав.

Враховуючи актуальність даної проблеми, наукове і практичне її значення, спираючись на досягнення попередніх дослідників і зважаючи на недостатній рівень її розробки з позицій нових вимог, **мета дисертаційної роботи** полягає в тому, щоб проаналізувати процес становлення та розвитку вищої жіночої освіти в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., висвітлити її основні тенденції та найхарактерніші особливості, виявити можливості використання прогресивних ідей цього досвіду в розвитку вищої освіти в Україні.

Для реалізації мети поставлено такі **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати чинники, які зумовили становлення вищої жіночої освіти в Російській імперії;
- проаналізувати взаємовідносини батьків і дітей у контексті освітніх запитів жіночої молоді;
- показати значення громадських дискусій як складову осмислення тогочасним соціумом нових жіночих ролей;
- розглянути політику державної влади у сфері вищої жіночої освіти та комплекс факторів, що її визначали;

- дослідити позицію урядовців та громадськості в питанні допущення жінок до університетів Російської імперії;
- розкрити процес становлення ВЖК та організаційно-правові засади їхньої діяльності;
- виявити особливості навчального процесу у вищій жіночій школі та кількісні параметри динаміки слухацького контингенту;
- систематизувати форми громадської підтримки ВЖК та види соціальної допомоги слухачкам;
- реконструювати соціальний портрет та обставини повсякденного життя курсисток вищої школи.

Вирішення цих завдань дає можливість більш повного осягнення розвитку вищої жіночої освіти та соціокультурних процесів другої половини XIX – початку XX ст., усвідомлення цивілізаційної нагальності в Російській імперії цього періоду створення необхідної правової бази для вирішення питань, пов'язаних із емансипацією жіноцтва та розвитком доступної для них системи вищої школи.

Наукова новизна **дослідження** полягає в самій постановці проблеми.

1. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. представлена як самостійна проблема і вперше стала предметом спеціального дослідження.
2. На відміну від інших досліджень, у яких висвітлення причин становлення вищої жіночої освіти має частковий та однобічний характер, у дисертації представлений систематизований виклад соціально-економічних, демографічних та філософсько-етичних чинників та індивідуальних духовних мотивацій жіночої молоді, які лежали в основі прагнень до ґрунтовних знань.

3. У дисертації проведено аналіз позицій представників громадської думки з проблеми вищої жіночої освіти, зокрема вивчено спектр аргументації ретроградів та прогресистів, чинники, що впливали на неї, виявлено сформовані в ході суспільної полеміки стереотипи сприйняття нового жіночого образу та показано процес їх поступового подолання внаслідок поширення соціального досвіду діяльності освічених жінок.
4. Вперше розглянуто політику державної влади у сфері вищої жіночої освіти протягом другої половини XIX – початку XX ст. Виокремлено відмінності політики міністерств народної освіти та внутрішніх справ щодо вищих жіночих навчальних закладів, виявлено підсумки роботи спеціальних комісій з жіночої освіти. Проаналізовано чинники, які визначали заходи влади в питанні допущення жінок до університетів.
5. Розкрито принципи побудови системи вищої жіночої освіти в Російській імперії, а саме виявлено її складові, типологію навчальних закладів, проаналізовано організаційні засади та нормативно-правову базу їх діяльності. При цьому з'ясовано характер взаємодії навчальної адміністрації та органів державної влади щодо координації роботи ВЖК.
6. Визначено кількісні параметри розвитку вищої жіночої школи університетського типу в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст., зокрема: вперше простежено динаміку слухацького контингенту ВЖК, систематизовано дані щодо соціально-демографічних характеристик курсисток, підраховано результативність роботи навчальних закладів. Уперше виокремлено значення вищої школи України як складника загальноімперських освітніх процесів.

7. Показано роль освіченого соціуму в становленні системи соціальної підтримки слухачок вищої жіночої школи, репрезентовано конкретні види допомоги, їх розміри, умови отримання, ефективність.
8. У дисертації вперше конкретизовано відомості щодо обставин повсякденного буття курсисток: особливості навчання, матеріально-побутові умови життя, психологічний стан жіночої молоді.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з історії Російської імперії й історії України, історії культури, наукової розробки питань освіти та виховання, бути корисним при вивченні проблем фемінологічного дискурсу. Фактичний матеріал та наукові узагальнення можуть використовуватися в процесі підготовки монографій та навчальних посібників із такого роду тематики; при розробці навчально-методичних комплексів із дисциплін історії освіти, науки та культури для бакалаврів, спеціалістів і магістрантів вищих навчальних закладів.

Висновки й рекомендації за результатами дослідження можуть застосовуватися у процесі подальшого розвитку стратегій модернізації освітньої галузі України; в розробці рекомендацій щодо можливостей використання прогресивних ідей історичного досвіду в розвитку вищої освіти в Україні, для вибору оптимальної моделі її функціонування.

Наукова апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дисертаційної роботи оприлюднені у доповідях на наукових конференціях, симпозіумах та читаннях міжнародного та всеукраїнського рівнів, зокрема Третіх міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 20–21 вересня 2007 р.), Міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 16–18 квітня 2008 р.), XXIII Міжнародній науково-практичній конференції «Роль науки,

релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 16 травня 2008 р.), Вісімнадцятій науковій сесії осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Черкаси, 5–27 березня 2007 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Свобода личности: правовые, исторические, философские аспекты» (Санкт-Петербург, 17 січня 2008 р.), X Невських читаннях «Язык и культура – основа общественной связности» (Санкт-Петербург, 23–25 квітня 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Интеллигенция, ее роль в поиске гражданского согласия в условиях общества переходного периода» (Симферополь, 23–26 травня 2008 р.), Восьмих міжнародних Лихачовських наукових читаннях (Санкт-Петербург, 22–23 травня 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Права человека в контексте развития российского конституционализма: проблемы теории и практики» (Белгород, 16 грудня 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальные вопросы юридической науки и практики на современном этапе» (Белгород, 20 лютого 2009 р.), Четвертих міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 22–23 вересня 2009 р.), П'ятій Всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (Одеса, 24–25 груд 2009 р.), Восьмому міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (23–24 вересня 2010 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми громадянського суспільства та становлення правової держави» (Черкаси, 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.), Науково-практичних читаннях до 120-річчя з дня народження письменниці Зінаїди Тулуб (24 листопада 2010 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Велика реформа 1861 року» (Київ–Черкаси, 21–23 лютого 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Суспільство: історія, сучасність, культура» (Київ, 23 лютого 2011 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено в індивідуальній монографії автора, в 25 статтях, з яких 23 опубліковані у збірниках наукових праць, що входять до переліку фахових видань

з історії, затвердженому Вищою атестаційною комісією України, у 13-х виступах на конференціях, розміщених на сторінках відповідних наукових форумів.

Структура дисертації. В основу структури дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип. Дисертація складається зі вступу, п'яťох розділів, поділених на 20 підрозділів, висновків (407 с.). Повний обсяг дисертаційної роботи становить 533 сторінки, зокрема, список використаних джерел і літератури (950 позицій), додатки (23 с.).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Осмилення історії жіночої освіти розпочалося вже в пореформений період, що пов'язано зі значною актуалізацією жіночого питання. У першу чергу, слід відзначити працю С.С. Шашкова [2], у якій висвітлено еволюцію суспільного становища та освіти жінок в історичній ретроспективі. Автор наполягав на доцільності якнайширшої емансипації жіноцтва та підвищенні його освітнього рівня.

Черговим приводом до роздумів над питаннями жіночої освіти стало 25-річчя становлення жіночих гімназій у Російській імперії. Науково-педагогічний загал та публіцистика проаналізували зміни моделі жіночої освіти, виокремили досягнення та підсумували наявні проблеми [3–6]. Повне заперечення миколаївської системи, зокрема і в освітній сфері, не дозволяло дослідникам дати об'єктивну оцінку попереднього шкільництва. Більшість авторів будувала свої роботи на антитезі дореформеного та пореформеного суспільств, безпосередньо пов'язуючи стан освіти жіноцтва із загальним рівнем розвитку соціуму. Вони погоджувалися з пріоритетною роллю владних інституцій у реформуванні жіночої освіти. На думку В.П. Острогорського, формування гімназійної жіночої освіти стало важливим чинником для становлення жіночої вищої школи в державі [4, с. 826].

Власне, історію вищої жіночої освіти в Російській імперії почали вивчати з середини 80-х років XIX ст., коли в умовах контрреформ в уряді постало питання про доцільність продовження функціонування ВЖК. Одним з перших проаналізував її становлення публіцист М.Л. Песковський, який працював над книгою про вищу жіночу освіту [7–11]. Він провів значну попередню роботу зі збору матеріалу, особисто цікавився долею проекту професорської корпорації Харківського університету [12, арк. 1]. У своїх розвідках дослідник показав вагому роль «освітньої еміграції» молоді для вирішення питання про організацію «жіночого університету» в державі; проаналізував чинники, що уможливили

швидке становлення закладів вищої жіночої освіти, серед яких найголовнішими визначив підтримку дівочих прагнень професорськими корпораціями і прогресивною частиною освіченого соціуму. Його заслугою є перша класифікація сформованих у країні типів вищої жіночої школи – педагогічної, медичної, університетської. Порівняльний аналіз розвитку вищої школи «слабкої статі» в Російській імперії та за кордоном дав змогу М.Л. Песковському досить слушно визначити головні проблеми на шляху її розвитку – мінливість урядової політики та відсутність законодавчо затверджених положень [8, с. 78]. Публіцисти осмислюють тернистий шлях перших студенток у європейських університетах [13].

У цей же період з'явилися окремі роботи з історії жіночої освіти. Зокрема, праця В. Овцина – одна з перших спроб підсумувати досягнення ХІХ ст. у контексті становлення нового жіночого типу – освіченої сучасниці [14]. Висвітлення історії ВЖК автор супроводив статистичними даними щодо курсисток, розкрив засади функціонування навчальних закладів. Доцільність розширення жіночої освіти дослідник обумовив докорінними змінами внутрішнього життя держави і обґрунтував важливість нових соціальних ролей «слабкої статі».

Інтерес до теми поживається із середини 90-х років ХІХ ст., чому посприяли активізація просвітницького руху громадськості та вихід у світ перших двох томів капітальної роботи О.О. Лихачової «Материалы для истории женского образования» [15–16]. На шпальтах часописів з'являються історичні огляди розвитку жіночої освіти та виховання в державі [17–20]. Їх автори відзначили складний шлях становлення вищої жіночої освіти в Російській імперії, у черговий раз наголошуючи на пріоритетності та необхідності консолідації зусиль освічених кіл для остаточного вирішення проблеми.

Ґрунтовним надбанням дореволюційного періоду історіографії теми є тритомна праця О.О. Лихачової «Материалы для истории женского образования»,

останній том якої містить розділи про вищу освіту [21]. Маючи на меті написати історію освіти «слабкої статі» від початків Руської держави до кінця XIX ст., у дослідницькому пошуку вона спиралася на досить широку джерельну базу, зокрема архівні матеріали, що вигідно вирізняє роботу.

Як і всі попередні автори, прагнення жінок до університетської освіти О.О. Лихачова пов'язала із суспільним піднесенням середини XIX ст. Дослідниця виходила з того, що освіта – це соціальне явище, а тому репрезентувала весь спектр суспільної реакції щодо перших «студенток». Вона не тільки відшукала в архівах матеріали діловодства щодо клопотань громадськості, цитуючи та коментуючи рішення влади по них, а і з точністю до днів подала хронологію появи перших закладів вищої жіночої освіти в Російській імперії. Крім того, показала важливу роль прогресивної науково-педагогічної інтелігенції у створенні ВЖК; персоніфікувала роль лідерів жіночих гуртків того часу у становленні «жіночих університетів». Однією з перших дослідниця розмежувала ставлення Міністерства народної освіти (далі – МНО) та Міністерства внутрішніх справ до проблеми та наголосила на компромісній позиції освітнього відомства на чолі з його керівником Д.А. Толстим [21, с. 610]. По суті, зазначена праця є ґрунтовним дослідженням історії вищої жіночої освіти до 1889 р.

Виваженість оціночних підходів, велика джерельна база роботи О.О. Лихачової сприяли тому, що саме на неї спиралися всі подальші дослідники питань жіночої освіти. Капітальну працю дослідниці схвально зустріли в науково-педагогічних колах. У рецензії Л.В. Сєдов погодився з міркуваннями О.О. Лихачової щодо упередженого ставлення влади: «Дозволені курси перебували на становищі терпимих і водночас були під підозрою» [22, с. 152]. Рецензент відзначив адекватність схеми становлення вищої жіночої освіти в державі, поданої у вказаній роботі.

На початку XX ст. з'являється низка історичних оглядів, що підсумовували попередній етап розвитку вищої жіночої школи. Дослідники звернулися до більш

грунтовного аналізу чинників, що ускладнювали її процес становлення. Так, М. Зінченко, підкреслив, що поступальності процесу розвитку вищої освіти жіноцтва крім наявних супротивників справи заважали ще й упередження, поширені серед населення [23, с. 25, 42]. Інформативно та ілюстративно насиченим є історичний огляд А. Деревницького, що містить докладний хронологічний виклад створення ВЖК у країні, де виокремлюється особиста роль лідерів справи [24]. Крім того, у ній викликає інтерес матеріал щодо навчання молоді у вищій школі Європи.

Освітні питання розглянуто також у дослідженнях, присвячених проблемам жіночого руху. Зокрема, М.В. Кечеджи-Шаповалов в окремих розділах своєї книжки висвітлив історію та перспективи вищої жіночої освіти в державі [25]. Він уперше аргументував складні умови працевлаштування жіноцтва з інтелігентних професій, у тому числі й у науковій сфері. У роботах публіциста О. Амфітеатрова проаналізовано роль жіноцтва в суспільному житті країни після великих реформ [26–28]. Від імені ліберальної громадськості автор досить жорстко оцінив дії влади як «відкриту війну проти жіночої освіти та праці», антитезою чому стала наполегливість до знань і самостійності «слабкої статі». Емоційністю викладу він намагався привернути увагу освічених кіл суспільства до «педагогічних поневірянь учительок, що несли хрест важкого шкільного подвигу» [26, с. 71, 75].

Важлива для відтворення об'єктивної картини політики освітнього відомства держави щодо вищої жіночої школи капітальна праця С.В. Рождественського, присвячена 100-річчю МНО, до якої звертаються дослідники, що студіюють історію просвітництва XIX ст. [29]. Опрацювання архівних матеріалів дозволило автору виявити заходи освітнього відомства щодо організації ВЖК, підсумки діяльності комісій із жіночої освіти. Робота С.В. Рождественського допомагає зрозуміти настрої, що панували в колах вищої бюрократії в досліджуваний період.

Додатково стимулювало осмислення історії вищої жіночої освіти на початку XX ст. відзначення 25-річчя діяльності Санкт-Петербурзьких ВЖК. У середині 80-

х років XIX ст. загроза закриття навчального закладу спонукала їх організаторів до збирання та систематизації матеріалів щодо його становлення. Підсумком копіткої роботи стало написання історії ВЖК у столиці [30, 31]. Саме ці матеріали та напрацювання було покладено в основу ґрунтового історичного огляду, що вийшов у світ до ювілею навчального закладу [32]. Робота «Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет» містить комплексний аналіз причин дівочих прагнень до вищої школи, дій громадськості та влади в цій сфері. В основу тверджень та висновків історичного огляду покладено значну джерельну базу, у тому числі й архівні матеріали. Праця дає уявлення про навчальний заклад як головний центр вищої жіночої освіти Російської імперії, тісно пов'язаний із життям всього суспільства. Вичерпність дослідження зумовила його широке використання в наукових студіях із вищої жіночої школи.

З нагоди ювілею столичного закладу було видано чимало розвідок з історії становлення вищої жіночої освіти в країні [33–35]. Їх автори – колишні слухачки чи сучасники подій – мали на меті донести новій генерації курсисток досягнення їхніх попередниць та нагадати громадськості важливість консолідації зусиль для вирішення нагальних питань. Усталено звучала теза про провідну роль «передових людей суспільства» у становленні ВЖК та повноправність назви закладу «жіночий університет» [34, с. 8, 1].

Поява жінок в університетських аудиторіях протягом 1905–1907 рр. спонукала дослідників до переосмислення їх шляху до «чоловічої» вищої школи. Ґрунтовний історичний нарис про спроби вирішення цього питання Московським університетом написав С. Мельгунов, який відтворив хід подій на підставі архівних матеріалів закладу [36]. Наступним приводом обміркування зазначеної тематики став 50-річний ювілей появи перших «студенток» в університетських аудиторіях. З'явилася низка статей, присвячених різним аспектам становлення вищої жіночої освіти в державі [37–40].

Значним досягненням наукової думки з освітньої проблематики вважаємо працю К.Р. Шохоль з історії вищої жіночої школи в Російській імперії [41]. Це об'єктивне історико-правове вивчення розвитку вищої жіночої школи, взаємодії влади і суспільства щодо неї, яке базується на ретельно опрацьованих автором матеріалах архіву МНО. Розширений варіант дослідження було надруковано на шпальтах преси [42–44]. Дослідник одним із перших здійснив періодизацію становлення вищої жіночої освіти, проаналізував досягнення та труднощі кожного з етапів. К.Р. Шохоль не оминув і роботи урядових комісій із жіночої освіти та підсумував їх результати. Його заслугою є вивчення різних типів вищої жіночої школи, як «загальнонаукової», так і спеціальної. Цінність робіт дослідника полягає в детальній хронології відкриття цих закладів, статистичних відомостях щодо контингенту курсисток, цитуванні вихідних документів МНО. Без перебільшення, праці К.Р. Шохоль – це вагоме надбання історіографії досліджуваної теми.

Окремий напрям історіографії становить вивчення феномену нового жіночого образу. Започаткувала його К. Щепкіна, яка досліджувала еволюцію жіночої особистості в історичній ретроспективі [45–48]. В узагальнюючій праці вона висвітлила емансипацію жіноцтва в контексті соціокультурних змін і трансформацій XVIII–XIX ст. [49]. Дослідники дали оцінку також модерним жінкам. Зокрема, С. Сватіков зазначив, що у «створенні нового жіночого типу – вільної і незалежної сучасниці – брали участь тисячі російських студенток» [50].

Звернулися й до осмислення внеску видатних представниць генерації шістдесятників у просвітництво. Варто виокремити працю А. Тиркової, присвячену Г.П. Філософовій – лідеру справи за вищу жіночу освіту. Вона написана за принципом «особистість в контексті епохи» [51]. Автор детально проаналізувала втілення ідеї вищої жіночої освіти столичним жіночим гуртком. Потрібно зазначити, що А. Тиркова однією з перших заявила про особистий вплив

Г.П. Філософової на міністра народної освіти Д.А. Толстого при вирішенні справи «жіночого університету».

Загалом, дореволюційна історіографічна традиція не тільки накопичила значний фактологічний матеріал, а й запропонувала низку підходів та оцінок становлення вищої жіночої освіти в державі. Типовим для всіх ліберальних авторів стало твердження про зигзагоподібний характер урядової політики в цій сфері. Окремі з них були досить категоричними у своїх оцінках дій урядовців щодо вищої жіночої школи, яку «терпіли як неминуче зло» [52, с. L] чи «прагнули затримати її розвиток як прямими, так і опосередкованими засобами» [38, с. 127]. Звинувачення слухачок в «аморальності та антидержавницьких намірах» аргументували консерватизмом уряду та суспільства [21, с. 525]. Закріпилася й оцінка діяльності міністра народної освіти Д.А. Толстого як реакціонера. Тільки деякі автори наважувалися визнати його керівником, що «сприяв розвитку жіночої освіти» [53, с. 54]. Подібне необ'єктивне трактування освітньої політики самодержавного режиму у сфері вищої жіночої освіти надовго закріпилося в дореволюційній історіографії.

Радянська історична наука, з притаманним їй домінуванням марксистсько-ленінської методології та класового підходу в аналізі подій і явищ суспільного життя, не набагато просунулася вперед у дослідженні вищої жіночої освіти в Російській імперії. Увага концентрувалася передусім на вивченні участі жінок, зокрема і курсисток, у революційному русі. Оскільки мірилом прогресивності стала революційність, то критерієм оцінок освітніх прагнень жіночої молоді став розрив із своїм минулим і «похід у народ» для спокутування «батьківських гріхів» [54, с. 9]. Категоричність та однозначність характеризували більшість праць цього історіографічного періоду.

Відповідно до поставленого завдання конструювати кероване минуле, звеличувалися представники громадського руху демократів (відтепер «революційні демократи»), що переслідувалися за царату. Логічним стало

звернення до особистості М.Г. Чернишевського та прототипів героїв його роману «Що робити?» [55]. Вийшли у світ узагальнюючі праці про «нових жінок», зокрема М.В. Трубнікову та сестер Корвін-Круковських [56, 57]. Незважаючи на науково-популярний характер, позитивними аспектами робіт є залучення цінного мемуарного матеріалу та застосування психологічних підходів до відтворення духовного світу представників руху шістдесятництва.

Загалом розвиток історіографії з проблеми вищої жіночої освіти в 20–50-х роках ХХ ст. був перерваним. Винятком були поодинокі розвідки в часописах, здійснені педагогами [58]. Серед них привертає увагу дослідження О. Назаревського, присвячене вищій жіночій школі в Україні [59]. Автор вивчав ставлення влади та місцевого товариства до Київських ВЖК, загалом залишаючись у межах негативних оцінок дій самодержавства. Варто відзначити і наукову статтю М.І. Молодих з історії Московських курсів, яка, незважаючи на відбиток епохи, вигідно вирізняється фактологічною насиченістю та ґрунтовністю аналізу [60]. У повоєнний час з'явилося перше в державі дисертаційне дослідження жіночої освіти в історичній ретроспективі [61].

Черговий етап поживлення інтересу до теми вищої жіночої освіти розпочався з кінця 50-х років ХХ ст., що пов'язано з частковою лібералізацією суспільного життя доби «відлиги» та формуванням позитивного образу університетської освіти на рівні керівництва СРСР. Нерідко до вивчення проблеми спонукали ювілеї вищих навчальних закладів або їх видатних слухачок. Дослідники повертали із забуття імена перших дипломованих жінок-лікарів [62–64]. На шпальтах часописів опубліковано узагальнюючі розвідки з історії вищої жіночої освіти, авторами яких були переважно жінки-науковці [65–69]. У кінці 60-х років ХХ ст. захищено перше дисертаційне дослідження з теми вищої жіночої освіти в дореволюційній Росії [70]. Науковці все частіше зверталися до вивчення історії вищих жіночих навчальних закладів [71–74]. Фаховий підхід до

проблеми суттєво підвищив рівень опрацювання фактів та обґрунтування висновків авторами.

Належне висвітлення в радянській історіографії знайшла діяльність Санкт-Петербурзьких ВЖК. Завдяки ініціативі та зусиллям колишніх слухачок видано збірник статей – спогадів та міркувань колишніх «бестужевок» про навчальний заклад, які висловлювали вдячність викладачам та альма-матер за ґрунтовну підготовку до життя [75, 76]. Вийшов у світ бібліографічний покажчик літератури про навчальний заклад [77]. Все це суттєво розширило інформаційну базу досліджень. Логічним підсумком стала перша узагальнююча монографія Е.П. Федосової, присвячена Санкт-Петербурзьким ВЖК [78]. Вона проаналізувала історію становлення курсів у контексті руху за вищу жіночу освіту, навчальну діяльність закладу та контингент слухачок. Не оминула дослідниця й участі курсисток у революційному русі. Вигідно вирізняє видання змістовна вступна стаття Е.Д. Дніпрова, у якій подано вичерпний аналіз розвитку жіночої освіти пореформеної доби як передумови до становлення вищої жіночої школи [79]. Це підтверджує поступовий відхід науковців від традиційної описовості і започаткування системного аналізу жіночої освіти.

Окремі аспекти вищої освіти в Санкт-Петербурзі вивчав Г.О. Тішкін, дослідницькі інтереси якого концентрувалися навколо жіночого питання середини ХІХ ст. Він докладно проаналізував прагнення жінок до академічної школи та позицію професорів Санкт-Петербурзького університету [80–82]. Одним із перших науковець звернувся до аналізу урядової політики в жіночому питанні [83, 84]. Його заслугою стало осмислення освітніх запитів жіноцтва в контексті емансипації як однієї із соціально значущих проблем періоду великих реформ у Російській імперії.

Варто зазначити, що українські науковці радянської доби до теми вищої жіночої освіти зверталися рідко. У 60-х роках ХХ ст. на хвилі загальносоюзних тенденцій вивчалися малодосліджені сторінки історії жіночої медичної освіти, у

тому числі і Харківського жіночого медичного інституту [85]. Пізніше з'явилася наукова розвідка з історії вищої жіночої освіти в Одесі [86]. На початку 80-х років ХХ ст. у рамках підготовки дисертаційного дослідження І.Г. Малінко доклала зусиль для виходу за межі регіональності у вивченні становлення вищої жіночої школи в Україні [87, 88]. У результаті вона захистила кандидатську дисертацію з теми вищої жіночої освіти в Україні [89]. Утім, зазначені праці українських учених характеризуються описово-фактологічним рівнем викладу матеріалу з проблеми.

У 80-х роках ХХ ст. російський науковець А.Є. Іванов започаткував системне дослідження вищої освіти Російської імперії [90]. Його монографію «Высшая школа России в конце XIX – начале XX века» (1991 р.) можна вважати підсумком радянського періоду вивчення історії вищої школи, зокрема жіночої [91]. Автор ґрунтовно проаналізував структуру управління та фінансування вищої освіти, типологію навчальних закладів. Окремий розділ роботи присвячено недержавній школі, де висвітлено діяльність вищих жіночих навчальних закладів. Певну увагу приділено з'ясуванню соціального складу курсисток та жіночих прагнень до університетів. Праця А.Є. Іванова стала вагомим доробком із теми і знаменувала, незважаючи на наявність певних заідеологізованих стереотипів, вихід історико-освітніх досліджень вищої школи на високий методологічний рівень.

Таким чином, у радянській історіографії історія жіночої освіти загалом, і вищої зокрема, не була предметом самостійного вивчення. Історики загалом не виходили за межі таврування «реакційної політики царського уряду, який при створенні курсів керувався необхідністю нейтралізувати революційні сили в країні та ізолювати молодь від передових ідей» [87, с. 130]. Традиційно констатували «урядову неприязнь до жіночих курсів» [67, с. 82]. Звично повторювалася теза: «Вища жіноча освіта зароджувалася та розвивалася за постійної прихованої чи явної протидії влади» [92, с. 200].

Такі міркування базувалися на концептуально-методологічних засадах історичної науки радянського періоду, де догматом вважався острах царизму перед просвітництвом, яке розглядалося як синонім свободи. З огляду на це рух за вищу жіночу освіту позначали винятково терміном «боротьба жінок за вищу освіту» і визнавали тільки складником визвольного руху в Росії. Науковці переконували, що «царський уряд лише під тиском революційного руху йшов на задоволення вимог жіночого» [84, с. 217]. Гіперболізація протидії самодержавства вищій жіночій освіті виявилася також у звинуваченнях влади в намірах привести курси до фінансової кризи [78, с. 41]. По суті, учені демонстрували відданість ленінській характеристиці МНО як «відомства поліцейського розшуку, знуцання над молоддю, наруги над народним прагненням до знання» [90, с. 176]. Теза про безоглядну консервативність головного освітнього відомства Російської імперії стала канонічною для праць з історії освіти радянської доби. Вона й до сьогодні не переглянута багатьма дослідниками.

Пострадянський період вивчення теми характеризується відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань, спостережень, оцінок. Як слушно зауважив сучасний харківський історіограф С.І. Посохов, широке й вільне освоєння здобутків ліберальної та консервативної історичної думки, західної історичної науки, вивчення творчості вчених, що дотримуються різних методологічних принципів вже за короткий час привело до постановки нових дослідницьких завдань, збільшення уваги до джерел, розширення арсеналу дослідницьких прийомів, суттєвого поглиблення висновків [93, с. 258]. Водночас відхід від монометодології частково зумовив механічне повернення окремих істориків до висновків межі XIX–XX ст.

Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці значно активізувалося дослідження порушеної проблематики. З'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва в історичній ретроспективі [94–96]. Серед них виокремлюються такі, що безпосередньо висвітлюють питання вищої жіночої

освіти [97–103]. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема, багато зусиль доклали вчені для з'ясування особливостей їх функціонування в Одесі [104–109]. Певний етап дослідження діяльності Одеських ВЖК підсумувала дисертаційна праця О.В. Мельника. Проте сформульовані автором положення інколи мають суперечливий характер. Так, дослідник констатує «переважання на курсах заможних осіб міщанського звання» і разом з тим зазначає, що «благодійні внески підтримували багатьох слухачок» [110, с. 9, 10].

Київські дослідники також активно вивчають жіночу освіту регіону [111]. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячена кандидатська дисертація В.В. Вірченко, яка покладена в основу монографії з теми [112, 113]. Позитивним аспектом роботи є систематизація значного за обсягом фактологічного матеріалу щодо початкової, середньої та вищої жіночої освіти в Києві. Важливе місце відводиться й історіографічному огляду, що є однією з перших спроб аналізу наукового доробку попередників із жіночого просвітництва в Україні.

Наукові студії К.А. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських ВЖК [114–117]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Важливим для подальшої розробки теми вищої жіночої школи став вихід у світ монографії К.А. Кобченко з досліджуваної нею проблеми, в основу якої покладено дисертаційне дослідження [118, 119]. Робота ґрунтується на значному обсягу опрацьованої літератури та джерел, що дало можливість автору відтворити організаційну структуру закладу, навчальні студії та умови життя слухачок. Однак через регіональний характер вивчення дослідниця не змогла виявити глибинні чинники окремих явищ. Наприклад, пояснюючи причини вибуття курсисток, вона констатувала: «Не всі могли дозволити собі платну чотирирічну вищу освіту, не підтверджену жодними

правами» [120]. Натомість факти доводять, що і після визнання правового становища жінок із вищою освітою чисельність випускниць таких закладів суттєво не зросла. Праці К.А. Кобченко є, безсумнівно, значним поступом у вивченні історії вищої жіночої школи, свідчать про відданість обраній темі та вивільнення представниці молодшої генерації українських дослідників від стереотипів радянської історіографії [121].

У сучасних підручниках, навчальних посібниках, на сторінках узагальнюючих праць з історії освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проблема вищої жіночої освіти розглядається фрагментарно. Їх автори досить часто не виходять за межі усталених радянських підходів, стверджуючи, що «розвиток вищої школи стримувала соціальна та економічна відсталість країни та реакційна політика царизму» [122, с. 82].

Певну увагу питанням освіти приділено в роботах з історії жіночого руху. Так, американська дослідниця українського походження М. Богачевська-Хом'як, у монографії констатувала зростання прагнень молоді до вищої освіти в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. та побіжно висвітлила історію Київських ВЖК. Утім, не ставлячи за мету вивчення жіночої освіти, автор припустилася окремих фактологічних помилок із датою відкриття навчального закладу та терміном існування [123, с. 48]. Крізь призму жіночого руху поглянула на запити «слабкої статі» до вищої школи Л. Смоляр [124].

Постійну зацікавленість темою освіти, виховання та соціального статусу жінки в добу модерного часу демонструють дисертанти. У вітчизняній історіографії чимало таких кваліфікаційних праць так чи інакше пов'язано з фемінологічним складником [125–135]. Проте більша частина з них є кандидатськими дослідженнями, де проблеми вищої жіночої школи інколи тільки згадуються. У подібних роботах з історії студентського загалу в Російській імперії питанням навчального життя та побуту курсисток не приділялася увага [136–139].

Таким чином, є підстави зробити висновок, що сучасний етап розвитку української історичної науки характеризується значним дослідницьким інтересом до минулого вищої жіночої освіти. Проте для вітчизняних істориків притаманні регіональний рівень розробки теми і некомплексне її наукове вивчення. Досить часто науковці обмежуються публікаціями, що передують дисертаційним дослідженням, після захисту яких більшість із них не поглиблює розробку проблеми. Саме такі причини зумовлюють переважно описово-фактологічний характер студіювання питань історії вищої жіночої освіти і відсутність самостійних узагальнень.

Непоодиноким явищем стали фактичні помилки в роботах сучасних науковців. Зокрема, А. Добролюбський констатував відкриття «перших ВЖК в Одесі в 1879 р.», що не відповідає дійсності [109, с. 20]. І. Мельничук вважає, що «жіночі курси в Новоросійському університеті взагалі відкрити не дозволили» [140, с. 83]. Окремі молоді дослідники наголошують, що «Московські ВЖК Гер'є стали першими педагогічними курсами не лише в Москві, а й у Росії» [141, с. 174]. Не відповідає дійсності і твердження авторів статті «Жіночий рух в Україні» в «Енциклопедії історії України» про те, що в 1860 р. жінки отримали дозвіл на вищу освіту [142, с. 160].

Нез'ясованість питання про організаційно-правові засади функціонування ВЖК дається взнаки і в працях, що присвячених життю та діяльності випускниць. Приміром, сучасний дослідник І.В. Верба стверджує, що в Києві існували «державні ВЖК, які за статутом діяли при університетах і готували слухачок до педагогічної та наукової кар'єри» [143, с. 41]. Деякі автори відзначають «державну систему громадських та приватних вищих жіночих навчальних закладів» у Російській імперії і констатують понад 200-річну історію вищої жіночої педагогічної освіти в Одесі, яку розпочинають із 1805 р. [109, с. 35].

Треба зазначити, що почасти усталеними серед українських дослідників залишилися образи радянської історіографічної традиції. Наприклад, поширеною є

теза про «бажання уряду відкриттям ВЖК нейтралізувати революційні сили у країні та ізолювати молодь від «згубних» ідей» [99, с. 75]. Доповнюються такі судження висновком про «консервативність, відсталість російського уряду та його неспроможність рухатися вперед» [141, с. 175]. Повторюються типові для радянських істориків твердження щодо неконструктивності дій МНО, яке «всіляко гальмувало надання дозволу на відкриття ВЖК» [109, с. 20]. Відтепер «протидія органів державної влади» у окремих авторів доповнюється і «консервативністю тогочасного суспільства» [140, с. 83].

Загалом така ситуація, на нашу думку, зумовлюється компіляційним підходом до студіювання проблеми, понятійно-категоріальною невизначеністю авторів та відсутністю узагальнюючих монографій з історії вищої жіночої школи. Отже, ґрунтовне опрацювання проблеми є одним із нагальних завдань української історичної науки.

Варто зауважити, що на пострадянському просторі суттєвими здобутками у вивченні жіночої освіти вирізняється російська історіографія. Тема набула популярності серед дослідників, що відобразилося в значній кількості розвідок та окремих праць. У 90-х роках ХХ ст. історія жіночої освіти вивчалася в контексті фемінологічних студій. Їх підсумком стали ґрунтовні збірники наукових праць, чимало статей у яких присвячено питанням вищої жіночої освіти [144–150]. До речі, продовжив свої дослідження з проблеми також Г.О. Тішкін, що нерідко координував проекти із цієї теми [151]. Прикметною ознакою стає висвітлення історії жіночої освіти та виховання як невід’ємних складників процесу емансипації «слабкої статі», звернення до методологічних напрацювань жіночої історії та гендерного підходу. Науковці поставили за мету з’ясувати соціокультурні особливості зміни жіночої зовнішності та соціальних ролей у зв’язку з прагненнями до академічної освіти [152, 153].

Не оминула освітніх аспектів у своїх працях фахівець з історії жіночого руху в Росії О.А. Хасбулатова [154, 155]. Дії влади відносно проблеми жіночого

рівноправ'я вона подає як дискримінаційні. Дослідниця наголосила на непослідовній політиці МНО щодо вищої жіночої школи та значному суб'єктивізмі при вирішенні цього питання. Міністра народної освіти Д.А. Толстого дослідниця за радянською традицією записала до табору послідовних супротивників освіти жіноцтва, із чим варто не погодитися [154, с. 80]. Спірним є твердження О.А. Хасбулатової про те, що однією з характерних рис державної політики щодо «слабкої статі» кінця XIX – початку XX ст. стала пропаганда ідеалу неемансипованої жінки [155, с. 13].

У контексті історії російського фемінізму вивчає дії жіночого руху зі становлення та підтримки вищої жіночої освіти І.І. Юкіна [156–159]. У своїх працях вона репрезентує біографії активних учасниць руху за «жіночий університет», подає інформацію про громадські об'єднання, що сприяли фінансовому «виживанню» приватних ВЖК. Автор пояснює значну соціальну напругу навколо проблеми прагненнями жіноцтва саме до університетської освіти [159, с. 197].

В узагальнюючих дослідженнях з історії вищої освіти важливим завданням визначено переглянути поширені стереотипи щодо реакційності царату у сфері просвітництва. У роботі «Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года» наголошено на постановці проблеми жіночої освіти прогресивною громадськістю напередодні великих реформ, відтворено етапи становлення вищої жіночої школи в країні [160]. Ширше репрезентована тема в «Истории педагогики» Д.І. Латишиної, де подано докладну періодизацію її розвитку, визначено типологію навчальних закладів, змістовно викладено історію Санкт-Петербурзьких та Московських ВЖК [161]. У посібнику відсутні будь-які негативні оцінки урядових заходів у сфері вищої жіночої освіти. Утім, видання не позбавлене фактологічних помилок, зокрема, зазначено, що «в 1876 р. право відкриття ВЖК надано міністру внутрішніх справ», що не відповідає дійсності [161, с. 341].

Вивчення історії жіночої освіти в Росії відбувається і в межах університетської проблематики. Наприклад, томські науковці О.С. Ляхович та О.С. Ревушкін присвятили окремий параграф монографії розвитку вищої жіночої освіти в Росії [162]. Проте стратегія їх дослідницьких підходів та висновків базується на попередній радянській традиції, певним чином модернізованій за рахунок гендерної методології. Загальну заборонну політику уряду Російської імперії, що «всіляко перешкоджав зміцненню в країні цінності самореалізації жіночої індивідуальності», доповнюють зацікавленням «тогочасного чиновництва не допустити конкуренції з боку освічених жінок» [162, с. 304]. Слід відзначити значне емоційне забарвлення праці, де на противагу непоступливості державної влади дослідники звеличують роль прогресивного науково-педагогічного загалу, завдяки подвижництву якого відбулося становлення унікальних жіночих університетів. Такі вагання між двома крайнощами характерні для більшості наукових праць на теренах пострадянського простору при вивченні проблем освіти XIX – початку XX ст.

Російські дослідники розглядають проблеми вищої жіночої освіти і в регіональному вимірі. Найбільш досліджуваною є історія вищої жіночої освіти в Санкт-Петербурзі. Так, А.П. Купайгородська розглянула роль науково-педагогічної громадськості у становленні вищої школи для жіноцтва у столиці [163]. Популярну історію закладів вищої жіночої освіти другої половини XIX – початку XX ст. репрезентує краєзнавчий путівник по «жіночому» Петербургу, сформований у рамках гендерного проекту І.І. Юкіної [164].

Регіональний рівень вивчення проблеми вищих жіночих навчальних закладів характерний також для дисертаційних досліджень у Росії [165, 166].

Продовжив досліджувати вищу школу імперської доби знаний спеціаліст із теми А.Є. Іванов, що звернувся до окремих аспектів вищої жіночої освіти. Він ґрунтовно проаналізував питання допуску жінок до університетів, стверджуючи непоступливість вищої влади держави в його вирішенні до останніх днів існування

Російської імперії [167]. Аналізуючи студентство кінця XIX – початку XX ст., дослідник висвітлив роботу організацій слухачок, які діяли при курсах, та результати переписів курсисток [168]. Звернувся він і до причин студентської еміграції в закордонні університети, у тому числі жіночої молоді [169]. Натомість, як недолік маємо зазначити, що оцінку дій уряду А.Є. Іванов здійснює переважно в межах функціоналізму, що певним чином спрощує розуміння тогочасної ситуації.

Вивченню вищої школи Росії XIX – початку XX ст. присвячено низку наукових розвідок В.О. Змеєва, у яких він пропонує більш об'єктивні та виважені підходи до оцінки ролі держави в становленні вищої освіти [170–173]. ВЖК він окреслив як вузи університетського типу, що були складовою недержавної системи вищої освіти. Проте досліднику так і не вдалося вивільнитися від усталеного концепту радянської історіографії – заборонних дій імперської влади у сфері просвітництва, у чому він бачить причини значної чисельності жінок у системі недержавної освіти [172, с. 211, 226].

Питанням вищої жіночої освіти як нового феномену російського суспільства другої половини XIX ст. приділила увагу російська дослідниця В.О. Веремєнко. Розглянувши аргументи прихильників та супротивників вищої освіти жіноцтва, вона зробила висновок про усталеність гендерних стереотипів, що позбавляли «слабку стать» особистої свободи і були визначальними при формуванні громадською думкою образу «вченої жінки» [148, с. 195]. Нею було захищено кандидатську дисертацію з проблеми спільного навчання жінок і чоловіків у російських університетах початку XX ст. [174].

Підсумком наукових студій В.О. Веремєнко стала монографія «Женщины в русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.)» [175]. Відтворюючи полеміку в тогочасному суспільстві щодо ідеї вищої жіночої освіти, вона проаналізувала спроби «слабкої статі» домогтися права на університетську освіту в Російській імперії. Проте дослідниці не вдалося відійти від традиційного

для радянської методології марксистсько-функціонального підходу і пріоритетності економічних чинників. Наголошуючи на зубожінні та банкрутстві російського дворянства в пореформений період, В.О. Веремєнко головні мотиви дівочої молоді до вищої освіти пов'язала тільки з можливістю самостійного заробітку [175, с. 14]. Декларуючи психологічні та демографічні причини нових жіночих прагнень, науковець підкреслила, що для представниць вищих верств суспільства саме економічні чинники стали визначальними. Такий підхід, з нашого погляду, обмежив пошукову стратегію автора й унеможливив виявлення комплексу глибинних причин та особистих мотивацій жіноцтва, зумовлених соціокультурними трансформаціями життя в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

В.В. Пономарьова та Л.Б. Хорошилова, співробітники лабораторії історії російської культури Московського педагогічного державного університету, започаткували ґрунтовне дослідження історії жіночого виховання та освіти в Російській імперії ХVІІІ – початку ХХ ст. [176–178]. Нові підходи і комплексність вивчення дівочої освіти як важливого соціального явища та культурного феномену певної епохи дали змогу авторам виявити трансформації жіночого виховання та особистості. У працях історико-культурного спрямування вони аргументовано доводять формування інноваційного образу жінок нового часу, репрезентантами яких стають курсистки ВЖК.

Разом з тим у роботах наявні суперечливі тези та упереджені оцінки дій імперського уряду в цій сфері. Наприклад, Л.Б. Хорошилова констатує, що із середини ХІХ ст. найважливішим суспільним завданням у Російській імперії стала вища жіноча освіта, водночас стверджуючи, що до 1917 р. це питання практично не було вирішено. Вважаючи, що з боку держави будь-яка реакція на заклики громадськості організувати вищий жіночий навчальний заклад була відсутньою, вона наголошує на складному шляху вищої жіночої освіти: «заборони, обмеження, часткові дозволи уповільнювали, але не могли зупинити її розвиток»

[177, с. 311, 351, 355]. У черговому науково-популярному виданні В.В. Пономарьова і Л.Б. Хорошилова спробували пом'якшити попередню категоричність висновком про «наявність на початок ХХ ст. різноманітних можливостей для здобуття вищої освіти жіноцтвом» [178, с. 282]. Водночас історія ВЖК у їх інтерпретації – «надзвичайно динамічний процес через невизначеність та неоформленість існування навчальних закладів» [177, с. 352; 178, с. 270]. Така непослідовність тверджень свідчить про поверховість дослідження вищої жіночої школи. Більш вагоме значення для популяризації знань з історії жіночої освіти має культурологічний характер праць цих російських науковців.

Проблеми вищої жіночої освіти розглядали також зарубіжні дослідники. Інтерес до російського жіноцтва серед представників західної науки поживався з 70-х років ХХ ст. Певний час умови політичного протистояння двох систем не давали можливостей для творчої взаємодії істориків Сходу та Заходу. У західній історіографії дослідження з теми скеровувалися на вивчення політичного аспекту жіночих рухів [179–181]. Певним підсумком напрацювань став Перший міжнародний з'їзд з історії жінок Російської імперії, організований у 1988 р. у США жінками-професорами Б. Енгель, Б. Еванс, Х. Воробець [182].

Початок перебудови та розпад СРСР суттєво активізували міжнародні контакти між істориками Сходу та Заходу і сприяли взаємному оновленню концептів та методологічної бази досліджень з історії жіночого руху. Регулярними стали міжнародні конференції з історії жіноцтва, у рамках яких відбувається обговорення та узгодження основних підходів та термінології досліджень. Видаються чергові праці зарубіжних дослідників [183–185].

Важливою стала поява більш доступних історикам на пострадянському просторі перекладних видань західних авторів. У цьому ряду можна виокремити працю Р. Стайса «Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930» [186]. У ній автор не оминув питань боротьби громадськості за вищу жіночу освіту. Він віддав належне досягненням

феміністок та їхніх прихильників, які створили потужну мережу вищих жіночих закладів, що, на його думку, за кількістю не мала рівних у Європі. Проте Р. Стайс, як і більшість попередників, перешкоди до університетської освіти жінок бачив у «ворожій позиції уряду». Конкретизуючи положення, він наголосив на відсутності симпатій до вищої жіночої освіти в міністра народної освіти Д.А. Толстого [186, с. 119]. Саме використання робіт ліберальної історіографії кінця XIX – початку XX ст. як основних матеріалів спровокувало дослідника до повторення необ'єктивних оцінок опозиційних до влади авторів.

Значний поступ у дослідженні вищої жіночої освіти здійснила німецький учений Б. Пієтров-Еннкер, яка на підставі синтезу макро- і мікроісторії та гендерного підходу доводить, що вища освіта стала одним зі складників жіночої емансипації в контексті пореформеної модернізації соціуму в Російській імперії. Оцінки ролі уряду в автора досить виважені: «Держава була не готова фінансувати середню жіночу освіту в обсязі чоловічої», «жінки, що досягли вищої освіти, зробили це в обхід держави» [187, с. 122, 308]. Праця має вагоме значення для осмислення соціалізації жіноцтва і трансформацій його психології після великих реформ.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку історичної науки спостерігається поживлення інтересу до історії вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Це виявляється в зростанні кількості наукових праць, у тому числі кандидатських дисертацій з такого роду тематики. Помітні намагання окремих істориків об'єктивно та неупереджено відобразити становлення вищої жіночої освіти в імперську добу, застосовуючи новітній методологічний інструментарій. Ліквідація ідеологічних та політичних обмежень сприяла виникненню широкого спектру думок з порушеної проблеми. Характерною рисою сучасної історіографії жіночої вищої школи є тенденція поступового переходу від соціально-політичної історії до культурної, що можна охарактеризувати як «антропологічний поворот».

Проте, відзначаючи позитивні зміни в науковій розробці проблеми, потрібно підкреслити, що, як і раніше, значною мірою загальне розуміння суспільно-політичних процесів у країні визначає оцінки урядової політики щодо ВЖК. Більшість дослідників, наслідуючи традиції ліберальної публіцистики та радянської історіографії, продовжують негативно оцінювати роль держави в розвитку вищої школи для жінок. Можна констатувати відсутність комплексних узагальнюючих праць із теми, оглядово-фрагментарний та регіональний характер багатьох розвідок, що зумовлює необхідність уточнень, доповнень та перегляд концептуальних підходів.

Відаючи належне науковій і практичній значущості розглянутих наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених дослідженню історії жіночої освіти, слід, однак, зауважити, що спеціальної наукової літератури, яка б мала предметом вивчення історію вищої жіночої освіти в Російській імперії попередниками не було створено. Як слушно зауважив сучасний російський історик Л.Б. Хорошилова: «Історія жіночих курсів не написана, та й написати її непросто. Навколо них сформувався певний стійкий культурний «міф» [177, с. 311]. Саме це визначило мотивацію автора спрямувати свою наукову роботу на дослідження історії вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Комплексне дослідження цієї наукової проблеми у вітчизняній історичній науці здійснюється вперше.

1.2. Аналіз джерельної бази

Історія вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. відобразилася в значному обсязі різних за видовими ознаками писемних історичних джерел, що знаходяться в архівних та бібліотечних установах України та Росії. Це обумовлено достатньою увагою, яку приділяли урядові кола та громадськість питанню «жіночих університетів». Крім цього, ВЖК

були осередками навчально-виховної і науково-дослідної роботи, займалися видавничою діяльністю, а тому залишили досить багато документальних матеріалів.

У ході дослідження автором були опрацьовані матеріали відповідної тематики загального та спеціалізованих фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, зокрема Інституту рукопису (далі – ІР НБУВ), Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Державної публічної історичної бібліотеки Росії, Російської національної бібліотеки, зокрема відділу рукописів (далі – ВР РНБ), Російської державної бібліотеки, фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (далі – ЦДІАК України), Державного архіву міста Києва (далі Держархів м. Києва), Державного архіву Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), Центрального державного історичного архіву міста Санкт-Петербурга (далі – ЦДІА СПб), Центрального історичного архіву міста Москви (далі – ЦІАМ).

Численність, різноплановість та різноманітність матеріалів, які становлять джерельну базу дослідження вищої жіночої освіти в Російській імперії в окреслений період, потребували від автора їх систематизації за такими групами: 1) нормативно-правові акти; 2) документація органів влади; 3) матеріали діловодства ВЖК; 4) діловодство громадських об'єднань із підтримки вищої жіночої освіти; 5) періодична преса; 6); матеріали з'їздів представників жіночого руху; 7) спеціальна та художня література з питань жіночої освіти; 8) джерела особистого походження (щоденники, листування, мемуари-автобіографії, спогади).

Нормативно-правові акти у сфері вищої жіночої школи, до яких належать положення про ВЖК, дозволили з'ясувати санкціоновані державою організаційні засади діяльності вищих жіночих навчальних закладів та характер їх функціонування [188–192]. Законодавство Російської імперії визначило ВЖК як

тип приватних вищих навчальних закладів. Спеціального нормативно-правового регулювання потребувало і правове становище випускниць цих закладів, оскільки влада бажала бачити жінок у навчально-виховній сфері [193, 194]. Для вивчення урядової політики у сфері вищої жіночої освіти першочергове значення мають хронологічні збірники «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения», де зібрано затверджені імператорами законодавчі акти загального характеру та ті, що стосуються окремих навчальних закладів (затверджені положення, укази, «височайше затвердженні» думки Комітету міністрів).

До другої групи джерел відносяться документи, що найбільш повно висвітлюють державну політику щодо вищої жіночої освіти і безпосередню діяльність ВЖК. Широкий спектр питань вищої жіночої школи відображають матеріали діловодства МНО, яке здійснювало контроль за функціонуванням закладів. Значний інтерес представляє листування міністра з керівниками інших відомств, що зберігається у РДІА у Санкт-Петербурзі у фонді Департаменту народної освіти (Ф. 733). Серед високопосадовців, причетних до формування державної політики у сфері жіночої школи та адресатів керівника освітнього відомства, слід відзначити головного начальника III відділення власної його імператорської величності (далі – в.й.і.в) канцелярії, міністра внутрішніх справ та керівника IV відділення в.й.і.в. канцелярії закладів відомства імператриці Марії. Саме аналіз міжвідомчого листування допоміг з'ясувати загальні засади урядової політики у сфері вищої жіночої освіти. Важливе значення має і вивчення діяльності спеціальних урядових комісій із питань жіночої освіти. Зокрема, у РДІА у фонді Власної його імператорської величності канцелярії по закладах імператриці Марії (Ф. 759) наявні матеріали роботи комісії щодо організації вищих жіночих навчальних закладів 1873–1876 рр. Журнали засідань урядової комісії середини 80-х років XIX ст. за головування М.С. Волконського були опубліковані [195].

У фонді Департаменту народної освіти (РДІА. Ф. 733) наявний також значний матеріал, що містить конкретні факти з реалізації вищої жіночої освіти в країні. Тут містяться дані про відкриття ВЖК та навчально-виховний процес у закладах, заміщення посад професорсько-викладацького складу, клопотання адміністрації, батьків та слухачок. Зберігаються навчальні плани та програми викладання цих закладів, що подавалися на розгляд Ученого комітету МНО.

Різноманітну і важливу інформацію щодо діяльності ВЖК містить листи та звіти попечителів навчальних округів, що зберігаються в РДІА (Ф. 733). Відповідні матеріали сконцентровані і в регіональних архівах. Зокрема, у ЦДІАК України наявний фонд Управління попечителя Київського навчального округу (Ф. 707), у ЦІАМ – фонд Канцелярія попечителя Московського навчального округу (Ф. 459), у ЦДІА СПб – фонд Канцелярія попечителя Петроградського навчального округу (Ф. 139). Попечителі отримували необхідну інформацію безпосередньо від завідувачів ВЖК. При вивченні цієї групи джерел звертали увагу на з'ясування обставин функціонування курсів, проблем у навчально-виховному процесі, рухливості та соціально-демографічних характеристик слухацького контингенту. Документи дають можливість простежити особисте ставлення попечителів до ВЖК.

Поставивши за мету відтворення узагальнюючої картини урядової політики щодо вищої жіночої школи, автор вивчила і матеріали діловодства інших причетних до справи відомств. Прояснити ситуацію допомогли матеріали фондів Канцелярії міністра внутрішніх справ (РДІА. Ф. 1282), Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ (РДІА. Ф. 1284), Департаменту виконавчої поліції Міністерства внутрішніх справ (РДІА. Ф. 1286). Також допомагають розкрити ставлення високопосадовців до вищої жіночої освіти матеріали особових фондів урядовців. Зокрема, в нагоді стали документи з фондів міністрів народної освіти – Делянова І.Д. (РДІА. Ф. 1604), Глазова В.Г. (РДІА. Ф. 922), міністра державних маєтностей Островського М.М. (РДІА. Ф. 1683). У ВР РНБ у

особовому фонді Корнілова Ф.П. (Ф. 379) виявлені проекти «височайших повелінь», доповідних та записка керівника III відділення в.й.і.в. канцелярії.

Поряд з архівними матеріалами для аналізу урядової політики щодо ВЖК важливе значення мають опубліковані документи. Щорічні звіти міністра народної освіти містять фрагментарну інформацію стосовно вищої жіночої школи. Вона не фінансувалася зі скарбниці, а тому й не відображена в узагальнюючих матеріалах. На початку ХХ ст. у «всепідданійших звітах» наявні відомості тільки про ВЖК Санкт-Петербурга та Москви, що отримували певну субсидію від держави [196–207]. Напрями урядової політики окреслені в узагальнюючих оглядах діяльності МНО [208, 209].

Важливе значення для аналізу діяльності ВЖК має діловодство цих навчальних закладів, збережене в архівах, що становить наступну групу джерел. Автор вивчила та залучила до дослідження матеріали фонду Московські вищі жіночі курси (ЦІАМ. Ф. 363), фонду Київські вищі жіночі курси (Держархів м. Києва. Ф. 244), фонду Петроградські вищі жіночі курси (ЦДІА СПб. Ф. 113), фонду Вищі жіночі природничо-наукові курси М.А. Лохвицької-Скаллон (ЦДІА СПб. Ф. 47), фонду Вищі історико-літературні та юридичні жіночі курси Раєва (ЦДІА СПб. Ф. 52), фонду Юридичні вищі жіночі курси Е.П. Песковської (ЦДІА СПб. Ф. 385). Опрацьовані архівні матеріали містять широкий спектр важливої інформації, що висвітлює роботу цих навчальних закладів. Тут репрезентовані і протоколи засідань педагогічних рад, опікунських комітетів, листування адміністрації, особові справи курсисток, статистичні відомості щодо слухачок, справи про пожертвування коштів та заповідання майна навчальним закладам.

Певна частина такої документації зберігається в ІР НБУВ. Зокрема, особовий фонд завідувача Київських ВЖК – фонд Іконников В.С. (Ф. 46) містить чимало матеріалів щодо роботи навчального закладу та опікунського комітету. Стосуються питань діяльності ВЖК у Києві документи фондів Лучицький І.В. (ІР НБУВ. Ф. 66), Полонська-Василенко Н.Д. (ІР НБУВ. Ф. 42). Важлива інформація

щодо роботи Санкт-Петербурзьких ВЖК містяться в особовому фонді Платонов С.Ф. у ВР РНБ (Ф. 585).

Окрім архівних матеріалів для дослідження теми вагоме значення має масив опублікованої інформації, що виходила безпосередньо від вищих жіночих навчальних закладів і розкриває їх діяльність. Філософія намірів засновників репрезентована у промовах на церемоніях урочистого відкриття закладів, актах випуску курсисток [210–214]. Досить важливими для дослідження стали «Отчеты», які друкували навчальні заклади. Найбільш систематичними та цінними за широтою поданої інформації є звіти Санкт-Петербурзьких ВЖК, що публікувалися на шпальтах педагогічних часописів, або окремими брошурами [215–229]. Друковані звіти про роботу Московських та Київських ВЖК першого періоду діяльності носять несистематичний характер [230, 231].

Досвід оприлюднення звітної інформації запозичили більшість громадських та деякі приватні ВЖК. На початок ХХ ст. сформовано та вдосконалено різні види форм звітності вищих жіночих навчальних закладів [232–238]. У «Отчетах» зазвичай подавалися відомості щодо контингенту курсисток, зокрема їх соціально-демографічні характеристики та число випускниць, професорсько-викладацького складу, науково-дослідної роботи слухачок, стану навчально-допоміжних кабінетів та бібліотеки. Варто відзначити, що статистичні відомості навчальних закладів ґрунтувалися на різних часових циклах: одні подавали за календарний рік, інші – за академічний. Це певним чином ускладнювало обробку даних. Інформація звітів створила передумови для реконструкції статистичного портрету курсисток за найважливішими параметрами: соціальному, конфесійному (що пояснює і національний склад), віковому, освітньому тощо. Окремі ВЖК упровадили у практику публікацію списків слухачок та випускниць навчальних закладів, що значно полегшує доступ до такої інформації [239–244]. Київські ВЖК публікували фінансові звіти [245–247].

Упровадження предметної системи на ВЖК та зрівняння навчальних планів з університетськими зумовило видання освітніми закладами спеціальних брошур із роз'ясненнями для курсисток [248–259]. Крім цього, на початку ХХ ст. вищі жіночі навчальні заклади практикували видання наукових праць слухачок [260–263]. Виявити діючі на ВЖК організації та гуртки, що забезпечували реалізацію різних наукових, творчих, естетичних інтересів курсисток, дозволяють статuti та звіти таких спілок [264–275].

Для вивчення становлення та діяльності жіночих закладів, зокрема і вищих, в нагоді стали збірники документів про середню та вищу школи Санкт-Петербурга ХІХ – початку ХХ ст. [276, 277]. Тут містяться нормативно-правові документи, діловодство навчальних закладів та матеріали щодо соціально-побутового життя учнівської молоді.

До третьої групи джерел належить діловодство громадських організацій, створених для підтримки ВЖК. Першою з таких стало «Товариство для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК», яке щорічні звіти про діяльність оприлюднювало на шпальтах періодичних видань або окремими брошурами [278–289]. Поступово подібні благодійні організації започаткувалися при більшості навчальних закладів. Оpubліковані звіти про їх діяльність виявлено в фондах РНБ [290–306]. Вони становлять важливий комплекс джерел, що допомагає з'ясувати питання фінансової та господарської діяльності вищих жіночих навчальних закладів. Звітна статистична інформація таких благодійних спілок репрезентує роль громадськості у функціонуванні ВЖК, дає можливість виокремити більш чисельні організації та їх дієвість.

Цінну інформацію містять і звіти благодійних об'єднань, скерованих на підтримку слухачок ВЖК [307–319]. На початку ХХ ст. організації для допомоги курсисткам діяли при всіх громадських та окремих приватних вищих навчальних закладах. У цьому ряду варто виокремити і національну благодійну спілку,

скеровану на допомогу студентам та слухачкам з України, які навчалися в Санкт-Петербурзі [320–324].

Наступна група джерел репрезентована періодичною пресою другої половини XIX – початку XX ст. Періодику, що використовувалася у процесі підготовки дисертації, за тематичним спрямуванням та походженням можна поділити на декілька груп: педагогічні, громадсько-політичні та просвітницькі видання, а також періодичні видання жіночого руху.

Кількість часописів педагогічного спрямування у пореформений період суттєво збільшилися. Важливе місце посідає спеціальний відомчий часопис «Журнал министерства народного просвещения», що видавався раз на місяць. На шпальтах видання відобразилися урочистості з нагоди 25-річчя Санкт-Петербурзьких ВЖК [325]. Важливе значення мають і ґрунтовні матеріали щодо стану жіночої освіти у країнах Західної Європи та Північної Америки. Це дозволяє проводити відповідні порівняння із загальносвітовим культурним процесом.

Також серед журналів педагогічного напрямку, де висвітлювалися питання жіночої освіти, варто відзначити «Вестник воспитания», «Детский сад», «Журнал для родителей и наставников», «Образование», «Русская школа», «Семья и школа». Спеціальним виданням, що мало за мету всебічний розгляд проблем освіти «слабкої статі», був часопис «Женское образование». Саме на його сторінках публікували статті щодо нагальних проблем жіночої освіти, інформацію про результати роботи ВЖК, листи дописувачів щодо реалій навчально-виховного процесу у вищій та середній школі [326–327].

Проблематику з питань жіночої освіти висвітлювали періодичні видання громадсько-політичного та просвітницького спрямування. Різноманітні матеріали з жіночої освіти, в тому числі і вищої, виявлені автором у часописах «Вестник Европы», «Дело», «Исторический вестник», «Мир Божий», «Наблюдатель», «Отечественные записки», «Русская мысль», «Рассвет», «Русская старина», «Русский вестник», «Русское богатство», «Современник», «Современный мир».

Саме на шпальтах цих видань протягом аналізованого періоду тривала гостра публіцистична полеміка з приводу розвитку освіти «слабкої статі» та доцільності вищої жіночої школи. Багато уваги приділяли висвітленню питань жіночої освіти газети «Неделя», «Нива», «Новь», «Право». З зазначеної періодики варто виокремити «Неделю», редактором-видавцем якої певний час була Є.І. Кораді, одна з ініціаторів вищої жіночої освіти в державі. Видання повідомляло новини щодо питання «жіночого університету», дій влади та громадськості з його вирішення.

Окремий напрям періодики формують друковані органи жіночого руху, що чимало уваги приділяли освітнім питанням «слабкої статі». Серед них відзначимо часопис «Женский вестник» (1904–1917 рр.), видавцем якої була М.І. Покровська, та «Союз женщин» (1907–1909 рр.), під керівництвом редактора-видавця М.О. Чехової. На сторінках цих журналів наявна рубрика новин зі сфери вищої жіночої освіти в Російській імперії та за кордоном, статті з питання допуску жінок в університети, біографії перших жінок з дипломами вищої школи – знаних діячок на ниві просвітництва.

У Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. публіцистика на шпальтах преси відображала спектр громадської думки з проблеми вищої жіночої освіти. Досить часто звичний виклад поточних подій внутрішнього життя країни супроводжувався коротким коментарем і вважався публічним обговоренням проблеми, який нерідко здійснював значний вплив на освічені кола суспільства. В умовах цензури в досліджуваний період окрему увагу в ході дослідження звертали на анонімні статті. Як правило, анонімність публіцистичних творів сприяла більшій свободі та безпристрасності їхніх авторів [328, с. 67].

Наступною групою джерел є матеріали з'їздів громадськості з питань освіти та становища жінок, які також висвітлюють питання вищої жіночої освіти. Варто виокремити Перший всеросійський жіночий з'їзд, що відбувся у грудні 1908 р., окрема секція якого була присвячена обговоренню питань жіночої освіти в

Російській імперії та за кордоном [329]. Черговим етапом публічного обговорення стала трибуна Першого всеросійського з'їзду з жіночої освіти (грудень 1912 – січень 1913 р.), де діяла окрема секція «Вища освіта» [330, 331].

Важливу групу джерел становить спеціальна література з питань жіночої освіти. Відзначимо «Обзоры», «Исторические записки», «Сведения», присвячені історії становлення та діяльності окремих ВЖК [332–341]. Вони містять узагальнюючу інформацію про роботу навчальних закладів за певний період, статистичні дані щодо курсисток, професорсько-викладацького складу. У них відображена навчально-виховна та фінансово-господарська діяльність ВЖК.

«Освітній бум» початку ХХ ст. у Російській імперії суттєво активізував випуск спеціальної літератури довідкового характеру для абітурієнток та слухачок вищих жіночих навчальних закладів [342–352]. Такі видання містили інформацію про діючі в державі вищі жіночі навчальні заклади, програми та умови навчання, організацію навчального процесу, наявність гуртожитків, можливість стипендіальної підтримки тощо.

Цінним джерелом довідково-інформаційного характеру є і щорічник «Первый женский календарь» (1899–1915 рр.), що видавала П.М. Аріян у Санкт-Петербурзі [353–366]. На сторінках видання міститься ґрунтовна інформація про всі жіночі навчальні заклади в країні, їх програми, умови вступу. Чимало інформації про діяльність організацій жіночого руху, дипломованих випускниць вищої школи, правове становище жінок.

До цієї групи джерел належить і статистична література, яка подає певні узагальнені відомості про кількісні параметри вищої жіночої школи в Російській імперії [367–371]. У цьому ряду відзначимо матеріали досліджень умов навчання та проживання курсисток, які було проведено на Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1909 та 1915 рр. [372, 373]. Важливу інформаційну цінність мають і матеріали опитувань гімназисток, що проводилися на початку ХХ ст. у різних містах держави [374–376]. Їх опрацювання було покладено в основу реконструкції

світоглядних чинників, ціннісних орієнтирів, ідеалів, мрій дівочої молоді, що допомагає зрозуміти важливість у планах на майбутнє випускниць середньої школи вищої освіти.

Неменш важливим складником джерельною бази стала і художня література, де відбивалися питання жіночої освіти. Відсутність у країні протягом ХІХ ст., окрім художньої літератури, інших можливостей для висловлення громадської думки робило літературну критику головним джерелом вияву індивідуальної суспільно-політичної ініціативи. Саме цим частково пояснюється її високий авторитет серед освіченої публіки та публіцистичний характер. Такі специфічні умови громадського життя в Російській імперії спричинили до швидкого становлення в тогочасній літературі жанру соціального роману, зокрема «Анна Каренина» Л.М. Толстого [377]. На нашу думку, тогочасна література, що відбивала соціально значущі проблеми, є так само джерелом для реконструкції суспільної свідомості індивідів досліджуваного періоду.

Останню видову групу формують джерела особистого походження, такі як мемуари (щоденники, спогади) та приватне листування. Інтерес до мемуаристики як виду історичних джерел виник ще в середині ХІХ ст., але в позитивістській історіографії вона розглядалася переважно як «вмістилище» фактичного матеріалу. Такий підхід виявився досить стійким. Зокрема, у середині 70-х років ХХ ст. П.А. Зайончковський стверджував, що «цінність мемуарів полягає у викладі фактичного аспекту описуваних подій, а не в їхній оцінці, котра, зазвичай, майже завжди суб'єктивна» [378, с. 6]. Для сучасної соціокультурної історії необхідним стає залучення нових джерел та інакше прочитання вже давно відомих, зміна способів роботи з ними. Зовсім іншого значення набувають зокрема документи особистого походження: мемуари, щоденники, листи тощо, які раніше розглядалися як «другорядні» та «суб'єктивні».

При джерелознавчому аналізі та відборі джерельних матеріалів автор дотримувалася позиції пріоритетності для соціальної історії набутку, який

виходить безпосередньо від людини, її дій, вчинків, думок та відчуттів, зокрема, перед законами, нормативно-розпорядчими документами, офіційним тлумаченням тих чи інших подій у пресі. Останні уособлюють собою «мову влади», особливий дискурс, який повинен бути перевірений на його відповідність історичним реаліям, засвідчений безпосередніми учасниками подій. Саме тому, під час дослідження застосовувався принципово новий підхід до джерел особистого походження. Вони є, передусім, масовими джерелами, тобто такими, що сприяють соціальній ідентифікації індивідів та окресленню реальних їхніх проблем. Мова джерела в даному випадку набуває особливої значимості як спосіб самовираження людини. Повторюваність та стійкість мовних практик у опрацьованих джерелах стала підставою для більш широких історичних узагальнень.

При вивченні теми важливості набувають особисті джерела, які відображають безпосередні взаємовідносини індивідів із державними та суспільними інститутами. У цьому контексті значимим став комплекс матеріалів із фонду Київських ВЖК (Держархів м. Києва. Ф. 244) [379]. Там містяться власноруч написані автобіографії/життєписи курсисток, складені у довільній формі. Ці документи допомагають виявити впливові чинники формування світогляду дівочої молоді на початку ХХ ст. у Російській імперії, значно «олюднити» колективний портрет слухачок.

Важливою групою джерел стали спогади колишніх курсисток, що дозволяють реконструювати обставини навчального процесу, взаємовідносини з викладачами, виокремити відповідність очікувань тодішніх абітурієнток реаліям освітнього повсякдення на ВЖК. Значна частина їх було опублікована [380–388]. Саме в спогадах найбільш послідовно реалізується історична самосвідомість особистості, у цьому полягає їх специфічна соціальна функція як джерела.

Інтерес представляють і мемуари жінок – сучасниць досліджуваних подій, написані на схилі літ, в яких осмислено життєвий шлях. Виокремимо спогади письменниці О.С. Монтвид-Шабельської (ІЦІАК України. Ф. 2066. Спр. 1–3),

педагога О.В. Синакевич, яка певний час навчалася на Санкт-Петербурзьких ВЖК (ВР РНБ. Ф. 163. № 313–350), викладача Ю.І. Фаусек (Ф. 807. № 1–2), випускниці Санкт-Петербурзьких ВЖК. Значна частина мемуаристики тогочасного жіноцтва опублікована [389–393]. Такі спогади являють цінність з точки зору вивчення настроїв дівочої молоді після закінчення середньої школи та спонукальних чинників до продовження освіти. Прислужилися автору і спогади жінок, які навчалися в європейських університетах. Наприклад, мемуари Н.К. Скворцової-Михайловської (Ф. 699, №. 8–10), С.Г. Кропоткіної (Ф. 1001, №. 519), що зберігаються у ВР РНБ. Варто виокремити опубліковані спогади Г. Шабанової, С. Ковалевської тощо [394–399].

Не оминули увагою в мемуарах свою роботу у вищих жіночих навчальних закладах і представники викладацького корпусу [400]. Цінним виявився і комплекс опублікованих спогадів на згадку про організаторів ВЖК [401–405]. Опубліковані мемуари міністра народної освіти І.І. Толстого є важливим джерелом для розуміння формування урядової політики у сфері вищої жіночої школи на початку ХХ ст. [406].

Серед комплексу джерел особистого походження значне місце посідають щоденники. У щоденникових записах жіночої молоді, зокрема курсисток, відображено поточні події та особиста реакція їх авторів [407–410]. Значну інформативну цінність має опублікований «Дневник» Є. Дьяконової, що репрезентує повсякдення слухачки Санкт-Петербурзьких ВЖК з погляду дівчини з провінції. Допомогає зрозуміти позицію батьків і дітей з приводу вищої жіночої освіти щоденник матері О.О. Кравченко (ВР РНБ. Ф. 601. № 1195) та доньки К.М. Половцової (ВР РНБ. Ф. 601. № 947–954), яка була слухачкою столичного закладу.

У ході дослідження суттєво прислужилися щоденники представників науково-педагогічної громадськості, які брали активну участь у суспільному житті. Виокремимо «Щоденник» професора О.Ф. Кістяківського, що допомагає

розібратися в обставинах та настроях громадського життя Києва 70–80-х років XIX ст. [411, 412]. Для розуміння столичного повсякдення 60-х років XIX ст. послуговувалися щоденниками сенатора В.Ф. Одоєвського та академіка О.В. Никитенка [413–416]. Важливим для розуміння формування свідомості та етосу «нових людей» став щоденник М.Г. Чернишевського [417].

Окремий комплекс особистих джерел являють епістолярні матеріали. Серед них наявні листи, звернення, скарги курсисток та їхніх батьків, що зберігаються в архівних справах діловодної документації ВЖК та МНО. Варто виокремити листування осіб, причетних до організації і діяльності ВЖК. Наприклад, листи В.І. Антонович містяться відомості про дії київської інтелігенції з організації курсів у місті [418]. Цінна інформація репрезентована в листуванні Н.В. Стасової, кореспондентами якої були викладачі Санкт-Петербурзьких ВЖК та багато громадських діячів (ВР РНБ. Ф. 738. № 253–256). Відзначимо і епістолярну спадщину професора С.Ф. Платонова, який викладав у столичному закладі (ВР РНБ. Ф. 585. Оп. 1. Од. зб. № 4698, 4284, 1945, 2644).

Таким чином, масштабність і різноплановість наукових завдань, пов'язаних з розкриттям проблеми вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст., вимагають формування значної джерельної бази. Вона поєднує в собі масив нормативно-правових актів, опублікованих джерел звітнього та статистичного характеру, спеціальної та художньої літератури, тогочасної періодики, мемуаристики та епістолярію. Значну частину джерельної бази сформували опрацьовані автором документи архівних установ України та Росії. За таких обставин обґрунтованим видається висновок, що відібрані у процесі історико-джерелознавчого аналізу матеріали за обсягом, видовою різноманітністю та повнотою відображення процесів функціонування вищої жіночої школи окресленого періоду, є достатніми для виконання мети та завдань дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

На початку ХХІ ст. історична наука, як і гуманітарне знання в цілому, переживає глибоку внутрішню трансформацію, що виявляється і на поверхні академічного життя – у зміні поколінь, інтелектуальних орієнтацій та дослідницьких парадигм, самої мови історії. У сучасну епоху краху монодоктрини, коли помітно розширюються та урізноманітнюються методологічні пошуки істориків у результаті повернення вітчизняної науки в русло світового історіографічного процесу, складно вести мову про чітку визначеність із методичними засадами. Тезу про те, що історичне знання єдине і має універсальний набір методів та інструментів пізнання, більшість наукового співтовариства відкинула. За сучасним істориком визнають право на особистий вибір як предмета дослідження, так і інтелектуального інструментарію [419, с. 10].

Історична наука, що від початку була пов'язана з прагненням суспільства осмислити закономірності свого становлення, на сучасному етапі звертається до теоретичних моделей та схем соціології, антропології, економіки та психології як інструментів пізнання суспільства. Історичний аналіз спирається на три категорії абстрактних моделей, що характеризують устрій соціуму та визначають правила його вивчення. Ці категорії вирізняються ступенем узагальнення конкретної реальності. Перша – концепції, що пояснюють загальні закономірності організації суспільства та його розвитку. Друга – поняття, які претендують на позначення загальних для суспільства принципів та форм поведінки людей. Третя – методи пізнання суспільства, тобто сукупність проблем та прийомів їх рішення, що дозволяють виявляти глибинний зміст історичних фактів [419, с. 31].

Враховуючи вище зазначене, з'ясувати історичний сенс будь-якого явища, по суті, неможливо без урахування особливостей того суспільства, в якому воно вкорінене. Визначення цих особливостей не може бути дано без використання понять та концепцій, що відображають характеристики організації суспільства та закономірності його розвитку. Для виявлення універсальних для соціуму

Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. елементів, їх систематизації та вивчення використовувалася концепція модернізації, що в сучасній науці трактується як «комплекс взаємопов'язаних структурних, культурних, фізичних та психічних змін, які викристалізувалися протягом минулих століть і сформували світ, у якому живемо зараз» [420, с. 14]. Послугувалися і поняттям «ідентичності» як усвідомленого самовизначення соціального суб'єкта (А. Touraine), сформованим у межах теоретичного підходу ідентичності, або нових суспільних рухів у 70-х роках XX ст. у Європі [421, с. 113]. Відповідно до нього, найбільш значимими цінностями в умовах модернізації стають особиста автономія, стиль життя, ідентичність, на підставі яких та нового сприйняття самих себе молодого генерацією жіноцтва вибудовувалися нові відносини з соціальним оточенням.

Певним надзавданням сучасних істориків, від рішення якого залежить і повернення до їхніх праць так званого живого дихання, стає посилення евристичного потенціалу історіописання. Йдеться про розробку ефективних методів системної інтерпретації особистості, доцільність чого гостро відчують сучасні гуманітарії. Натомість експериментування з методами не може бути самоціллю, його сенс полягає в тому, щоб наблизити дослідника до вирішення поставленої ним проблеми. Інтегративна функція соціальної історії зумовлює в першу чергу розробку нових теоретичних моделей та відповідного концептуального апарату, що здатен забезпечити застосування комплексного методу соціального аналізу, який спирається на послідовну комбінацію системно-структурного та соціокультурного підходів [422, с. 9]. Одне зі складних завдань, що постає перед істориком, полягає в тому, як концептуалізувати взаємодію між індивідами та суспільством, співвідношення конкретного та абстрактного, часткового та цілого. При формуванні методологічного комплексу дослідження послугувалися загальною установкою, що будь-яке явище минулого повинно розглядатися з точки зору його соціальних функцій.

Об'єктом соціальної історії, одним із важливих аспектів якої є історія вищої жіночої освіти, на сучасному етапі вивчення стають зовсім невідомі історіографії сюжети, яким раніше на надавали спеціальної уваги. Добре відомо, що вибір тих чи інших подій в якості «історичних фактів» залежить від епохи – притаманних їй знань, ідеологічних настанов тощо, а також і від суб'єктивних уявлень та концептуальних підходів конкретного історика. Російський дослідник культури Ю. Лотман відзначив, що «можна скласти цікавий перелік «не-фактів» для різних епох» [423, с. 303]. Як з'ясувалося сьогодні, вони відігравали якщо не вирішальну, то досить помітну роль в історичних подіях. У житті людей набагато більше, ніж зазвичай вважалося в радянській історіографії, посідали проблеми взаємовідносин між людьми, сім'ї, шлюбу, народження та виховання дітей, взаємовідносини статей, матеріального добробуту, відпочинку та інші. Більше значення мала соціальна мотивація людської поведінки.

Продуктування «історичної істини», по суті, є результатом формування соціального запасу історичного знання. Цей процес включає постійну оцінку і відбір нових «думок», а також переоцінку попередніх «знань» на підставі різних, мінливих, не завжди формалізованих критеріїв. Вихідним пунктом сучасне історіописання визначає вміння досліджувати людину в єдності її соціокультурних виявів, адекватним їй часу та місцю. Досить слушно з цього приводу писав французький дослідник Л. Февр: «Існує тільки одна історія – історія Людини, і це історія в самому широкому сенсі слова» [424, с. 38]. З огляду на це, в центрі уваги нашого дослідження опиняється індивід, але не сам по собі, а як елементарна клітинка цілісного суспільного організму, що постійно розвивається. У межах антропоцентричного підходу певним чином змінюється традиційне уявлення про історичне дослідження. Історія розгортається не зверху, через сприйняття «сильних світу цього», і не через офіційний дискурс, що уособлює «мову влади», а ніби «знизу» та «зсередини», починаючи з того, як складалося життя звичайних

курсисток та їхніх родин в окреслений історичний період, які форми суспільного буття та зв'язку між ними і владними інституціями існували.

Вивчення духовних інтересів та уподобань, інтелектуальних традицій переростає в колі професійних дослідників в антропологічно орієнтовану історію. Тривалий час, як слушно зауважив А.Я. Гуревич, забутою була «безкінечно мала величина» – людина, людська істота, що відтворює та споживає всі матеріальні та духовні багатства, – член соціальних спільнот [425, с. 28]. Науковці ігнорували його існування, оскільки не знали що робити з усіма його пристрастями, невпорядкованими думками, непередбачуваною поведінкою. Вирішальним тут можна вважати досягнення французьких дослідників М. Блока та Л. Февра, які наполягали на неможливості «історії без людей». За традицією школи «Анналів» історичне дослідження набуває нового виміру.

Головним орієнтиром нинішньої історіографічної революції є прагнення до антропологізації історії, максимального насичення її людським змістом. Поряд із «зовнішнім описом» явищ минулого, яким він уявляється сучасному історику, що спирається на нині існуючі систему понять та класифікації, окреслюється людська особистість, її соціальний та природний світ як безпосередній репрезентант досліджуваної епохи. Самосвідомість людини, разом з уявою, ілюзіями та емоціями, набуває нового статусу в історичному дослідженні. Важливо лише узгодити та координувати обидва бачення – «зовні» та «зсередини» – для того, щоб зробити картину історії більш правдивою. Застосування такої процедури в ході дослідження допомогло уникнути анахронізмів та нав'язування представникам інших епох невласливих їм уявлень та відчуттів.

Переосмислення предмету дослідження на епістемологічних та методологічних принципах сучасного соціокультурного підходу, що спирається на альтернативи постмодерністського виклику, скеровує основну стратегію наукового пошуку на інтелектуальні процеси і діяльність у конкретно-історичному соціокультурному контексті. Для соціокультурної парадигми, в

рамках якої здійснюється дослідження, сьогодні необхідно суттєве поповнення підходів і методів історії як наукової дисципліни, властивих історичному вивченню принципів, а також модифікація вже використовуваних методів відповідно до специфіки історичного пізнання.

Оскільки до останнього часу історичне пізнання базувалося переважно на «документованому» підході до минулого, то головним завдання істориків була інтерпретація «великих текстів». Такому підходу протистоїть сучасний варіант дослідницького пошуку як ідеї діалогу з минулим. Послугуючись такою позицією, досліджуване джерело сприймалося не тільки як документ, що несе безпосередню інформацію про минуле, але й частину структурованої системи сенсів та міркувань, яку поділяла більшість. Відповідно змінювався напрям пізнавальної активності та набір методологічного інструментарію.

Натомість, зауважимо, що думки, почуття, радість, страждання, мрії попередніх поколінь часто не залишають нічого більшого, окрім змазаних залишків в історичних джерелах, часто поданих у зашифрованому вигляді. Тому першочерговим завданням ставала переоцінка тих свідчень, які раніше були призначенні для вивчення інших питань (наприклад, звіти органів політичного контролю про настрої в суспільстві). Виходили з того, що в усіх документах, зокрема, наклепах, чутках та плітках, наявні зерна істини, ставилося завдання їх виявити. Водночас інша розстановка акцентів у роботі з окремими групами джерел, їх переоцінка в контексті завдань соціокультурної історії не знімають із порядку денного оцінки історичних відомостей, що в них містяться, з точки зору оригінальності, достовірності, репрезентативності, доказовості, тобто всього, що було «напрацьовано» в рамках традиційного джерелознавства. Саме поєднання в практиці дисертаційного дослідження традиційних і нових підходів у роботі з джерелами стало найбільш надійним способом пізнання історичної дійсності.

Для посилення евристичного потенціалу макроісторичної версії історії вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.

використовували теоретичний арсенал мікроаналізу. Вважаємо, що історичний феномен може бути відтворений тільки через реконструкцію дій всіх його учасників. З огляду на це послуговувалися методом мікроаналізу, що дозволяє розкрити суб'єктивний бік історичних процесів, дійсно виявити в них роль людей. У ході дослідження не ставилося завдання показати роль анонімних «суспільних сил», а описати і проаналізувати участь у подіях конкретних людей чи груп, які є носіями певної культури, їхнє сприйняття подій. Більше уваги зверталось на конкретні ситуації, прагнули розкрити їх багатозначність, збудувати «силове поле» взаємозв'язків, що включає як структури, так і діючих осіб. Такий синтезований підхід осмислення макроісторії розвитку вищої жіночої освіти в Російській імперії за допомогою мікроаналізу життя окремих курсисток та їхніх родин був більш доцільним для реалізації дослідницьких завдань.

Ключовою методологічною проблемою дослідження стало співвідношення та поєднання макро- і мікроаналізу. Особисте життя та долі окремих курсисток, формування та розвиток їх духовного світу виступали одночасно як стратегічна мета дослідження і як адекватний спосіб пізнання тогочасного соціуму. При цьому послуговувалися наперед визначеною установкою виявлення соціального контексту та виходу на макроісторичний простір. Саме логічна «різнонаправленість» та взаємодоповнюваність мікро- та макроісторичних підходів роблять їх комбінаційні можливості досить перспективними.

Послідовно реконструюючи минуле, в ході дослідження намагалися не тільки відновити та з'ясувати зв'язки між окремими подіями, а й між вчинками людей та їх мисленням. Ускладнювало ситуацію дослідного пошуку те, що свідома діяльність людей, розумність їх помислів та устремлінь, зовсім не гарантують раціональність дій. Зазвичай, історик занурює факти в суб'єктивний контекст, намагаючись для кожної об'єктивної історичної події, виявити суб'єктивну, ментальну причину [426, с. 407]. Але вона так само не задана безпосередньо, а виводиться ним із власного духовного досвіду. Послуговуючись таким підходом,

вважали доцільним вивчати свій предмет – людину – не як природній та фізичний феномен, а як особистість, яка мислить та відчуває. Намагалися вести своєрідний діалог із людьми досліджуваної епохи, ставити їм (тобто наявним історичним пам'яткам) питання та розшифровувати їх відповіді.

Розвиток історії ментальностей протягом ХХ ст. переконливо засвідчив, що соціально-історичне пізнання не повинно ігнорувати роль психологічного фактора в суспільному житті. Дослідження поведінкової активності людей передбачає окрему увагу до способів та засобів міжособистісного спілкування, що опосередковує всі рівні соціальної дійсності. Тому сучасне історичне дослідження одним із головних завдань має аналіз усіх можливих типів діалогу, в яких і виявляється культурний сенс суспільства. Задля пізнання особливостей мислення та емоцій людей ХІХ – початку ХХ ст., вивчався «культурний клімат» життєвого простору індивідів. При цьому, відповідно до схеми Ф. Броделя, цікавилися в першу чергу швидкоплинними ментальними процесами, що обумовлюються соціокультурними явищами локального плану. Зокрема, з'ясовувався вплив окремих конфліктних ситуацій у родинах, наприклад, сварка в сім'ї Євреїнових та втеча доньки Ганни навчатися в закордонний університет, на зміну ставлення генерації батьків до вищої жіночої освіти.

Вивчалися і ментальні процеси середньої тривалості, що впливають не тільки на індивідуальну та групову поведінку, але й на окремі соціальні верстви. Так, великі реформи і зміна соціокультурної парадигми поклали початок суттєвим довготривалим трансформаціям свідомості населення в Російській імперії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Їх вдалося зафіксувати при компаративному аналізі звичок, цінностей, стереотипів поведінки людей, представників різних поколінь. Для з'ясування особливостей менталітету представників дореформеного та модерного соціуму вивчали думки та моделі поведінки індивідів (дівчат, які мріяли про вищу освіту, та їх батьків), репрезентовані в письмових джерелах.

Заданою метою наукового пошуку стало виокремлення внутрішніх, прихованих мотивів людських дій. Методичним інструментарієм цього були опис, аналіз та інтерпретація. Саме типовість, повторюваність, пересічність аналізованих текстів дає можливість вести мову про ментальні стереотипи [427, с. 39]. Публіцистичні тексти та художня література XIX – початку XX ст. виступають як Знак епохи, що їх породила, і дозволяють зануритися до того семантичного пласту, що несе в собі залишки ментальності всіх учасників суспільного дискурсу. Аналіз текстів допоміг встановити ціннісні орієнтири людей досліджуваної епохи. Разом і тим, зверталася увага на проблему появи персонажів – носіїв сюжету. Важливим було встановити: чому окремі історичні події перетворилися в літературні сюжети, що найшли своїх читачів.

Рефлексія історика над своїм предметом та його творча робота мають особливі риси. Вони полягають у відновленні культурно-історичної, соціально-економічної цілісності, в яку закономірно буде покладено віднайдені факти. Тільки включившись у певну цілісність, факти набувають історичного сенсу та цінності. Задля цього дослідник має подумки зануритися в досліджуваний ним історичний світ – світ ідей, відносин, предметів та уявлень, щоб зрозуміти їх зсередини – їх сенс та цінність – неупереджено [428, с. 67]. Саме застосування методу розуміння в історичному дослідженні дозволило звільнитися від пануючих тривалий час стереотипів стосовно мотивів поведінки людей другої половини XIX – початку XX ст.

Розуміння дій виникає в історика тільки тоді, коли він встановлює розумність вчинків конкретної людини у світлі його власних уявлень та планів. Сучасний історик бажає зрозуміти інших людей «зсередини», «пережити чуже життя». Дослідник потребує психологічних понять та теорій для пояснення розумової активності людей [429, с. 93]. Буденна мова зазвичай містить слова, якими індивід описує мотивації, почуття, підсвідомі прагнення тощо. Повсякдення – це умова та детермінанта соціального існування, сукупність звичної соціальної взаємодії,

полотно людських взаємовідносин, кожне з яких раціональне, заплановане індивідами [430, с. 9]. Для з'ясування щоденності курсисток спиралися на думку Ф. Броделя, що структури повсякденності – це все, з чого складається життя людини, включно з відповідними взаємовідносинами, бажаннями, ідеалами, цінностями та правилами, що регулюють індивідуальну та колективну поведінку. Саме у просторово-часових структурах щоденності реалізовувалися всі життєві проблеми слухачок та їх осмислення молоддю, батьками, оточуючими.

Орієнтуючись на соціокультурний підхід, під час дослідження суспільної ситуації навколо інноваційної ідеї вищої жіночої освіти прагнули до відтворення дійсної поведінки тогочасних індивідів по відношенню один до одного в реальних ситуаціях. Допоміг реалізувати завдання аналіз конкретних казусів. Зокрема, у випадку виділення державної субсидії міністром народної освіти Д.А. Толстим проекту «публічних університетських курсів у Санкт-Петербурзі», зверталася увага на мотивацію такого рішення, способи реалізації в життя міністром власних інтенцій та вияв його індивідуальності. Незважаючи на те, що казуальний підхід у соціальній історії має значення як «історія однієї події», майже кожна подія може бути трактована по-різному. Оскільки в формуванні історичної пам'яті головну роль відіграє не сама подія, скільки уявлення про неї, смисловий образ, то для відмежування від міфів радянської історіографії та очищення фактів від легенд та нашарувань попередніх періодів, застосування казуального підходу було виправданим.

Прагнучи відтворити наближену до реальності узагальнену картину суспільного життя в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. у єдності його протиріч, вирішували завдання, застосовуючи «персональний підхід». Він полягав у тому, що в центр дослідження було поставлено індивіда і запропоновано подивитись на світ його очима, замість того, щоб вивчати численні непов'язані між собою фактори. Серед «піддослідних» перебували курсистки, їх батьки, родичі та знайомі, представники громадськості, посадовці, причетні до

функціонування вищої школи, та пересічні громадяни, які словами та діями демонстрували власне ставлення до проблеми.

Доступитися до потаємних сторін дівочого життя прагнули також за допомогою використання «психологічного мікроскопа». При вивченні родинної атмосфери та дитячого досвіду, що певним чином впливає на становлення дорослої людини, послуговувалися типологізацією психоісторика Л. де Мозе, який характеризував тогочасну модель виховання як «суспільну», за якої нав'язування батьківської волі дітям поступово замінювалося їх навчанням та підготовкою до інтеграції в суспільство [431, с. 193].

Теоретик «філософії життя» В. Дільтей вважав, що об'єктивний хід історичних подій можна зрозуміти, лише осмислюючи духовне життя окремих індивідів, оскільки історія є єднання багатьох окремих біографій тих, хто в ній бере участь. У фокусі біографічного підходу можна з'ясувати внутрішній світ людини, його емоційно-духовне життя, відносини з рідними та близькими в родині та поза її межами. У центрі даного дослідження опинилася нестандартна поведінка дівочої молоді, що виходила за межі усталених норм та соціально визнаних альтернативних моделей, дії, які передбачали вольові зусилля суб'єкта (нових жінок) у ситуації свідомого вибору. Біографічний підхід у застосуванні до конкретних доль слухачок вищої школи дозволив яскраво виявити спектр та межі суспільних можливостей жінок другої половини XIX – початку XX ст. із характерною комбінацією соціальної та гендерної ієрархії. Проблема самоідентифікації курсисток, мотивації, індивідуального раціонального вибору допомагала віднайти відповідь на питання – яким чином успадковані культурні традиції, звичаї та уявлення визначали поведінку людей у специфічних обставинах трансформації соціуму і потребувала виходу на рівень макроаналізу індивідуальної діяльності.

У істориків завжди наявний класичний інструментарій дослідження. Це набір понять, різні техніки дослідження, методи виміру тощо. При вирішенні конкретної

проблеми збору матеріалу для дослідження з історії вищої жіночої освіти використовувався перевірений часом історико-критичний метод відбору джерел. Він допоміг з'ясувати не тільки ступінь достовірності масиву зібраної інформації, виявити документи сумнівної істинності (анонімні листи), але й встановити мотиви їх написання та соціальну атмосферу, що породжувала такі явища. Ліквідувати наявні лакуни джерельної бази намагалися, застосовуючи конструктивний момент історичної уяви, зокрема метод інтерполяції. Наприклад, спираючись на розрізнені факти щодо дій міністра народної освіти Д.А. Толстого та існуючі уявлення про загальну логіку розвитку подій, намагались зробити історичну картину його ролі в розвитку вищої жіночої освіти більш повною. Задля цього доповнювали вже відомі факти тими, що не відображені у документах, але які мали місце. Таку інтерполюючу історичну уяву Р. Коллінгвуд називав апіорною, маючи на увазі, що сама інтерполяція має не довільний, а повністю визначений, заданий обставинами характер [432, с. 236]. Саме завдяки апіорній уяві було надано цілісності історичному викладу матеріалу дослідження.

Використання генетичного методу при вивченні питань вищої жіночої школи дозволило встановити послідовність та зв'язок між фактами, виявити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності розвитку. Зокрема, було з'ясовано комплекс чинників появи потягу дівочої молоді до вищої освіти. При цьому основна увага приділялася виокремленню соціальних, культурних, економічних, політичних процесів, що формували історичну реальність.

Поряд із генетичним широко використовувався історико-порівняльний метод. При вивченні становлення вищої жіночої освіти в Російській імперії шукали аналогію розвитку цього процесу у Європі. Порівняльний метод допоміг виявити подібності та відмінності навчального процесу, організаційних засад громадських та приватних ВЖК, у тому числі з університетами.

У практиці дослідження розвитку вищої жіночої освіти застосовувався системно-структурний підхід, що уможлиблює поглиблений аналіз суспільно-

історичних систем, розкриття внутрішніх механізмів їх функціонування та розвитку. Для проведення системного аналізу з ієрархії тогочасної історичної реальності виокремили систему вищої жіночої освіти. Після процедури декомпозиції системи за заданими ознаками, було здійснено її структурний аналіз. Він дозволив з'ясувати зв'язки елементів вищої жіночої школи, їх головні ознаки. Черговий функціональний етап застосування даного методу дозволив розкрити зв'язки системи з оточуючим світом та її місце в ієрархії тогочасних реальностей. Загальним отриманим результатом стало безпосереднє знання про систему вищої жіночої освіти в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Характерною рисою сучасного розвитку науки є інтенсифікація та взаємопроникнення наукових дисциплін. Специфіка об'єкту дослідження – вища жіноча освіта в Російській імперії – обумовила широке застосування набору математико-статистичних методів. За допомогою синтезу якісного та кількісного підходів із використанням методів структурного та математичного моделювання вдалося відтворити узагальнюючу картину динаміки розвитку ВЖК, ефективності та результативності їх функціонування. На противагу тривалим дискусіям навколо тези про «реакційність царизму» в культурно-освітній сфері подаються вивірені статистичні розрахунки, таблиці та узагальнюючі показники чисельності та соціально-демографічні характеристики контингенту курсисток.

Таким чином, при підготовці дисертаційної роботи послуговувалися принципом адекватності пропонованих наукових підходів та методів об'єкту і предмету дослідження, а також використовуваним джерелам.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬСТВО В ОСЯГНЕННІ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ

2.1. Суспільні трансформації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як фактор емансипації жінок

Особливістю освіченого соціуму Російської імперії як окремого соціального організму, сформованого під впливом європейського Просвітництва та філософії раціоналізму, була помітна участь у ньому жінок, які не відігравали такої ролі у владних структурах та серед простого люду [433, с. 6]. Протягом ХVІІІ ст. створювалися передумови для самоствердження та розширення свободи «слабкої статі», а судження жіночого товариства значною мірою позначалося на формуванні громадської думки («думки світу»), що стало ознакою поступового підвищення ролі «другої половини людства». Серед основних ціннісних орієнтирів виокремлюється прагнення до ствердження власного «Я», а ідеалом стала особистість, сенсом життя якої була самореалізація [434, с. 141].

На початку ХІХ ст. жінки почали більше цікавитися літературою, як російською, так і іноземною, і навіть писати, незважаючи на прізвиська «філософок», «педанток» та «синіх панчіх», «семінаристів у шалі», які їм надавали в тогочасному соціумі. Можна погодитися з Ю.М. Лотманом, що входження жінки у світ, який до того вважався чоловічим, почалося з літератури [435, с. 48]. Інтерес до читання поступово зростав, спочатку у вищих, а потім і в середніх прошарках. Вплив школи М.М. Карамзіна та поезії В.А. Жуковського разом з інститутським вихованням привносили в життя поезію та романтизм, що пом'якшували стосунки між статями [436, с. 717]. У ХІХ ст. жінки значною мірою формували загальну духовну атмосферу суспільства Російської імперії. Як результат, саме жіночий образ дав літературі позитивного героя. Представниць «слабкої статі» можна було побачити за читанням таких книжок, які до цього вважалися доступними

винятково для вчених. Духовне обличчя жіноцтва помітно змінювалося. Глузуючи над «академіками в чіпці», чоловіки, однак, услід за критиком В.Г. Белінським, змушені були визнати, що «наші жінки ледве не цінніше наших чоловіків, хоча останні й перевершують їх у вченості» [437, с. 80].

На початку ХІХ ст. на літературній ниві заявили про себе жінки-письменниці. Одна з них – О.А. Ган – матір засновниці теофілософії О. Блаватської. Протягом свого короткого життя (померла у 28 років) О. Ган не припиняла навчатися, зізнаючись, що бездіяльність зводить її з розуму. «Іноді здається, що світ Божий створений лише для чоловіків», – зазначала письменниця [438, с. IV]. Пізніше почали публікуватися Н.С. Кохановська-Соханська, Ю.В. Жадовська, А.Я. Панаєва та ін. Глибинний сенс їх творів – нестримний потяг до волі молодих сил та відсутність у реальному житті таких кайданів, які вони б не могли здолати. За оцінками критики, творчість письменниць яскраво відобразила настрої сучасниць і передбачила дух пошуків та протесту численних послідовниць у період великих реформ [439, с. 18].

Ознакою зростаючого потягу до отримання освіти стало суттєве розширення мережі приватних навчальних закладів у столицях за міністра народної освіти С.С. Уварова (1833–1849). Наприклад, у Санкт-Петербурзі їх кількість збільшилася з 97 до 195. Навчалися в цих закладах переважно представники середнього стану, у тому числі дівчата, доступ яким до гімназій був закритим. Зокрема, у 1842 р. у Москві та Петербурзі приблизно 65 % контингенту приватних шкіл становили дівчата, а 54 % учнів мало недворянське походження [440, с. 155]. Значно зріс конкурс при вступі до жіночих освітніх закладів. Так, у 1851 р. бажаючих навчатися в Товаристві шляхетних дівчат (Смольний інститут) виявилось 168 осіб на 84 вакансії, в Олександрівському училищі – 605 на 85 місць [3, с. 135]. Хоча пропонована освіта, головним чином, спрямовувалася на підготовку вихованок до ролі матері та дружини, проте зростання чисельності

учениць у цих закладах стало причиною прагнення багатьох випускниць у подальшому вступити до університетів.

Додатковим чинником осмислення соціумом «жіночої теми» стало захоплення в 40-х роках ХІХ ст. ідеями Жорж Санд, що вважалося однією з ознак «розвинутої» людини. Під впливом її романів пробудилося усвідомлення свободи почуттів для жінок: права вільно кохати, розпоряджатися своєю особистістю, приносити в жертву матеріальні блага вищим ідеалам. Плеяда освічених людей того часу виховувалася на творах Жорд Санд, які вказували шлях до вибору особистих інтересів, гуманних та широких громадських справ [441, с. 16]. Професор К.М. Бестужев-Рюмін, у майбутньому засновник Санкт-Петербурзьких ВЖК, згадував, що протягом життя зберігав студентські зошити, списані цитатами з її творів [49, с. 271]. Про значний вплив французької романістки на освічені кола країни свідчить також запис у щоденнику Н.О. Герцен, дружини О.І. Герцена, від 13 грудня 1846 р. Згадавши, як В.П. Боткін чотири роки тому скептично нарік Жорж Санд Христом жіночого роду, вона погоджується, що в цьому є багато правди [442, с. 238].

Не виходячи за рамки традиційних ролей, освічена жінка на середину ХІХ ст. стала помітним явищем духовного життя суспільства. Як мати, вона здійснила вирішальний вплив на формування внутрішнього світу своїх дітей, підготувала нову генерацію реформаторів.

Невдачі Кримської війни загострили та виявили внутрішні проблеми великої імперії. Російські інтелектуали осмислювали та активно обговорювали стан держави. Нотатки зі щоденника В. Аксакової (1819–1864), сестри Костянтина та Івана Аксакових, ідеологів слов'янофільства, засвідчують одностайність оцінок щодо неминучості внутрішньої кризи в країні: «На цей момент немає жодної задоволеної людини у всій Росії. Повсюдно нарікання, скрізь обурення!» [443, с. 8]. Історик М.П. Погодін відверто визначив причину кризового стану

держави: «Усі канали для виявлення думок закриті, немає ні гласності, ні громадської думки, ні апеляції, ні протесту, ні контролю» [444, с. 260].

Парламентарний лад у Російській імперії ідеологи західництва вважали можливим установити шляхом впливу громадської думки на владу і в такий спосіб спонукати її до реформ. Велику роль при цьому вони відводили поширенню освіти і науки. З приходом до влади нового самодержця інтелектуали пов'язували сподівання на зміни ситуації в країні. Настрої того часу передав Б.М. Чичерін: «Усі відчували, що дихати стало вільніше; усі усвідомлювали необхідність повороту у внутрішній політиці і в якомусь потаємному очікуванні поглядали на престол» [445, с. 13]. У московському товаристві взимку 1857–1858 рр. велися дискусії щодо початку для країни чи ери «благих» перетворень, на думку одних, чи всіляких нещасть, на думку інших [446, с. 101].

Суспільне пожвавлення в середині XIX ст. у Російській імперії зумовлене, як вважає публіцист-демократ М.В. Шелгунов, тим, що «після Севастополя всіх охопив критичний настрій, а імператор Олександр II звернувся до почуттів усіх, до величезних та творчих сил соціуму» [447, с. 77]. Уряд цілком усвідомив нагальну необхідність змін у житті країни. Олександр II заявив про намір звільнити кріпосних селян та реалізувати інші важливі реформи. Відчуття свободи та поступу нової епохи сприяло тому, що піддані імперії у відповідь на ініціативи держави виступили з власними проектами. Такі ідеї, як повага до праці, виборних засад, визнання цінності людської особистості, прагнення до соціальної справедливості, стали популярними в освічених колах того часу і формували атмосферу в суспільстві.

Середина XIX ст. ознаменувалася не тільки лібералізацією урядового курсу та піднесенням громадської думки, але й актуалізацією жіночого питання. Відбулася перша спроба залучення «слабкої статі» до практичної діяльності у формі медичної допомоги пораненим під час Кримської війни, яка була ініційована великою княгинею Оленою Павлівною та лікарем і педагогом

М.І. Пироговим [448, с. 2]. У найскладніших воєнних умовах, під час облоги Севастополя, жінки на весь світ продемонстрували надзвичайну самовідданість при виконанні свого християнського призначення та службових обов'язків сестер милосердя. Очевидець їх жертвності та звитяги М.І. Пирогов розкритикував не виправдане ігнорування надзвичайних здібностей і можливостей жіноцтва та наголосив на величній місії жінки-матері у вихованні молодшої генерації суспільства.

Поширення гуманних та демократичних тенденцій у період великих реформ спонукало до переосмислення ролі і місця «слабкої статі» в суспільстві, навчання і виховання якої обмежувалися тільки сферою родини. Імперські публіцисти, педагоги, громадські та політичні діячі почали жваво обговорювати жіноче питання – питання про правоздатність та звільнення половини людства, яке водночас стало й питанням «про розумний устрій життя людства» [449, с. III]. Якщо в попередню романтичну епоху свобода для жінки мислилася лише в межах її статі, то в період демократичного підйому другої половини XIX ст. акцентувалася увага на громадських правах жінок.

Події 60-х років XIX ст. зумовили в суспільстві перегляд системи моральних цінностей, зокрема, з'явилися надії на досягнення якщо не повної, то хоча б часткової рівності між станами та статями. Пореформена інтелігенція сповідувала принцип «немає ні чоловіків, ні жінок, є люди» і категорично вимагала підвищення освітнього рівня жінок, залучення їх до всіх сфер діяльності та надання їм усіх прав [450, с. 151]. Сучасниця подій О. Кравченко в щоденнику занотувала, що «емансипація шістдесятих змінила соціум, «кріпосні» донька та дружина зникли, і жити стало набагато легше» [451, арк. 73]. Наявність такої тенденції констатували представники таємної поліції. Головний начальник III відділення в.й.і.в. канцелярії граф П.А. Шувалов уважав, що поширення емансипаційних ідей у суспільстві спричинило прагнення «слабкої статі» до

навчання у вищих навчальних закладах, створення власного університету й бажання обіймати посади у сфері державної служби [452, арк. 7].

Період великих реформ збігся в часі з революцією в історії ідей – із поширенням позитивізму та зміною культурних поколінь. Сучасники сприймали ці переміни як символічні події вселенського масштабу, що відкривали шлях перетворенням у всіх сферах життя, від трансформації державних та суспільних інституцій до перегляду метафізичних, етичних та естетичних концепцій, реорганізації людських відносин та звичаїв повсякденного буття. Ідейний зміст епохи 60-х років XIX ст. значною мірою визначався думками кумирів молоді того часу М.Г. Чернишевського, Д.І. Писарева та М.О. Добролюбова. Система світогляду «нового покоління» виходила з рішучого заперечення старого світу з його дворянською культурою та панською мораллю: замість ідеалізму – матеріалізм, замість віддалених питань буття – людина і суспільство, замість естетизму та насолоди мистецтвами – заняття точними науками, замість розніженості та зневаги до праці – апофеоз праці, замість світських умовностей та компромісів – природність і безпосередність, замість дворянської пихатості та гордовитості – руйнація всіх станових меж та широкий демократизм [453, с. 36]. Основу світогляду «нової людини» становили ідеали, проголошені романом «Що робити?», – свобода думки, розвинута подруга життя та доцільна праця.

Характерною ознакою інноваційної системи цінностей став потяг молоді до демократизації побуту. Відбувалося своєрідне спрощення в одязі, культурі спілкування, і взагалі в повсякденному житті. Як згадувала сучасниця, нове покоління звинувачувало в «буржуазності» тих, хто чайний стіл накривав скатертиною, а ковбасу подавав на тарілці, а не на папері, у якому та була куплена [454, с. 59]. Бажання не бути схожими на «мерзенних філістерів розповсюджувалося також на зовнішність нових людей», ввійшли в моду пледи на плечах, стрижене волосся, сині окуляри, шляпи-конефедератки [455, с. 291]. Як слушно зауважила сучасна американська дослідниця К. Руан: «Мода

забезпечувала нонконформістам у самодержавній країні способи висловлення незадоволення через епатаж, або її повне заперечення на користь етнічного одягу» [456, с. 230]. Нігілізм, нове явище тогочасного життя, поширився в суспільстві і диктував свої умови, передусім у середовищі молоді. Особлива манера поведінки, своєрідна мода стали викликом старшому поколінню з його умовностями, зовнішньою привітністю, що сприймалося як лицемірство. У колі нігілістів відійшли від традиції світської балаканини і висловлювали думки в прямій, навіть різкій формі з відтінком брутальності [433, с. 291]. Категорично заперечувався шлюб без кохання. Проповідувалася і рівність статей, що знаменувало принципово інше ставлення до жінки як до товариша.

Ідею зрівняння прав жінок та чоловіків розуміли буквально як спроможність жінки виконувати «чоловічі» суспільні ролі та опанувати «чоловічі» професії. У вульгаризованій побутовій поведінці це проявлялося в праві на чоловічі зачіску, заняття, жести та манеру мовлення. Альтернативою модному світському бальному вбранню, наприклад криноліну, став скромний одяг «працюючої жінки» [457, с. 97]. Інноваційна поведінка емансипованих дівчат та жінок проявлялася і в заміні французької мови в розмовах та листуванні російською та пересуванні вулицями без супроводу.

Загальним досягненням епохи соціальної модернізації та жіночої емансипації на початку ХХ ст. стали більш вільні від традиційного обмежувального етикету стосунки між протилежними статями, що ґрунтувалися на засадах товарищескості. Згадуючи своє навчання в одному з жіночих коледжів Англії, княгиня Л.І. Васильчикова зазначала, що «їм, звиклим до російської свободи, здавалися допотопними неможливістю сидіти поряд зі студентами та обов'язковий супровід «шапроном» під час спільних розваг [458, с. 147]. Подібна ситуація вразила Д. Дорошенка під час відвідин Львова в 1904 р. Він констатував «старосвітськість та патріархальність галицького товариства», де дівчина продовжувала жити під опікою мами або тітки і не сміла залишатися наодинці з будь-яким чоловіком,

окрім нареченого [459, с. 52]. Отже, саме на засадах альтернативної культури «нігілістського» середовища, яке повністю відкинуло норми дворянського товариства, стали формуватися нові відносини повсякдення та спілкування наступних поколінь молоді в Російській імперії.

Радикальний переворот у світогляді молоді збігся з потужним розвитком наукового знання, оволодіння яким стало невід'ємним критерієм «передової» людини. Свобода і наука надавали звільненій особистості справжню цінність в очах передової громадськості того часу [460, с. 92]. Широкі просвітницькі прагнення в урядових сферах і суспільстві привести країну до європейських форм цивілізації актуалізували наукове знання. Як згадував сучасник, усі вірили, що наука повинна ошчасливити Росію [461, с. 45]. Вихованець пажеського корпусу, а в подальшому революціонер-анархіст П.О. Кропоткін, визначив період 1859–1861 рр. як час розквіту точних наук і всезагального наукового пробудження в Російській імперії [462, с. 114]. Ґрунтовне ознайомлення з природничими науками та їх методами вважалося необхідним при опануванні будь-якої професії чи виду діяльності. Інтерес до природознавства, що значною мірою посилювався у 60-х роках ХІХ ст., став одним із знаменних фактів у тогочасному соціумі. Велике значення для розвитку науки в імперії мало «звільнення» слова. З'явилася низка нових газет та журналів: літературних, суспільно-політичних, відомчих. Науковими виданнями стали цікавитися не тільки представники «вченої корпорації», а й пересічні читачі. Саме колосальний прогрес наукового знання та його застосування, на думку професора В.І. Вернадського, став одним із важливих чинників життя [463, с. 3].

Не залишилися осторонь пристрасного потягу до знань і жінки. Дівчата замість романів зачитувалися трактатами Д.С. Мілля, замість писання віршів до альбомів студіювали математику та природничі науки. Юна сучасниця тих перемін О. Штакеншнейдер у щоденнику зазначила, що прилучення до науки і прагнення розвитку стали найпершими критеріями оцінки особистості

[464, с. 471]. «Усвідомлення моменту, що розкриваються «врата» науки і людина стає на шлях серйозної праці задля досягнення ідеалу життя», охопило і провінціалку, колишню інститутку В. Фігнер під час роботи в анатомічній лабораторії Казанського університету [465, с. 71]. Загалом, як констатували дослідники, зростаючий потяг різних прошарків населення до знань не тільки в столицях та великих містах, а й у глибокій провінції є однією з прикметних ознак пореформених років [466, с. 357]. Про це свідчили наплив слухачів до вищих навчальних закладів, популярність публічних університетських лекцій і підвищення інтересу до наукової літератури серед читачів, значну частку яких становили допитливі молоді жінки. У 1905 р. Російська імперія посіла перше місце у світі за обсягом друкованої продукції на одну особу [467, с. 20].

Головною рушійною силою інновацій періоду великих реформ стала тогочасна молодь. Упевнившись, що віднині для її батьківщини почнеться нове життя, вона бажала відігравати провідну роль [468, с. 245]. «Час, сповнений юних та світлих ілюзій, час підйому духу, бадьорості, ентузіазму», – так окреслила К. Юнге атмосферу в суспільстві у свій молодий вік, що припав на трансформаційний період у житті країни. Спонукальними чинниками молоді до ініціативності учасниця «ходіння в народ» К.К. Брешко-Брешковська визначила стомленість від несправедливості й бездіяльності та бажання активної участі в соціальних перетвореннях [469, с. 30].

Завданням руху 60-х років XIX ст. прогресивна громадськість визначала звільнення особистості, «створення людини нового типу», а головним засобом досягнення цього вважала освіту. Саме на освічених людей покладалася надія у вирішенні нагромаджених проблем в економічній, соціальній, сімейно-побутовій сферах. За таких умов більшість жіночої молоді усвідомила свою фахову невідповідність. Таким чином, поставала необхідність копіткої роботи із самовдосконалення, у чому публіцисти вбачали можливість поліпшення форм суспільного життя [470, с. 187].

«Навчатися та звільнитися» – такий зміст стихійного руху жіноцтва, що збентежив своєю масовістю навіть пропагандистів нових ідей [27, с. 42]. Швидко оформилася думка про здатність жіноцтва до вищої освіти. Найактивніші представниці з 1859 р. почали відвідувати університети та Медико-хірургічну академію. Доцільність цього визнавали прогресивні публіцисти, педагоги та громадські діячі. Зокрема, педагог-новатор К.Д. Ушинський, виступаючи перед вихованками Смольного інституту з приводу оголошення Маніфесту про звільнення селян, наголосив, що їх обов'язок – «сплатити хоча б мізерну частину боргу народу» в ролі просвітительок, задля чого необхідно здобути вищу освіту [49, с. 282]. Хоча цей перший досвід вищої освіти «слабкої статі» тривав недовго – до прийняття нового університетського статуту 1863 р., але наполегливі перші слухачки не збиралися відмовлятися від визначеного життєвого шляху. Прикладом для наслідування для більшості молодих жінок стала життєва доля першого в імперії доктора медицини Н.П. Суислової, успіх якої, за оцінкою професора Розе, ґрунтувався тільки на покликанні та особистій праці [471, с. 67]. Жіноцтво в особі Суислової зробило перший крок до сфери науки, що до цього часу вважалась привілеєм чоловічої статі, і вже не бажало на цьому зупинятися. Це стало поворотним пунктом не тільки для російської, але й для європейської історії культури.

Осмилюючи право «слабкої статі» на загальнолюдське знання, видатні педагоги та публіцисти Російської імперії піддали критиці традиційну модель дівочого інститутсько-пансіонного виховання та визнали важливість серйозної підготовки громадянок держави до реального життя незалежно від станової, конфесійної та майнової приналежності батьків. Криза старої системи жіночої освіти доводила необхідність нових організаційних підходів. У добре впорядкованих столичних інститутах шляхетних дівчат, за зізнанням попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу, могли навчатися винятково доньки заможних поміщиків, переважно з провінції, доньки ж бідних дворян вступали чи

за щасливим жеребом, чи на державне утримання за заслуги батьків, чи на стипендії імператорської родини [472, с. 124]. Організація загальнодоступних відкритих дівочих гімназій у Російській імперії з кінця 50-х років ХІХ ст. значною мірою сприяла становленню нової моделі освіти «слабкої статі» модерного часу. Метою громадських навчальних закладів, доступних для учениць із «невибагливих родин», стало надання ґрунтовної середньої освіти [473, с. 30]. Жіноча гімназія не тільки давала певні знання, а й формувала світоглядні засади, пробуджувала в учениць допитливість та прагнення до самовдосконалення. Крім того, за висновком тогочасних педагогів, практика функціонування жіночих гімназій доводила хибність думки про суттєву відмінність освіти чоловіка та жінки [3, с. 134]. Проте навчальні програми жіночої середньої школи, порівняно з чоловічою, зберігали «полегшений» характер, наприклад із фізики, математики, хімії.

Середня школа залишала в здібної випускниці відчуття незавершеності навчання, продовжити яке самостійно було складно. Після закінчення гімназії освіта 16–17-річної дівчини призупинялася. На непродуктивності завершення підготовки «слабкої статі» в період пізнання власних інтелектуальних можливостей та запитів наполягав організатор перших ВЖК в імперії професор В.І. Гер'є [474, арк. 7]. Інтелектуальну «спрагу» можна було задовольнити читанням літератури, проте за відсутності системності це не могло дати очікуваного результату. Крім того, дівчатам з небагатих родин, особливо у провінції, взагалі було складно віднайти книжки. Отже, навчальний курс середньої школи, даючи ученицям певні знання, спонукав їх до саморозвитку.

Мережа середніх жіночих навчальних закладів у Російській імперії зростала швидкими темпами. На 1873 р. таких установ, підпорядкованих Міністерству народної освіти, в імперії нараховувалося 173; на 1884 р. – 337; на 1903 р. – 445 [475, с. 100-101; 476, с. 105]. Отже, протягом 30 років гімназійна мережа розширилася в 2,5 разу. Відчутно зросла жіноча школа на початку ХХ ст.

Протягом 14 років (1899–1913) кількість середніх закладів усіх відомств (МНО, відомства імператриці Марії, Св. Синоду) подвоїлася, а учнівський контингент зріс у 2,5 разу і налічував 321 тис. дівчат [477]. Поряд із цим динамічно збільшувалася і чисельність випускниць середньої школи. За 30 років (1873–1903) контингент випускниць гімназій та прогімназій МНО в імперії зріс у 9 разів і сягав на початку ХХ ст. майже 12,5 тис. осіб щорічно [475, с. 117]. На 1915 р. жіноча школа характеризувалася такою річною цифрою випускниць: 34 828 дівчат закінчувало VII класів та 20 747 дівчат – VIII класів [175, с. 122]. Динамічно поширюючись, середня освіта почала вважатися обов'язковою для кожної дівчини з інтелігентного середовища. Як згадувала Ю. Фаусек, мешканка Керчі, коли дядько повідомив матері про відкриття гімназії в місті, то наголосив, що племінниця повинна вступити до неї [478, арк. 187]. Саме значний розвиток жіночої середньої школи для всіх станів та конфесій освітнє відомство держави визначило головною причиною формування сталого контингенту абітурієнток до вищих навчальних закладів [479, арк. 88]. Достатньо високий рівень розвитку середньої освіти в Російській імперії з відповідною тогочасним педагогічним стандартам постановкою навчального процесу пробуджував у частини випускниць бажання рухатися вперед у власному духовному вдосконаленні, що виявлялося в наполегливих клопотаннях про допуск до вищих шкіл.

Давалося взнаки й те, що з точки зору професійної реалізації, гімназія давала перспективи кар'єри вчительки в початкових школах та в нижчих класах жіночих гімназій. У тодішніх пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. Долю «бідних нещасних трудівниць» осмислювала в щоденнику сучасниця Г.І. Волкова: «Випускниці VII класів В'ятської жіночої гімназії, тим більше єпархіальних училищ та повітових прогімназій, нерідко шукали тільки місця помічниці народної вчительки, навіть не мріючи без протекції потрапити безпосередньо у вчительки» [410, с. 43]. Висока конкуренція серед випускниць гімназій зі свідоцтвом «домашніх учительок та виховательок» істотно

мінімізувала оплату їх праці. У Санкт-Петербурзі доходило до того, що дівчата погоджувалися працювати тільки за обід, а оплата 10 крб на місяць за урок уважалася щасливим випадком [53, с. 63].

Не кращі можливості мали й випускниці інститутів шляхетних дівчат, що могли претендувати тільки на місце гувернанток та вчительок для дітей, переписувачок, інколи перекладачок [480, с. 17]. Попечитель Казанського навчального округу Попов відверто визнав, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні» з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць [481, арк. 9 зв]. Ініціатор створення в Києві приватних ВЖК А.В. Жекуліна зазначила, що значна частина випускниць середньої школи формувала контингент молоді, яка не могла знайти практичного застосування своїм знанням [482, арк. 3].

Водночас промисловий переворот та індустріалізація формували попит на працівників відповідного фаху. Така ситуація об'єктивно сприяла започаткуванню системи жіночої професійної освіти. На думку сучасників, її створення мало вирішити як проблему підготовки необхідних кадрів, так і соціальні проблеми «слабкої статі» [483, № 5, с. 305]. Фактично, відсутність системи професійної освіти жінок у державі зумовила запити багатьох наполегливих представниць до вищої школи. Професори Університету св. Володимира з цього приводу зауважили: «Жінка з вищою освітою мала безсумнівні переваги в боротьбі з труднощами повсякденного життя» [484, арк. 7 зв]. Голова Товариства з організації в Казані фізико-математичних ВЖК А. Остроумова, наполягаючи на створенні закладу, мотивувала це «можливістю випускниць отримати доступ до високооплачуваних посад» [485, арк. 3-4].

Перший досвід педагогічної діяльності випускниць у молодших класах також продемонстрував недостатність самоосвіти [486, с. 6]. Власне, самі молоді вчительки доволі швидко зрозуміли, що гімназія – тільки початок, а не кінець навчання [17, с. 171]. Набуваючи життєвого досвіду, жіноцтво чітко

усвідомлювало необхідність міцних та серйозних знань, ґрунтовної освіти, ідеалом якої залишалася університетська. Наполягала на цьому і прогресивна громадськість, що наголошувала на відповідальності і важливості місії вчительки та виховательки в державі.

Разом з тим стрімке розширення мережі жіночої середньої школи значною мірою загострило проблему недостачі педагогічних кадрів у ній. Попечитель Московського навчального округу Некрасов інформував МНО з приводу нагальної потреби у кваліфікованих учительках та наглядачках з вищою освітою для дівочих закладів [487, арк. 3 зв]. Отже, розвиток доступної жіночої середньої освіти в Російській імперії також формував попит на кадри вищої кваліфікації, якими потенційно могли стати підготовлені представниці жіноцтва.

Соціокультурні трансформації в пореформеному суспільстві зумовили економічні проблеми, які торкнулися майже всіх верств населення. Відміна кріпацтва спричинила руйнацію дворянських господарств та зростання їх заборгованості через неможливість конкурувати з капіталістичними, орієнтованими на ринок, маєтками. Безпосереднім наслідком стало банкрутство та зубожіння дворянства, витіснення його в міста, і формування прошарку, як тоді говорили, «поміщицького пролетаріату» [50, с. 2]. Щоб вижити в нових умовах, дворяни хлинули до Санкт-Петербурга та губернських міст і посіли всі можливі місця в державних структурах [488, с. 113].

Якщо чоловіки-дворяни вирішували проблему «виживання» у перехідний період вступом на службу, то для жінок можливості самостійного заробітку були вкрай обмеженими, у тому числі й корпоративними моральними нормами. У дореформені часи, окрім праці гувернантки та вчительки, усі інші заняття вважалися принизливими для шляхетних панянок і дам [389, с. 202]. Однак молоде покоління жінок-дворянок в умовах кардинальних соціально-економічних змін енергійно освоювало нові соціальні практики. Як згадувала сучасниця, звільнення селян змінило всі сфери імперського соціуму, спричинило переворот не тільки в

економічній галузі, а й у моралі, поняттях та звичаях, зумовило «духовне переродження всього суспільства» [489, с. 289]. Моральні вимоги в модернізованому суспільстві кардинально змінилися – праця, що колись вважалася ганьбою для шляхетної особи, у першу чергу жінки, тепер стала обов’язковою для кожної порядної людини.

В аналізований період небагато спеціальностей були доступними для жінок. Традиційними в очах громадськості вважалися професії гувернантки та акушерки. Перша дослідниця політекономічних аспектів жіночої праці М. Вернадська констатувала обмеженість перспектив для благородної дівчини – якщо вона не вийшла заміж і небагата – тільки в гувернантки [490, с. 101]. Проте за однакових умов праці чоловік-гувернер отримував зарплатню від 350 до 700 крб, жінка – від 150 до 400 крб на рік [491, с. 23]. Навіть у Санкт-Петербурзі оплата праці гувернантки, підданої імперії, рідко перевищувала 200 крб через конкуренцію з іноземками та чоловіками [492, с. 161]. Досить негативно впливав на конкурентоспроможність домашніх учительок низький рівень їх освітньої підготовки. Попит на професію гувернантки поступово зменшувався також у зв’язку зі створенням загальнодоступних середніх жіночих навчальних закладів. О.О. Кравченко, немолода дипломована випускниця одного з інститутів шляхетних дівчат, у відчаї пише в щоденнику про неможливість застосувати знання, здобуті в 50-х роках ХІХ ст., у пореформені часи за фахом гувернантки чи шкільної вчительки – «метода не та» [451, арк. 72].

За оцінками тогочасної публіцистики, радикальні суспільні зміни «пробудили жінок від багатовікового сну» [493, с. 364]. Сучасники помітили прагнення «слабкої статі» за допомогою чесної праці забезпечити собі матеріальну самостійність та незалежне існування в суспільстві [494, с. 44]. Водночас прийшло усвідомлення, що для належного професійного статусу однієї старанності та бажання працювати недостатньо, необхідні ґрунтовні знання і фахова освіта [495, с. 3]. Прагнення жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти досить

швидко стало нагальною життєвою потребою для випускниць середніх навчальних закладів. Колишня інститутка Г. Енгельгардт, яка змушена була працювати заради «шматка хліба», із цього приводу зазначила: «Переконання зводяться до одного: вірую, сповідаю і люблю тільки працю та знання. Тільки в них сила, тільки вони врятують світ і людей» [496, с. 23]. Отже, амбітні дівчата мріяли про університетську освіту.

Навіть у тих маєтках, яким вдалося уникнути розорення в цей час, жінок було позбавлено звичного кола обов'язків з управління домашнім господарством, вони опинилися «поза справами». Така бездіяльність викликала в них незадоволення своїм соціальним становищем та посилювала захоплення популярними ідеями про служіння суспільству. Одна з лідерів жіночого руху Г.П. Філософова свій стан невизначеності в житті описує так: «Мені було темно, все чогось бракувало. Життя «метелика» не задовольняло. Друг чоловіка підказав, що нудно без справи. А я навіть не усвідомлювала, яка може бути справа» [51, с. 109]. К. Романова, двоюрідна сестра В.С. Соловйова, у листі до нього на початку 70-х років XIX ст. поділилася своєю мрією про заснування народної школи, а для цього, вона розуміє, потрібно більше навчатися [497, с. 64]. Жінки з ентузіазмом приєднувалися до різних гуртків, де порушувалися соціальні та політичні питання, активно шукали власного місця та ролі в громадському житті. Вони ставали активістками суспільного руху за вищу жіночу освіту, слухачками публічних університетських курсів. Заможні випускниці середньої школи, приречені вдома на гнітючу бездіяльність, сприймали продовження навчання як справжній порятунок. Саме вони й формували контингент інтелектуально підготовленого, діяльного жіноцтва, що прагнуло вищої освіти та мало для цього фінансові можливості.

Лібералізація економічного життя та переорієнтація країни на ринкову модель господарювання означали відмову від державної монополії в цій сфері. «Казенна» служба перестала бути єдиним заняттям для освіченої людини. Сфера

інтелектуальної праці розширювалася, відкрився простір для різноманітної суспільно-корисної діяльності в громадських та приватних установах. Жінки так само прагнули взяти активну участь у цих процесах. Як згадував письменник Л.В. Успенський, його мати-дворянка прагнула громадської діяльності і постійно навчалася на різних курсах [498, с. 22]. Проте інтелектуальна праця потребувала ґрунтовних знань, що зумовлювало потяг представниць «слабкої статі» в імперії до здобуття вищої освіти.

Процес пристосування до ринкових умов господарювання привів до трансформації звичного способу соціально-економічного та культурного життя, зокрема такої традиційної форми соціальної організації, як велика патріархальна родина, що, як правило, була обтяжена непрацюючими членами. Дорослі доньки, які після закінчення інституту чи гімназії зазвичай залишалися вдома в очікуванні заміжжя, швидко опинилися в становищі «зайвих ротів» [499, с. 70]. Крім того, з'явилися ознаки кризи споконвічного принципу патріархальності. Чоловік і батько перестали бути єдиними годувальниками – вони не могли самостійно забезпечити добробут великої родини.

Занепад панських маєтків поставив перед жінкою-дворянкою проблему подальшого існування, і навіть виживання. Традиційна «стратегія життя» – заміжжя та перехід з дому батька до чоловіка – ставала проблематичною у зв'язку зі збереженням уявлень про ідеального партнера як поміщика-землевласника та відсутністю такого в реальному житті [159, с. 60]. Заміжжя, виконання ролей дружини й матері в іншому соціальному середовищі, наприклад купецькому чи міщанському, спричиняли психологічні проблеми та оцінювалися громадською думкою як мезальянс. Водночас чоловіча дворянська молодь, вирішуючи проблеми власної адаптації до умов модерного середовища, не поспішала створювати сім'ї. За оцінками дослідників, економічний прогрес змінив звичне переконання, що сім'я – єдина можлива форма людського життя [500, с. 31].

Помітною тенденцією в пореформений час стала трансформація демографічної поведінки населення Російської імперії: у другій половині XIX ст. почалося поступове зниження шлюбності. У кінці XIX ст. частка людей, які ніколи не були в шлюбі, збільшилася, проте все ж залишалася невисокою: серед сільських мешканців – 3 % у чоловіків та 4 % у жінок; у містах – відповідно 11 % та 12 % [501, с. 172]. Проте у великих містах безшлюбність прогресувала значно швидше. Уже в 1864 р. у Санкт-Петербурзі частка неодружених сягала 35 %. Лідерами змін демографічної поведінки були освічені верстви населення, у першу чергу дворянство. У 1900 р. у Санкт-Петербурзі 15 % чоловіків та 21 % жінок у віці до 50 років ніколи не перебували в шлюбі. Середній вік вступу у перший шлюб суттєво підвищився і становив у чоловіків 30,5 року, у жінок – 25,5 року [501, с. 177]. На початок XX ст. з'явилися перші розлучені, питома вага яких у загальній чисельності населення міст дорівнювала 0,18 %.

Найскладніше було створити власну родину представницям середніх та вищих верств, добробут яких залежав винятково від особистої праці одного із членів родини. Значно різнився також і спосіб життя, до якого звикла дівчина в батьківському домі і який пропонував наречений. Така ситуація характерна для більшості європейських країн досліджуваного періоду. Аналіз перепису населення Берліна 1867 р. засвідчив, що доньки державних чиновників, службовців, офіцерів, духовенства, медиків рідше виходили заміж чи знаходили справу, яка давала можливість утримувати себе [502, с. 665]. Природно, що значна чисельність незаміжніх дівчат у містах загострювала питання про засоби до їх існування. У зв'язку із цим помітно еволюціонувала й суспільна мораль, зокрема, почали більш поблажливо ставитися до жіночої самотності. Поступово зникало поняття «старої діви» як жінки, що життя присвятила очікуванню нареченого. Освічена емансипована москвичка К. Андрєєва-Бальмонт зізналася, що у 22 роки не боялася залишитися «в дівках», хоча всі знайомі постійно цікавилися в матері щодо заміжжя її та сестри [388, с. 235]. Дослідники констатували, що формувався

новий тип жінки, яка могла самостійно діяти та піклуватися про себе і вже не дивилася на чоловіка як єдину силу, що «могла надати чи забрати її честь та гідність» [503, с. 614]. Найкращою підготовкою до шлюбу в модерну добу визнали таке виховання, що дасть можливість жінці розраховувати на власні сили та сформує з неї тямущу людину [504, с. 656].

Нова ситуація спонукала молодих представниць різних верств до здобуття вищої освіти з метою забезпечити себе «шматком хліба», оскільки жінці без спадкових статків та ґрунтовної освіти навіть заміжжя не гарантувало надійний захист від життєвих катастроф. Як приклад конкретних людських долі можна навести складний шлях дівчини з багатой купецької родини Мамонтових, яка здобула домашню освіту в оточенні гувернанток, у 18 років вийшла заміж, а вже в 25 років після смерті чоловіка залишилася з двома малими дітьми без засобів до існування. На думку її доньки, тільки працьовитість та бажання незалежності від деспотичної бабусі дали змогу жінці при повній непідготовленості до самостійного життя «вистояти» і дати хорошу освіту своїм дітям [505, с. 656]. Не планувала заробляти власною працею на життя і героїня нарисів Н. Меншової, О. Назарьєва, випускниця інституту з шифром, єдина донька та улюблениця в заможній родині. Проте повне банкрутство батька все миттєво змінило: наречений одружився з іншою, а для колись веселої Лелі почалося нове трудове життя [506, арк. 2-2 зв]. Тільки завдяки впливовим родинним зв'язкам героїня змогла отримати посаду вчительки французької мови в одному з міст Півдня Росії. Подібні життєві історії для того часу є досить типовими [479, арк. 8-10].

Перепис 1897 р. засвідчив, що жінок, які самостійно заробляли на прожиття, нараховувалося 6 260 967 осіб чи 10 % їх загальної чисельності, отже, кожна десята себе утримувала сама [507, с. 19]. Поширеною була життєва ситуація, коли донькам доводилося годувати матір, батька чи підтримувати всю родину своєю працею. Тому освіта, у тому числі і вища, ставала для дівочої молоді нагальною життєвою потребою.

Бажання представниць «слабкої статі» здобути вищу освіту означало не тільки прагнення підвищити свій освітньо-професійний рівень, але й отримати доступ до висококваліфікованої праці, визначеного місця роботи, доходу та соціального становища. Життєвий успіх окремого індивіда в Російській імперії визначався соціальним походженням, матеріальною забезпеченістю, службою, освітою та успішним збігом обставин. З'ясовано, що в першій половині XIX ст. кар'єра на 31 % залежала від освіти, на 18 % – від соціального походження, на 12 % – від багатства та решти чинників [501, с. 145]. Отже, соціальне походження порівняно з іншими факторами відігравало незначну роль для реалізації кар'єри і поступалося освіті. Ця тенденція простежується і в пореформеному суспільстві, що відрізнялося від дореформеного більшою інтенсивністю вертикальної соціальної мобільності. Оскільки в Російській імперії вища освіта давала певні переваги в соціальній ієрархії, то амбітні молоді дворянки та представниці інших верств заявили про свої прагнення до здобуття її та достойного професійного становища. Публіцистика та практика життя все більше підказували молоді потурбуватися про набуття освітнього капіталу, що зможе забезпечити певне матеріальне становище та суспільний вплив [508, № 7-8, с. 2]. На початку XX ст. потяг до здобуття вищої освіти значно посилювався, оскільки вона давала молодому поколінню можливість змінити свій соціальний статус, самореалізуватися та досягнути матеріального добробуту.

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема доступу «слабкої статі» до вищої освіти актуалізувалася в Російській імперії в середині XIX ст. в умовах активного пошуку нових шляхів соціально-економічного та політичного розвитку. Її постановка була об'єктивно зумовлена комплексом взаємопов'язаних чинників, викликаних тенденціями загальносвітового поступу. Визвольні ідеї Великої французької революції, що пропагували скасування станових обмежень, свободу особи та громадянський демократизм, поєднувалися з поширенням лібералізму як засадничої ідеології модерного часу.

Ці фактори привели до переосмислення суспільного становища та призначення жінки і зумовили появу емансипаційного руху. Сенс головних його настанов зводився до соціального звільнення «слабкої статі», надання їй всієї повноти громадянських прав та можливостей до реалізації. Сприятливим фоном поширення емансипаційних прагнень став активний розвиток наукового знання, стрімкий прогрес природничих та суспільних наук. Нові філософсько-етичні концепції позитивізму та матеріалізму на «російському» ґрунті зумовили появу нових ідейних тенденцій – нігілізму з його рішучим запереченням дворянського способу життя та безпосередньої участі кожного в суспільних справах, у тому числі й особистої праці та громадянської відповідальності за стан держави. Посилювала їх потужна духовна мотивація представниць нової генерації, засадничим для якої став принцип – навчання та самовдосконалення понад усе. Стремління до вищих духовних і соціальних ідеалів, атмосфера народолюбства та пріоритет ідеї «загального блага» формували в дівчат прагнення бути корисними членами соціуму, віддавати себе служінню народу. З того часу в системі цінностей «нової жінки» здобуття ґрунтової освіти стало обов'язковою умовою суспільної реалізації.

Крім цього, формування протягом другої половини XIX – початку XX ст. загальнодоступної середньої жіночої школи створювало об'єктивні передумови для пробудження бажання здобути вищу освіту. Водночас нестача кваліфікованого викладацького персоналу для жіночих навчальних закладів ставала нагальною державною потребою, на вирішенні якої шляхом підготовки вчительок у вищій школі наполягала громадськість.

Соціально-економічна модернізація стала не тільки дієвим чинником зміни моделі розвитку країни та правового становища громадян, а й зумовила зростання чисельності жінок на ринку праці. Гідно конкурувати на ньому з чоловіками вони могли тільки за умови опанування відповідного фаху, у тому числі через здобуття вищої освіти. У цей період соціальні трансформації у дворянському середовищі

загострили для жінок проблему збереження власного статусу та добробуту. Криза поміщицького господарства поставила питання про самостійне існування молоді без допомоги батьків та земельних маєтків. Це об'єктивно зумовлювало необхідність серйозної підготовки дівчат-дворянок до життя та досягнення ними високого освітньо-професійного рівня.

Спектр філософсько-етичних, соціокультурних та соціально-економічних чинників став передумовою актуалізації справи вищої освіти для жінок та посилив їх бажання до фахової підготовки задля реалізації особистого потенціалу, економічної незалежності та гідного життя.

2.2. Осмислення батьками інноваційних запитів доньок

Сімейні відносини традиційного суспільства ґрунтувалися на таких засадах: ієрархізмі, залежності функцій, прав та обов'язків членів від статі та віку; всевладді голови сім'ї; домінуванні родинних інтересів над індивідуальними; слабкій автономії сім'ї від суспільства; пріоритеті громадської думки для всіх [501, с. 257]. Підпорядкування дітей батькам, дружин – чоловікам вважалося необхідною та незмінною основою буття.

Усталеним було переконання, що кожна доросла здорова людина повинна мати родину. У дворянському середовищі високо цінувалося раннє заміжжя доньок, офіційний шлюбний вік для яких наставав у 16 років. У 20–22 роки дівчата вже вважалися перестаркуватими [509, с. 160]. Незаміжня жінка або стара діва викликали в соціумі почуття жалю та зневаги, що відобразилося і в літературі, де їх зображували в карикатурній і сатиричній формі, зазвичай злими, єхидними, заздрісними чи надмірно сентиментальними та мрійливими [510, с. 29]. Шлюб, що в ідеалі мав бути за коханням, у житті, як правило, відбувався за настановами батьків, що, у першу чергу, брали до уваги родинні інтереси та вигоди і тільки потім – симпатії дітей. За спогадами дружини сина відомого актора Щепкіна:

«Виходити заміж за бажанням батька, «жертвувати» собою заради родинних інтересів було звичним явищем у той час – оточуючі споглядально ставилися до цього. Врятувати ситуацію міг тільки випадково вдалий вибір чоловіка» [511, с. 394].

У родинях будь-якого соціального стану панувало суворе ставлення до дітей, вважалися нормою фізичні покарання. Розривали емоційний зв'язок між ними в багатих сім'ях способи виховання дітей, яких відразу після народження віддавали на піклування нянькам, а з 5–7 років – домашнім учителям та гувернерам. Мета і якість навчання доньок залежали не тільки від учителів, а й від рівня заможності родини та духовної атмосфери в ній (особливо устремлінь матері). Після закінчення навчального закладу, чоловіки йшли на службу, а жінки виходили заміж. Так, К. Жуковська відверто зауважила в спогадах: «Головною турботою матері було якомога вигідніше прилаштувати братів на місця служби, а доньок віддати заміж» [390, с. 22].

Світська мораль схвалювала шлюб-угоду і мірою його вдалості вважала шанс якнайкраще жити за рахунок чоловіка, а роль жінки зводила до «окраси вітальні» [512, с. 74]. Протягом «першої світської зими» матері сподівалися знайти для доньок, яких починали вивозити у світ із 16 років, вигідну партію. Сучасниці звертали увагу на непевність такого шляху створення сім'ї, оскільки зустрічі відбувалися на балах, де можна було обмовитися лише декількома словами. При чому для гарно вихованих дівчат вважалося непристойним говорити про особисті інтереси, що не давало можливості адекватно оцінити потенційного обранця [513, с. 227].

Саме в набутті вміння бути привабливою полягало світське виховання, а становище російської дівчини дослідники оцінювали як «довічна наречена» [2, с. 179]. Інститути робили з дівчат так званих «освічених людей», обізнаних з музикою, танцями та французькою мовою, будь-які інші ґрунтовні знання вважалися зайвими [514, с. 40]. Французька мова, якою спілкувалися вищі

верстви, за словами Ф.Ф. Вигеля, була «вивіскою досконалості виховання» [515, с. 61]. Неодмінними якостями порядної дівчини того часу вважалися невпевненість, наївність, сором'язливість, повне невігластво щодо фізіологічного розуміння своєї статевої природи [516, с. 20]. Зрозуміло, що при цьому засуджувалася вченість (вивчення грецької, латини, заняття фізикою, хімією, математикою) молодій жінки.

Суспільство вимагало не освіченості, а люб'язності, грації, вишуканості. «Уміти ошчасливлувати чоловіка, підсолоджувати його життя, виховувати як слід дітей, бути з усіма привітною – ось наукова система жіноцтва», – такі рекомендації з виховання давали тогочасні посібники [517, с. 91]. З юних років дівчину привчали «займати нижче місце, поступатися, бути на відстані, стушовуватися порівняно з братами» [518, с. 47]. У дореформених реаліях жінка сприймалася не як самостійна особистість, зі своїми запитами, вимогами та індивідуальними людськими правами, а як доповнення до родини і чоловіка. Педагогічна література першої половини ХІХ ст. констатувала наявність жінок, які прагнули свободи духу і дій, які, зневажали світські стосунки, звітували за свої вчинки тільки перед самими собою. Така поведінка з точки зору «світських напучень» не повинна була залишитися непокараною [519, с. 82].

Тогочасний правник М. Філіппов уважав, що становище жінок та дітей у сім'ях привілейованих станів практично нічим не відрізнялося від становища кріпаків: у всіх важливих питаннях вони мали отримати згоду-благословіння глави сім'ї [520, с. 230]. За оцінками демократичної публіцистики протягом усього життя жінка перебувала під опікою: спочатку батьків, потім чоловіка; про самодіяльність не могло бути й мови [521, с. 21]. Жінки були самостійними лише в сім'ях, де мали значну власність і матеріально не залежали від своїх чоловіків, проте таких родин було небагато. Є. Фролова, сестра І.П. Галахова, що належав до передових кіл московської інтелігенції, зазначала, що небагатьом вдавалося уникнути загального присуду: провести молодість, а потім часто і все своє життя

марудно і пригнічено [513, с. 223]. Письменниця О. Кольцова-Масальська, далматська княжна російського походження, яка писала під псевдонімом Дори д'Істрія, так характеризувала своє перебування у провінційної подруги: «Страшенна нудьга від «жіночої» бездіяльної повсякденності – вишивка, карти, прогулянки, чай, сон» [522, с. 107-109].

У другій чверті XIX ст. набули поширення ідеї просвітництва та романтизму, що надавали особливого значення в житті людини таким поняттям, як «особистість», «жінка», «любов», «діти». У Російській імперії з'явилися журнали для «слабкої статі», а питання жіночої емансипації вперше стало предметом пильної уваги громадської думки. Уже на середину XIX ст. виховний вплив матерів став істотним: вони визначали літературні смаки дітей, розширювали їх кругозір, пробуджували цікавість до громадського життя, розвивали самостійність, формували їх особистість. При цьому часто погоджувалися з відмовою доньок від традиційної ролі жінки, замкнутої в середовищі сім'ї. До таких належить матір В. Фігнер, яка досягла висот людської духовності шляхом саморозвитку та самовдосконалення. Саме їй донька завдячувала тим, що після закінчення Родіонівського інституту розпочала «інтелектуальне вдосконалення» [465, с. 63]. Відомий слов'янофіл І.С. Аксаков також відзначав визначальний вплив на формування дітей високоморального та принципового характеру матері, яка «ніколи не діяла всупереч власним переконанням, що ґрунтувалися на почуттях обов'язку, правди, суворості до самої себе» [523, с. 196-197].

Осмилення того, що «думка та серце мали вести до чогось іншого, ніж той світ, де вони нічого не знаходили і куди нічого не приносили, і що духовні людські потреби залишилися нерозвинутими», спонукало окремих представниць «слабкої статі» відчайдушно боротися за зміну свого становища [513, с. 225]. Першим успіхом молодой М. Трубнікової став дозвіл брати уроки у вченого Везенмейера з Гейдельберга, якого запросили для навчання двоюрідних братів [56, с. 70]. Наступним кроком став рішучий розрив нею заручин, що викликав

невдоволення родичів. Важко проходив процес формування переконань, набуття знань та особистої свободи пореформеної публіцистки М. Цебрикової, оскільки суперечив планам оточення, яке готувало її до звичайної для дівчат долі – вигідне заміжжя, суто жіночі турботи та інтереси [524, с. 9]. Родичі переконували, що треба бути як усі, і побоювалися, що дівчина втратить партію – «сині панчохи» вважалися нудними [389, с. 191]. Наміри окремих представниць вийти за межі традиційної моделі жіночої поведінки найближче оточення сприймало як примару родинної катастрофи і вживало всіх можливих заходів для її відвернення.

Суттєво вплинуло на зміну ситуації суспільне піднесення середини XIX ст. Публіцистика наполягала, що «всі соціальні реформи починаються та закінчуються сімейними відносинами, які є втіленням суспільних» [525, с. 239]. На шпальтах друкованих видань розгорнулася критика родинних стосунків. У пореформений період поступово відбувалася руйнація патріархальної родини і норм традиційного світогляду, що зумовило якісні зміни в характері сімейних стосунків та взаємовідносин родини із соціумом. Загальною тенденцією в добу Нового часу була еволюція великої сім'ї до сучасної нуклеарної, що дедалі більше відокремлювалася від суспільства, протиставляючи йому незалежну групу батьки-діти. Відтепер вся енергія спрямовується на просування нащадків, при чому кожного окремо. Діти стали важливішими, ніж інтереси родини [526, с. 404]. За словами героя роману видатного письменника Л.М. Толстого: «Батьки вже тепер не повинні жити, все для дітей» [377, с. 573].

Нових, більш гуманних рис набуває в цей час відношення до дітей. Метою виховання стає прищеплення дитині відповідальності дорослої людини й почуття власної гідності. Підготовка до життя мала проходити лише поступово й без насильства, бути ретельною й поетапною [526, с. 267]. Пом'якшення відносин між батьками і дітьми у дворянському середовищі чітко відобразила в щоденнику сучасниця О. Кравченко. «За кожним кроком зростання дитини уважно слідкували, – писала вона, – обмеження мали раціональний характер, жодних

покарань, головним засобом виховання стало авторитетне слово батьків без суворості, крику та прохань» [451, арк. 78].

Після великих реформ зміни в сімейному укладі відчувалися в усіх станах суспільства. Серед міського населення гуманізація внутрішньородинних стосунків просувалася більш успішно. Як свідчать купецькі мемуари, абсолютизм сімейних відносин у місті був м'якшим, закон краще захищав жінок та дітей від свавілля глави родини. Багаті купці намагалися дати своїм синам освіту, необхідну для успішного продовження справи, а донькам – скромну, тільки для престижу сім'ї [527, с. 30]. Загалом трансформації соціокультурних норм відбувалися повільно, особливо серед неписьменної частини населення. Соціальна неповноцінність не тільки дітей, але й жінок залишалася фактом імперської дійсності. Про це свідчать спогади представників різних прошарків населення. Згадуючи дитинство, письменниця Л. Авілова зауважила, що її матір тримали в покорі батько і деспотична бабуся. Остання у вихованні дотримувалася твердих і непохитних правил, одне з яких – «діти не повинні ставити запитань» [528, с. 202]. Досить довго у дворянському середовищі були переконані, що дівчині небезпечно та непристойно виходити наодинці за межі дому, а тому багато молоді навіть гімназію відвідувала в супроводі матерів, гувернанток, прислуги [529, с. 96]. Так, щоб не втратити репутації панночки з поважного дворянського роду, К. Антонович батько категорично забороняв продовжувати навчання у старшому класі школи малювання (класі живої натури) [530, ч. 2, с. 66]. Така ситуація в інтелігентній родині на початку ХХ ст. навіть у великих містах імперії була непоодинокую.

За спогадами М.В. Шелгунова, «переміни в родинях не обійшлися без протистоянь, оскільки стосувалися людей, які вже вийшли з дитячої» [531, № 3, с. 201]. Старше покоління досить непросто осмислювало крах усталеного способу життя та звичних принципів світогляду. Батьки намагалися зберегти непорушність родинного ладу. Більшість заможних родин задля

убезпечення доньок від «крамольних» ідей продовжувала традицію домашнього виховання. Проте дієвими чинниками на користь відкритих жіночих навчальних закладів стали думки найближчого оточення, авторитетних знайомих, педагогів, також перші вияви цілеспрямованості та наполегливості представниць нової генерації. Дві сестри 16 та 14 років, здібні та працелюбні від природи зі стародворянської родини, яких навчали вдома, побоюючись ліберальних ідей, самостійно клопотали про прийом до нововідкритої маріїнської гімназії, яку, врешті, і закінчили із золотими медалями [532, с. 123].

Нові ідеї набували поширення також у стінах закритих навчальних закладів. Так, француз, викладач одного зі столичних дівочих інститутів, поширював емансипаційні погляди серед вихованок. За спогадами однієї з них, О Комарової, дівчат охопила відраза до «звичних занять матерів та бабусь». Відтепер вони бажали стати громадськими діячками, подібно до жінок часів французької революції [533, с. 21]. Прониклися інноваціями дворянські доньки в родових маєтках, які вели досить замкнене життя. Ганну, старшу дочку генерала Корвін-Круковського, не задовольняв спосіб життя вдома. Із цього приводу мати в липні 1864 р. зазначила в щоденнику: «Анюта нудьгує, бажає цих невідомих їй насолод життя; я, дивлячись на неї, хоч і не схвалюю її погляди на життя, але розумію мрійливість та устремління юності» [534, с. 144].

До переосмислення сенсу життя молодих людей підштовхувала звільнена від стереотипів минулої епохи самооцінка. По суті, дороговказом служила настанова тогочасного кумира молоді Д.І. Писарєва: «Єдиним критерієм моралі і справи є власне «Я»! [535, с. 24]. Такий постулат активно засвоювало молоде покоління. Стремління до самовдосконалення охопило випускницю Харківського інституту шляхетних дівчат О. Монтвид-Шабельську, що певний час безтурботно насолоджувалася свободою та розкошувала в маєтку батька [536, арк. 1-2]. Споглядаючи трагічне сімейне життя молодшої сестри, Олександра вирішила якомога довше не виходити заміж, а поїхати до Санкт-Петербурга, щоб вступити

на «які-небудь курси». Додало впевненості у правильності обраного шляху ознайомлення з книгою М.Г. Чернишевського «Що робити?». О. Монтвид-Шабельська ствердилася в намірі «не жити безцільно з дня на день, а взятися до певної справи» і знайшла в собі сили оголосити родині власне рішення, чим шокувала всіх домашніх. Реалізувати задум вдалося тільки завдяки розумінню батька її бажання навчатися та дорослому віку (близько 24 років) [536, арк. 42-43].

Як зауважив письменник Ф.М. Достоевський одній із дописувачок, яка прагнула до активної суспільної діяльності: «Бути корисною – це загальний настрій, і таких дівчат-страждальниць багато» [537, с. 323]. Устремління нової генерації «слабкої статі» до навчання, самовдосконалення і свободи розвитку особистості набули значного поширення, про що свідчить, зокрема, вживання в той час добре відомого глузливого виразу «дівця з амбіціями».

Дівчата вже в підлітковому віці виявляли незадоволення звичаями, що панували в батьківському домі, розцінювали їх як застарілий порядок. «Бідні батьки! Вони відсталі, залякли, відійшли від життя. Вони ще цінують Пушкіна, не розуміють значення природничих наук та фізики», – так переосмислила власні юнацькі настрої популярна на початку ХХ ст. письменниця А. Вербицька [538, с. 262]. Серед нового покоління жіночі типи попередніх часів не набули авторитетності. Зокрема, Т.Л. Щепкіна-Куперник згадала епізод зі своїх гімназійних років у Києві, коли у творі за романом «Євгеній Онегін» вона розкритикувала вчинок Тетяни, зазначивши, що «якщо б полюбила по-справжньому, то жодні старі генерали не втримали б її» [539, с. 73-74]. У той час це вважали надзвичайною зухвалістю, яку пробачили тільки з огляду на вагомий авторитет батька в місцевому товаристві.

«Навчатися, готуватися, щоб потім із подвоєними новими силами служити батьківщині, допомагати їй у тяжкій визвольній боротьбі, що веде до свободи та просвітництва – такі прагнення надихали тепер доньок старовинних дворянських родин, які протягом кількох поколінь виховували своє жіноцтво винятково для

світського життя та дому», – так розуміли іноземні сучасники неординарну життєву стратегію «нових» громадян Російської імперії [399, с. 81]. Прагнення до знань та інтелектуального розвитку настільки захопило інтелігентні молодіжні гуртки, що у зв'язку з недоступністю для «слабкої статі» університетів та повільним становленням вищої жіночої освіти в державі сотні дівчат із заможних родин, які захопилися ідеєю «власного хліба», покидали свої сім'ї та їхали навчатися за кордон.

До виходу у світ роману І.С. Тургенєва «Батьки і діти» громадськість особливо не замислювалася про антагонізм між старшим та молодим поколіннями. Письменник зумів показати ту прірву, яка окреслилася між батьками та дітьми, людьми 40-х та 60-х років ХІХ ст. Як зазначала письменниця А.Я. Панаєва, цей твір активно обговорювався і був прочитаний навіть тими, хто зі шкільної лави не брав до рук книжки [540, с. 304]. Поняття «нігіліст», подане в романі, відображало настрої молоді шістдесятих в аспекті протесту проти патріархально-домостроївського режиму. Конфлікт поколінь розширився і вийшов за межі спорів між «батьками й синами», включивши в себе і бунти дочок. Почалася боротьба жінок із батьками та чоловіками, які перешкоджали їх стремлінню до навчання, оскільки сприймали його як вступ до нігілісток та крок до розбещення [436, с. 718]. У сім'ях, де одна зі сторін не сприймала нові ідеї свободи та рівності, ситуація драматизувалася настільки, що батьки і діти, чоловіки і дружини, сестри і брати переставали розуміти один одного, інколи ставали навіть ворогами.

Слід зазначити, що інколи в спогадах сучасники пореформених часів вказують на достатнє розуміння старшим поколінням прагнень і запитів молоді. У родині К. Щепкіної її прагнення до «наукових знань» підтримували тільки батько й мати, дядьки презирливо глузували з курсисток. Під час навчання на ВЖК Гер'є дівчина не відвідувала деяких знайомих, настільки «похмуро дивилися вони на дівчицю, яка одиноко бігала вулицями на якісь безглузді курси» [385, с. 138]. Матір Ю. Фаусек, що сама виховувала дітей, не заперечувала проти її намірів поїхати

навчатися до Санкт-Петербурга. Разом з тим чуйна донька відчула її прихований смуток та несхвальні погляди знайомих, які вважали такий вчинок егоїстичним [478, арк. 262]. Тільки в родинях із демократичною атмосферою старше покоління з розумінням та поміркованістю сприйняло нові запити молоді, даючи їй можливість реалізувати власний сценарій набуття життєвого досвіду. Проте загалом розбурханий пореформений соціум поставився до інноваційних прагнень жіноцтва щодо підвищення освітнього рівня зі скепсисом, недовірою і навіть осудом – занадто це суперечило традиції.

Незважаючи на шляхетні наміри діяльності на користь соціуму, більшість родин не розуміла дівочого пориву до знань і передусім наполягала на обов'язковому виконанні ролі слухняної доньки, нареченої, дружини, матері та домогосподарки. Зокрема, коли Г. Корвін-Круковська почала наполягати, щоб її відпустили навчатися в медико-хірургічну академію, батько заявив, що «обов'язок кожної порядної доньки – жити з батьками, поки вона не вийде заміж» [534, с. 144]. Є. Дьяконова з купецької родини з Ярославля в щоденнику ідентифікувала свою долю із сюжетами п'єс О.М. Островського: «дівчина після закінчення гімназії повертається додому і повинна очікувати одруження» [407, с. 136]. Повсякденність переконала її, що норму ґрунтовної освіти для «слабкої статі» буржуазне середовище приймало неохоче. Традиція обмежувала кругозір забезпечених дівчат виключно домом, убранням і нареченими. Навіть коли донька стала курсисткою всупереч шаленому спротиву родини, матір сприймала її життя в Санкт-Петербурзі тільки як можливість облаштувати подальшу долю дівчини, якій уже підійшов вік [407, с. 133-134, 227].

Рідня побоювалася надмірного захоплення молоді образами літературних героїв, уважаючи, що нав'язлива пропаганда вищої освіти надихала мрії дівчат із провінції на продовження навчання. «Купчихам не личить багато вчитися і хороша дружина не повинна бути розумніша за свого мужа», – такий припис від

чоловіка через місяць після весілля отримала 15-річна В. Кашеварова, яка мріяла навчатися медицини [541, с. 70].

Представники старшого покоління з традиційним світоглядом, апологети дореформених порядків, відстоювали позицію, що саме книжки та освіта збивали їх юних доньок з правильного шляху, прищеплювали неправильні думки та хибні ідеї, що полягали в намаганнях піти з родини заради навчання чи роботи. Від імені матерів автор анонімного листа прохав урятувати доньок від розбещення, наполягаючи на закритті ВЖК у Києві [542, арк. 201]. Бабуся Є. Дьяконової не приховувала обурення «надмірною» обізнаністю дівчат з інтимних питань шлюбу і категорично наполягала: «Не треба ніякої освіти, так буде краще» [407, с. 123]. Така емоційна реакція відчутна майже у всій мемуарній літературі тієї доби.

Батьки не завжди бажали вникнути в проблеми та мрії дітей, ознайомитися з їх планами, дослухатися до бажань, а тому заборонною реакцією ще більше розпалювали конфлікт, доводили його до відкрито-емоційної фази, за якої знайти шлях до порозуміння іноді вже ставало неможливим. Як згадував П.О. Кропоткін, батьківська непоступливість щодо навчання на ВЖК та зарозумілість у ставленні до власних дітей призвели до трагедії в графській родині – старша донька отруїлася, і тільки тоді молодшій дозволили вступати куди вона бажала [462, с. 239]. Для приборкання непокірних доньок застосовували і погрози позбавити їх матеріальної підтримки, домівки. «Поїдеш до Санкт-Петербурга – не дочка мені, допомагати не буду», – категорично заявив батько Н. Суровцової, наполягаючи на навчанні доньки на ВЖК у Києві [387, с. 44]. Він дотримався свого слова і протягом усіх чотирьох років навчання не допомагав курсистці. З метою примусити доньок полишити «нерозумні» думки про вищу науку також обмежували їх свободу, ретельно контролювали поведінку, коло знайомих та доступні джерела інформації. Останньою спробою деяких матерів (наприклад Є. Дьяконової) у довготривалих суперечках із доньками щодо їх прагнення

навчатися в столиці було написання листа до адміністрації закладу, у якому відмовлялися від їх зарахування.

Однак, незважаючи на різного роду утиски, дівчата поривалися до столиць, де мріяли не тільки здобути знання, але й забезпечити нові раціональні умови життя, що відповідали вимогам часу, знайти альтернативу родинному оточенню, яке часто стримувало будь-які прояви самостійного мислення та індивідуальності. Лідер жіночого руху А. Тиркова вважала, що саме конфлікт поколінь виявив психологічну межу між «Росією рабською та Росією, що рухалася шляхом свободи» [51, с. 108].

Молодь цього періоду вирізнялася радикалізмом, наслідуючи поведінку улюблених героїв літератури чи кумирів із життя, з характерним їй максималізмом вступала в суперечку зі старшим поколінням. Наприклад, Є. Дурново, племінниця Московського генерал-губернатора, протягом двох років уперто боролася за право відвідувати ВЖК. Батьки непохитно стояли на своєму. Нарешті дівчина досягла свого, її відправляли на курси в елегантній кареті під наглядом матері, яка терпляче годинами сиділа на лавах в аудиторії разом зі слухачками [462, с. 239]. У конфліктній ситуації родини К. Романової більш розважливою виявилася тільки бабуся, що поступилася проханням 18-річної онуки, яка мріяла про курси, і разом з нею переселилися до столиці [497, № 3, с. 55]. Отже, факти свідчать, що деякі сім'ї зуміли віднайти компромісний варіант вирішення проблеми. Повага і любов до своїх нащадків, життєва мудрість покоління батьків визначали адекватність реакції на інноваційні запити молоді та виваженість їх подальших дій. Проте прикладів такого безболісного завершення родинного конфлікту було не багато.

Нова генерація вже не бажала «приносити в жертву батьківському егоїзму власні прагнення», а тому їхала навчатися всупереч рідним, дехто назавжди поривав зв'язок із сім'єю [543, с. 459-460]. Вперта та наполеглива С. Кропоткіна, довідавшись про можливість здобути вищу освіту за кордоном, вирішила покинути Сибір, де мешкала з родиною, та їхати навчатися до Швейцарії. Батько

категорично був проти таких намірів. Оскільки рішення повнолітньої доньки (23 роки) було незмінне, то мати, полька за національністю, яку гнітила оточуюча дійсність і яка в душі співчувала прагненням своєї дитини, потай від чоловіка завбачливо наховала до валізи золотих монет. Відомо, що, дізнавшись про самовільний від'їзд «неслухняної» доньки, батько прокляв її і назавжди викреслив зі своєї пам'яті [544, арк. 1-2].

Вельми нетиповою виявилася доля Г. Євреїнової, доньки коменданта міста Павловськ, що в 16 років після закінчення пансіону опинилася у вирі світського життя. Одноманітне життя, у якому були лише бали, виїзди, візити, досить швидко набридло Ганні. Донька наважилася звернутися до суворого батька з проханням відпустити її на навчання в закордонний університет. Вирішення цього питання він відклав на три роки. Однак гнів батька був сильним, коли наполеглива Ганна через три роки в серпні 1869 р. повторила своє прохання. Керуючись принципом, що важливі рішення людина має приймати сама, Г. Євреїнова вже в листопаді пішки, без паспорта і з незначними коштами перейшла кордон [545, с. 377].

Прикладів життєвих доль дівчат, які пройшли через конфлікт із власною родиною та врешті-решт домоглися свого – здобуття вищої освіти, є немало. Батьки вродливої С. Переяславцевої понад усе бажали, щоб вона, як і всі дівчата їх оточення, виїздила у світ. Проте після закінчення гімназії в Курську із золотою медаллю вона переїхала до Харкова, де слухала публічні лекції з хімії, приватно займалася анатомією, ботанікою та зоологією. Нерозуміння родиною «наукових прагнень» доньки спонукало її до від'їзду на навчання всупереч волі батьків і розриву з ними стосунків назавжди. Саме таку ціну заплатила Софія за отримання вищої освіти на природничому факультеті Цюрихського університету, який закінчила зі ступенем доктора наук [546, с. 384].

Насмілилася заявити про бажання вступити на ВЖК Гер'є в Москві і представниця духовного стану, донька ректора Троїце-Сергіївської Академії Г. Смирнова. Рідні не погоджувалися з її намірами, оскільки вважали навчання

доньки по виході з приватного пансіону завершеним. Тоді Ганна, майбутня дружина П. Мілюкова, пішла з дому і весь період навчання у вищій школі жила на кошти, що заробляла уроками музики [547, с. 150]. Героїнь, які долали сімейні перешкоди, ставало все більше. Непоодинокість таких випадків констатувала тогочасна преса [548, с. 46].

Емансипаційний рух охопив представниць усіх соціальних груп, що зумовлювалося конфліктом традиційної ментальності з ідеями нового часу – ідеями громадянської та правової рівності, свободи людської особистості. Дівчата, які бажали самореалізації шляхом вищої освіти, щоб вирватися з-під опіки батьків, зважувалися на фіктивний шлюб. Його суть полягала в одруженні неповнолітньої дівчини, яка прагнула звільнитися від влади батьків, з підходящим на роль чоловіка кандидатом за взаємною згодою. Після вінчання дружина отримувала від нього окремий вид на проживання для від'їзду на навчання в обраний вищий навчальний заклад. Інтелігентні молоді чоловіки співчували дівочим прагненням до навчання і з розумінням ставилися до такої форми набуття «жіночої свободи», тому кандидатів у фіктивні наречені в реальному житті можна було підшукати.

Саме в такий спосіб отримала можливість навчатися на Жіночих медичних курсах у Санкт-Петербурзі Е. Піменова, донька контр-адмірала та родовитої польки, що виросла на острові Амураде в Каспійському морі. Незважаючи на значну віддаленість, сюди дійшли віяння часу. Участь Емілії в бесідах у гуртку саморозвитку морських офіцерів викликала у неї бажання навчатися та змінити власну долю. Оскільки дівчина не змогла переконати рідних дозволити їй поїхати навчатися, то вона знайшла підтримку своїх прагнень у фіктивного нареченого [549, с. 381].

Взявся задовольнити допитливість доньок поважного чиновника Шликова з канцелярії Московського генерал-губернатора і метр тогочасної юриспруденції А.Ф. Коні. Будучи студентом, протягом трьох років він давав дівчатам уроки історії та словесності і «понад кошторисні» із зоології, ботаніки, фізики,

демонстрував досліди [550, с. 350]. Одна із сестер, Раїса, почала наполягати перед батьками на дозволі навчатися медицини в Цюріху. Щоб протидіяти цьому, вони вжили традиційного засобу: почали заохочувати зустрічі 16-річної доньки з юнаком із московського товариства. Однак дівоча мрія все ж була реалізована. Через кілька років, одружившись і ставши матір'ю, Раїса, не зв'язана батьківською волею, поїхала навчатися в закордонний університет. Отже, чоловік цілеспрямованої молодої жінки виявився більш розважливим і з розумінням поставився до прагнень дружини.

З огляду на те, що принцип слухняності та підпорядкованості батьківській владі був одним із фундаментальних у тогочасному соціумі, адміністрація новостворених вищих жіночих закладів та представники державної влади мали реагувати на його порушення молоддю. Розробляючи проект нових правил для слухачок ВЖК, професор А.М. Бекетов уважав необхідним додати пункт про обов'язкову згоду батьків чи опікунів для неповнолітніх, оскільки «самовільний вступ підточував авторитет батьківської влади» [551, арк. 3]. Попечитель столичного навчального округу та директор Санкт-Петербурзьких ВЖК, сприяючи вже повнолітній Є. Дьяконовій у вступі на курси, категорично наполягали на залагодженні стосунків з матір'ю – «слухняність і повага до батьків навіть повнолітніх дітей – основа суспільства» [407, с. 187].

Проблему несхвалення старшим поколінням прагнення жіночої молоді до вищої освіти осмислила через роки В. Фігнер. Вона була переконана, що батьки через новизну справи побоювалися відпускати доньок у самостійне життя; занадто це було незвично. Раціонально пояснив неприйнятну поведінку з точки зору батьків у листі до двоюрідної сестри, що прагнула нового життя, В.С. Соловійов: «Ти прагнеш зійти із загального шляху. Попечительки твої, які знають тільки цей шлях, упевнені, що ти заблукаєш і загинеш» [497, № 3, с. 55]. Аналогічно поводити себе й рідні молодих парижанок, які слухали лекції в Сорбонні за обов'язкового супроводу матерів, тіток, компаньйонів [552, с. 641].

Багатьох батьків лякали образи курсисток-нігілісток, як повне заперечення жіночості, – «зі стриženим волоссям, у синіх окулярах та пледом на плечах», розтиражовані консервативною пресою для залякування добропорядних обивателів. Про стійкість таких стереотипів щодо курсисток свідчать спогади сучасників початку ХХ ст. За зізнанням О. Кошиця, супутниця життя старшого брата – немолода, худа, бліда жінка в окулярах та без будь-яких ознак жіночості – асоціювалася в нього «з курсисткою періоду народовольців, з обов'язковими додатковими атрибутами – цигаркою та бомбою» [553, с. 278].

Є. Дьяконова, яка воліла продовжити освіту на ВЖК і не знаходила в сім'ї розуміння, розмірковувала у щоденнику над емансипацією. Вона намагалася осмислити питання: чому найменше бажання юнака навчатися вітали, у той час як жіноче піддавали осуду та насмішкам. Справжнім критерієм успіхів емансипації вона вважала ставлення матерів та родин до цієї проблеми [407, с. 74].

У контексті зазначеного потрібно додати, що власне модерний світогляд був характерним для незначної кількості міст держави. Тільки у великих містах із населенням понад 25 тис. осіб, яких у 1856 р. у Європейській частині Російської імперії (без Польщі та Фінляндії) нараховувалося 28, де мешкало близько третини міського населення, менше 4 % всього населення країни, спостерігалися значні відмінності у звичаях мешканців порівняно із селами [501, с. 256]. У малих містах ця різниця була мінімальною. Навіть на початку ХХ ст. констатували фрагменти упереджень у свідомості представників обох статей, які вважали вищу освіту розкішшю, непотрібною для виконання обов'язків дружини, матері та господині [554, с. 666].

Натомість організатор Санкт-Петербурзьких ВЖК професор К.М. Бестужев-Рюмін категорично заперечив поширену думку «ніби курси внесли розлад у сім'ю і на них вступали проти волі батьків» [555, с. 501]. Він наполягав, що в турботливих родинах це неможливо, оскільки документи зберігалися в старших. Відсутністю духовної єдності між дітьми й батьками та падінням авторитетності

останніх публіцисти пояснювали втечу дівчат з дому під приводом вступу на курси [556, с. 170].

Причина розладу між поколіннями полягала в тому, що старша генерація не бажала сприйняти серйозно запити жіночої молоді щодо вищої освіти та обирала неконструктивну осудливо-споглядальну позицію стороннього спостерігача. Стурбована публіцистика закликала поцікавитися поглядами щодо власної освіти дівчат, які залишали шкільні лави та замислювалися над своїм майбутнім [557, с. 137]. Зі шпальт часопису Ф.М. Достоевський радив люблячим батькам самим наполягати на вищій освіті своїх дітей. Письменник констатував: «Тільки наука може дати відповіді на запитання доньок, укріпити розум та заспокоїти думки, що розходилися» [558, с. 171].

Значною мірою піднесло авторитет «ученої» жінки виконання лікарських обов'язків 40 випускницями Жіночих медичних курсів у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Найважливішим результатом їхньої діяльності став корисний вплив на громадську думку та стереотипи сучасників в аспекті вищої жіночої освіти та інтелігентної праці. Один з уповноважених Червоного Хреста зазначив, що до війни був заклятим ворогом «усіх жіночих курсів, уважаючи, що за бажанням вищої освіти приховувалося тільки прагнення до синіх окулярів та стриженого волосся і що жіночі навчальні заклади є тільки середовищем моральної деградації» [559, с. 342]. Проте, побачивши молодих курсисток у справі, він змінив погляди і з повагою ставився до них.

Ознайомлення широкого загалу з практичною діяльністю випускниць ВЖК сприяло формуванню позитивного ставлення до такого варіанта суспільної реалізації «слабкої статі». Попечитель Київського навчального округу констатував численні батьківські клопотання щодо прийому доньок на курси у зв'язку з ускладненням умов вступу [542, арк. 205]. Після опублікування інформації про припинення прийому на ВЖК у 1886 р. адміністрація столичного закладу отримала звернення від батьків із Сімферополя з 24 підписами, де вони висловили

занепокоєння з приводу дій уряду, запевняючи, що на життєвих прикладах переконалися в позитивному впливі на родину та суспільство випускниць [560, № 5, с. 115].

Поступову трансформацію поглядів на жіночу освіту старшого покоління родин відзначили сучасники. Письменниця А.Я. Панаєва зафіксувала помічені переміни: «Усі розсудливі батьки, навіть заможні, турбувалися, щоб їхні доньки були готові до будь-яких непередбачуваних обставин життя і в разі потреби могли самостійно заробляти» [540, с. 306]. Саме так діяла матір К. Андреєвої-Бальмонт, заможна жінка, яка, самостійно виховуючи двох доньок, інтуїтивно відчула необхідність дати їм якісну освіту. О. Синакевич у листі до подруги зізналася, що «матір більше за неї раділа вступу доньки на Санкт-Петербурзькі ВЖК» [561, арк. 28]. Мати Н. Суровцової, викладачка гімназії в провінційній Умані, яка у свій час не змогла отримати вищу освіту, мріяла, щоб її здобула донька, і допомагала Надії вступити на столичні курси, незважаючи на несхвалення такого вибору чоловіком [387, с. 44]. Отже, як свідчать факти, освічені матері, у тому числі й ті, які виховували дітей самостійно (що в усі часи досить важко), все більше усвідомлювали цінність набуття доньками високого освітньо-кваліфікаційного рівня.

Поступово осягнула важливість ґрунтовної підготовки до життя шляхом вищої освіти і чоловіча половина родин. Долучився до когорти таких батько і засновник перших ВЖК у Російській імперії, професор В.І. Гер'є. Після припинення прийому на них він неодноразово звертався з клопотаннями до МНО щодо продовження діяльності закладу, не приховуючи особисті мотиви: «Старша донька закінчувала гімназію і, як батько, він став би щасливим, якби вона навчалася вдома, а не поневірлялася по закордонних університетах» [562, арк. 95].

Якщо попервах, щоб стати слухачкою вищих навчальних закладів, дівчині доводилося конфліктувати з батьками, іноді розривати зв'язки з родиною чи застосовувати різні хитрощі, зокрема фіктивний шлюб, то на початку ХХ ст.

ситуація змінилася. За висновком адміністрації столичних ВЖК, «батьки самі турбувалися про вступ доньок на курси, а у випадку відмови особисто клопотали про перегляд негативного рішення» [32, с. 240]. Це підтверджується й архівним матеріалом. Так, приватний землемір-таксатор О.П. Єрмаков з м. Володимир у 1901 р. кількаразово звертався до попечителя Московського навчального округу з проханням прийняти його доньку Євдокію на історико-філологічне відділення ВЖК у Москві [563, арк. 92, 96].

Якщо в 70-х роках ХІХ ст. пересічна публіка вважала відвідування ВЖК непристойним для «порядної дівчини», то на початку ХХ ст. самі батьки наполягали на вступі. Організатори вищих жіночих навчальних закладів пов'язували такі зміни в настроях старшого покоління з поширенням знань та розсудливих думок, що виявляли освічені жінки. Посприяло батьківській обізнаності і розповсюдження спеціальної літератури, у якій подавалися поради фахівців із питань жіночої психології та підготовки молоді до громадського життя. Вони рекомендували уважно вивчати та враховувати запити дівчат у підлітковому віці, коли ті «наполегливо шукали застосування власних сил та здібностей» [564, с. 600]. Здобуття спеціальної та професійної освіти після закінчення загальної укладачі довідково-інформативних видань про жінок уважали найкращим посагом донькам, оскільки «за будь-яких обставин цей набуток залишався недоторканим» [565, с. 3].

Із часом доволі типовими на вулицях університетських міст стали постаті молодих дівчат із книжками та зошитами, що зі стурбованим виглядом кудись поспішали. Багато представників інтелігенції та науковців одружувалося з курсистками. Зокрема, на журфіксах родини Гер'є помічали М.П. Боголепова, який зустрічався там зі своєю майбутньою дружиною, курсисткою княжною Лівен [566, с. 143].

Турботливе ставлення та взаєморозуміння між батьками і дітьми, що визначали атмосферу родин демократичного типу, сприяли врахуванню запитів та

інтересів її членів при прийнятті важливих рішень, і цим фактично усувалося підґрунтя для конфліктності між поколіннями. Як згадувала З. Тулуб, курсистка початку ХХ ст., вона жила в лагідній і чуйній родині, де не було навіть підозри на розбрат та взаємне непорозуміння батьків і дітей. Після закінчення гімназії батьки вважали обов'язковим продовження її навчання на історико-філологічному відділенні Київських ВЖК [567, с. 28].

Зізнання дорослих доньок початку ХХ ст., передусім старших дітей у незаможних родинах, засвідчують, що вони також досить відповідально осмислювали мету свого навчання на ВЖК для того, щоб допомогти літнім батькам дати освіту молодшим сестрам і братам. Саме такі настрої взаємної підтримки панували в атмосфері багатодітної (7 дітей) родини Усманових із Пермської губернії. Батько за професією майстровий докладав значних зусиль, аби дати всім середню освіту та оплачувати доньці навчання на медичному відділенні Київських ВЖК. За словами Л. Усманової, вона цілеспрямовано вступила до вищого навчального закладу, щоб «після закінчення допомогти отримати таку ж освіту молодшим сестрам та брату» [379, арк. 63]. Фактичні дані переконливо підтверджують, що на початку ХХ ст. як серед молодшого, так і старшого покоління родин виробилося усвідомлення вагомості отримання доньками та сестрами високого освітньо-професійного рівня.

Дослідження свідчить, що соціокультурні та економічні зміни пореформених часів зумовлювали формування в суспільстві нової духовної атмосфери. Авторитарний характер родини, пронизаний підпорядкуванням та фізичним насиллям в умовах суспільних реалій другої половини ХІХ ст., спричинив прагнення молоді відмежуватися від традиційного способу життя. Терпимість і благочестя, лагідність і покірність, якими керувалися матері, втрачали своє значення для доньок. Соціальною нормою пореформеної молоді стали служіння суспільству та особиста відповідальність за власне життя. Жіноча молодь після закінчення школи перестає орієнтуватися лише на заміжжя і прагне нових

соціальних перспектив. Свій духовний потенціал і психологічно-вольові властивості значна частина представниць «слабкої статі» скеровує на реалізацію планів щодо здобуття вищої освіти і фаху, а з ними і нового соціального статусу.

Досягнення цього відбувалося різними шляхами і залежало від панівної в родині атмосфери взаємовідносин між поколіннями, типу особистісних характеристик та міри прогресивності представників старшої генерації. Тогочасні життєві сценарії включали як компромісні варіанти (наполегливе роз'яснення доньками власних намірів і розуміння врешті-решт батьками незвичних запитів підростаючої молоді; очікування дівчатами досягнення свого повноліття, а з ним і легального вивільнення з-під влади непоступливих батьків), так і радикальні (розрив стосунків із родинами, втеча з рідного дому чи фіктивний шлюб як протест проти несхвалення устремлінь доньок).

Конфлікт батьків і дітей у пореформену добу засвідчив нелегке осмислення старшим поколінням краху патріархальності та засад нового модерного менталітету, відповідно до якого вирішення всіх життєвих проблем зміщувалося з родинних чи станових структур на окремого індивіда. Тільки з появою нової генерації батьків, вихованих на цінностях модерного суспільства, поступово змінилося ставлення родин та широкого загалу до проблеми вищої жіночої школи. Упродовж XIX – початку XX ст. у соціумі відбулася глибока зміна поглядів на доцільність підвищення освітнього рівня жіноцтва. Якщо на початку XIX ст. вважали, що забезпеченим випускницям інститутів шляхетних дівчат кваліфікація домашньої наставниці не знадобиться і батько-дворянин відверто заявляв: «Мої доньки не підуть у гувернантки, вони – не безприданниці; прийде час, повезу до Москви, знайдуться й для них наречені» [568, с. 363], то на початку XX ст. і батьки, і діти дедалі більше усвідомлювали необхідність отримання вищої освіти з метою розширення соціальної реалізації та незалежності від будь-яких несприятливих життєвих обставин.

2.3. Дискусія щодо вищої освіти для «слабкої статі»

Суспільне піднесення середини XIX ст. сприяло підвищенню інтересу освічених кіл населення до жіночого питання. Громадська думка, виразником якої стала тогочасна преса, піддала гострій критиці становище жінки. У цей період дискусія про права та свободи «слабкої статі» стала настільки популярною, що рідко в якому тогочасному періодичному виданні не було приділено їй уваги. Багато вчених, публіцистів, літераторів пов'язувало реалізацію селянської реформи та гласності з інтелектуальним пробудженням «слабкої статі». У повісті М. Вовчка «Інститутка» зображено образ поступового морального занепаду молодій поміщиці, що отримала тогочасну «напівосвіту». Критика підказувала читачу, що «справжня» освіта має впливати благотворно, коли середовище сприяє моральному вдосконаленню [569, с. 18].

Вимоги жіночої емансипації тепер включали не лише право любити вільно (свободи почуттів), але й бути рівною чоловіку, тобто незалежною від нього. Досягнення цього вбачали в можливості самостійного заробітку, необхідною умовою чого ставала рівноправність в освіті. Першим наважився озвучити такі ідеї авторитетний лікар і педагог М.І. Пирогов, який констатував: «Жінка за належної освіти та виховання може засвоїти наукову, художню та соціальну культурність, як і чоловік» [570, с. 569].

Для нашого дослідження становить інтерес, власне, один з аспектів дискусії із жіночого питання, якого вона набула з часом, а саме освітній. Поділяємо думку О.М. Доніна, що проблему рівноправності прихильники жіночої емансипації пов'язували з доступністю вищої освіти для «слабкої статі» [571, с. 91]. М.Л. Михайлов, популярний публіцист-шістдесятник, причину деморалізації суспільства вбачав у підлеглому становищі жінки і на шпальтах «Современника» вимагав однакової освіти для обох статей [572, с. 420, 424]. Запропонована ним програма включала і вищу освіту для жінок, що обґрунтовувалося правом на

вільний доступ до всіх сфер діяльності кожного повнолітнього громадянина. Тогочасна критика популяризувала «рецепт» оздоровлення духовної суспільної атмосфери, висловлений М.Л. Михайловим, як докорінну реформу жіночої освіти, сімейних відносин та громадянських прав «підлеглої» статі [573, с. 14].

Визначальним кроком у цьому напрямі став вихід у світ роману М.Г. Чернишевського «Що робити?», який протягом десятиліть залишався свого роду «біблією прогресу» для молоді. Автор пояснив значущість здобуття «новою жінкою» вищої освіти як необхідної умови її участі в суспільно корисній діяльності. Висловлені нові ідеї суперечили традиційно-патріархальному становищу жінки в сім'ї та суспільстві, а також сприйняттю рівня її освіченості та сфери зайнятості.

Інноваційні погляди стали поштовхом до жвавої полеміки з жіночого питання, що розгорнулася на шпальтах друкованих видань. Для позначення основних громадських позицій із проблеми автор дисертаційного дослідження використовує загальноприйняті на той час терміни. Прихильники емансипації жіноцтва та доступності вищої освіти становили «прогресивний табір» [455, с. 289; 574, с. 140], який окремі сучасні дослідники окреслюють як демократичний [159, с. 82]. Протилежним за сприйняттям проблеми був напрям «ретроградів» [575, с. 684], широковживаним терміном для його позначення в наш час є «консервативний» [159, с. 97; 186, с. 145]. Зауважимо, що ставлення до вищої жіночої освіти не збігалось із загальною політичною позицією індивідів.

Серед прогресистів набула популярності ідея «освіченого материнства», якою доводили доцільність розширення сфери жіночої активності та нового погляду на соціальне призначення «слабкої статі». Ці погляди знайшли відображення, зокрема, у романі польської письменниці Е. Ожешко «Последняя любовь» (1867 р.), у якому головний герой переконував у «необхідності вищої освіти для жіноцтва з огляду на священні обов'язки матері» [576, с. 88]. Представники прогресивного табору сподівалися і на благодатний вплив жіночого начала в суспільному житті, що

грунтувалося на сформованій ще в попередній період літературній традиції [577, с. 229]. Забезпечення гармонії родинних та громадських відносин прогресисти вбачали в рівності розумового розвитку статей [578, с. 653; 512, с. 79].

Ознакою поступального розвитку ідеї вищої освіти «слабкої статі» публіцисти визначили дедалі більшу прихильність інтелігентних людей країни до цієї справи [579, с. 102]. Так, професор історії М.П. Погодін відзначив наявність жіноцтва, підготовленого до слухання університетських лекцій. Ректор Московського університету, професор С.М. Соловйов підтримав надання загальної вищої гуманітарної освіти представницям «слабкої статі», враховуючи важливість їх виховної місії, але «не порушуючи усталений розподіл занять у соціумі» [580, с. 136]. «Бути хорошою дружиною, а особливо матір'ю – вершина призначення жінки», – наголошував письменник-гуманіст Ф.М. Достоевський [537, с. 324]. Водночас саме «вища освіта, на його погляд, могла б допомогти жінці подолати надмірну захопленість чужими думками» [581, с. 148]. Авторитетний педагог барон М.О. Корф наполягав на гармонійному розвитку жіночої особистості, що означало важливість для дівчини не тільки вищої освіти, а й ґрунтового знання домогосподарства [582, с. 171]. До початку 80-х років ХІХ ст. висловлювався за широкий розвиток жіночої освіти на рівні чоловічої, у тому числі й вищої, імперський ліберал, видавець-редактор «Русского вестника» та «Московских ведомостей» М.Н. Катков [583, с. 11, 13, 20, 23]. Він підтримав вимоги громадськості щодо створення рівнозначних з університетськими курсів для жінок. У колі прогресистів розвинулася теза, що наука не повинна зважати на стать, оскільки є спільним спадком людства, а тому займатися нею мають найобдарованіші особи [583, с. 27; 584, с. 223; 585, с. 3].

Можна констатувати, що серед освіченого соціуму сформувалася компромісна позиція як своєрідний спосіб осмислення прихильниками лібералізму й модернізації радикальних змін становища «слабкої статі» в родині та

суспільстві. Її представники визнавали право жінок на «наукові знання» та вищу школу, у чому вбачали запоруку розумного виконання традиційних ролей дружини і матері за обов'язкового збереження «жіночості», але без посягань на чоловічі суспільні ролі. До «прогресивного табору» належали такі авторитетні науковці, педагоги та письменники, як С.М. Соловйов, С.С. Гогоцький, К.М. Бестужев-Рюмін, П.М. Мілюков, І.С. Тургенєв, Ф.М. Достоевський.

Разом з тим потяг жіночої молоді до вищої освіти різко викликав осудливу реакцію в консервативній пресі, де прихильники усталеного погляду на роль і призначення жінки в суспільстві та рівень її освіченості абсолютизували зовнішні прояви жіночості, приміром одяг і зачіску. Коротка стрижка та відсутність кринолінів у дискурсі ретроградів розглядалися як вияв нігілізму. Саме в такому контексті від імені поважної дами охарактеризовано зовнішність вільних слухачок Санкт-Петербурзького університету – «з остриженим кругом голови волоссям, у коротких платтях, шляпах візників, що фамільярно віталися з юнаками в аудиторіях» [586, с. 232]. Читачу підказували висновок про шкідливий вплив освіченості «слабкої статі» на її жіночість і, власне, духовні засади суспільства. У подальшому це, зокрема, відбилося в правилах внутрішнього розпорядку курсів учених акушерок при Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі, відповідно до яких слухачкам категорично заборонялося мати коротку зачіску [587, с. 11].

Прихильники консерватизму, спираючись на традицію «біологізації», доводили, що суспільство повинне свято оберігати жіночий ідеал. Саме модель жіночості стала квінтесенцією жіночого питання та предметом активних дискусій між новаторами і традиціоналістами. Захисники усталеної віками соціальної реалізації «слабкої статі» ідеалізували її у ролі домашнього ангела-охоронця, а незалежних та самостійних представниць, які прагнули діяльності за межами родини, гостро критикували. Так, М.І. Соловйов, лікар і літературний критик, уважав невідповідними самій природі жінки її претензії на освіту та оплачувану

працю. Наголошуючи на розумовій меншовартості «слабкої статі» порівняно із чоловіками, він водночас вимагав від жінок вищої моральності [588, с. 24].

Як зауважила І.І. Юкіна, «жінок, що виходили поза рамки домашньої сфери, у тому числі й піонерок вищої жіночої освіти, представляли як девіантних та соціально небезпечних» [159, с. 100]. Таврували їх участь у різних громадських комітетах і товариствах та їх прагнення до «загальної користі» [589, с. 1001]. Такі погляди сповідував і відомий письменник Л.М. Толстой, який у листі до публіциста М.М. Страхова зауважив, що «несімейна жінка, яка не прагне розпустити тілом і душею, не буде шукати кафедри» [590, с. 687]. Найбільш одіозною фігурою серед ретроградів став професор Новоросійського університету П.П. Цитович, який відійшов від соціальних аспектів і перевів проблему вищої школи для жіноцтва у сферу статевих відносин. Він звинуватив «учених людей» в ініціюванні емансипації, наслідками чого стали фатальні внутрішні та зовнішні зміни образу жінки: «Це якийсь гермафродит, за нутром – справжня донька Каїна» [591, с. 31]. Курсисткам він закидав розпусту, якої вони нібито прагнули, прикриваючись навчанням. Отже, жіноча емансипація і прагнення до вищої школи в дискурсі ретроградів трактувалися винятково як право «слабкої статі» на розпусту та падіння.

Той факт, що брошура П.П. Цитовича «Ответ на письма к ученым людям» витримала протягом двох років вісім перевидань, доводить цікавість та попит серед публіки на таку літературу. Нав'язані консерваторами стереотипи, на думку О. Кобилянської, стали причиною того, що більшість пересічної публіки сприймала ідею емансипації жінки як можливість не виходити заміж, набути чоловічих манер, ходити зі стриженням волоссям, палити цигарку [592, с. 563].

Пріоритетність подібних поглядів у тогочасному суспільстві пояснюється тим, що, незважаючи на лібералізацію політичного режиму та соціальну модернізацію, панівним залишалось уявлення про жінку як вірну подругу чоловіка, матір та виховательку дітей. Усі реформи жіночої освіти часто обмежувалися тільки

майбутньою корисною діяльністю відповідно до природного призначення статі. Прихильниками традиціоналізму щодо жіночого покликання та збереження непорушних «сімейних засад» були багато російських письменників (М.С. Лєсков, Л.М. Толстой, Вс. Крестовський, В.П. Авенаріус, В.П. Ключніков) та публіцистів (П.П. Цитович, В.П. Мещерський, П.О. Бакунін, М.І. Соловійов).

Консерватори вважали університетські лекції для жінок некорисними, оскільки присутність в аудиторії «слабкої статі» завадить серйозним заняттям «сильної» [588, с. 20]. Значну частину противників дівочої вченості становили самі жінки. Призвичаєні з раннього віку до думки, що їх єдиним покликанням є заміжжя та материнство, а наука – заняття чоловіків, вони з острахом дивилися на жінок «нового типу», які своєю діяльністю спростовували подібні твердження і, відповідно, заперечували звичний для них спосіб життя.

Від початку формування в Російській імперії мережі середніх закладів освіти для дівчат у пресі почали з'являтися критичні зауваження щодо їх діяльності. Ретроградний дискурс закидав штучне залучення учениць із нижчих верств через низьку (порівняно з дівочими інститутами) оплату за навчання в гімназіях та невідповідність такої освіти умовам їх життя. Не схвалювалася відсутність покарань, а свобода висловлення думки та товариські відносини з учителями характеризувалися як відсутність сором'язливості та скромності у вихованок. Лідер консервативної течії князь В.П. Мещерський причиною негараздів молодого покоління вважав доступність гімназій, де 13–14-річні дівчата «тужилися» над творами про призначення жінки [593, с. 451]. «Саме зі школи дівчата виносили критичне ставлення до домашнього побуту, саме там нав'язували їм передові поняття про наукову працю як вищу мету в житті жінки», – переконувала публіцистка Н.П. Грот [594, с. 23, 26]. Ретроградів хвилювало питання, чому дівчата, призначення яких бачили винятково в сімейному житті, шукали знання більшого, ніж надавали їм інститути та гімназії; полишали родину та прагнули участі в громадській діяльності. Проблема, на їх думку, полягала в штучній

пропаганді вищої освіти, що підкріплювала мрії незаможних провінційних дівчат про ВЖК [595, с. 77].

Не залишилися поза увагою ретроградів і нові громадські ініціативи щодо вищої освіти жіноцтва кінця 60-х років XIX ст. Вони застерігали, що організація жіночого університету не гарантувала вдалого виховання представниць «слабкої статі». Власне, вищу освіту для жінок визнали доцільною тільки при бажанні стати спеціалістом у певній галузі знань чи науковцем, а для звичайної матері – некорисною і навіть зайвою [596, с. 226]. Пропонували обмежитися організацією в провінції загальноосвітнього жіночого закладу, який би прищеплював абсолютну моральність, працелюбність та інші християнські чесноти. Розуміючи незворотність жіночих прагнень до здобуття вищої освіти, представники консерватизму намагалися, так би мовити, мінімізувати поступки і надати проєктованому вищому закладу переважно педагогічного характеру.

Супротивники вищої освіти для жіноцтва використовували широкий спектр аргументів для демонстрації непорушності та правильності винятково своєї позиції. Серед головних тверджень є і християнське призначення жінки – матері та виховательки, і вікова «біологічна» усталеність розподілу традиційних суспільних ролей, і апеляція до фізіологічних відмінностей статей, у тому числі й розумових.

Одним із найпоширеніших аргументів, яким намагалися переконати молодих жінок, що прагнули до вищої освіти, – було судження про занепад родини як головної опори суспільства через те, що «вчена жінка» втрачала здатність бути хорошою дружиною, матір'ю та вихователькою дітей [597, с. 32]. Апологети незмінності становища «слабкої статі» головну доказову базу будували на споконвічності та природності призначення жінки бути дружиною й матір'ю, а тому лякали обивателя втратою жіночості у високоосвічених представниць. «Жінка, у якої розум розвинутий за рахунок серця, перестає бути жінкою», – така категоричність властива висловлюванням ретроградного дискурсу [598, с. 262]. Насправді ж проблема загострювалася тому, що освіта забезпечувала

представницям «слабкої статі» можливість заробітків, робила їх незалежними від чоловіка. Це, фактично, змінювало одвічну роль жінки – «бути тільки тілесним і духовним доповненням свого чоловіка, господинею та матір'ю».

Щоб не допустити таких незворотних змін, консерватори мобілізували доказовий арсенал і доводили, що освічена жінка – погана дружина, оскільки «наука відволікала і навіть відвертала її від господарства». При цьому вони використали поширений у літературі в дореформений період негативний образ «вченої жінки» – синьої панчохи. Постійно нав'язували міф про педантизм високоосвічених жінок, яких наука позбавляла грації, люб'язності, делікатності, всієї окраси їх статі та жіночості. У жодному разі не схвалювалася дівоча жертівність здоров'ям, молодістю, жіночістю заради «крихт поверхової вищої освіти» [583, с. 67]. Таких поглядів дотримувалися також високопосадові чиновники освітнього відомства і представники державної влади. Директор департаменту МНО М.М. Анічков уважав, що зрівнювати по всіх галузях наукову освіту жінок із чоловічою не потрібно, оскільки це б суперечило основній заповіді Творця [195, с. 328].

Професор Петрушевський, батько однієї зі слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК, розмірковуючи над цими стереотипами, висловив думку, що побоювалися не вчених жінок, а освічених [599, с. 564]. Ґрунтовна освіта жінок швидко виявить немало обмежених представників «сильної статі» з поверховими знаннями. Прогресивна публіцистика та дослідники демографічних аспектів проблеми переконували, що сім'ї занепадали не через освіту жінок, а навпаки, їх крах зумовлював серед «слабкої статі» прагнення до освіти [600, с. 105]. Педагоги стверджували, що неробство і бездіяльність дівчат, які після закінчення школи очікували на заміжжя, ставили їх у принизливе становище, наслідком чого були поспішні та необдумані шлюби [601, с. 50]. Жінки-публіцистки наголошували, що вища освіта аж ніяк не заважала, а сприяла заміжжю, «оскільки готувала справжніх помічниць чоловіку, які усвідомлювали обов'язки матері та дружини»

[602, с. 46]. Підтвердила ці положення прогресивного дискурсу також статистика. Аналіз «Памятной книжки окончивших курс на Санкт-Петербургских высших женских курсах 1882-1889 гг.» довів, що 80,3 % їх випускниць створили сім'ю [603, с. 344].

Консерватори для доказовості своєї правоти звернулися до аналізу фізіологічних особливостей жіночого організму. Доводили, що жінка мала інші властивості розуму порівняно з чоловіком, а тому не могла конкурувати з ним у сфері науки. «Нездатність» жінок до наукової діяльності аргументували відсутністю в них логічних здібностей та неможливістю суміщення з виконанням сімейних обов'язків. Публіцисти цього напрямку констатували, що вчені чоловіки потрібні суспільству для самозбереження, а без учених жінок воно могло добре обходитися [604, с. 31].

Першим наслідився відверто заявити, що «ні в природній організації жінки, ні в її мозку не знайшов нічого, щоб заважало її вищій науковій освіті», професор Московського університету О.О. Армфельд, який у вересні 1861 р. подав до вченої корпорації закладу свою окрему думку [605]. Підтримав його професор Цюрихського університету Розе, вітаючи Н.П. Суслову з успішним захистом докторської дисертації з медицини (1867 р.). Він констатував, що прикладом Сулової «чарівна половина» довела не тільки «спроможність до вищої насолоди, доступної людині, як-то винахід нової думки, а й обрала найгуманнішу сферу для цього – служіння людству» [606, с. 256].

У публічних лекціях П.Т. Тарасов закликав вирішувати проблему вищої жіночої освіти не з фізіолого-анатомічних засад, а винятково із соціокультурних [597, с. 31]. Авторитетні педагоги зазначали, що факти засвідчили надзвичайну гнучкість жіночого розуму, його властивість пристосовуватися до всього, а отже, й успішно навчатися [607, с. 136]. Досвід роботи окремої вищої жіночої школи в Російській імперії, що за навчальними програмами відповідала університетським, спростовував тезу про неспосильність оволодіння «слабкою статтю» вищими

знаннями. Як констатувала спеціальна комісія на чолі з М.С. Волконським, ВЖК у Санкт-Петербурзі, Києві, Казані та Москві головною засадою своєї діяльності визначили принцип, що освіта жінки має бути однаковою із чоловічою [195, с. 12].

Практика заперечила й поширену думку про несерйозність та «модність» дівочих прагнень. Публіцистка Є.І. Конраді відзначила запопадливість та старанність курсисток в аудиторіях, що відкрилися для них [608, с. 518]. Окремі дописувачі не приховували, що навіть як модна тенденція, поява дівчат в аудиторіях формувала поведінку, яку слід тільки вітати [609, с. 519]. Молодь прагнула не байдикувати чи вести марнотратний спосіб життя, а працювати над власним розвитком та освітою. Надійною зброєю в боротьбі з тенденційними та хибними поглядами на призначення жінки досвідчені педагоги вважали саме її ґрунтовну освіту [610, с. 91]. Таким чином, більшість упереджень досить швидко було подолано, власне, самою суспільною практикою реалізації вищої жіночої освіти як у Європі, так і в Російській імперії. Проте прикметним явищем в імперському соціумі був значний пласт досить стійких моральних стереотипів.

В арсеналі супротивників вищої освіти для «слабкої статі» бездоганно спрацьовувало твердження етико-морального характеру про те, що «спільне навчання в університетах призводить до розпусти та аморальності молоді» [611, с. 14]. Не доведене ніякими фактами, а отже, необґрунтоване, воно тим не менш було найбільш поширеним серед тих, хто протривався спільному навчанню.

На шпальтах доступних видань читача страхали образом жінки, яка за книгою, в аудиторії чи препараторській утратила будь-які поняття про моральність [612, с. 157; 589, с. 1000; 613, с. 139]. При цьому інноваційні жіночі прагнення до навчання чи роботи розцінювали як «бажання побути на волі, пожити у своє задоволення» [493, с. 385]. Про дієвість таких закидів ретроградів на пересічних мешканців свідчать звернення останніх. Як «життя без обов'язків» ідентифікували нову модель поведінки курсисток в анонімних листах до попечителів навчальних округів «доброзичливці». Дописувач В. Наєждін з

приводу проекту «жіночого університету» безапеляційно прогнозував, що «студентки будуть близькі зі студентами» [542, арк. 201; 614, арк. 10-13]. Співвідносили вищу освіту жіноцтва із занепадом моральності слухачок і посадовці в системі Міністерства внутрішніх справ та Департаменту поліції.

Спадкоємцем підходів П.П. Цитовича можна вважати В.П. Мещерського, який зображав курсисток не тільки аморальними, а й нездатними стати хорошими матерями [38, с. 130]. Він уважав, що до знань прагнули тільки незаміжні та невдахи в сімейному житті. Саме такі «брудні» інсинуації створювали нездорову духовну атмосферу навколо вчених жінок, перших із яких постійно підозрювали в аморальності та «розхитуванні засад» родинного і суспільного устрою.

Неодноразово демократична публіцистика та громадські діячі закликали опонентів не політизувати питання вищої жіночої освіти, яке кваліфікували як «злочасне». З одного боку, її пов'язували з емансипацією та рівноправ'ям, з другого – з послабленням сімейних засад, занепадом моральності, нігілізмом [615, с. 498]. Адже за логікою так званих «охоронців основ» виходило, що громадський порядок тримався невіглаством, а поширювати освіту – значить створювати ворогів існуючому ладу [555, с. 503]. На початку ХХ ст., святкуючи 25-річчя Санкт-Петербурзьких ВЖК та підсумовуючи певний етап розвитку навчального закладу, як найпершу перешкоду, з якою постійно стикалися, визначили стереотип непристойності вищої освіти для «слабкої статі» та аморальності курсисток [616, с. 648]. Про його тривалу стійкість свідчить і радикальний заклик до натовпу в центрі столиці (на вул. Садовій) під час революційних подій 1905 р. «вирізати всіх студентів, курсисток та євреїв, інакше вони захоплять владу і ліквідують православну віру» [617, с. 877].

Окрім побоювань зміни традиційної жіночої ролі в родині та суспільстві, додатковим аргументом у запасі супротивників вищої освіти «слабкої статі» став досить популярний у пореформений час критерій «народного блага», що часто зустрічається на шпальтах тогочасної преси. Відповідно до нього доводили

непотрібність вищої жіночої освіти народу. Ретрогради вважали недоцільним витрачати суспільні ресурси для того, щоб два десятки жінок отримали кандидатські чи докторські дипломи і заробляли на життя практикою чи професурою, і подавали це як вияв аристократизму, а не справжню турботу про народ [618, с. 44]. Прихильники такого підходу неодноразово наголошували на обмеженні державної підтримки винятково початковою та середньою школою, доступними для більшості. Ламати ж сформовану освітню систему заради «дурепи, яка покинула батьків», а тим більше створювати привілеї вищій жіночій освіті, на їх погляд, не було сенсу [619, с. 99-100].

У цьому ж контексті марнотратства казенних коштів В.П. Мещерський зі шпальт власної газети критикував ініціативи провінційних міст про відновлення роботи ВЖК та організацію публічних лекцій із предметів університетського курсу для жіноцтва [620, с. 3]. На початку ХХ ст. окремі публіцисти констатували, що розвиток вищої освіти, який давав можливість жінкам набути фаху, становив суттєву соціальну небезпеку, оскільки ще більше загострював конкурентну боротьбу, наслідком якої ставав численний «інтелігентний пролетаріат» [600, с. 104; 621, 181]. Навряд чи це була завуальована спроба захопити найбільш вигідні, високооплачувані робочі місця, як трактує апологетів старих традицій В.О. Веремєнко [148, с. 15]. Проте саме так невтішно прихильники традиційного розподілу суспільних ролей прогнозували перестановки в соціумі.

Поряд із запеклими супротивниками вищої жіночої освіти серед широкого загалу було чимало її відданих захисників – прогресистів, до яких входили як ліберали, так і демократи. Останні доводили необхідність вищої освіти для «слабкої статі», ґрунтуючись на філософсько-етичних та економічних теоріях. Прихильником філософських традицій була найбільш освічена частина суспільства. Виразником та ідеологом таких поглядів у Європі був англійський філософ Дж.С. Міль, який у листі до засновниць публічних університетських курсів у Санкт-Петербурзі висловив переконання, що «моральний та

інтелектуальний прогрес чоловіків ризикує зупинитися за умови відставання розвитку жінок» [43, с. 159]. В імперії піонером цього напрямку аргументації став популярний у кінці 50-х – початку 60-х років XIX ст. публіцист М.Л. Михайлов.

Ретроспективний історико-соціологічний аналіз причин загострення жіночого питання в модерну добу дозволив професору В.І. Гер'є, першому організатору ВЖК у Російській імперії, сформулювати практичні рекомендації з його вирішення, що включали якісне зростання освітнього рівня та розширення сфери застосування жіночої праці. Він одним із перших наголосив на тому, що питання освіти «слабкої статі» стосується всього суспільства і становить сферу інтересів держави [502, с. 658, 694]. Публіцисти застерігали, що невідповідність жіночої освіти чоловічій може мати негативні наслідки як у сімейному, так і в суспільному житті [622, с. 218].

Важливу роль відводили й етичній стороні проблеми. На думку відомого філософа В.С. Соловйова, факт, що «більшість жінок не задовольнялася тільки сімейним життям, не можливо було ігнорувати» [623, с. 216]. Прихильники вищої жіночої освіти вважали, що її реалізація приведе до суттєвих позитивних змін не тільки в родині, але й у соціумі, де нарешті обидві частини людства набудуть рівних прав. Саме ідеї важливості та пріоритетності ролі жінки як носія засад духовності в сім'ї та суспільстві прозвучали в промовах на відкритті ВЖК. Закликав «допустити вищу освіту жіноцтва з відповідними правами для випускниць задля руху у великій справі оновлення людства» на шпальтах власного часопису Ф.М. Достоєвський [581, с. 148]. Так, невисоку моральність багатьох чиновників та громадських діячів далекоглядні «державні мужі» МНО обумовлювали, у тому числі, й обмеженістю освіти та виховання їх дружин і матерів, чим аргументували доцільність розвитку вищої освіти «слабкої статі» в країні [624, арк. 2-2 зв]. Отже, поширення вищої освіти серед «слабкої статі» в прогресивному дискурсі, по суті, окреслилося як питання майбутнього нації.

Частина прихильників доводила необхідність вищої освіти для жінок, виходячи з економічних підстав, яких на той момент була велика кількість. Публіцистки з гіркотою закидали байдужість тогочасного російського лібералізму до покоління жінок, які витримували тягарі перехідної епохи [625, с. 658]. У розв'язанні питання праці «слабкої статі» окремі автори вбачали ледве не спасіння людства, а тому наполягали на необхідності здобуття бажаними представницями вищої освіти задля допуску до інтелігентних професій [626, с. 504].

Авторитетну позицію з проблеми висловив у середині 60-х років XIX ст. історик та публіцист Є.П. Карнович, який переконував у нагальній необхідності державного втручання у сферу жіночої зайнятості. На прикладі Санкт-Петербурга, найбільшого міста імперії, він проаналізував статистичні дані попиту та пропозиції на ринку праці щодо жінок. Своє дослідження Є.П. Карнович підсумував категоричним висновком про необхідність розвитку кваліфікованої жіночої праці [627, с. 102].

Відстоюючи право «слабкої статі» на вищу освіту, прогресисти наголошували й на корисності таких заходів для всієї країни. Вони наполягали відкрити жінці доступ до тих професій та занять, які на той час були прерогативою «сильної статі», результатом чого прогнозували більшу ефективність суспільної діяльності [628, с. 84; 449, с. XXXIII]. Професор В.І. Гер'є вказував на можливість у такий спосіб подвоєння інтелігенції країни [502, с. 700]. Публіцисти твердили, що жінка, яка пройшла університетський курс, має для нації подвійне значення – це автономна особистість, готова до складних ситуацій, та економічно незалежний індивід, який заслуговує на повагу [629, с. 331].

Прогресисти звертали увагу на швидке зростання мережі середніх жіночих навчальних закладів, де статеві особливості учнівського контингенту формували запит на відповідний педагогічний і медичний персонал [8, с. 71]. Прогнозували, що випускниці з університетською підготовкою будуть неодмінно затребувані, оскільки «слабку стать», на думку більшості прогресивних публіцистів, мала

обов'язково лікувати, навчати і виховувати жінка [630, с. 421]. Вони переконували, що соціальна реалізація жінок із вищою освітою в державі не стане проблемою через їх малу чисельність та велику територію Російської імперії, на теренах якої інтелігентна праця завжди знайде застосування [584, с. 230].

Ліберальна громадськість уважала несправедливими заборони чи обмеження навчання для бажаючих, а завдання соціуму полягало у створенні атмосфери довіри до вільної діяльності освічених представниць [631, с. 790]. Жінки розглядали відмову в цьому праві як зневажливе порушення свободи особистості [632, с. 23]. Прогресисти заперечували мінімізацію життєвого призначення «чарівної статі» тільки родиною: конкурентне середовище все більше примушувало ставати фахівцем. Перший з'їзд діячів із технічної та професійної освіти одностайно висловився за розширення сфери жіночої професійної придатності, а самі прагнення окреслив як «законні та вельми нагальні» [633, № 4, с. 17].

Додаткового стимулу для дискусії надали перші результати діяльності ВЖК, зокрема й випуски, робота урядової комісії з питань жіночої освіти в середині 80-х років XIX ст. та призупинення прийому на ВЖК. Керуючись інтересами науки, окремі публіцисти та посадовці виступали за необмежений допуск жінок до здобуття наукових звань та ступенів. Публіцисти та педагоги неодноразово висловлювалися з приводу неефективної політики держави, що забороняла вищу жіночу освіту, у чому вбачали утиснення одного з людських прав – «права на просвітлення людського розуму» [634, № 9, с. 61; 635, с. 170].

Поряд із критикою урядової політики прозвучали й конструктивні рекомендації педагогічної громадськості, що ґрунтувалися на тогочасному світовому досвіді щодо вдосконалення моделі освітньої системи. Вони включали наступність усіх ланок системи від елементарної до академічної, чутливість освітньої моделі до запитів життя, здібностей учнів та її доступність без будь-яких станових чи конфесійних обмежень [11, с. 80]. «Тільки фундація державної вищої

жіночої школи», – на думку начальниці приватної жіночої гімназії в Одесі О. Піллер, – «забезпечить належний розвиток жіночої освіти» [5, с. 233]. Аналізуючи 25-річний досвід функціонування жіночих гімназій в імперії, окремі педагоги висловилися за розширення курсу математики та природознавства в них для підготовки бажаючих до вступу на ВЖК [4, с. 836]. Практичні поради включали допуск жінок на історико-філологічні та фізико-математичні факультети університетів, організацію жіночих медичних шкіл як окремих факультетів та обов'язкове розширення навчальних планів середньої школи чи організацію спеціальних, підготовчих класів або курсів при університетах [584, с. 230]. Пропонували навіть відряджати найкращих випускниць за кордон для підготовки до професорського звання. Обмірковуючи напрями вдосконалення жіночої освіти, бачили її державною чи громадською, тобто безкоштовною, з поділом на два періоди: загальноосвітній і спеціальний (тобто професіональний) [636, с. 25].

Підсумком такої вагомої підтримки прогресивним загалом прагнень «слабкої статі» до вищої освіти разом із поширенням безпосередніх позитивних її результатів через практичну діяльність випускниць (учительок, лікарів, перекладачок, публіцисток) стала поступова зміна суспільних настроїв у Російській імперії. Сучасники відчували широкомасштабні соціокультурні наслідки появи вищої жіночої освіти, що оцінили як «поворотний пункт всесвітньої історії, пов'язаний із переходом жінки із салону в аудиторію та робочий кабінет» [637, с. 273].

Водночас із середини ХІХ ст. невирішеним залишалось в державі питання про допуск жінок до університетів. Офіційна влада дотримувалася заборонної позиції, а перший досвід появи вільних слухачок в університетських аудиторіях оцінили як загрозу зниження рівня академічності та моральності [638, с. 273]. У цей час у Європі так само обмірковували чому саме надати перевагу: окремій жіночій вищій школі чи спільному навчанню обох статей в університетах [639, с. 83]. У Російській імперії проблема полягала у відсутності будь-якої

наступності між жіночою середньою школою та університетами. Частина авторів, зважаючи на недостатній рівень шкільної підготовки для вступу до університетів та майже повну відсутність у державі середніх жіночих закладів, що готували б до них, погодилася з недоцільністю негайного їх відкриття для жінок [640, с. 326; 641, с. 593]. Водночас прогресивна громадськість висловила за зрівняння чоловічої та жіночої середніх шкіл як найпростіший шлях здобуття вищої освіти всіма бажаючими.

Утім, законне та справедливе прагнення жінок навчатися в університетах, які на початку ХХ ст. відкрили двері для «слабкої статі» майже в усіх країнах Європи, вперто засуджувалося консервативними колами. Навіть у період підтримки ліберальних урядових реформ сумнівався в доцільності зближення обох статей в університетських аудиторіях М.Н. Катков [583, с. 7]. За широкого доступу до вищої школи деякі публіцисти побоювалися зниження вимог до абітурієнтів та рівня середньої освіти [642, с. 666]. «Хіба від того, що напхаємо баб в університети, Росія стане Європою?», – цинічно запитував В.П. Мещерський на шпальтах своєї газети «Громадянин», прогножуючи наслідком тільки розпусу [643, с. 41].

На початку ХХ ст. ліберальна громадськість трактувала жіноче питання як компонент конституційно-демократичного реформування імперського суспільства. На думку професора Московського університету В.М. Хвостова, «надійним показником суспільного становища жінок», тісно пов'язаним із постулатами соціальної справедливості, був рівень жіночої рівноправності у сфері народної освіти, у тому числі й університетської [644, с. 20]. Окремі представники науково-педагогічного загалу вважали необхідним зрівняти слухачок у правах зі студентами, зокрема, надати відповідну матеріальну підтримку у формі стипендій та розширити можливості професійної реалізації [645, с. 8]. Спільна, не чоловіча і жіноча, а загальна і єдина нижча, середня та вища школа становила програмну вимогу демократичних сил і передових педагогів.

Однак, на думку першої жінки – доктора історичних наук у Російській імперії, професора Санкт-Петербурзьких ВЖК О.Я. Єфименко, на питання про необхідність дівчатам вищої освіти в такому ж обсязі, як і юнакам, тобто університетської, ще не одержано одностайної та виваженої відповіді в соціумі [646, с. 20]. Переважна більшість авторів зазначала, що вирішення цього питання безпосередньо залежало від рівня наукових знань про жінку та усталеного менталітету населення. Саме в цьому і полягав парадокс: наука ретельно йшла в напрямі вивчення та вирішення проблеми вищої освіти жіноцтва, тоді як у тогочасному російському суспільстві ще панували вельми консервативні стереотипи.

На наш погляд, це пояснюється повільним формуванням модерного світогляду багатомільйонного населення імперії. Крім того, питання торкалося особистих інтересів, глибоко вкорінених у психіці установок, стереотипів, що визначали індивідуальні особливості осмислення розподілу сімейних і соціальних ролей, ставлення до протилежної статі та її призначення. Тому реакція й осмислення його в соціумі проявлялися в доволі образній, емоційній, іноді навіть образливій формі. Навіть у кінці ХХ ст. дослідження виявило, що жінкам-науковцям було нелегко входити в неформальні комунікації академічного середовища через сприйняття колегами-чоловіками їх прагнення до дослідницьких досягнень як втрату жіночості чи компенсацію невдач в особистому житті [647, с. 135].

Отже, питання вищої освіти й застосування жіночих здібностей осмислюється в пореформеному соціумі Російської імперії як одне з нагальних, будучи одночасно і найбільш полемічним. Досить часто належність учасників дискусії до основних політичних позицій того часу – ліберальної, консервативної чи радикальної – не означала аналогічну позицію з проблеми вищої освіти «слабкої статі». Весь спектр висловлених думок за критерієм ставлення до вищої жіночої школи репрезентували прогресивний та ретроградний дискурси.

У межах прогресивного дискурсу демократична публіцистика відразу схвалила першу практику появи жінок в університетських аудиторіях, необхідність чого обґрунтувала з позиції священної місії матері, виховательки нових поколінь громадян. Проте значна частина прогресистів не вважала конче потрібними такі «занадто» радикальні зміни жіночого образу. Серед поважних представників інтелігенції країни, у тому числі і засновників перших ВЖК, оформилася компромісна позиція осмислення інноваційних запитів молоді, що ґрунтувалася на збереженні пріоритетності природного покликання жінки, водночас не заперечуючи здобуття вищої освіти задля досконалої його реалізації. Загалом прогресистам удалося віднайти оптимальний спосіб вирішення складного завдання – підвищення інтелектуального рівня громадянок та розширення їх прав, – що передбачав надання доступу жіноцтву до освіти, аналогічної з чоловічою, та забезпечення права на самостійне існування з власної праці. Одностайними вони були також в оцінках важливості для нації культурного потенціалу випускниць вищої школи.

У ретроградному дискурсі категорично заперечували вихід жінок за межі традиційного розподілу ролей у суспільстві та родині, у чому бачили причину всіх тогочасних соціальних проблем. Консерватори не схвалювали нові засади освітньої моделі «слабкої статі» в країні – відкритість, всестановість, загальнодоступність, – а вищу школу вважали розкішшю. Вони виступали проти будь-якої державної підтримки вищої жіночої освіти. Необхідність «наукових знань» для жінки-матері ретрогради відкидали, а дівчат, які їх прагнули, засуджували як «бажаючих звільнитися від обов'язків». Найголовнішим аргументом, за допомогою якого консерватори на шпальтах преси переконували пересічного читача у своїй правоті, було судження про аморальність курсисток. Рішуче виступали проти допуску жінок до імперських університетів, прогножуючи «розпусту в академічних аудиторіях». Саме ретроградний дискурс сформував

викривлений образ ученої жінки – непривабливої зовнішності, педантичної, яка зневажила традиційні цінності.

2.4. Форми громадської підтримки вищих жіночих курсів

Однією з прикметних особливостей соціуму Російської імперії епохи великих реформ є значний розвиток громадянської активності, що виявився у створенні самодіяльних організацій. На початку 60-х років XIX ст. за рекомендаціями П.О. Валуєва суттєво спрощено процедуру затвердження нових благодійних товариств. Це право надано міністру внутрішніх справ, який після консультації з іншими зацікавленими відомствами приймав остаточне рішення.

Лібералізація політики уряду щодо приватних благодійних товариств сприяла вияву «духу самодіяльності», породженого епохою реформ, але, погоджуємося з думкою дослідниці А. Ліндермейер, не в них слід шукати першопричину його появи [648, с. 290]. Піднесення суспільної активності бере початок з унікального етосу покоління шістдесятників, де прагнення до особистої та громадянської свободи сполучалося з необхідністю віднайти раціональний сенс власного суспільного буття [531, с. 195]. Бажаючи змін на краще, нова генерація високо поцінювала такі якості, як співпереживання та совість. Служіння народу вважали моральним обов'язком кожного. Широкий простір для вияву індивідуальних здібностей та реалізації гуманних прагнень усіх охочих надавало саме просвітництво.

Саме нова культурна парадигма згуртувала в умовах несхвалення інноваційної ідеї вищої жіночої освіти більшістю соціуму відданих прихильників та ентузіастів справи. У столиці жіночий гурток Г.П. Філософовой, Н.В. Стасовой, М.В. Трубнікової став об'єднавчим центром. У Києві дієво заходила допомога в організації ВЖК ініціативна група інтелігентного жіноцтва, де більшість становили дружини професорів Університету св. Володимира, наприклад:

Є.І. Гогоцька, В.І. Антонович. У Москві та Казані прихильники справи групувалися навколо адміністрації ВЖК в особі засновника.

Оскільки вища жіноча освіта починалася як приватна ініціатива й інституційно визначалася урядом у цьому статусі, то питання пошуку фінансових ресурсів стояло досить гостро. У реальному житті це означало відсутність матеріальної державної підтримки. Фундатори могли покладатися тільки на свої сили, організаторські здібності та прихильність громадськості.

Традиційно кошти збирали за рахунок підписки бажаючих, пожертв приватних осіб чи організації культурницьких заходів. Перші в державі ВЖК у Москві апробували досвід залучення представників громадськості до підтримки справи вищої жіночої освіти. У Положенні про ВЖК засновник навчального закладу професор В.І. Гер'є підставою входження до опікунського комітету визначив щорічні внески (не менше 50 крб) чи одноразові (не менше 500 крб) для жертвователів [210, с. 29]. Саме опікунський комітет відповідав за фінансовий аспект діяльності навчального закладу. До першого складу комітету ввійшли десять осіб, в основному, представниці московського жіноцтва [649, с. 2]. Завідувачу вдалося залучити до справи підтримки новоствореного закладу мільйонера, власника Пасажу К.Т. Солдатенкова.

У Києві комітет з організації ВЖК в оголошенні про відкриття вищого закладу для жінок констатував складність матеріального становища і закликав місцеве товариство до сприяння та підтримки [650, арк. 33]. Створений при курсах опікунський комітет так само мав «жіноче обличчя», оскільки його сформували інтелігентні киянки, які зібрали початковий капітал (550 крб) та в подальшому вносили не менше 25 крб на рік [231, с. 26].

Засновник ВЖК у Санкт-Петербурзі професор К.М. Бестужев-Рюмін відразу зауважив найпершу складність – «функціонування вищого приватного жіночого закладу з двома відділеннями та високою оплатою за лекції викладацького контингенту в умовах столичної дорожнечі без будь-якої урядової допомоги»

[651, с. 50]. Організатори навчального закладу вирішили поставити справу на більш міцне підґрунтя. Професори Бекетов, Бутлеров та Іностранцев, звернулися до Міністерства внутрішніх справ з ініціативою організувати «Товариство для надання коштів ВЖК», статут якого затвердили 4 жовтня 1878 р., а головою обрали Г.П. Філософову. Метою його діяльності визначили підтримку Санкт-Петербурзьких курсів у господарському аспекті [278, с. 1].

Найскладнішою виявилася ситуація на Казанських ВЖК, де організаторам закладу (університетським професорам) не вдалося започаткувати опікунський комітет чи товариство для їх підтримки. Існування курсів залежало винятково від доброї волі професорів. За висновком попечителя навчального округу, вони «присвячували свій вільний час справі ВЖК заради ідеї, а не мізерної платні» [652, арк. 183]. Завідувач закладу професор М.О. Осокін із сумом констатував, що «місцева публіка з флегматичною байдужістю поставилася до відкриття курсів і їх подальшої долі; ніхто не з'явився з пропозицією пожертвувань» [653, с. 1]. На думку автора, на порозуміння між професорською корпорацією та місцевим товариством Казані впливали культурно-психологічні проблеми, зумовлені протиріччям між високою самооцінкою університетського середовища та його низькою соціальною репутацією. Поділяємо думку О.А. Вішленкової, що «провінційна аристократія ніби відгородилася кам'яною стіною від учених плебеїв» [654, с. 176]. Авторитет науковців знижували також часті їх конфлікти в стінах навчального закладу. За таких умов педагогічна рада Казанських ВЖК змушена була самотійно займатися окрім навчальних, ще й господарськими аспектами діяльності.

Головним завданням Товариства, утвореного для підтримки столичних курсів, опікунських комітетів Київських і Московських ВЖК та організаторів Казанських ВЖК став пошук коштів на утримання новостворених навчальних закладів. До обов'язкових витрат належали оренда та обслуговування приміщення ВЖК, оплата праці викладацького персоналу та навчальне приладдя.

Надходження від оплати слухачок за навчання (до 1889 р. – 50 крб на рік) не покривали всіх витрат. Фінансовий аспект став серйозним випробуванням життєздатності для ініційованих громадськістю вищих жіночих навчальних закладів, а також організаторських здібностей їх адміністраторів.

Необхідно зазначити, що ініціатори вищої жіночої освіти вживали різних заходів для пошуку коштів. Уже протягом першого навчального року (1872–73) опікунський комітет курсів В.І. Гер'є в Москві залучив 1764 крб 55 коп, з яких 82 % становили внески його членів, 17 % – пожертви (зокрема від професора М.І. Стороженка), решта (1 %) – відсотки з банківського рахунка [649, с. 3]. Початкові організаційні витрати на відкриття ВЖК у Казані реалізовані лише завдяки внескам професорів Осокіна та Булича по 100 крб [211, с. 11].

Розпочав діяльність також опікунський комітет Київських ВЖК, що вже протягом першого року передав адміністрації закладу 763 крб, наступного – 1150 крб 05 коп, сформовані за рахунок членських внесків та пожертв [231, с. 26]. Поширення в пресі інформації про складне матеріальне становище ВЖК у Києві стало імпульсом для вияву співчуття справі пересічних мешканців різних місцевостей. Так, учні середніх навчальних закладів Одеси зібрали поміж собою підпискою 30 крб і надіслали завідувачу у жовтні 1878 р. (майже відразу після відкриття) [655, арк. 1]. Як показав аналіз, усі грошові надходження на Київські ВЖК від приватних осіб, громадських організацій чи земств мали спеціальне призначення – на підтримку слухачок.

Найбільш діяльно взялися за вирішення фінансової проблеми в столиці. Маючи в касі Товариства для надання коштів тільки 222 крб, як залишок від Володимирських та Аларчинських курсів, завдяки особистим зв'язкам голови Г.П. Філософовой вдалося отримати субсидію МНО на суму 1500 крб на відкриття ВЖК та залучити 2123 крб від приватних осіб на допомогу закладу. Крім того, при створенні об'єднання акумулювали 650 крб установчих внесків від засновників. Протягом 1878–79 н. р. надходження від діяльності товариства налічували

6345 крб, з яких 12,7 % становили пожертви від приватних осіб, 20,7 % – членські внески, решта (66,5 %) – кошти від проведених розважальних заходів [656, с. 1, 3].

З метою збільшення грошових надходжень до каси Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК керівництво вживало заходів щодо залучення нових членів. У пресі постійно інформували про приймання пожертв, оприлюднювали звіти про діяльність громадської організації. Крім того, члени комітету товариства мали право безпосередньо на місцях приймати членський внесок за квитанцією від бажаючих. У такий спосіб формувалися кандидати до лав об'єднання, що підтверджували чергові загальні збори. Протягом десяти років (1878–1889) чисельність членів Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким курсам зросла з 254 до 1026, тобто в 4 рази [657, с. 437]. Як зауважила колишня їх слухачка Н.П. Вревська, «брати участь у розвитку та зміцненні ВЖК як одного з культурних закладів столиці вважалося справою почесною, і кількість членів Товариства безперервно зростала» [658, с. 10]. На нашу думку, значною мірою сприяли цьому й основні принципи діяльності комітету громадського об'єднання: максимальна публічність, прозорість та гласність. Проте основні показники діяльності громадської організації не завжди відображали реальний стан справ. Серед столичної публіки, яка перебувала в лавах громадської організації, помітна невчасна сплата членських внесків (5 крб на рік). Приміром, за 1888 р. такі недоїмки зафіксовано за 134 особами на суму 670 крб [282, с. 9].

Виконавчим органом Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК був комітет з 12 членів, які обиралися на загальних зборах. Засадничим принципом діяльності членів комітету стала безоплатна праця. Єдиною найманою особою був секретар-діловод. Члени комітету опікувалися господарськими справами навчального закладу. Розпорядницею курсів комітет обрав Н.В. Стасову, що з черговими наглядала за порядком в аудиторіях. Вони вели

списки слухачок, поточні господарські справи, присвячуючи цій роботі весь вільний час.

Аналогічно діяв опікунський комітет Київських ВЖК, порекомендувавши вже на першому засіданні організаційну допомогу закладу – «двох чергових дам». Як було з'ясовано автором, ініціатива виходила від жіноцтва, що запропонувало особисту допомогу у формі щоденної присутності на курсах задля нагляду за порядком [659, арк. 2, 108] Список бажаючих виконувати ці обов'язки містив 14 прізвищ, половина яких була наближена до справи вищої освіти через «учену діяльність» чоловіків або братів [660, арк. 41-41 зв]. Про почесність такої місії серед інтелігентної київської публіки свідчить, зокрема, намагання організатора ВЖК у Києві професора С.С. Гогоцького залучити до справи чергування в закладі свою доньку-вдову. Він рекомендував використати її добре знання іноземних мов, якими вона могла додатково займатися зі слухачками [661, арк. 1-2].

Від самого початку створення опікунського комітету Київських ВЖК серед його членів не було одностайності у постановці завдань діяльності. Частина наполягала на підтримці власне ВЖК як навчального закладу, а друга – наданні допомоги незаможним слухачкам. У зв'язку із цим професор Ф.Я. Фортинський як найбільш складну ділянку своєї роботи в навчальному закладі оцінив головування в опікунському комітеті при панівній атмосфері невизначеності та протилежності думок [662, с. 71]. На початку 1879 р. було створено спеціальну комісію для визначення компетенції діяльності комітету. Основна ідея полягала в розмежуванні господарської, інспекторсько-виховної та благодійної діяльності опікунського комітету Київських ВЖК [663, арк. 3]. Остаточний розподіл функцій відбувся в 1881 р. Відтоді надходження коштів для функціонування закладу сконцентрувалися в руках педагогічної ради Київських курсів, куди скеровували допомогу від земств, приватних осіб та оплату за слухання лекцій. Опікунський комітет відав допомогою слухачкам, але продовжував підтримувати фінансово ВЖК у різних формах.

На ВЖК Гер'є в Москві номінально всі фінансово-господарські питання перебували в компетенції опікунського комітету. Проте в дійсності всіма господарськими справами навчального закладу завідував професор В.І. Гер'є, який особисто вів книгу доходів та витрат. Колегіальний орган, визнаючи лідерство завідувача, проводив діяльність лише в межах його рішень. Таку ситуацію можна пояснити становищем В.І. Гер'є як засновника закладу, оскільки московське товариство вважало ВЖК результатом його праці і не втручалось. Давався знаки й авторитарний стиль керівництва завідувача, який вимагав безумовного підкорення.

Інформація про досвід роботи столичного Товариства для надання коштів ВЖК спонукала до спроб організації аналогічних громадських об'єднань як у Москві, так і в Києві, однак, як свідчать виявлені автором документальні джерела, вони завершилися відмовою в дозволі Міністерства внутрішніх справ [664, арк. 32, 36, 48, 61].

Насамперед згодилися допомогти новоствореним ВЖК представники науково-педагогічного персоналу, зокрема університетські професори та доценти, котрі, власне, ініціювали організацію цих навчальних закладів. Так, обговорюючи засади втілення в життя найпершого громадського проекту в цьому напрямі – публічних університетських лекцій для «слабкої статі» в Санкт-Петербурзі, на спільній нараді з лідерами жіноцтва всі 43 запрошені викладачі вузів підтримали пропозицію працювати перший рік безоплатно [30, с. 120]. Проте така практика через складну ситуацію на курсах збереглася і в подальшому, що підтверджують звіти «Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК». Так, професори К.М. Бестужев-Рюмін, Ф.В. Овсянніков та О.Ф. Міллер читали по дві безкоштовні лекції на тиждень [280, с. 10].

Аналогічно діяли окремі викладачі на Луб'янських курсах у Москві, наприклад Ломовський, який відмовився від оплати за прочитаний курс математики. Студенти університету безоплатно вели тричі на тиждень практичні

заняття з хімії для слухачок [665, с. 19]. На Казанських ВЖК практичні заняття (або семінари) викладачі проводили безоплатно, тому що в навчального закладу бракувало коштів [666, с. 4]. Загалом оплата праці педагогічного персоналу в Казані здійснювалася за залишковим принципом, після сплати більш нагальних витрат навчального закладу. Але він мав і негативні наслідки. Як констатувала спеціальна комісія Київських ВЖК, «украї бажаним було встановлення визначеної платні (середньої норми) викладачам, оскільки часте зменшення її впливало на ставлення викладачів до своїх обов'язків» [667, арк. 1].

Навіть на початку ХХ ст. університетським професорам, що працювали на ВЖК, доводилося акумулювати власні кошти для поліпшення справи вищої жіночої освіти. Так, на Харківських ВЖК для облаштування навчальних кабінетів та бібліотеки професори жертвували половину власної платні, що становила 125 крб за семестровий курс [668, арк. 2].

Для організаторів ВЖК одним з найскладніших постало питання про віднайдення приміщення для закладу. У великих містах Російської імперії вирішити це завдання було вельми непросто через брак зручних та гігієнічних приміщень, а також недешеву вартість їх оренди. Першим кроком засновників став пошук найбільш доступних варіантів. Так, організаторські таланти та авторитетність професора В.І. Гер'є як науковця та гласного міської думи забезпечили безкоштовне використання приміщення Політехнічного музею в Москві для заснованих ним ВЖК. У Казані адміністрація місцевого університету погодилася надати навчальні аудиторії курсам у вільні від занять студентів години. Перший навчальний рік Санкт-Петербурзькі ВЖК із дозволу директора столичних гімназій І.Т. Осініна безоплатно використовували приміщення Олександрівської жіночої гімназії.

Проте відразу виявилися й незручності таких безкоштовних приміщень. Засновник ВЖК у Києві професор С.С. Гогоцький відверто наголосив на цьому на засіданні опікунського комітету 25 лютого 1879 р. [659, арк. 28]. Обговоривши

ситуацію, господарському комітету доручили пошук більш зручного місця для розташування закладу. Крім того, спеціальна комісія зауважила про непосильність для педагогічної ради курсів витрат на його оренду [667, арк. 1].

Педагогічна рада столичних ВЖК після закінчення першого навчального року (1878–79) також заявила про необхідність найняти для закладу окрему квартиру, де б можна було проводити заняття вдень. Значні фінансові витрати та короткий термін оренди актуалізували питання про будівництво спеціального приміщення для навчального закладу. Загальні збори Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК ухвалили рішення про це, і з червня 1884 р. комітет розпочав його реалізацію. Усі витрати на будівництво та купівлю ділянки оцінювалися близько 212 870 крб. На початок робіт об'єднання мало тільки 60 000 крб, і нестачу коштів поповнили за рахунок позики в кредитному товаристві, потім у своїх членів [669, с. 63]. Обслуговування боргу дорівнювало 8 545 крб на рік, у той час як наймана квартира коштувала 12 000 крб. Така ситуація, незважаючи на значну суму позички (понад 100 000 крб), була фінансово вигіднішою для навчального закладу, що з 1885–86 н. р. функціонував у власному новозбудованому приміщенні.

Громадська організація розгорнула активну діяльність із залучення коштів для спорудження будинку для ВЖК. На звернення Товариства відгукнулися небайдужі з різних куточків імперії. Поряд із такими заможними жертводавцями, як, наприклад, золотопромисловці та підприємці Сибірякови, Варгуніни, було багато дарувальників із невеликим достатком. Так, священник Румянцев надіслав 25 крб «на спомин померлої доньки Лідії, слухачки столичних ВЖК». Архітектори, що зводили будинок, відмовилися від оплати за свою працю. На урочистому відкритті нового приміщення професор А.М. Бекетов заявив, що це «перший у Російській імперії будинок, зведений спеціально для закладу вищої жіночої освіти на кошти пожертвувань усього суспільства» [32, с. 140, 331]. У

такий спосіб (за рахунок залучення приватних пожертв) у 1895 р. розширили навчальні приміщення столичних курсів та збудували будинок гуртожитку.

Організатори справи вищої жіночої освіти в державі розуміли важливість підтримки навчальних закладів органами місцевого самоврядування – міськими думами та земствами, а тому співпрацювали з ними. Комітет Товариства для надання коштів ВЖК звернувся до Санкт-Петербурзької міської думи з клопотанням про надання щорічної грошової допомоги для покриття частини витрат з наймання квартири. У квітні 1882 р. гласні думи схвалили видачу допомоги в розмірі 3000 крб, виділяти яку передбачали допоки буде потреба [280, с. 26]. Певним чином сприяло проведенню благодійних акцій із залучення коштів для ВЖК і Київське міське управління. Так, 26 січня 1885 р. завідувача закладу професора В.С. Іконникова повідомили про безкоштовне надання зали управи для музично-танцювального вечора з відшкодуванням тільки освітлення (20 крб) та чищення паркету (25 крб) [670, арк. 1].

Відповідальні за господарський аспект діяльності ВЖК для акумуляції фінансових засобів активно використовували організацію розважальних заходів: музично-танцювальних вечорів, благодійних балів, концертів за участю відомих артистів, розіграшу лотерей. Наприклад, уже протягом першого року діяльності Товариство для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК змогло залучити в такий спосіб 4223 крб [279, с. 5]. Взимку 1886 р. програма музично-танцювального вечора, організованого опікунським комітетом Київських ВЖК включала 19 номерів, сформованих у два відділення [671, арк. 17].

Утім, така організаційна робота, покладена переважно на жінок, членів комітету, як свідчать опрацьовані автором джерела, потребувала значного часу та зусиль, а також обізнаності з настроями місцевих високопосадовців. Зокрема, діячкам опікунського комітету Київських курсів Є.І. Гогоцькій та Г.Л. Іконниковій доводилося не тільки багаторазово звертатися до посадовців, але й самотійно приймати рішення, що уможливають успіх справи [672, арк. 1]. У щоденнику

дружина завідувача ВЖК у Києві В.С. Іконникова, скаржилася на труднощі і зізналася, що «не могла згадати, щоб хоч раз все йшло злагоджено; постійно якісь перешкоди та заковики [673, арк. 78 зв]. Отже, в умовах упередженого ставлення місцевої влади та наявності значної кількості недоброзичливців щоденна діяльність із підтримки ВЖК була кропіткою.

З часом громадськість більш активно долучилася до шляхетної справи підтримки вищої жіночої освіти. Постійно практикували читання публічних лекцій у благодійних цілях вищої жіночої освіти і професори Університету св. Володимира [671, арк. 4; 674, арк. 17]. Небайдужі книговидавці й автори жертвували ВЖК окремі видання. Так, публіцистка та перекладачка М.К. Цебрикова офірувала п'ять своїх книжок, від продажу яких до каси громадського об'єднання тільки протягом 1878–79 н. р. надійшло 259 крб [279, с. 6].

Ініціатори добродійної допомоги вищим жіночим закладам докладали зусиль для акумуляції коштів і за рахунок пожертв. Наприклад, Київським ВЖК фінансово допомагав меценат культурних українських проектів В.Ф. Симиренко, який у 1882 р. передав опікунському комітету 221 крб [675, арк. 4]. Окрім грошових пожертв, цінувалися також подаровані для ВЖК навчальне обладнання та прилади. Так, у 1893–94 н. р. Санкт-Петербурзьким курсам О.М. Рукавішнікова передала власний фізичний кабінет, а до цього обладнала хімічну лабораторію навчального закладу [285, с. 14].

Важливо виявити, яка ж саме форма діяльності благодійних громадських організацій для підтримки ВЖК давала найбільші доходи до каси. Об'єктом аналізу обрано звіт Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК за 1881–82 н. р. Загальна сума надходжень від його безпосередньої діяльності (без субсидії МНО і коштів від оплати слухачок) дорівнювала 14 388 крб 50 коп, із них пожертви від приватних осіб становили 17 %; членські внески – 19 %; організація розважальних заходів – 35 %; гонорари від публічних лекцій – 15,6 %;

надходження від продажу книжок – 4,5 %; відсотки з банківського рахунка – 8,6 % [280, с. 14]. Отже, за нашими підрахунками, більше половини (50,6 %) залучених для підтримки ВЖК коштів у столиці давала організація культурно-масових акцій, зокрема балів, концертів, вечорів та публічних лекцій.

Щоб переконатися в правильності робочої гіпотези, порівняємо напрями діяльності Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК з опікунським комітетом Київських курсів. Найбільш результативним у фінансовому аспекті для комітету виявився 1879–80 н. р.: загальна сума надходжень дорівнювала 8938 крб 37 коп, де частка членських внесків становила 14,4 %, пожертв – 2,7 %, повернення позик – 10 %, залишки від попереднього року – 19,8 %, відсотки з банківського рахунка – 1,2 %, у той час як збори з проведених культурно-розважальних заходів становили 52 % [231, с. 29]. У подальшому опікунський комітет ВЖК активізував саме цей найбільш прибутковий напрям діяльності. У 1880–81 н. р. у такий спосіб до каси залучено 59,3 % загальних надходжень, у 1881–82 н. р. – 57,7 %, а протягом 1883 р. – 73 % [676, арк. 159]. Таким чином, у провінції столична тенденція використання розважальних акцій як основної форми збору коштів для допомоги вищим жіночим навчальним закладам поступово посилювалася, що, фактично, перетворювало культурно-масову діяльність громадських організацій у домінуючий напрям роботи.

Не залишилися осторонь шляхетної місії допомоги вищій жіночій освіті й редакції багатьох газет та часописів, що безкоштовно друкували оголошення Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК. Оскільки умови прийому на ВЖК у столиці, що протягом 1889–1900 рр. були в державі єдиним вищим закладом для «слабкої статі», часто були невідомі вихованкам провінційних гімназій, то педагогічна преса з наближенням вступної кампанії їх роз'яснювала [677].

Завдяки громадській підтримці започатковано й бібліотеки при ВЖК. Приміром, Товариство для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК уже

протягом першого року функціонування закладу організувало бібліотеку, що на перших порах розташовувалася у квартирі розпорядниці Н.В. Стасової. Оскільки кошти навчального закладу були обмежені, на допомогу в поповненні бібліотечних фондів прийшла громадськість. Найперший вклад у створення книжкового фонду бібліотеки ВЖК у Санкт-Петербурзі здійснив професор М.І. Карєєв, подарувавши праці з історії, літератури та суспільних наук. Така практика поширилася в більшості закладів. Так, голова бібліотечної комісії ВЖК у Києві професор С. Реформаторський у листі висловив щире подяку колишньому завідувачу закладу професору В.С. Іконникову за подаровані бібліотеці книжки [678, арк. 1]. Окремі наукові установи, товариства та редакції безкоштовно надсилали навчальним закладам свої видання. Отже, підтримка небайдужої громадськості забезпечила формування вкрай важливих для успішної діяльності ВЖК підрозділів – навчальних бібліотек.

У досліджуваній період набула поширення й така форма допомоги, як заповіт майна чи капіталу приватних осіб на користь ВЖК. Так, полковник О.П. Безус, колишній викладач Київського кадетського корпусу, відписав місцевим ВЖК власне майно, що складалося зі щойно придбаної садиби та цінних паперів, загальною вартістю до 10 000 крб [679, арк. 1-2]. У 1891 р. киянин К.Г. Крижановський заповів садибу з будинком у центрі Києва та частину капіталу ВЖК, сподіваючись на відновлення їх роботи [680, арк. 1]. Приблизна вартість такого надбання навчального закладу оцінювалася в понад 70 000 крб. У цей же час землевласник П.І. Купріянов відписав у заповіті Київським ВЖК цінні папери на суму 10 000 крб, передані МНО на збереження до контори Державного банку [681, арк. 44].

На початку ХХ ст. з відновленням роботи ВЖК практика заповідання майна чи капіталів приватними особами цим навчальним закладам значно поширилася. Автору вдалося виявити окрему архівну справу в ЦІАМ, сформовану із заповітів

представників різних верств тогочасного соціуму, які останньою волею скеровували власні заощадження на допомогу Московським ВЖК [682].

Активісти благодійних товариств популяризували важливість підтримки закладів вищої жіночої освіти і серед підприємців країни, що дало свої результати. Паперова фабрика Варгуніних безоплатно відпускала папір Товариству для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК. Власниця будинку, де планували розмістити історико-філологічне відділення Московських ВЖК, О.В. Гірш погодилася на пільгові умови оренди приміщення і додатково щорічно жертвувала навчальному закладу 300 крб з оплати [683, арк. 1а зв].

На початку ХХ ст. при організації ВЖК в інших містах враховували і запозичували найкращий досвід діяльності столичного громадського об'єднання. Дозвіл уряду на відновлення з 1900 р. діяльності Московських ВЖК спонукав зацікавлену громадськість до активізації зусиль та створення Товариства для надання коштів ВЖК у Москві. Головними напрямками його роботи професор В.І. Гер'є визначив забезпечення таких господарських нужд ВЖК, як наймання приміщення, навчальні посібники, гуртожиток для слухачок та стипендії [684, с. 105]. На перших порах важливою допомогою громадського об'єднання стало утриманням гуртожитку для 40 курсисток [685, арк. 2].

Поступово Товариства для надання коштів ВЖК було започатковано в усіх вищих жіночих навчальних закладах у губернських центрах. Принципи діяльності таких організацій залишилися незмінними – «безкоштовна та самовіддана праця на ниві громадського служіння без будь-яких очікувань похвал чи вдячності» [686, с. 93].

Протягом 1900–1914 рр. чисельність членів Товариства для надання коштів Московським ВЖК залишилася майже сталою: 300 осіб у 1900 р. та 346 у 1914 р. [293, с. 33-44; 687, с. 1]. Склад Товариства для надання коштів Казанським ВЖК також істотно не збільшився: у 1908 р. зафіксовано 35 осіб, у 1911 р. – 40 [294, с. 16; 297, с. 15]. Чисельний склад Опікунського комітету Харківських ВЖК

був невеликий як для університетського міста з давніми культурними та громадськими традиціями: у 1911 р. нараховувалося 234 особи, у 1913 р. – 217, у 1915 р. – 210. Членами Товариства для надання коштів Сибірським ВЖК на 1 січня 1911 р. значилося 663 особи, на 1 січня 1912 р. – 707. Однак чисельне збільшення лав Товариства для надання коштів Сибірським ВЖК не дало очікуваного фінансового ефекту. Протягом 1912 р. їх завинило 79 % учасників спілки, а 65,4 % боржників мало недоїмки і за 1911 р. Загальна сума недоотриманих надходжень по внесках дорівнювала 4640 крб [305, с. 6, 7]. На нашу думку, саме це нечисленне ядро становили віддані прихильники справи вищої жіночої освіти.

На цьому відверто наголосив професор Ф.В. Благовидов, аналізуючи роль місцевого товариства в нелегкій справі відкриття та утримання ВЖК у Тифлісі, яке «не йшло далі словесних побажань успіху новому освітньому проекту, а в реаліях виявляло скепсис та недовіру» [235, с. 2]. За таких обставин курси стали справою невеликої групи осіб (С.М. Веллер, С.А. Согомонов, С.М. Амбарданов, П.Г. Балабуєв та А.А. Бебутов), які взяли на себе відповідальність за їх матеріальне забезпечення. Ознакою фінансових негараздів у навчальному закладі став постійний дефіцит бюджету. Навесні 1915 р. для виходу зі скрутної ситуації започаткували благодійне Товариство для надання коштів Тифліським ВЖК [688, с. 83].

Досить довго не могло зорганізуватися Товариство для надання матеріальної підтримки ВЖК у Варшаві, що почало діяти тільки на четвертому році функціонування закладу. До лав об'єднання ввійшло 67 членів. Адміністрація курсів не вважала таку цифру учасників малою [689, с. 2]. На наш погляд, потреба в такій громадській організації була нагальною, оскільки ВЖК як імперський навчальний заклад не могли розраховувати на суттєву підтримку міського самоврядування, що не бажало підтримувати «непольські» російськомовні освітні проекти.

В умовах тогочасного життя непросто вдавалося залучити до підтримки вищої жіночої освіти також населення у віддалених регіонах Російської імперії. Спробував активізувати місцеву громадськість і комітет Товариства для надання коштів Сибірським ВЖК. Декілька сотень екземплярів відозви-звернення з інформацією про збір коштів на курси надіслали до міських голів Сибіру та Європейської Росії, а також до редакцій місцевих газет. Утім на заклик про благодійність міста Сибіру відгукнулися доволі слабо: загальна сума надходжень дорівнювала 1190 крб, а правління місцевих банків надіслали тільки 217 крб [304, с. 5]. Таку ситуацію можна пояснити скепсисом провінційного товариства до чергової ініціативи гурту інтелігенції, що сприймалася як забаганка. Несприятливу роль відіграла й бідність на перших порах обстановки ВЖК у Томську. З огляду на таку пасивну позицію органів самоврядування та установ комітет благодійної організації звернувся до перевірених досвідом і часом культурно-розважальних заходів.

Цікавим, на думку автора, є встановлення розміру благодійних коштів, які залучали провінційні вищі жіночі навчальні заклади. Наприклад, на Сибірські ВЖК протягом другого року їх функціонування (1911–12 н. р.) надійшло 3262 крб 60 коп пожертв, у наступному 1912–13 н. р. – 3784 крб 02 коп [690, с. 20; 691, с. 38]. Фінансовий результат діяльності Товариства для надання коштів Казанським ВЖК у 1908 р. становив 2 300 крб, у 1911 р. – 3310 крб 83 коп. Аналіз статей надходжень підтверджує висновок, що найбільшу суму коштів отримували від проведення культурно-розважальних заходів: у 1908 р. вони становили 68,9 % [294, с. 13-14; 297, с. 12-13]. Аналогічний результат одержано і за підрахунками структури доходів Опікунського комітету Харківських ВЖК, де протягом 1909–10 н. р. акумулювали 7131 крб 45 коп, з яких 42,8 % надійшло від культурно-масових заходів, 36 % становили пожертви, 19,6 % – членські внески, 1,6 % – відсотки з банківського рахунка [299, с. 8].

На противагу провінції, справа фінансової підтримки ВЖК у Москві суттєво активізувалася. Проведений автором аналіз надходжень коштів на Московські курси виявив значні суми пожертв: у 1909 р. – 13 000 крб, у 1910 р. – 15 000 крб, у 1911 р. – 233 217 крб 96 коп, у 1913–14 н. р. – 224 140 крб 38 коп [692, арк. 9; 693, арк.1; 694, арк. 2; 695, арк. 1]. Ці дані безпосередньо свідчать про зростання довіри соціуму до справи вищої жіночої освіти. Високий рівень організації навчального процесу на ВЖК та ознайомлення з просвітницькою діяльністю випускниць формували в небайдужих прагнення надати посильну благодійну допомогу закладу, що швидко розвивався.

На початку ХХ ст. органи міського самоврядування в Російській імперії, репрезентуючи настрої громадськості, більш дієво підтримували заходи щодо розвитку вищої жіночої освіти в державі. Для ВЖК дума Москви виділяла субсидію на суму 5000 крб, а губернське земство – 3000 крб [200, с. 25]. Аналогічно діяли і органи самоврядування в провінції. Так, Харківські ВЖК отримували фінансову допомогу від міського управління – 2000 крб та губернського земства – 1000 крб [696, арк. 61].

Успішний господарський досвід столичного товариства, зростання суспільної підтримки закладів вищої жіночої освіти уможливили розв'язання такого актуального завдання діяльності громадських об'єднань, як будівництво спеціальних приміщень курсів. Органи міського самоврядування йшли назустріч громадським об'єднанням у питаннях відведення земельних ділянок для зведення спеціальних навчальних корпусів вищої жіночої школи. Дума Москви з розумінням поставилася до потреби ВЖК і безкоштовно виділила 5 000 кв. сажнів землі [697, арк. 9]. Подібним чином діяли й органи самоуправління в інших містах. Міське управління Києва відвело для будівництва приміщення ВЖК ділянку розміром 9161 кв. сажнів на розі Святославської, Чеховської та Столипінської вулиць [698, арк. 13 зв]. У Постановою міської думи Харкова виділено земельну ділянку розміром 1000 кв. сажнів для зведення будинку ВЖК у

прикінцевій частині вулиць Сумської, Мироносицької та Чернишевського [699, арк. 6]. Такі дії органів міської влади в державі за умов стрімкої урбанізації на початку ХХ ст. і, відповідно, шаленого зростання попиту та цін на землю в межах великих міст безпосередньо свідчать про розуміння ними важливості здобуття жіночою молоддю вищої освіти та необхідності підтримки таких закладів.

Віддані прихильники справи всіляко сприяли мінімізації витрат на спорудження приміщень ВЖК, підшукували надійних та відповідальних забудовників, постачальників, забезпечували громадський контроль за витрачанням коштів і додаткові джерела їх надходжень. Наприклад, опікунському комітету Харківських ВЖК допомогли його члени – родина Харіних, позичивши 85 000 крб для будівництва на пільгових умовах. До речі, Ю. Харіна була головою правління цієї громадської організації.

Зупинимося на аналізі здобутків, яких досягли об'єднання, створені для допомоги ВЖК у Російській імперії. Вагомі результати відзначено в діяльності Товариства для надання коштів ВЖК у Санкт-Петербурзі. Загальна вартість споруд навчальних корпусів та гуртожитку, зведених протягом 30-річного періоду функціонування, сягала 900 000 крб. Цінність рухомого майна курсів, а саме інвентарю навчально-допоміжних закладів, перевищувала 200 000 крб. На 1912 р. майно громадської організації оцінювалося в понад півтора мільйона карбованців [289, с. 29].

Значними були також досягнення Московських ВЖК. На 1916 р. вартість усього майна навчального закладу, придбаного завдяки значним пожертвуванням, становила більше 3 млн крб. [700, арк. 28]. Справа підтримки вищої жіночої освіти в Москві настільки активізувалася, що, за повідомленням преси, один з благодійників мав наміри створити Будинок курсистки, у якому обладнати гуртожиток, аудиторію для лекцій і вечорів, бібліотеку, гімнастичну залу, синематограф, зимній сад тощо [701].

Київським, Казанським, Харківським та Сибірським ВЖК завдяки спільним зусиллям адміністрації закладів, благодійних громадських об'єднань, міських дум та підтримці небайдужих вдалося побудувати та впорядкувати власні навчальні приміщення.

Благодійні товариства для надання коштів ВЖК при незначних (3–5 крб) розмірах внесків навряд чи досягли б таких вагомих успіхів без широкомасштабної суспільної підтримки. Делегат від МНО С.М. Волконський на загальних зборах Всесвітнього виховного конгресу в Чикаго не приховував ситуацію функціонування вищої жіночої освіти в державі завдяки активній підтримці громадськості [702, с. 87]. Вже сучасники оцінили важливість досягнутих результатів, наголосивши, що «ВЖК стали школою «жіночої громадянськості» та перевіркою потенційної енергії освіченого суспільства».

Отже, натхненні ідеями народоловства та суспільно корисної праці, зачинателі справи вищої жіночої освіти в Російській імперії розпочали втілення її в життя. Активістки жіночих гуртків разом із представниками інтелектуальної еліти держави – професорами місцевих університетів, своїми силами акумулювавши початковий капітал на відкриття ВЖК, взяли за популяризацію ідеї. Відсутність державної фінансової підтримки, за винятком невеликих дотацій столичному закладу, спонукала організаторів звернутися за підтримкою до освіченого соціуму. Інституційне оформлення їх діяльності відбулося в рамках легальних громадських об'єднань – Товариств для надання коштів чи опікунських комітетів ВЖК.

Першим за часом створення та найбільшим за чисельністю учасників було Товариство для надання коштів ВЖК у Санкт-Петербурзі, до якого входило понад 1000 осіб. Решта громадських організацій мала невеликий членський склад – від 40 учасників у Казані, 200–300 – у Харкові та Москві, до 700 – у Томську. У реальному житті, особливо в провінції, спиралися на ще меншу групу активних членів. Це «діяльне начало» об'єднань виконувало основну щоденну

організаційну роботу, що скеровувалася на акумуляцію коштів ВЖК. При цьому часто доводилося жертвувати особистими інтересами, справами, часом. Можна визначити засадничі принципи функціонування благодійних товариств із підтримки закладів вищої жіночої освіти: добровільна участь, посильний членський внесок, безкоштовна та самовіддана праця керівництва та учасників, публічна діяльність, гласність і прозорість звітності.

Створені одночасно із ВЖК, громадські об'єднання протягом тривалого часу функціонування апробували різні методи залучення коштів для підтримки навчальних закладів. У першу чергу, використовувалася активна пропаганда на шпальтах преси важливості «просвітницької місії» вищої жіночої освіти серед широких верств громадянства, консолідація зусиль підприємців, заможних членів суспільства для обладнання навчальних закладів, інформування громадськості про пожертви та витрати акумульованих коштів. Аналіз діяльності благодійних товариств виявив такі форми допомоги ВЖК: постійна і активна робота з розширення членства; організація культурно-масових заходів (вечірок, публічних лекції відомих учених тощо), збори коштів з яких надходили до каси; за потреби безоплатна праця чи цілеспрямована мінімізація власних гонорарів професорами та викладачами, більшість із яких були їх членами; пошук доступних найманих приміщень для навчальних закладів; передавання в дар навчального обладнання та приладів; надання авторами чи книговидавцями тиражів власних видань задля реалізації на книжкових базарах; заповідання майна чи капіталів приватними особами; пожертвування окремих видань чи бібліотек науковими установами, приватними особами. Враховуючи менталітет населення, активісти товариств значну увагу приділяли проведенню різних культурно-розважальних акцій для акумуляції коштів. Важливу роль мало й залучення до благодійництва підприємців, співпраця з якими здешевлювала обладнання навчальних аудиторій, кабінетів, лабораторій та гуртожитків для курсисток. Значимою місією товариств стало зведення будинків ВЖК на кошти жертвователів.

***

Підсумовуючи, зазначимо, що в середині XIX ст. у Російській імперії актуалізувалася гостра соціальна проблема – пригноблене становище жінки. Напрями та шляхи емансипаційних змін осмислювали майже всі кола громадськості того часу, дедалі більше усвідомлюючи, що «суспільство тримається на сім'ї, а сім'я стає такою, якою її робить жінка» [10, с. 126].

Молода генерація людей, натхненна ідеалами «нової епохи», активно заявила про бажання відігравати вагомий роль у суспільному житті, реалізовувати власне «Я» на користь соціуму. Зростання системи середньої освіти, наближеної за змістом до чоловічої, та психологічна незадоволеність частини жіноцтва власним духовним розвитком підказували жіночій молоді інноваційний шлях самовдосконалення – здобуття вищої освіти. Виокремився і суто економічний чинник цього вибору – необхідність забезпечення права жінки на незалежне трудове існування внаслідок докорінних змін у майновому становищі більшості дворянських родин. Розпочався рух за право на гідний соціально-професійний статус, дієвим каналом досягнення якого стала університетська освіта.

Суспільна модернізація позначилася руйнацією усталеної «батьківської» моралі та формуванням етосу нового покоління. Альтернативний спосіб мислення полягав у культивуванні власної індивідуальності та раціональному використанні своєї здатності до самостійних дій. Самоосвіта та самоаналіз вели жіночу молодь до розриву з попередніми духовними та матеріальними традиціями. Зміна узвичаєних форм самосвідомості жінки часто виливалася в конфлікти між поколіннями. Дівчата, пройняті інноваційними ідеями, кардинально переглядали традиційну життєву стратегію. Шлюб як звичний спосіб і кінцева мета суспільної реалізації «слабкої статі» в дореформений період перестає домінувати серед життєвих сенсів. До доленосних цілей додається усвідомлення власного потенціалу, скерованого на інтелектуальне самовдосконалення у вищій школі, здобуття фаху, професійну реалізацію, самостійність у житті.

Актуальність питання про доступність вищої освіти для жінок виявилася у тривалій дискусії на шпальтах друкованих видань. Тогочасна преса репрезентує широкий спектр позицій громадськості у ставленні до цього полемічного питання – від абсолютного неприйняття ідей «жіночого університету» до повного їх схвалення, дієвої підтримки та пошуку оптимальних шляхів реалізації. Досить часто учасники дискусії апелювали до світового і європейського досвіду, прогресивні ідеї якого активно вивчали з метою адаптації їх до умов Російської імперії. Типовим для більшості авторів було застосування в ході своїх міркувань аксіологічного підходу та емоційно забарвлених висловлювань. Часте використання стосовно вищої жіночої освіти таких визначень, як «злочасне питання», «інтелігентна біднота», «вчені повії», «свято Росії», яскраво передавали злободенність та високе моральне навантаження проблеми. Гострота суспільної полеміки відобразилася, зокрема, у тогочасній белетристиці, що дала зразки нових понять, якими позначали основних суб'єктів процесу: «нові люди», «нова жінка» (М.Г. Чернишевський), «нігіліст», «нігілістка» (І.С. Тургенєв) та «тендітна панночка» (М.Г. Помяловський). Зазначені терміни швидко запозичили й активно використовували в дискурсах, доповнивши їх ще таким поняттям, як «філістер», яким позначали самовдоволених, обмежених обивателів із міщанським світоглядом, антиподів «нових людей». Ця система вироблених понять перейшла також до офіційного дискурсу.

Підсумком громадської дискусії з проблеми вищої жіночої освіти протягом другої половини XIX – початку XX ст. стало формування переконання в суспільній корисності вищої школи для жінок, спростування необґрунтованих звинувачень щодо неї, з'ясування її організаційних засад, осмислення першого досвіду функціонування вищих жіночих навчальних закладів. При цьому передові педагоги та публіцисти висловили та послідовно відстоювали ідею спільної вищої школи для обох статей, тобто допуск жінок до університетів Російської імперії.

Реформаторська діяльність уряду в третій чверті XIX ст. суттєво вплинула на умонастрій освіченого соціуму та пробудження «громадянських інстинктів і навичок». Прагнення жити загальнодержавними, а не вузькоособистими інтересами проявилось в різних галузях, у тому числі і в такій інноваційній сфері, як вища освіта жіноцтва. Її прихильники продемонстрували повну самодіяльність та відповідальність за ініційований ними проект ВЖК. Організатори зуміли залучити небайдужих до фінансової допомоги та співпраці з розбудови вищих жіночих навчальних закладів, створивши спеціальні громадські організації з їхньої підтримки.

Складністю характеризується така робота в провінції, де соціально активні прошарки населення були нечисленними. Це зумовило кількісну обмеженість лав громадських об'єднань, створених для підтримки ВЖК. На відміну від столичних, спілок із тисячею членів у віддалених містах не було. Великими вважалися організації з кількома сотнями відданих прихильників. Діяли також товариства для надання коштів ВЖК з кількома десятками членів, наприклад у Казані, Тифлісі, Варшаві. Водночас в умовах провінційного середовища Російської імперії, де ритм громадського життя не вирізнявся особливою енергійністю і напруженістю, культурно-освітня місія місцевих ентузіастів із розвитку вищої жіночої школи невпинно набувала значимості й актуальності. Уперше відбулося й усвідомлення високих організаційних та адміністративних здібностей жіноцтва, що виявилися під час роботи в таких об'єднаннях. Наполеглива і довготривала діяльність громадських об'єднань забезпечила не тільки нормальне функціонування вищих жіночих навчальних закладів, а й міцне матеріальне підґрунтя їхньої діяльності у формі власних, споруджених за вимогами навчально-виховного процесу, аудиторних корпусів, лабораторій і гуртожитків.

Результати, найперше досягнуті Товариством для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК, наочно продемонстрували готовність освіченого соціуму Російської імперії підтримувати вищі жіночі навчальні заклади. Завдяки допомозі

широких кіл громадськості набувають значного розвитку ВЖК у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Казані, Харкові, Одесі, Томську та Тифлісі, більшість із яких збудували та упорядкували власні навчальні приміщення і мали високий рівень забезпечення науково-педагогічними кадрами та оснащення навчального процесу.

РОЗДІЛ 3 ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ

3.1. Офіційний дискурс щодо наукових запитів жінок

Освітні проблеми актуалізувалися в середині XIX ст. у зв'язку з невдачами Кримської війни, що пов'язували з неосвіченістю значної частини населення. Переконалися, що «миколаївська відмова від ідей просвітництва має згубні наслідки і без упровадження новітніх наукових та технічних досягнень Російська імперія неминуче втратить становище сильної держави» [703, с. 333]. Аналіз урядової риторики свідчить, що завданням верховної влади у сфері просвітництва стала мобілізація всіх людських ресурсів на модернізацію країни. В одному зі своїх перших указів Сенату від 5 травня 1856 р. Олександр II визнав народну освіту «першорядною державною функцією і запорукою майбутнього процвітання Росії» [704, с. 173]. Основними принципами освіти визначено загальнодоступність, демократизм та відкритість навчальних закладів. Отже, здобути знання могли всі бажаючі незалежно від статі та соціального становища.

Реформаторських підходів у нових суспільних реаліях потребувала жіноча школа, якою МНО в попередній час практично не займалося. Загалом на 1856 р. усі витрати держави на жіночу освіту не перевищували 51 632 крб [705, с. 66]. 5 березня 1856 р. височайше повеління «розпочати обговорення організації в губернських містах жіночих шкіл, наближених за курсом до гімназій» ознаменувало зміни державної політики щодо «слабкої статі» [25, с. 134]. Визначальними в «Положени о женских училищах» (1858 р.) стали принципи загальнодоступності освіти та дозвіл на відкриття приватних навчальних закладів.

Заходи уряду у сфері освіти кінця 50-х років XIX ст., а саме: дозвіл на організацію в столицях приватних пансіонів та шкіл; відкриття жіночих всестанових училищ, недільних шкіл; пошвавлення життя в університетах та вільний доступ до них сторонньої публіки – засвідчили певний діалог між

громадськістю і владою. Проте демократизм і загальнодоступність освіти підтримували не всі.

Так, міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв озвучив сенатору В.Ф. Одоєвському власну позицію: «Немає потреби розширювати університетську освіту, необхідно збільшувати кількість середніх шкіл» [413, с. 140]. Прихильники такого підходу ратували винятково за просвітництво еліти, вищого прошарку, за створення верстви людей витонченої культури [703, с. 334]. Публіцистика підтверджувала наявність досить впливової групи тогочасних реформаторів та адміністраторів, що не визнавали ніякої користі від надання можливостей отримати вищу освіту незаможним верствам населення [706]. Поліція дедалі впевненіше розглядала активність суспільства як небезпечне явище, запозичене із-за кордону. Приміром, шеф жандармів В. Долгоруков прогнозував, що в умовах, коли більша частина населення країни здобула освіту в незалежних навчальних закладах, можуть виникнути політичні заворушення [707, с. 271].

Необ'єктивне ставлення до учнівської молоді поглибилося з 1866 р., імпульсом до цього став замах на Олександра II студента Д.В. Каракозова, який входив до групи соціалістів. Нова внутрішня політика багато в чому визначалася позицією керівника III відділення в.й.і.в. канцелярії П.А. Шувалова, який відзначив небезпеку самодержавному правлінню «від руйнівних впливів шкідливих елементів, які випускаються зі спотворених академічних та навчальних закладів» [708, арк. 2]. Особливу увагу він пропонував звернути на МНО, оскільки «розвиток, що надавало наше навчальне відомство протягом останніх 10 років, створило покоління, заражене ультрадемократизмом, соціалізмом, нігілізмом. Краще на певний час зупинитися на шляху просвітництва» [709, с. 50]. Новим міністром народної освіти, якому довірили відповідальну посаду контролю за вихованням молоді в неспокійний час, став Д.А. Толстой. Він одночасно виконував і обов'язки обер-прокурора Св. Синоду.

На фоні пильного контролю державної влади за громадською думкою та населенням активізувалися жіночі прагнення до вищої освіти. Почин у справі належав Є.І. Конраді, яка подала до президії Першого з'їзду природознавців, що проходив у Санкт-Петербурзі в кінці грудня-січні 1868 р., записку з пропозицією підтримати ідею організації вищої жіночої освіти. У контексті реалізації цих прагнень виявляється перший досвід взаємодії ентузіастів нової справи з владою. Ініціативний гурток столичного жіноцтва у травні 1868 р. подав офіційне клопотання з майже 400 підписами на ім'я ректора Санкт-Петербурзького університету професора К.Ф. Кесслера допустити жінок до слухання лекцій.

Гідну громадянську позицію виявила рада Санкт-Петербурзького університету, яка підтримала ідею створення «нормальних, а не популярних жіночих курсів з історико-філологічних та природничих наук та висловила готовність надати допомогу в складанні навчальних планів» [710, с. 193]. Продовжуючи наполегливо діяти, лідери справи «жіночого університету» восени 1868 р. домоглися аудієнції в міністра Д.А. Толстого.

Активність представників освіченого суспільства Російської імперії в питанні доступності вищої школи для «слабкої статі» узгоджувалася із загальноєвропейськими та світовими тенденціями. Так, прикметною особливістю громадської системи освіти в США на той час була рівність. Середні школи і коледжі в Америці були доступними для юнаків та дівчат. Влада північноамериканських штатів допускала також спільну вищу освіту молоді в університетах [711, с. 401]. З 1867 р. у Франції, зокрема в Сорбонні, читали лекції для «слабкої статі». У 1870 р. в Англії зафіксували прецедент слухання курсу вищої школи жінкою.

Процедура впровадження в життя інноваційних проектів в освітній сфері в Російській імперії була досить тривалою. Навчальні програми закладу обов'язково подавали на експертизу попечителю навчального округу, який приймав рішення щодо їх раціональності та надсилав клопотання і супровідні документи до МНО з

власними коментарями. Потім освітнє відомство узгоджувало доцільність упровадження новацій із Міністерством внутрішніх справ та III відділенням в.й.і.в. канцелярії [712, арк. 24]. Такого порядку чітко дотримувалися.

Відповідно до нього, найпершим відреагував на клопотання столичного жіноцтва попечитель Санкт-Петербурзького навчального округу, який заявив, що «слухання університетських лекцій потребує ґрунтовної підготовки, а тому це може бути тільки заклад підготовчого типу» [21, с. 504-505]. Відповідь міністра народної освіти звучала більш компромісно. Д.А. Толстой погодився на спільні публічні лекції для обох статей на підставі чинної нормативної бази. На думку автора, об'єктивне осмислення першої реакції МНО на ініціативи громадськості в жодному разі не виявляє будь-яких спроб перешкодити чи загальмувати вирішення питання. Відомство не тільки уважно розглянуло прохання, а й запропонувало вже апробовані організаційні форми (публічні лекції), що уможливило швидку реалізацію інновації – лекційний курс із предметів вищої школи для дам.

Навесні 1869 р. додалося й клопотання директора 2-ї Московської гімназії та групи жіноцтва щодо організації в місті лекцій в обсязі чоловічої школи винятково для жінок. У той самий час ініціатори столичного проекту, заручившись усною згодою Д.А. Толстого, звернулися до міністра внутрішніх справ за дозволом публікувати інформацію про прийом пожертв. До московського проекту лекцій для жінок від компетентних відомств не було зауважень [712, арк. 35, 40]. Отже, лекції винятково для «слабкої статі» за програмою чоловічих гімназій не викликали занепокоєння представників органів правопорядку.

Узгодження проекту Санкт-Петербурзьких університетських курсів для обох статей проходило складніше. Його дефектами III відділення вважало відсутність правил нового закладу та перелік навчальних предметів, зокрема анатомію людини. Значним недоліком, на усуненні якого наполягали, була неперевірена благонадійність тих, хто підписався під клопотанням. Висновок головного

начальника III відділення був категоричний: «Університетські курси для жінок передчасні, а тому в Санкт-Петербурзі дозвіл можливий тільки за аналогією Москви». Санкціонування їх підтримки краще відкласти, «допоки не буде визначено напрям діяльності курсів» [712, арк. 45-48].

Позиція головного начальника III відділення в.й.і.в. канцелярії свідчить про консерватизм і традиціоналізм його поглядів на роль та суспільне становище жінки. Це доводить доповідна П.А. Шувалова на височайше ім'я з приводу допуску жінок на службу в громадські та урядові установи від 15 грудня 1870 р. Він уважав, що пряме призначення «слабкої статі» – вийти заміж, бути дружиною, матір'ю. Будь-яка робота поза домом, на його погляд, розтлінно діяла на їх моральність і мала згубні наслідки для родини» [452, арк. 8]. Аналіз відомчого листування дав змогу встановити справжні мотиви немилості керівника таємної поліції до столичного проекту. В основі їх лежали «наміри окремих жінок тримати екзамен з гімназійного та університетського курсу задля спростування думки про їх непідготовленість до вищої школи» [712, арк. 54].

Знаючи про «всесильність» П.А. Шувалова, освітнє відомство в листуванні доводило «невинність» публічних університетських читань. Вибір варіанта публічних лекцій, на думку освітнього відомства, знімав питання окремої вищої освіти жінок та розвіював сумніви щодо благонадійності задіяних осіб, оскільки професори та доценти цілком політично благонадійні [712, арк. 50-51]. Урешті-решт така аргументація переконала непоступливе керівництво III відділення в.й.і.в. канцелярії в можливості реалізації в Санкт-Петербурзі спільних публічних лекцій для обох статей. Через рік після аудієнції в Д.А. Толстого, 29 листопада 1869 р., надійшов дозвіл МНО на відкриття в Санкт-Петербурзі університетських курсів з історико-філологічних та фізико-математичних предметів. Міністр народної освіти надав для курсів власну квартиру в приміщенні міністерства [713, с. 1561]. Отже, наведені дані заперечують усталену тезу радянської

історіографії про те, що Д.А. Толстой не поспішав задовольнити клопотання столичного жіноцтва [83, с. 167].

Водночас державна стратегія розвитку жіночої освіти передбачала організацію і підтримку таких закладів, де б дівчата могли здобути корисну їм освіту, оскільки «виховання та підготовка дітей не потребували університетських курсів». Озвучив таку точку зору міністр народної освіти депутації харків'ян [638, с. 273]. У рамках офіційного дискурсу нове положення про жіночі гімназії та прогімназії 1870 р. не передбачало наступності середньої жіночої школи з вищою. На нашу думку, дії урядовців засвідчили їхню неготовність комплексно вирішувати питання вищої освіти «слабкої статі. Така позиція зумовлювалася неординарністю питання «жіночого університету», воно було інноваційним і підтримувалося лише невеликою частиною освіченого соціуму.

Проте навіть такі незначні можливості доступу молодих жінок до «наукових знань» викликали підозри в III відділення в.й.і.в. канцелярії. Результатом стала записка щодо діяльності столичного закладу Санкт-Петербурзького обер-поліцмейстера Ф.Ф. Трепова. Головну його небезпеку Ф.Ф. Трепов убачав у розвитку духу корпоративності серед молоді. Підставою для такого висновку стала винятково зовнішність дівчат: чорні плаття, короткі стрижки, окуляри [712, арк. 87-89]. Для керівника поліції новий тип жіночої зовнішності був приводом для огульного звинувачення в нігілізмі, що на той час сприймалося як «антидержавність» та девіантність, а отже, підлягало викоріненню. Такі погляди серед представників органів правопорядку були типовими. Сучасниця подій згадувала, що коротке волосся публіцистки М.К. Цебрикової стало підставою для її виклику до столичного градоначальника [714, арк. 23 зв]. З огляду на такі настрої представників компетентних відомств доповідна Ф.Ф. Трепова закінчувалася висновком: «Столичні університетські курси шкідливі, мають бути реформовані, підпорядковані суворій інспекції та призначатися винятково для жінок» [712, арк. 90].

У квітні 1871 р. справу «жіночого університету» в столиці розглянула особлива нарада у складі міністрів внутрішніх справ та народної освіти, шефа жандармів і Санкт-Петербурзького обер-поліцмейстера. Вона не погодилася з думкою генерала Ф.Ф. Трепова, і столичні університетські курси продовжили функціонувати на попередніх засадах. На наш погляд, перемога позиції міністра народної освіти в закулісній боротьбі відомств забезпечила посилення його впливу в уряді, що мало позитивні наслідки для поступального розвитку справи вищої освіти «слабкої статі». Д.А. Толстой відходить від обраної тактики стороннього спостерігача і розпочинає фінансову підтримку публічних курсів. У 1872 р. з кредитів МНО виділено 1004 крб 15 коп на ремонт та обладнання приміщення Володимирського повітового училища, куди переїхали курси. Надалі, з 1873 р. міністерство щорічно асигнувало 1000 крб на «публічні лекції», про що особисто повідомляло Г.П. Філософову [712, арк. 135, 223, 404; 542, арк. 25]. У цей же час курси стали винятково жіночими. Віднайдені й опрацьовані матеріали у фондах РДІА дають підстави для спростування тези радянської історіографії про те, що «МНО відмовилося оплачувати хоча б якусь частину витрат курсів і розраховувало, що відсутність коштів приведе жіночі курси до безславного кінця» [78, с. 41]. Навпаки, освітнє відомство певним чином захищало санкціонований ним проект університетських лекцій у столиці.

Незгода особливої наради зі звинуваченнями таємної поліції щодо столичних курсів на фоні посилення позиції МНО стала сприятливою обставиною для успішної реалізації інноваційного проекту професора В.І. Гер'є з організації в Москві публічних курсів для жінок [474, арк. 14]. Запорукою «правильності напряму» проєктованих курсів, на думку попечителя навчального округу, було включення до складу педагогічної ради ректора Московського університету професора С.М. Соловйова. Необхідно підкреслити, що ставлення попечителя навчального округу до інновацій в освітній сфері зазвичай визначало подальшу

долю проектів. Справа організації публічних курсів для жінок професора В.І. Гер'є в Москві була успішно реалізована.

Утім, вжиті МНО заходи для організації публічних курсів не задовольнили запити жіноцтва до вищої освіти, що яскраво засвідчив на початку 70-х років XIX ст. від'їзд значної чисельності дівчат із Російської імперії до європейських університетів. Здавалося надзвичайним, що «неважлива» проблема вищої освіти «слабкої статі» набувала міжнародного та політичного звучання. Побоювання за імідж держави в очах європейської спільноти змусили уряд змінити тактику. Для обговорення виходу із ситуації організовано спеціальну комісію на чолі з І.Д. Деляновим, метою якої була розробка проекту державного вищого жіночого закладу.

Теза про необхідність державної ініціативи зі становлення вищої жіночої школи на той час уже була не нова. Ідею державної протекції висловила педагогічна рада ВЖК В.І. Гер'є в Москві, звернувшись у кінці першого навчального року (1872–73) з проханням про надання закладу покровительства цесарівни. Проте розуміння щодо державної ініціативи у справі не дійшли. Попечитель Московського навчального округу окреслений захід уважав передчасним через незавершеність організаційного становлення курсів. Члени Вченого комітету МНО так само не вважали за потрібне поспішати з такими кроками [652, арк. 27, 37]. Розроблений спеціальною комісією проект державного вищого жіночого також не дістав схвалення серед впливових високопосадовців.

Водночас позитивний досвід діяльності ВЖК В.І. Гер'є в Москві, клопотання від Казанського та Київського університетів про відкриття аналогічних ВЖК та підтримка принца П.Г. Ольденбурзького надали впевненості міністру народної освіти, що обрана його відомством форма організації вищої освіти жіноцтва є раціональною і затребуваною. У поданні до імператора Д.А. Толстой звернув увагу на те, що прагнення «слабкої статі» до вищої освіти може бути задоволене професорськими курсами. 9 квітня 1876 р. Олександр II затвердив подання, за

яким міністр народної освіти отримав право відкривати ВЖК в університетських містах. Таким рішенням влада засвідчила згоду вирішувати питання про вищу освіту жіноцтва і зробила черговий крок у цьому напрямі. Першопричиною такої політики в офіційному дискурсі визначили «дух часу». Додавалося, на нашу думку, й розуміння прагнень дівчат до вищої освіти як таких, що мали право на існування, а їх наполегливості як запоруки самореалізації в житті, що засвідчує діловодство МНО [715, с. 702].

Водночас спроба професора В.І. Гер'є скористатися поступливістю уряду задля перетворення очолюваного ним навчального закладу у «ВЖК при Московському університеті», заручившись згодою ради університету, завершилася фіаско. Позиція керівництва держави щодо вищої освіти «слабкої статі» не змінилася. ВЖК залишалися приватними навчальними закладами, а доцільність їх існування мав виявити час. Розпорядження МНО скеровувалися на уніфікацію їх діяльності та рішуче припинення будь-яких спроб пов'язати новоорганізовані ВЖК з місцевими університетами [652, арк. 119, 160, 164]. На погляд автора, урядова стратегія розвитку вищої жіночої освіти, сформована під тиском обставин, базувалася на відсутності утилітарної зацікавленості держави в її розвитку та необхідності перевірки часом її організаційних форм.

Реалізація наступних кроків у сфері вищої жіночої освіти, а саме розширення мережі ВЖК (у 1876 р. додалися Казанські, а в 1878 р. планували аналогічні в Києві та Санкт-Петербурзі), відбувалася на фоні загострення соціальних протиріч у країні у зв'язку з активізацією дій революційних народників. На особливій нараді за головування П.О. Валусєва в червні 1878 р. звернули увагу й на поширення революційних ідей серед учнів. Щоб уникнути цього, пропонували скоротити контингент слухачів вищих навчальних закладів [716, с. 92]. Після страти 4 серпня 1878 р. революціонерами шефа жандармів Мезенцева напруга в урядових колах наростала. Безпосередньо відчували це Київські ВЖК, відкриття яких ледве не зірвалося через несхвальну оцінку освітньої ініціативи Київським,

Подільським та Волинським генерал-губернатором М.І. Чертковим. У листі до міністра внутрішніх справ він прогнозував, що «курси можуть стати новим небезпечним осередком політичної пропаганди». Вихід із ситуації Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор бачив у «встановленні пильного спостереження за діяльністю курсів та за найменшої підозри негайного їх закриття» [660, арк. 1, 15-19]. Логіка його міркувань зрозуміла, адже він був головним охоронцем порядку та державності в регіоні і всі місцеві ініціативи та проекти мали пройти через його канцелярію й обов'язково отримати санкцію [717, с. 34].

Непросто проходило затвердження організації Київських ВЖК в урядових колах столиці. Міністр внутрішніх справ О.Є. Тимашов у справі повністю поділяв позицію Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Прагнучи уникнути сутичок з впливовим керівником освітнього відомства Д.А. Толстим, він надав справі місцевого характеру. Не виступаючи відверто проти відкриття закладу, разом із тим, інтригуючи проти конкурента, міністр внутрішніх справ принагідно використав отриману інформацію для повідомлення Олександра II про «київські реалії», наслідком чого стало рішення монарха від 12 жовтня 1878 р. «уважно стежити за ходом справ на ВЖК і за найменших негараздів негайно їх закрити» [664, арк. 12, 17]. Про таке височайше рішення правоохоронне відомство негайно повідомило МНО.

Пильну увагу з боку поліції відчували і Санкт-Петербурзькі ВЖК із найбільш численним слухацьким контингентом. У грудні 1878 р. після всепідданійшої доповіді головного начальника таємної поліції, у якій згадувалися столичні курси, імператор затребував дані про них. Інформація, що виходила від шефа жандармів генерал-ад'ютанта О.Р. Дрентельна, негативно характеризувала ВЖК. Закладу закидали відсутність затверджених правил та навчальних програм, підозрілий склад слухачок, серед яких немало єврейок та жінок, що мешкали окремо від чоловіків, сходки курсисток, наявність особливого дамського комітету, якому

належали ініціатива та керівництво [542, арк. 133-135]. Власне, аргументація офіційного дискурсу відомства політичного нагляду не змінилися.

Після таких звинувачень в умовах посилення поліцейського впливу в державі міністр народної освіти особисто був змушений давати пояснення Олександру II. На нашу думку, для Д.А. Толстого це було справою честі, оскільки він був ініціатором саме такої форми організації вищої жіночої освіти. Міністр зумів переконати імператора в безпідставності всіх звинувачень та ретельному контролі за курсами [542, арк. 144]. Окрім захисту навчального закладу, керівник освітнього відомства вніс до Державної Ради подання про видачу Санкт-Петербурзьким ВЖК 3000 крб щорічної субсидії [209, с. 212]. Позитивне рішення Державної Ради стало важливим не тільки у фінансовому аспекті. Більш вагомим було суспільне значення такого державного заходу, що засвідчило відсутність упереджень у вищій владі щодо ВЖК.

В умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії в кінці 70-х років XIX ст. громадські ініціативи у сфері вищої жіночої освіти, запропоновані до реалізації в 1879 р., було відхилено через негативний відгук із боку органів правопорядку. Не затвердили Товариство заохочення вищої жіночої освіти в Москві. Міністр внутрішніх справ у конфіденційному листі Московському генерал-губернатору, який підтримав проект, пояснив мотиви відмови тим, що «слухачки курсів є середовищем поширення антиурядової пропаганди» [664, арк. 33-35]. Не вдалися також спроби киянок створити аналогічну благодійну організацію. Аргументація органів політичного нагляду базувалася на «небажаності збільшення чисельності дівчат на Київських курсах», що пов'язували зі створенням благодійного товариства [718, арк. 5].

Таке упереджене ставлення високопосадовців компетентних відомств до жінок, які бажали «студіювати науки», засвідчує проведений навесні 1879 р. збір інформації щодо причетності курсисток до політичної пропаганди. Київський губернатор, спираючись на думку начальника жандармського управління,

звинуватив у політичній неблагонадійності до $\frac{3}{4}$ контингенту слухачок повивального інституту при Університеті св. Володимира та ВЖК, і навіть гімназисток старших класів [719, арк. 3, 5]. У віддаленій від столиць Казані, відносно спокійному в цьому контексті регіоні, позаяк жодна з курсисток ВЖК не помічена в причетності до «політики», спостерігається необ'єктивність в оцінках посадовців відомства. Казанський губернатор не приховував, що курси у виховному аспекті завдавали більше шкоди, ніж були корисними. «Слухачки готувалися не до виконання традиційної ролі матері й дружини, а до якоїсь вищої наукової діяльності з досить різкими судженнями про існуючий державний лад» [664, арк. 66-67]. Отже, думки та настрої посадовців щодо вищої жіночої школи свідчать про те, що на адміністративно-поліцейську владу держави значною мірою впливали розтиражовані ретроградами стереотипи та упередження щодо курсисток. Соціальне напруження та посилення уваги до роботи цих органів давало підстави для нагнітання атмосфери підозр, огульних звинувачень.

Зростання впливу силових структур на санкціонування інноваційних проєктів в цій сфері демонструють результати клопотань про організацію ВЖК в Одесі та Харкові. На початку 1879 р. професор О.С. Трачевський, заручившись попередньо підтримкою попечителя Одеського навчального округу, звернувся з проханням про організацію такого закладу в Одесі. Прихильність попечителя виявилася в дозволі підготовчих курсів для майбутніх слухачок за програмою жіночих гімназій [720, арк. 2]. Міністр народної освіти погодився на відкриття Одеських ВЖК на загальних засадах і чекав відгуку з Міністерства внутрішніх справ. Поцікавилися й позицією начальника IV відділення в.й.і.в. канцелярії, який вважав, що успішність курсів в Одесі залежала від вдалого вибору керівництва та правильного і суворого нагляду за слухацьким контингентом [721, арк. 7]. Навесні 1879 р. Міністерство внутрішніх справ інформувало III відділення в.й.і.в. канцелярії з приводу клопотання професора Трачевського і просило відгук на проєкт. Попечитель намагався пришвидшити отримання дозволу, повідомивши

рішення міської думи Одеси про виділення ВЖК 10 000 крб за умови їх відкриття. Утім, санкціонування організації курсів у Одесі затягувалося, про що 30 серпня 1879 р. телеграфно повідомив директор департаменту МНО [720, арк. 24, 25]. Лист-нагадування освітнього відомства, датований жовтнем 1880 р., до Міністерства внутрішніх справ про бажаність відгуку щодо проекту одеських курсів є важливим документом, який дає змогу остаточно з'ясувати завершення справи [664, арк. 74]. Можна констатувати, що проект ВЖК у Одесі, третьому за чисельністю населення місті Російської імперії, був нереалізований через зволікання керівництва таємної поліції з відповіддю.

Майже аналогічним виявився й результат клопотання професорів Харківського університету щодо організації ВЖК, надісланого в березні 1881 р. та підтриманого попечителем навчального округу. Керуючий справами МНО статс-секретар Сабуров також уважав корисним відкриття ВЖК у Харкові, що розвантажило б столичні курси [722, арк. 17]. Діючи за усталеною процедурою, клопотання скерували до Міністерства внутрішніх справ. З відповіддю ж правоохоронне відомство зволікало, що, по суті, стопорило справу надання дозволу на організацію Харківських ВЖК. Отже, в умовах загострення загальної політичної ситуації в державі можливість реалізації проектів організації ВЖК в університетських містах в кожному окремому випадку визначало не взаєморозуміння між міністерствами народної освіти та внутрішніх справ, а швидше, бачення суті справи кожним із них. Головні радники царя в 1879 р. в.о. міністра внутрішніх справ Л.С. Маков та шеф жандармів М.С. Селіверстов, відкрито не заперечуючи проти ініціатив з організації ВЖК в Одесі та Харкові, підтриманих МНО в особі його впливового керівника Д.А. Толстого, обрали тактику вичікування та зволікання з обов'язковим відомчим відгуком. Підсумком стала бажана для органів політичного контролю нереалізованість проектів вищих жіночих закладів у містах, де поширювалася антиурядова пропаганда.

Утім, не слід гіперболізувати заборонні дії вищого керівництва, як це робили представники радянської історичної науки, зазначаючи зокрема, що «царський уряд тільки під тиском революційного руху йшов на задоволення вимог жіночого руху» [83, с. 217]. Насправді було навпаки, загострення ситуації в державі в 1879–1880 рр. визначило обережність у діях та зволікання заходів влади щодо розширення мережі ВЖК та посилення контролю за слухацьким контингентом діючих.

В умовах пильної уваги органів таємного нагляду до жіночих курсів МНО також вживало заходів для посилення контролю над ними. Основними кроками освітнього відомства для стабілізації ситуації стали: розпорядження попечителям про спеціальний посилений нагляд за курсами, зобов'язання засновників не приймати вільних слухачок, не допускати скупчення молоді у приміщеннях закладів та надати детальні списки курсисток [551, арк. 12]. Розробили також проект правил для слухачок ВЖК, який улітку 1879 р. розіслали для ознайомлення попечителям навчальних округів та адміністрації закладів. Ці заходи освітнього відомства стали своєрідним запобіжним засобом від можливих звинувачень у бездіяльності в складний для держави час та потуранні курсисткам із їх доволі непривабливим образом в очах адміністративно-поліцейської влади. Міністр народної освіти Д.А. Толстой пояснив прийняття нових правил необхідністю виокремити при вступі дівчат винятково із серйозними намірами [660, арк. 43]. Для всіх неповнолітніх осіб обов'язковою для вступу була згода батьків чи опікунів.

Крім того, головне освітнє відомство держави прагнуло «захистити» вищу жіночу школу від постійного втручання органів політичного контролю в її внутрішнє життя, сформувавши правову базу її діяльності. З 1879 р. у МНО розпочали роботу з розробки статуту ВЖК, який планували законодавчо затвердити. Робота над його узгодженням успішно просувалася, про що листом від листопада 1880 р. повідомив професор К.М. Бестужев-Рюмін [551, арк. 141].

Однак з відставкою Д.А. Толстого з посади міністра народної освіти справу відклали на невизначений термін.

На діяльність вищої жіночої освіти вплинули також трагічні події березня 1881 р. – убивство народовольцями царя-реформатора. Олександр III, що став самодержавним монархом Російської імперії, найближчими радниками обрав К.П. Побєдоносцева та М.Н. Каткова. Після смерті Олександра II один з ідеологів нового курсу М.Н. Катков перестав вірити в просвітницьку силу імперського лібералізму. Його діяльність зводилася до фанатичного захисту російського царизму з його великодержавними устремліннями зовні і придушення будь-якого інакодумства всередині. Відбулася ротація і в МНО, яке навесні 1882 р. очолив І.Д. Делянов, що не був новою фігурою в освітньому відомстві і на момент призначення уже заслужив загальне презирство. Д.О. Мілютін занотував у щоденнику: «Це майже теж саме, якщо б призначили Каткова» [723, с. 310]. Отже, сучасники поділяли думку про те, що самотійністю дій новий міністр народної освіти не вирізнявся.

Зміна вектора урядового курсу безпосередньо торкнулася вищої жіночої школи. Ще в 1881 р. комісія з питання про посилення нагляду за учнівською молоддю за головування І.Д. Делянова дійшла висновку, що якщо адміністративно-поліцейська влада визнає ВЖК однозначно шкідливими, то вони повинні бути або негайно закриті, або організовані на нових засадах [29, с. 627]. Фактично, вперше у офіційному дискурсі логічна аргументація канцелярії МНО засвідчила поступку перед компетентними відомствами, заявивши про вагомість їх ролі при вирішенні подальшої долі вищої школи «слабкої статі».

На початку червня 1882 р. МНО циркулярно зобов'язало попечителів навчальних округів поінформувати адміністрацію ВЖК про нові вимоги до освітнього цензу абітурієнток – винятково успішні випускниці VIII класу жіночих гімназій. Це можна вважати першим кроком до ускладнення умов вступу, а отже, обмеження доступності вищої освіти для жіночої молоді. Водночас міністерство

розіслало анкету ВЖК. Питання освітнього відомства переважно стосувалися особливостей організації навчального процесу, даних щодо слухацького контингенту та джерел утримання закладів [551, арк. 156, 161-163]. Влада прагнула максимальної поінформованості щодо реального стану вищих жіночих закладів у державі.

Якщо центральна влада поки що не вживала кардинальних заходів у сфері вищої жіночої освіти, побоюючись суспільного резонансу у зв'язку з наближенням коронації Олександра III, то ставлення до неї М.Н. Каткова відтепер було категорично негативне: «Загальнодоступні ВЖК у Петербурзі...приваблюють значну кількість бідних жінок та дівчат» [583, с. 66]. Солідарність із такою позицією виявляли також високопосадовці. На початку літа 1882 р. новий попечитель Одеського навчального округу Лавровський дав коротку відповідь на клопотання Товариства природознавців Новоросійського університету щодо організації курсів для жінок з природничих наук: «Узагалі не бачу потреби у ВЖК як окремому закладі, а з природничо-математичних наук ще менше» [720, арк. 69]. Д.А. Толстой, призначений міністром внутрішніх справ, який у попередній період виявляв прихильність до столичних ВЖК, у 1884 р. поміняв думку, не дозволивши провести повсюдного збору пожертв.

У середині 80-х років XIX ст. питання про закриття ВЖК знову актуалізувалося. Ініціатива, на думку П.А. Зайончковського, належала князю В.П. Мещерському. У своєму щоденнику, який проглядав Олександр III, він висловився за закриття курсів [723, с. 341]. Безпосереднім приводом до дій стала подана баронесою Е.Ф. Раден записка, де в емоційно-утрированому пафосі окреслено негаразди в жіночій середній та вищій освіті в державі. Ретрогради з вищого світу саме у відсутності суворого контролю за поведінкою учнів та надмірній доступності освіти нижчим верствам убачали причини студентських виступів та поширення радикальних ідей, а тому згуртувалися задля викорінення цих явищ.

Проаналізуємо, чи мало формальні підстави освітнє відомство для прийняття остаточного рішення щодо долі ВЖК. Для цього звернемося до зібраних МНО відомостей про стан навчальних закладів, що становлять дві архівні справи [479, 562]. Попечитель Казанського навчального округу констатував, що «ніхто зі слухачок під наглядом поліції не перебував, усі вони вирізнялися скромністю та серйозністю». Він не бачив якоїсь небезпеки для дівочої моральності від навчання на них. За інформацією завідувача Санкт-Петербурзьких ВЖК, протягом семи років тільки 39 слухачок визнано адміністрацією неблагонадійними, засуджених за антиурядові дії не було. Слухи про вільну поведінку слухачок професор А.М. Бекетов уважав занадто перебільшеними. Причину цього він убачав у «наявності значного контингенту малозабезпечених слухачок із міщанського середовища». Головну проблему функціонування ВЖК він пов'язав зі слабкістю гімназійної підготовки курсисток [562, арк. 42-43, 99 зв.-100]. Становище на Київських ВЖК озвучив на засіданні височайшої комісії в січні 1886 р. ректор Університету св. Володимира професор М.К. Рененкампф. Причинами, що призвели до занепаду курсів, він визначив невпорядковану благодійність у навчальному закладі та спосіб життя слухачок [195, с. 104]. Однак маємо сумніви щодо об'єктивності його оцінки ситуації на курсах. «Доносив, нашіптував, інтригував, редагував наклепи в III відділення», – саме так охарактеризував М.К. Рененкампфа в щоденнику професор О.Ф. Кістяківський [412, с. 399]. Швидше за все, ректор Університету св. Володимира висловив власну, досить суб'єктивну позицію. Як засвідчують факти, отримана МНО інформація не містила жодних серйозних підстав для будь-яких нарікань на навчально-виховну діяльність ВЖК, а тим більше приводів для їх закриття.

Проте необ'єктивне ставлення до вищої жіночої школи дедалі зростало. У березні 1886 р. міністр внутрішніх справ повідомив І.Д. Делянова про необхідність посилити нагляд за слухачками. Позиція Д.А. Толстого ґрунтувалася на судженні директора департаменту поліції, який уважав необхідним реформувати умови

життя курсисток, оскільки 12 % слухачок столичних ВЖК за останні п'ять років привернули увагу департаменту [562, арк. 23, 26]. Дієвим заходом для цього бачили внесення до правил прийому вимоги, за якою стати курсистками могли тільки особи, які мешкали з батьками чи близькими родичами, решта – з дозволу попечителя округу після збору детальних відомостей про кожну. Як розуміємо, жодним чином не йшлося про припинення діяльності ВЖК. Але кулуарна боротьба навколо курсів тривала.

Наступним кроком стала особлива нарада за головування товариша міністра народної освіти М.С. Волконського, на якій вирішили, поки не розроблено статут, програму та правила проєктованого владою вищого жіночого закладу, припинити скупчення у великих містах жіночої молоді та вжити таких заходів: по-перше, скасувати прийом на ВЖК з ліквідацією молодшого відділення на них; по-друге, заборонити слухачкам залишатися на другий рік [209, с. 215]. Такі заходи схвалив Олександр III, який 12 травня 1886 р. поставив резолюцію: «Повністю поділяю думку наради. Необхідно надати цим курсам міцні і правильні засади та організацію» [715, с. 711]. На наш погляд, саме потужне лобі консерваторів у верховній владі разом із неприхильністю високопосадовців правоохоронного відомства забезпечили прийняття такого рішення в умовах поступливості міністра народної освіти. Опосередковано правильність нашого міркування доводить твердження попечителя Київського навчального округу В. Вельямінова-Зернова, що «ВЖК були закриті за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ» [484, арк. 3].

Наведені факти дають змогу зробити висновок про суб'єктивізм вищої влади при прийнятті рішення щодо подальшої долі ВЖК. Як розуміємо, міністр народної освіти І.Д. Деянов був слухняним виконавцем волі високопоставлених супротивників вищої жіночої освіти, тому надавав перевагу не висновкам фахівців власного відомства, а рапортам представників адміністративно-поліцейського апарату та близьким до них особам. Такими діями міністр засвідчив не

конструктивний підхід до вирішення питання, а позицію догоджання «всесильній придворній камарильї».

Розібратися у причинах припинення прийому допомагає офіційний дискурс, де освітнє відомство констатувало, що, «незважаючи на вжиті заходи для нагляду за курсами через *послаблення усвідомлення* (курсив наш. – О.Д.) необхідності суворої шкільної дисципліни, у колі курсисток виявлялися навіть випадки політичної неблагонадійності та морального падіння» [209, с. 213]. Міністерська риторика пояснювала такий небажаний напрям вищих жіночих закладів «панівними прагненнями молодих людей до свободи, виходу з-під влади батьків, які заради хибного розуміння власного розвитку сотнями поривалися у великі міста на ВЖК». Отже, головною причиною закриття ВЖК можна визначити морально-етичні стереотипи, що домінували серед консерваторів від самого початку, емоційність яких переважила раціональні доводи компетентних освітніх посадовців та набутий досвід. Ретроградний дискурс, на якому базувалася позиція органів політичного нагляду з проблеми, возвели в ранг державної політики у сфері вищої жіночої школи і його настановами послуговувалися при прийнятті урядових рішень.

На уповільнення розвитку вищої освіти «слабкої статі» в Російській імперії вплинули також додаткові чинники. ВЖК, що були започатковані з метою перевірити на практиці доцільність вищої жіночої школи та з'ясувати її організаційні форми, від самого початку не мали одностайної підтримки серед урядовців. Звільнення з посади міністра народної освіти Д.А. Толстого, який був досить впливовою фігурою в уряді і власним авторитетом сприяв проходженню проектів та заходів свого відомства, на нашу думку, фатальним чином вплинуло на долю вищої жіночої освіти в Російській імперії. Новий міністр І.Д. Делянов, який лавірував на всі сторони, постійно дотримуючись напрямку, що мав перевагу, став тільки слухняним виконавцем задумів керманців нового державного курсу.

Досить влучно із цього приводу висловився професор В.І. Гер'є: «Курси стали жертвою хитрої політики та недбалості до просвітництва» [72, с. 264].

Зацікавлена громадськість все-таки сподівалася на відновлення діяльності ВЖК, тому неодноразово зверталася з клопотаннями про це з різних міст. Попечитель Московського навчального округу вважав ВЖК однозначно корисними і висловився за продовження їх функціонування. Навесні 1887 р. педагогічна рада Санкт-Петербурзьких ВЖК та комітет Товариства для надання коштів звернулися до міністерства з проханням розпочати прийом слухачок із серпня поточного року та відмінити заборону залишатися на другий рік курсисткам, які не склали іспит через поважні причини [562, арк. 92, 120, 122]. Однак МНО категорично відмовило їм у клопотанні.

Незважаючи на труднощі, столична громадськість, що створила та дієво підтримувала ВЖК, доклала зусиль для продовження функціонування навчального закладу. У січні 1889 р. Олександрю III від імені Товариства для надання коштів ВЖК подано прохання про дозвіл прийому слухачок хоча б як тимчасового заходу. Як пояснила у зверненні голова товариства О.О. Лихачова, у разі закриття закладу довелося б розпродати навчальне приладдя та обладнання курсів вартістю 300 000 крб, придбане завдяки спільним багаторічним зусиллям небайдужих. Імператор розглянув клопотання, наслідком чого стало височайше повеління від 23 лютого 1889 р., що містило основні засади відновлення прийому на Санкт-Петербурзькі ВЖК. У червні 1889 р. справу розглянув Комітет міністрів, що не бачив перешкод для тимчасового поновлення із серпня 1889 р. прийому слухачок на Санкт-Петербурзькі ВЖК [724, с. 690]. Водночас, репрезентуючи подання, І.Д. Делянов відверто підкреслив, що організація жіночих медичних курсів була б набагато доцільнішою та кориснішою. Фактично керівник Міністерства народної освіти схилився до позиції утилітаризму, якої дотримувалася більшість бюрократичного істеблішменту, і демонстрував, що

відомство не мало важливої потреби в Санкт-Петербурзьких ВЖК як навчальному закладі.

Постає логічне питання, чому влада пішла на такий крок, коли, здавалося б, остаточно перемогли супротивники вищої жіночої освіти. Зрозуміти ситуацію допомагає віднайдена автором у фондах РДІА чернетка «Міркування для подання МНО щодо ВЖК» із правками та доповненнями М.М. Островського. Провідною ідеєю стала відмова від позиції довготривалої бездіяльності міністерства щодо вищої жіночої школи і перехід до активних дій з метою забезпечення закладу програмою, статутом та урядовою інспекцією. Також у офіційному дискурсі висловили сумнів про те, що наявність курсисток, «заражених антиурядовим духом та аморальних», є «результатом тільки ВЖК». Правильним виходом із ситуації досвідчені освітні бюрократи вважали негайне розроблення установчих документів для вищої жіночої школи [624, арк. 1-9]. Отже, насправді не всі представники вищого чиновництва дотримувалися думки щодо шкідливості вищої жіночої освіти.

Інформація про поновлення прийому на столичні ВЖК додала сподівань на аналогічне вирішення питання і в інших містах. Дієво взявся до справи в Москві професор В.І. Гер'є, який навесні 1889 р. звернувся з клопотанням про відновлення роботи закладу. Натомість міністр народної освіти вказав на неможливість цього заходу до законодавчого затвердження напрацювань комісії з жіночої освіти [725, арк. 1, 7]. Аналогічну відповідь отримав і завідувач Київських ВЖК професор В.С. Іконников на звернення про поновлення прийому [726, арк. 1, 3]. У 1893 р. не вдало завершилася чергова спроба професора В.І. Гер'є відновити ВЖК у Москві [727, арк. 11]. Безрезультатно завершилися також клопотання з Одеси та Казані восени 1895 р. про організацію ВЖК у цих містах, оскільки, за визначенням Делянова, попередні «мали плачевні результати» [481, арк. 34, 35 зв, 37]. Наведені факти повністю спростовують тезу

П.А. Зайончковського про те, що в інших містах прийом на ВЖК поновлено тільки в 1890 р. [723, с. 343].

Натомість МНО не могло не зважати на загальні світові тенденції у сфері освіти «слабкої статі». Для вивчення досвіду організації вищої жіночої освіти за кордоном улітку 1895 р. освітнє відомство відрядило до Англії академіка І. Тарханова. Після повернення у доповідній І.Д. Делянову він відверто наголосив на значному прогресі вищої освіти жінок за останні двадцять років, позаяк в Англії не існувало жодного фаху, недоступного для них, разом із тим була можливість відвідувати університети [728, арк. 3]. Подана інформація різко контрастувала з тими реаліями здобуття освіти, що мали жінки у Російській імперії.

Оцінюючи діяльність І.Д. Делянова як керівника МНО, погоджуємося із сучасником, професором В.І. Вернадським, який відзначив, що в умовах швидкого зростання чисельності населення, його прагнення до знання, світової конкуренції, де врешті-решт перемагає тільки розумова сила, Делянов ужив заходів до призупинення та руйнації вищої жіночої освіти [729, с. 188].

Таким чином, у справі вищої жіночої освіти уряд Російської імперії лише під тиском обставин був змушений реагувати на виклики часу. Першою реакцією влади став недопуск «слабкої статі» до університетів та скерування ініціатив громадськості від створення «жіночого університету» в русло перевірених практикою організаційних форм – публічних лекцій.

Загальною стратегією МНО за керівництва Д.А. Толстого було намагання з розумінням підходити до запитів жіночої молоді щодо вищої освіти та підтримка ініціатив громадськості зі створення ВЖК в університетських містах. У ситуації гострого сприйняття цієї проблеми в тогочасному соціумі освітнє відомство обачно обрало роль стороннього спостерігача, а відповідними тактичними кроками стали: приватний характер вищих жіночих навчальних закладів, випробувальний період їх діяльності, перевірка досвідом організаційних засад,

відсторонення держави від фінансової підтримки таких установ, за винятком невеликої субсидії Санкт-Петербурзьким курсам за особистим розпорядженням міністра. Прагматизм обраного МНО курсу усував закиди ретроградів у марнуванні державних коштів на «розкіш» – вищу жіночу школу – та давав можливість перевірити практикою її необхідність для суспільства. Міністерство дієво контролювало роботу ВЖК і вживало заходів до уніфікації їх діяльності, підвищення вимог до абітурієнток.

Офіційний дискурс органів політичного контролю щодо ВЖК базувався на аргументації «охоронних засад» ретроградів та патерналістській ідеології його керівництва, а тому все, що виходило за рамки станової доцільності підготовки хороших дружин і корисних матерів родин, сприймалося як нігілізм та загроза моральним основам суспільства. Упереджене ставлення компетентних відомств проявлялося в такому: негативне емоційне забарвлення офіційної риторики; гіперболізація питання про причетність курсисток до «політики»; наклепницькі доповідні імператору щодо змісту роботи Санкт-Петербурзьких ВЖК; заперечливе ставлення до освітніх ініціатив у сфері вищої жіночої школи, – що в підсумку гальмувало її розвиток.

Можна стверджувати, що ситуація в уряді характеризувалася боротьбою двох основних тенденцій щодо вищої жіночої освіти – прогресивної та консервативної. Реальним утіленням першої стало міністерство Д.А. Толстого. Супротивників репрезентувало керівництво органів політичного нагляду. Співвідношення та розстановка сил між двома міністерствами – народної освіти та внутрішніх справ – на фоні загальної політизації життя в державі в пореформений період безпосередньо визначали результат запровадження проектів у системі вищої жіночої освіти.

Впливовість постаті Д.А. Толстого як керівника освітнього відомства та його співчуття інноваційним прагненням жіноцтва забезпечили легітимацію урядом вищої жіночої освіти. Щоправда, зміна державного курсу після трагічних подій

березня 1881 р. та прихід до керівництва МНО слухняного прислужника І.Д. Делянова негативно позначилися на подальшому розвитку вищої жіночої школи. Посилення консервативно-охоронних начал у внутрішній політиці спровокувало ревізію попереднього курсу, що в умовах всесильності правоохоронного відомства та впливової позиції ретроградів при прийнятті управлінських рішень спричинило гальмівні процеси в становленні вищої жіночої освіти в країні. В умовах відсутності в Російській імперії розвинутого громадянського суспільства прихильникам справи вдалося відстояти продовження функціонування тільки Санкт-Петербурзьких ВЖК на запропонованих урядом умовах.

3.2. Діяльність урядових комісій 1870–1880-х рр. із питань жіночої освіти

14 грудня 1867 р. у Цюріхському університеті успішно захистила дисертаційне дослідження на здобуття ступеня доктора медичних наук піддана Російської імперії Н.П. Сулова. Поширення цієї інформації в пресі викликало стрімке зростання чисельності представниць «слабкої статі», які бажали навчатися в цьому закладі. Уже в 1872 р. там навчалася 96 жінок з імперії: 69 – на медичному, 26 – на філософському, одна – на природничому факультеті [730]. Це стурбувало представників вищої влади в країні. У 1873 р. створено спеціальну комісію у складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, головного начальника III відділення в.й.і.в. та товариша керівника IV відділення в.й.і.в. канцелярії, якій доручили розробити пропозиції щодо припинення масового від'їзду жінок, підданих Російської імперії, на навчання до Цюріхського університету та Політехнічного інституту.

Комісія проаналізувала наявні можливості задоволення потреби у вищій жіночій освіті в державі. Як з'ясували, уряд приділяв певну увагу запитам жіноцтва. При окремих жіночих навчальних закладах, підвідомчих IV відділенню

в.й.і.в. канцелярії, діяли педагогічні курси, програма яких перевищувала рівень дівочої середньої освіти. Крім того, МНО дозволило реформування публічних спільних лекцій на жіночі (Володимирські) курси в Санкт-Петербурзі та функціонування публічних жіночих курсів В.І. Гер'є в Москві. З 1872 р. при Медико-хірургічній академії в столиці діяв спеціальний курс для підготовки вчених акушерок. Доповідь із висновками урядової комісії 19 травня 1873 р. подали імператору.

У висновках поважна комісія переконувала, що наплив підданих імперії до Цюріхського університету пов'язаний із так званим «жіночим питанням», яке порушила радикальна публіцистика та підтримувала частина суспільства. Крім вимог ґрунтовної освіти для «слабкої статі» та розширення сфери діяльності, інші перспективи емансипації, як зрівняння прав чоловіків і жінок, участь останніх у політиці, право «вільного кохання», сановні бюрократи вважали загрозовими для сімейних засад та духовності в державі. Вимогу зрівняти в правах жінок із чоловіками вищі урядовці в доповіді імператору оцінили як майже революційну. Лякали Олександра II і тим, що частина молоді вже виховувалася під впливом цих хибних ідей [731, арк. 3]. Аналіз риторики доповіді самодержццю показав, що визначальною при її підготовці стала думка впливового на той час графа П.А. Шувалова – головного начальника III відділення в.й.і.в. канцелярії. Керівництво таємної поліції негативно оцінювало тогочасну «передову жінку», яку ідентифікувало як нігілістку.

Найбільшу стурбованість комісії викликала як масовість жіночого руху (улітку 1873 р. у Цюріху зафіксовано 103 піддані імперії), так і його поширеність серед усіх соціальних станів та регіонів держави. З'ясовано, що серед студенток у Швейцарії переважали представниці українських губерній – 41,7 %. У доповіді констатували, що «державою навряд чи може вважати власну місію в аспекті вищої та професійної освіти «слабкої статі» виконаною». З огляду на це комісія вважала

вкрай важливим створення в державі вищого жіночого закладу із чітко визначеним та завершеним курсом історико-філологічного напрямку [731, арк. 3-4].

Оголосивши про такий конструктивний крок, повноважна комісія разом із тим рішуче заявила покласти край жіночій еміграції. Наслідком стала публікація на шпальтах преси урядового розпорядження про обов'язковість повернення закордонних студенток до 1 січня 1874 р., а якщо ні, то погрожували не допускати до занять, дозвіл на які залежав від влади [732].

Черговим кроком у вирішенні проблеми стало височайше повеління від 28 вересня 1873 р. про створення нової комісії для складання проекту статуту вищих жіночих закладів, що передбачали організувати в Санкт-Петербурзі та Москві. До цієї комісії, що являла собою особливу тимчасову установу без відомчої належності, увійшли: голова навчального комітету IV відділення в.й.і.в. канцелярії, начальник та інспектори класів Санкт-Петербурзьких жіночих гімназій, голова Ученого комітету МНО, директор 3-ї столичної гімназії та окружний інспектор [731, арк. 63]. Тривале міжвідомче суперництво за вплив уповільнювало її роботу: тільки 15 грудня 1873 р. призначено головуючого – статс-секретаря І.Д. Делянова.

Метою роботи чергової комісії було розроблення навчальних планів і загальних засад проєктованих закладів, а саме визначення обсягу викладання, контингенту слухачок, правил прийому та кошторисних витрат на організацію. Обговорюючи ці питання, спиралися і на закордонний досвід. Члени комісії від IV відділення відразу заявили про те, що «нове жіноче училище має задовольняти законне прагнення жінок до вищої освіти і тим відволікти їх від закордонних університетів» [731, арк. 64]. Отже, представники відомства засвідчили власну конструктивну позицію.

Головуючий запропонував обговорити діючу на той час у державі систему жіночих навчальних закладів, мотивуючи необхідністю достатньої підготовки до вищої школи. Саме тут виявилися перші розбіжності в роботі комісії.

Представники від IV відділення в.й.і.в. канцелярії, у підпорядкуванні якого було найбільше жіночих закладів, категорично заперечили тезу, що «надання гімназійної освіти дівчатам із нижчих верств призводить до виходу випускниць зі свого середовища». Принципова позиція прогресистів серед членів комісії базувалася на ідеях статевої і соціальної рівності та визначальній ролі особистості у власній соціальній реалізації. Від імені IV відділення вони заявили, що «набутим у гімназіях любові до навчання, пристойності, скромності варто лише радіти» [731, арк. 65-66]. Однак більшість членів комісії не поділяла цих міркувань.

Завданням наступних засідань представницької комісії було складання переліку навчальних предметів вищого жіночого училища відповідно до запланованих у закладі відділень: російської мови та словесності; історії; французької мови; німецької мови; математики, фізики та географії; латини та математики. Певну консолідацію комісія виявила при визначенні освітнього рівня проєктованого закладу, адже більшість її членів підтримала університетський рівень навчальних програм. Умовами вступу ухвалили обов'язкову наявність свідоцтва домашньої вчительки та перевірені іспити з основних предметів; допускалися дівчата незалежно від станового, сімейного стану та конфесійної належності, але за обов'язкової згоди батьків чи опікунів. Оплата за навчання планувалася на рівні 60 крб на рік, а 10 % слухачок могли бути від неї звільнені. Для іногородніх передбачили облаштування учнівських квартир. Загальний річний кошторис утримання проєктованого вищого жіночого училища визначили в розмірі 71 200 крб, організувати його планували в Санкт-Петербурзі терміном на шість років для узагальнення досвіду [731, арк. 80-83].

Не оминула комісія питання про правове становище випускниць, яке набуло актуальності протягом наступних кількох десятків років. Як свідчить аналіз матеріалів її роботи, випускниці отримували право викладати у всіх класах жіночих гімназій та інститутів предмети спеціальності. Крім того, оскільки в програму екзамену на кваліфікацію вчителя середніх навчальних закладів входила

й латина, комісія не вважала доцільним понижувати цю вимогу для жінок, що бажали здобути таке свідоцтво [731, арк. 75, 85].

Робота спеціальної комісії з питань жіночої освіти викликала живий інтерес та сподівання серед освічених верств. Зацікавлена преса ознайомлювала публіку із суттю проекту вищого жіночого училища, розробленого комісією [733, с. 1121]. Повідомили громадськість і про готовий зразок подібного закладу, представлений Казанським університетом [734].

У лютому 1875 р. І.Д. Делянов повідомив імператора про закінчення роботи комісії та подав на розгляд її доповідь. У висновках комісія визнала важливою організацію вищих жіночих навчальних закладів із визначеним та завершеним курсом спочатку в Санкт-Петербурзі та Москві, потім в інших університетських містах. Однак пропозиції цієї комісії через розбіжності між МНО та IV відділенням в.й.і.в. канцелярії стосовно самого проекту положення не були представлені на затвердження в законодавчому порядку [715, с. 704].

Керівник IV відділення в.й.і.в. канцелярії принц Ольденбурзький, зауважив, що не педагогічні цілі вабили більшість молодих жінок у закордонні університети, а тому проєктоване комісією училище навряд чи їх зацікавить [731, арк. 103]. Він визначив більш раціональним започаткування професорських курсів з усіх напрямів університетських наук без педагогічних цілей у містах із кваліфікованим викладацьким персоналом. Заходи для реалізації його пропозицій не потребуватимуть значних коштів, оскільки заняття можуть проходити в університетах чи інших навчальних закладах у вільний час. Саме так швидко і повною мірою можна задовольнити потреби як жіночої молоді, так і суспільства в цілому [731, арк. 120-121]. Отже, вагаючись між прикладним (педагогічним) і «загальнонауковим» (тип вищої освіти, яку надавали університети) напрямами вищої освіти для «слабкої статі», прогресивна громадсько-педагогічна думка все-таки схилилася до другого.

Оцінюючи роботу двох урядових комісії 70-х років XIX ст., дискутуємо із В.О. Веремко, яка вважає, що результати роботи спеціальних комісій із жіночої освіти не давали підстав для оптимізму [175, с. 70]. Їх діяльність сприяла не тільки формуванню думки урядовців, провідних педагогів-практиків та громадських діячів із проблеми вищої освіти «слабкої статі», а й пошуку оптимальних організаційних форм для соціуму та держави.

Приводом для організації чергової комісії з жіночої освіти стала записка баронеси Е.Ф. Раден, подана в 1884 р. імператриці Марії Федорівні [475, с. 21]. У ній баронеса обґрунтовувала необхідність докорінних змін у справі освіти «слабкої статі». Урядові заходи попереднього царювання щодо жіночої середньої та вищої освіти, на її погляд, спричинили захоплення молоді «фіктивною» освітою, а прагнення до вищої освіти набуло ознак хворобливого захоплення. Наслідком стало заниження викладачами навчальних вимог. Згубним впливом такої напівосвіти стала поява «хворобливого явища – «студенток», наплив яких до столиць містив у собі моральну шкоду» [195, с. 3-4].

Незважаючи на поверховість, суб'єктивність висвітлення явищ та узагальнення окремих фактів, записка Е.Ф. Раден справила суттєвий вплив на урядовців. 2 березня 1884 р. статс-секретар Грот надіслав її міністру народної освіти. 27 грудня того ж року І.Д. Деянов у доповіді Олександрю III попросив санкції на створення особливої комісії для пошуку засад кращої постановки жіночої освіти в державі [475, с. 2]. Уважний компаративний аналіз текстів записки та всепідданійшої доповіді дає підстави для висновку про запозичення ідей, аргументації, надмірної емоційності та навіть мовних конструкцій дискурсом освітнього відомства.

На наш погляд, причина створення чергової комісії з жіночої освіти полягала в бажанні консерваторів переглянути напрям її розвитку, адже демократизм та загальнодоступність школи їх непокоїли. Водночас це була слухна нагода вивчити накопичений на той час досвід середньої та вищої школи та, врахувавши

його, віднайти оптимальний варіант подальшого розвитку системи жіночої освіти в державі.

Членами чергової комісії з жіночої освіти стали: від відомства закладів імператриці Марії – начальник Санкт-Петербурзьких жіночих гімназій Осінін, від духовного відомства – директор канцелярії обер-прокурора Св. Синоду Ненарокомов, від МНО – голова Вченого комітету О.І. Георгієвський та директор департаменту міністерства М.М. Анічков. Головою комісії був призначений товариш міністра народної освіти князь М.С. Волконський. Йому надали право запрошувати до участі в її роботі також інших компетентних у справі осіб.

Розпочавши засідання комісії, головуючий М.С. Волконський відразу наголосив на складності завдань та пояснив пропоновані до обговорення положення. Такими, що безпосередньо стосувалися слухачок ВЖК, стала нагальна організація гуртожитків для них та пошук ефективного способу нагляду за курсистками у вільний час. Натомість найголовнішими завданнями роботи спеціальної комісії в аспекті вищої освіти «чарівної статі» було визначити доцільність та корисність ВЖК, нові більш раціональні засади їх організації та можливість реформування відповідно до плану, розробленого попередньою комісією під головуванням І.Д. Делянова [195, с. 12-13]. Таким чином, впливові представники освітнього відомства, позицію яких репрезентував головуючий, мали наміри скерувати подальший розвиток вищої жіночої освіти в імперії в практичний бік, тобто від «загальнонаукового» характеру повернутися до педагогічного.

Обговорення окреслених питань виявило розбіжність поглядів у комісії. О.І. Георгієвський визнав, що лише завдяки впливовим прихильникам цієї ідеї уряд санкціонував їх діяльність та надав державну субсидію столичним курсам. Отже, наш висновок про лобіювання справи вищої жіночої школи Д.А. Толстим опосередковано підтверджується й сучасниками. Проте О.І. Георгієвський оцінив цей крок влади як «вимушену поступку суспільству та духу часу, згубну

випадковість». На противагу йому, директор столичних жіночих гімназій І.Т. Осінін однією із грубих помилок, допущених при організації ВЖК, визначив неувагу до їх педагогічних завдань. Проблема появи невдоволених осіб, на його думку, полягала в позбавленні випускниць можливості застосовувати здобуті знання на практиці, адже більшість навчальних закладів та батьків не бажали їх наймати вчительками [195, с. 101-102].

Гостра боротьба між прогресистами та консерваторами навколо подальшого вектора розвитку жіночої освіти відбилася й на роботі комісії. У березні 1886 р. під час одного із засідань спробували повернутися до елітарності у вищій освіті «слабкої статі», що засвідчив проект жіночого університету С.М. Фішер як філії Московського університету, оплату в якому проектували 250 крб на рік [195, с. 147]. Підтримка цих планів О.І. Георгієвським та його посилення на попереднє обговорення умов реалізації закладу з М.Н. Катковим доводили бажання течії ретроградів обмежити доступність вищої жіночої школи винятково привілейованими прошарками. Натомість обговорення пропонованого ним проекту «жіночого університету» засвідчило відсутність одностайної його підтримки. Частина членів комісії (І.Т. Осінін та М.М. Анічков) взагалі вважала постановку питання про жіночий університет за наявності тільки однієї класичної гімназії в державі (С.М. Фішер у Москві) недоцільною.

Загалом же створена з височайшого дозволу комісія за головування товариша міністра М.С. Волконського піддала гострій критиці організацію у ВЖК нагляду за слухачками та спосіб життя значної частини з них. Недостатньо задовільний стан навчальних закладів пояснювали такими причинами: недосконала організація навчально-виховного процесу та керівництва; відсутність визначених практичних цілей; недостатня підготовка більшості слухачок до серйозних занять; скрутне матеріальне становище великої кількості учениць, зокрема іногородніх, та несприятливі умови їх проживання; відсутність контролю за життям і навчальною діяльністю курсисток [209, с. 214]. Комісія дійшла висновку про необхідність

розробки окремого положення про ВЖК, складання навчального плану та приблизного кошторису. Це дає підстави стверджувати, що влада переосмислила свою роль і відмовлялася від позиції стороннього спостерігача, бажаючи активно впливати на вищу освіту жіночої молоді та контролювати її.

Наступні засідання комісії з питань жіночої освіти під головуванням М.С. Волконського, присвячені обговоренню організації ВЖК, відбулися тільки у квітні 1887 р. На них запросили професора А.М. Бекетова як завідувача Санкт-Петербурзьких ВЖК та його попередника на посаді професора К.М. Бестужева-Рюміна. Обидва зазначили, що від початку діяльності ВЖК скерували всі зусилля, щоб надати навчальному закладу університетського характеру. Мету курсів убачали в тому, щоб через вищу освіту підготувати жінку до розумного виконання своїх обов'язків у сім'ї, школі та суспільстві. При цьому професори вважали це можливим за тогочасного стану середньої жіночої школи, оскільки підготовка випускниць виявилася достатньою для подальшої їх освіти. Разом із тим К.М. Бестужев-Рюмін нагадав, що у вересні 1882 р. подав доповідну щодо доцільності поступового підвищення рівня середньої жіночої освіти. Він зауважив, що «керівництво закладу робило все можливе, але *все* може зробити тільки сім'я та суспільство, у яких проживає молодь» [195, с. 317, 322-324].

При обговоренні проблеми заслухали також доповідну Хруцова щодо Київських та Санкт-Петербурзьких ВЖК, складену на підставі його особистих спостережень та зібраних даних. Він підтвердив інформацію про старанність навчання та зразкову поведінку курсисток. Його рекомендації щодо розроблення нових засад для ВЖК включали чітку постановку навчального процесу та іспитів, а також строгий нагляд за домашнім життям слухачок [195, с. 324].

Головуючий комісії М.С. Волконський запропонував обговорити цілі організації вищого жіночого навчального закладу з новим укладом діяльності та права слухачок. Прихильник консерватизму в освіті О.І. Георгієвський пов'язував продовження функціонування ВЖК тільки з практичними потребами –

підготовкою кваліфікованих учительок нових іноземних мов, російської мови та історії. Для цього він розробив пропозиції про створення педагогічних класів у жіночих інститутах; у разі їх незатвердження пропонував підпорядкувати цим цілям ВЖК [195, с. 326].

Оригінальну думку висловив член комісії Арнгейм про доцільність вимагати атестат зрілості від абітурієнток для забезпечення гідного рівня ВЖК. Він вважав, що це дало б право успішним слухачкам викладати у всіх класах середньої жіночої школи [195, с. 328]. Раціональність такої вимоги визнав у доповідній і завідувач столичних курсів А.М. Бекетов. Такий крок означав поступ на шляху до зрівняння жіночої та чоловічої вищої школи і вирішення питання про правоздатність випускниць, про що тривалий час клопотало керівництво ВЖК.

Однак директор департаменту МНО М.М. Анічков не підтримав курсу на зрівняння вищої чоловічої та жіночої освіти, допускаючи це можливим лише в педагогічній та медичній професіях. У той же час він поділяв позицію, що вищий жіночий навчальний заклад не може мати інших завдань, окрім підготовки викладачок російської і нових іноземних мов, історії, географії та математики в усіх класах жіночої середньої школи. Пропозиції М.М. Анічкова щодо перетворення ВЖК у навчальний заклад із двома відділеннями – мовно-історичним та фізико-математичним для підготовки викладачок усіх класів – були схвалені комісією. При цьому О.І. Георгієвський висловився проти утримання проектного закладу за державний кошт, вважаючи, що гроші зі скарбниці мають витратитися тільки на необхідні заходи [195, с. 329].

Травневі засідання комісії в 1887 р. були присвячені обговоренню навчального плану пропонованого закладу, за яким передбачалося збереження назви «Вищі жіночі курси». На засіданні 13 травня М.С. Волконський пояснив основні напрями реформування вищої жіночої школи. Головною метою змін стало надання курсам прикладної мети – підготовка викладачок російської мови та літератури, всесвітньої та російської історії і математики для середніх жіночих

навчальних закладів. Відповідно, пропонували започаткувати два відділення: історико-філологічне з двома розрядами слов'яно-російської філології та історії і математичне. Організація відділення природничих наук на курсах не планувалася. Успішним випускницям передбачали видавати дипломи викладачок відповідних предметів у всіх класах середніх жіночих навчальних закладів [195, с. 337].

На чергових засіданнях комісії обговорили також проект організації ВЖК для підготовки викладачок нових іноземних мов у всіх класах жіночої школи, запропонований О.І. Георгієвським. Головуючий наголосив на незручності їх організації як третього відділення курсів. Він уважав доцільним створити окремий заклад з огляду на різницю в умовах прийому, зокрема відсутність вимоги атестата зрілості. Розробку навчального плану ВЖК нових іноземних мов довірили автору проекту О.І. Георгієвському, який висловився за облаштування при курсах інтернату для поліпшення можливостей мовної практики слухачок [195, с. 341]. Після цього в роботі спеціальної комісії за головування М.С. Волконського настала тривала перерва до кінця лютого 1888 р., що було пов'язано з упорядкуванням та друкуванням десяти розроблених комісією проектів і журналів її засідань.

Отже, робота комісії з питання реформування системи жіночої освіти в імперії виявила принципові розбіжності серед членів комісії та запрошених на засідання щодо змісту та характеру вищої жіночої освіти. Організатори Санкт-Петербурзьких ВЖК професори А.М. Бекетов та К.М. Бестужев-Рюмін відстоювали університетський характер проектованого вищого навчального закладу для жінок без надання йому спеціально-прикладного характеру. Вони вважали головною метою курсів шляхом здобуття загальної вищої освіти підготувати жінку до розумного виконання своїх громадських обов'язків. Практичне застосування знань у педагогічній сфері засновники ВЖК оцінювали як другорядне. Проте окремі члени комісії (О.І. Георгієвський та М.М. Анічков) убачали мету вищої жіночої освіти саме в підготовці досвідчених учительок,

наполягаючи на необхідності надати вищому закладу характеру педагогічного інституту. Їх позиція виявилася більш переконливою і була покладена в основу роботи спеціальної комісії.

На останніх засіданнях комісії в березні 1888 р. обговорювався проект ВЖК нових іноземних мов як окремого вищого навчального закладу закритого типу. Але прихильників такого напрямку розвитку шкільництва було небагато. Сумніви з приводу доцільності повернення до закритої жіночої вищої школи озвучив на засіданні комісії директор департаменту МНО М.М. Анічков, вважаючи, що багато батьків не підтримає проживання дорослих доньок в інтернаті окремо від родини. Він наголосив також, що перешкодою може стати і висока вартість оплати (400 крб на рік) за пансіонерку [195, с. 345]. Комісія взяла до уваги зауваження, а також у цілому ухвалила навчальний план і проект. Натомість сумніви щодо впровадження результатів роботи комісії в практику виявилися вже під час обговорення. Директор департаменту М.М. Анічков відзначив нездійсненність проекту ВЖК із підготовки вчительок основних предметів для середньої жіночої школи. Проблемою була відсутність у реальному житті жертвователів, які б надали значні кошти (за ст. 3 Положення відсотки із цих капіталів мали покривати третину витрат на утримання курсів) на досить ризиковану освітню установу з непевним контингентом, оскільки дівчата не мали атестата зрілості [195, с. 344].

Комісія під головування М.С. Волконського, яка в 1886 р. приступила до розробки проектів нових положень, програм і штатів для ВЖК, у 1888 р. завершила роботу. Підсумком її діяльності стала розробка двох проектів: ВЖК і ВЖК іноземних мов. ВЖК проектувалися в складі двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного з університетськими програмами викладання. Їх метою визначено підготовку вчительок для всіх класів жіночої середньої школи. Термін навчання встановлювався чотирирічний. На історико-філологічному відділенні передбачали спеціалізацію з класичної філології, де мали готувати викладачок із давніх мов. Слухачками могли стати тільки особи, що

витримали іспити на атестат зрілості при чоловічих гімназіях. Планували до відкриття подібні заклади в Санкт-Петербурзі та Москві, а потім за наявності коштів і в інших університетських містах.

Після завершення роботи комісії МНО розіслало проекти та пропозиції для відгуків обер-прокурору Св. Синоду, попечителям навчальних округів та окремим компетентним особам. Реакція високопоставлених освітніх бюрократів на пропоновані інновації виявилася неоднозначною. Один з ідеологів нового курсу обер-прокурор Св. Синоду К.П. Победоносцев гостро розкритикував напрацювання комісії. У проектах ВЖК його зауваження стосувалися вузької спеціалізації проєктованих закладів, їх винятково педагогічного характеру, а також складних умов вступу. Вимогу атестата зрілості К.П. Победоносцев розцінював як нездійсненну, оскільки розроблені комісією програми жіночої середньої школи не узгоджувалися із цими вимогами [44, № 3, с. 4].

Уважаючи, що вчителями країна забезпечена, К.П. Победоносцев рішуче заперечував необхідність створення урядом вищого навчального закладу для підготовки викладачок у всіх класах жіночої школи. Він був переконаний, що більшу ефективність має учителювання чоловіків, яких було достатньо в державі. Висновки обер-прокурора Св. Синоду виявилися вкрай категоричними: розроблені комісією проекти ВЖК непотрібні, а такі заклади – несвоєчасні [44, № 3, с. 5]. Отже, один з авторитетних в очах імператора представників вищої влади К.П. Победоносцев пріоритетним напрямом розвитку визначав тільки нижчу освіту дівчат, на фінансуванні і підтримці якої наполягав. Перспективи жіночої освіти він пов'язував із професійною підготовкою до подальшого життя.

Попечитель Санкт-Петербурзького навчального окреслив, що проєкт ВЖК суттєво ускладнив доступ жінок до вищої освіти. Підтримуючи наміри уряду очистити вищу школу від осіб з «поганою репутацією», він наголосив, що ВЖК мали цілком легальну мету організації – надання можливостей розумовою працею заробляти на прожиття. Однак був категорично проти зрівняння університету і

ВЖК, підстави для чого бачив у однакових вступних вимогах – атестата зрілості. Попечитель відзначив наявне протиріччя в проектах комісії щодо цієї вимоги, оскільки середня жіноча школа не готувала до вступу на курси [44, № 3, с. 6-7]. Фактично, керівник Санкт-Петербурзького навчального округу виступав проти підвищення вимог для бажаючих стати слухачками. Він бажав залишити жіночу вищу школу на попередніх засадах, де надавали знання та підготовку без жодних додаткових прав.

Негативно оцінив проект ВЖК попечитель Московського навчального округу, вважаючи, що реалізувати його неможливо. Він визнав мету курсів – підготовку учительок для середніх жіночих шкіл – вузькою і непрактичною. Вимогу атестата зрілості при вступі на ВЖК також вважав нездійсненною. На думку попечителя, практичне спрямування курсів буде приваблювати насамперед дівчат із бідних, часто неосвічених родин із нижчих прошарків, а тому демократизація вищої освіти посилиться. Прогноз його був невтішним: інновації призведуть тільки до погіршення складу курсисток [44, № 3, с. 7-8].

Попечитель Київського навчального округу визнав проект ВЖК у цілому раціональним. Проте виявив солідарність із рештою посадовців щодо вимоги атестата зрілості, яка за відсутності класичних гімназій тільки загальмує справу. ВЖК нових іноземних мов уважав доцільним приєднати до загальних ВЖК на засадах відділення [44, № 3, с. 8].

Несхвалення представниками влади та компетентними бюрократами проектів реформування ВЖК ще раз засвідчило відсутність одностайності думок щодо перспектив розвитку вищої жіночої школи в державі, оскільки запропонований прикладний (педагогічний) напрям у черговий раз не підтримали. На нашу погляд, це зумовлено потужним розвитком державної університетської системи в Російській імперії, модель якої і була бажаним ідеалом для жіночої вищої школи. Крім того, більшість посадовців не бачила потреби витратити кошти держави на підготовку вчительок.

Отже, як показує аналіз, напрацьовані комісією під головування М.С. Волконського проекти щодо реформування ВЖК дістали негативну оцінку навіть в освітньому відомстві. Розкритиковані документи не ввійшли до переліку проектів комісії, які в 1893 р. І.Д. Делянов подав до Державної Ради на затвердження. Міністр аргументував це відсутністю клопотань про відкриття курсів з інших міст, що не давало підстав для видання загального положення для навчальних закладів [44, № 3, с. 9].

Таким чином, питання вищої жіночої освіти з початку 70-х років XIX ст. стало предметом постійної уваги уряду Російської імперії, що виявилось у формуванні ряду комісій задля його вирішення. Діяльність спеціальних міжвідомчих комісій зосереджувалася на осмисленні державними мужами інноваційних запитів жіночої молоді. Їх робота засвідчила бажання влади знайти вихід зі складної ситуації та не втратити міжнародний авторитет імперії. Уряд гарантував суспільству створення можливостей жінкам для здобуття вищої освіти в державі.

Фактично, засідання спеціальних урядових комісій під головуванням І.Д. Делянова та М.С. Волконського, незважаючи на їх закритий характер, перетворилися на осередки колегіального обговорення майбутнього вищої жіночої школи. Питання посилення державного начала у приватній за характером вищій жіночій школі неминуче ставило на порядок денний проблему її фінансування та визначення правового становища випускниць. Натомість робота комісій засвідчила відсутність консолідованої позиції серед чиновницького істеблішменту щодо перспектив розвитку вищої жіночої освіти в державі. В урядових колах не дійшли згоди в питанні «загальнонаукова» чи спеціально-педагогічна вища жіноча школа доцільна в країні. Діяльність комісій виявила наявність досить впливової групи ретроградів серед високопосадовців, які бажали повернутися до елітарності вищої школи в Російській імперії.

Разом з тим робота спеціально створених комісій свідчить про конструктивність бажання влади віднайти оптимальний шлях розвитку вищої жіночої школи. Позитивним результатом стало і вивчення європейського досвіду вирішення питання. Висловлені під час засідань цих комісій авторитетні пропозиції, рекомендації та думки опосередковано сприяли поліпшенню навчально-виховного процесу на ВЖК. Посадовці, залучені до справи, отримали можливість з'ясувати реальний стан і безпосередньо ознайомитися з практикою діяльності вищих жіночих навчальних закладів. Значним поступом у справі стало визнання освітніми бюрократами важливості державного втручання у вирішення проблем жіночої учнівської молоді.

Розроблені в ході роботи цих комісій проекти навчальних закладів переконують, що влада мала намір не перешкодити чи зруйнувати вищу жіночу школу, як традиційно оцінювали дії чиновників, а швидше, надати їй розвитку більш оптимального вектора. Відтак, стрижень проблеми полягав у тому, що представники державної влади мали чітко визначитися з подальшим напрямом та засадами такої освіти. Проте пафос риторики дискурсу освітніх комісій щодо важливості участі держави в підготовці високоосвічених матерів-виховательок та вчительок не вплинув на непоступливу позицію Міністерства фінансів щодо відсутності коштів у скарбниці на реалізацію окреслених проектів. Більшість бюрократів не підтримувала державне фінансування вищої освіти «слабкої статі». Доля розроблених комісіями проектів, що так і не були реалізовані, доводить як до певної міри їх схоластичний характер, так і відсутність впливової більшості «у верхах» для остаточного законодавчого вирішення проблеми вищої жіночої освіти. Одностайності, як свідчить тогочасна практика, серед представників державної влади щодо оптимального шляху розвитку вищої жіночої школи не було й на кінець XIX ст.

3.3. Влада і вища жіноча школа на початку XX ст.

З 1889 р. у Російській імперії діяв єдиний вищий навчальний заклад для жіноцтва – Санкт-Петербурзькі ВЖК. Оскільки вступ до нього був суттєво обмежений установленими умовами, то численна молодь, яка прагнула здобути знання, повернулася до досвіду двадцятирічної давнини – від'їзду на навчання до європейських університетів. У такій ситуації зацікавлена громадськість не полишала спроб домогтися від влади поновлення діяльності ВЖК. Прихід до влади Миколи II вселив певні сподівання громадськості на зміну політики у сфері вищої жіночої школи. Приводом до цього стало розпорядження імператора про прийом на столичні курси понад 80 слухачок, щоб запобігти від'їзду їх у закордонні університети [735, с. 20].

Оптимістично був налаштований і професор М.О. Осокін, який восени 1895 р. звернувся з клопотанням про організацію ВЖК у Казані. Проте реакція керівництва МНО на звернення засвідчила незмінність його позиції, яку поділяли й деякі попечителі. Зокрема, попечитель Казанського навчального округу, не приховував, що створення ВЖК «відродить мрії без особливих зусиль оволодіти вищою наукою та отримати права на службу». Проте найбільше викликала замішання в МНО пропозиція керівника Одеського округу встановити спеціальний збір 1–3 крб на рік із гімназисток для акумуляції коштів на майбутній вищий жіночий навчальний заклад в Одесі. Телеграмою від 12 жовтня 1895 р. він був змушений виправдовуватися перед І.Д. Деляновим про «відсутність будь-якого проекту жіночого університету». У відповідях із міністерства чітко окреслено неможливість відкриття ВЖК [481, арк. 4, 6, 7 зв].

Міністерство внутрішніх справ наполягало на встановленні ретельного контролю за колективними уроками при Московському товаристві виховательок та вчительок. Цю думку поділяв також попечитель Московського навчального округу. Однак діючі колективні уроки задовольняли жіноче прагнення до вищої освіти, тому він державними інтересами обґрунтував доцільність організації ВЖК

у Москві [487, арк. 2, 3 зв, 5-6]. Ці міркування вплинули на позицію нового міністра народної освіти М.П. Боголепова (1898–1901), колишнього ректора та попечителя Московського навчального округу, який із розумінням поставився до проекту «земляків» про відновлення функціонування ВЖК у другій столиці.

Обговорення засад організації Московських ВЖК на засіданні Департаменту промисловості, наук і торгівлі (січень 1900 р.) у черговий раз засвідчило відсутність одностайності серед поважних посадовців щодо форм та перспектив розвитку вищої освіти «слабкої статі». У виступі одного з присутніх прозвучало відверте незадоволення «загальнонауковим» характером ВЖК, що «найменше відповідали вимогам життя» [487, арк. 64 зв]. Рекомендували надати курсам більш практичного спрямування. Отже, прикладний напрям вищої жіночої освіти мав серйозних прихильників серед бюрократичного істеблішменту.

Водночас позитивним наслідком цієї дискусії можна вважати актуалізацію питання про розширення навчальних планів фізико-математичного відділення, оскільки не викладалися такі важливі дисципліни, як ботаніка, зоологія, гістологія. Важливим стало рішення Державної Ради про відміну «особливих умов» для адміністративних розпоряджень МНО як форми контролю над ВЖК. Вищий законодавчий орган доручив міністерству внести на розгляд Положення про ВЖК. Також Державна Рада схвалила організацію з 1 липня 1900 р. ВЖК у Москві на засадах, аналогічних до Санкт-Петербурзьких. Можна констатувати остаточне ствердження ідеї вищої жіночої освіти, оскільки поважне представництво Державної Ради в рішенні засвідчило переоцінку мотивів прагнення молоді до вищої школи, де домінуючими визнали «поглиблення знань та забезпечення прожиття» [487, арк. 66], тобто зник політичний підтекст.

Однак це не означало, що освітнє відомство відмовилося від вичікувальної позиції щодо реалізації проектів поновлення ВЖК в університетських містах. Прикладом цього стала реакція міністра на клопотання групи киян про затвердження статуту Товариства для надання коштів ВЖК. Коментуючи в листі

до міністра внутрішніх справ передчасність таких заходів, М.П. Боголєпов наголосив, що МНО «обмежилося відкриттям вищого жіночого закладу в Москві». Подальші дії освітнього відомства в цьому напрямі міністр обумовив досвідом функціонування ВЖК у столицях [484, арк. 4].

Не вирізнявся бажанням додавати собі зайвого клопоту з відновленням діяльності вищого жіночого закладу в місті й попечитель Київського навчального округу В. Вельямінов-Зернов. Він уважав, що «вища освіта в реальному житті стане в нагоді невеликій частині жінок, задовольнити запити яких зможуть і столичні курси». Додалися й зауваження щодо несвоєчасності відкриття через «нестійкість настроїв студентства». Логічною стала резолюція попечителя на прохання ініціативної групи мешканців: «Клопотання про дозвіл відновлення прийому слухачок на ВЖК не підлягає задоволенню» [681, арк. 2-2 зв, 25]. Таким чином, консерватизм попечителя Київського навчального округу В. Вельямінова-Зернова в аспекті вищої жіночої освіти повністю відповідав настроям керівника освітнього відомства М.П. Боголєпова.

З метою залагодити складну ситуацію у вищій школі в 1901 р. оголошено реформу системи народної освіти. Планували переглянути статут і штати університетів. Як удалося встановити, 26 травня 1900 р. на розгляд адміністрації Санкт-Петербурзького навчального округу передали розроблений комісією М.С. Волконського проект положення про ВЖК. Після обговорення та доопрацювання групою професорів директор столичних курсів подав його на розгляд до МНО та законодавче затвердження. При цьому він висловився за перейменування закладу в «Жіночий університет», вважаючи, що назва «курси» надавала закладу характеру «тимчасовості та доступності для будь-кого без належної підготовки». Попечитель Санкт-Петербурзького навчального округу запропонував більш відповідну назву – «Вищий жіночий інститут». Керівник Московського округу завданням ВЖК визначав прилучення молоді до вищої

освіти, що мала бути «тільки науковою і спеціальною» [736, арк. 49, 67, 74-75, 77-78].

18 травня 1902 р. була створена чергова комісія з питань реформування вищих навчальних закладів при МНО. У ній брали участь керівники всіх навчальних закладів, а також представники міністерств та головних управлінь. Головував у комісії міністр народної освіти Г.Е. Зенгер. Освітнє відомство засвідчило бажання досягти компромісу з педагогічною громадськістю, наголошуючи, що «будь-які нові законодавчі пропозиції повинні враховувати погляди та настрої громадських діячів, безпосередніх виконавців закону» [737, с. 18]. Комісія розробила загальне положення про ВЖК, але в цілому її діяльність не мала практичних результатів.

Прагнучи піти назустріч суспільним ініціативам, міністерські посадовці розглянули чергове (весна 1903 р.) клопотання професорів Університету св. Володимира про затвердження положення про ВЖК та дозвіл з 1903–04 н. р. поновити діяльність закладу. Аргументи професорського клопотання були досить переконливими: «щорічний контингент випускниць середньої школи тільки в межах Київського округу до 1200 осіб, наявність достатніх фінансових ресурсів, зокрема пожертв понад 30 000 крб, та садиба з будинком у центрі міста вартістю до 70 000 крб». До засідання Вченого комітету у справі відновлення ВЖК у Києві освітнє відомство визначило власну позицію, визнавши «недостачу закладів вищої жіночої освіти в державі» [484, арк. 7-8, 17]. Фактично, у МНО погоджувалися зі своєчасністю відновлення діяльності Київських курсів.

Утім, окремі освітні бюрократи, апелюючи до досвіду Санкт-Петербурзьких ВЖК, утримання яких становило до 180 000 крб на рік, визначили недостатніми зазначені в поданні кошти для функціонування закладу. Витяг із засідання Вченого комітету МНО від 20 серпня 1903 р. засвідчив необхідність переробки установчих документів на зразок Тимчасового положення Санкт-Петербурзьких ВЖК (1889 р.) [484, арк. 18, 20-24].

Оскільки не було відмови в організації ВЖК, то ініціативна група професорів не полишала надії та вдосконалювала проект положення. Знаючи про те, що вищі урядовці надають перевагу прикладному напрямку вищої освіти, та прагнучи розширити можливості подальшої життєвої реалізації випускниць, науковці запропонували додатково відкрити комерційне та агрономічне відділення на курсах [484, арк. 41]. Вагомою виявилася допомога попечителя Київського навчального округу В. Беляєва, який доводив небажаність затримки з відкриттям ВЖК.

У відповідь на таку ініціативність «знизу» керівник освітнього відомства звернувся 23 січня 1904 р. до Міністерства внутрішніх справ за відгуком щодо можливості відкриття з 1904–05 н. р. ВЖК у Києві. Уперше, після тривалого періоду вичікувально-споглядальної позиції МНО в офіційній риторичі відверто визнало прагнення жінок до вищої школи таким, що «заслуговує з боку уряду всілякого сприяння» [484, арк. 52-57]. Проте мотивом до певного поступу, наймовірніше, стала реакція на ситуацію в країні, де на фоні суспільного пожвавлення та наростання незадоволення прагнули не допустити концентрації учнівської молоді в столицях. Вихід із ситуації відомство бачило в регулюванні доступу «слабкої статі» до такого важливого соціального ресурсу, як вища освіта, шляхом організації окремих університетських міст ВЖК за діяльного урядового контролю. Розрахунок професорів Університету св. Володимира підтвердився: в освітньому відомстві надавали пріоритет відновленню ВЖК із прикладними відділеннями. Міністр Г.Е. Зенгер відверто зазначив правоохоронному відомству, що клопотання з Києва «заслуговує уваги та задоволення» [484, арк. 57].

Справа щодо Київських курсів вирішувалася за встановленим порядком: чекали відгуку від Міністерства внутрішніх справ, яке обов'язково враховувало думку власного представника в регіоні. Можна констатувати, що саме точка зору Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора М.В. Клейгельса визначила результат професорського клопотання. Генерал-губернатор вважав

доцільним відкласти відкриття ВЖК у Києві через «неспокій студентської молоді, що тільки посилиться зі створенням нового вищого закладу» [738, арк. 19]. Міністр внутрішніх справ В.К. фон-Плеве повністю поділяв погляди Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора на справу [484, арк. 62]. Ситуація навколо курсів у Києві підтверджує стійку позицію керівників адміністративно-поліцейського апарату щодо небажаності будь-якого розширення вищої жіночої школи та необ'єктивних оцінок її слухацького контингенту.

Освітнє відомство опинилося в складній ситуації, оскільки, бажаючи певною мірою дати вихід громадським ініціативам, воно жодним чином не збиралося поділяти відповідальність за прогнозовані порушення спокою та порядку в державі. Попечителя повідомили, що за відгуком Міністерства внутрішніх справ, який ґрунтувався на висновку Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, «відкриття ВЖК у Києві визнали несвоєчасним» [681, арк. 34, 36]. У черговий раз освітні ініціативи громадськості не були реалізовані у зв'язку з негативною оцінкою внутрішньополітичної ситуації правоохоронним відомством та його представниками в регіонах. Аналіз комплексу документів виявив безпідставність твердження А.Є. Іванова, який відмови 1903, 1904, 1905 рр. на організацію ВЖК у Києві, за аналогією до 1900 р. пов'язав із негативним ставленням попечителя навчального округу [91, с. 177].

Водночас, уважно вивчивши настрої в суспільстві та народі, інтелектуали, наприклад професор В.І. Вернадський, розуміли, що «звідти піднімалася така хвиля прагнень до вищої школи, таке усвідомлення знання та просвітництва, що не могли бути зупинені ніякими зусиллями невігласів» [739, с. 167]. Наочно це виявилось під час відвідання міністром народної освіти генерал-лейтенантом В.Г. Глазовим Києва та Харкова, де депутації жінок звернулися з проханням про відкриття ВЖК. Підтримали клопотання і місцеві професорські корпорації. Новий керівник освітнього відомства дотримувався утилітарної, досить упередженої точки зору. Наголосивши, що «існуючі курси, за винятком

медичних, погано зарекомендували себе» [740, № 2, с. 56]. Також міністр визнав доцільним обговорити питання про підготовку жінок до викладацької діяльності на спеціальній комісії під головуванням товариша міністра С.М. Лук'янова [741, с. 81]. Отже, напрям подальшого розвитку вищої жіночої освіти в державі – загальний чи спеціальний – остаточно ще не було визначено. Крім того, як доводить постійна зміна міністрів народної освіти на початку ХХ ст., особиста позиція керівника відомства з питання ставала вирішальною для реалізації проектів у сфері вищої школи «слабкої статі».

У 1905 р. розпочала роботу чергова комісія з питання про засади організації ВЖК у Києві, Казані й Харкові та вищого жіночого медичного закладу в Москві. Комісія на чолі з товаришем міністра народної освіти Лук'яновим висловила кілька загальних міркувань принципового характеру щодо вищої жіночої освіти в Російській імперії. Вкотре підтвердили, що вузькоспеціалізований (педагогічний) напрям у справі вищої освіти жінок, не задовольняв нагальні суспільні потреби. Члени комісії визнали, що сфера професійної діяльності для жінок мала бути суттєво розширена. Молоді потрібно надати можливість здобути повну вищу спеціальну освіту, зокрема медичну, агрономічну, фармацевтичну тощо. При цьому перспективи вищої освіти жіноцтва не повинні обмежуватися тільки практичним спрямуванням. Щоб при бажанні жінки могли отримати «загальнонаукову» підготовку, без вузької професіоналізації [41, с. 9]. До речі, громадськість у зверненнях наполягала на відкритті саме ВЖК. Після тривалих дебатів більшість членів комісії висловилося за доцільність піти назустріч прагненням соціуму і підтримала рішення відкрити ВЖК. Отже, МНО під тиском громадської активності в 1905 р. при розробці подальших перспектив розвитку вищої школи намагалося максимально врахувати як виклики часу, що формували запит на спеціальні знання із чіткою професіоналізацією, так і громадські настрої і традиції, зокрема усталений та перевірений часом досвід загальнонаукової підготовки «слабкої статі».

Рішення комісії вплинуло і на позицію ради професорів Санкт-Петербурзьких ВЖК, члени якої у квітні 1905 р. після тривалого обговорення дійшли висновку про необхідність докорінного перегляду положення про ВЖК й обрали робочу групу [742]. Проте освітнє відомство відклало це питання, а з ним і відкриття ВЖК у Києві, Казані та Харкові до з'ясування основ реформування вищої школи в державі.

Поки в уряді шукали шляхи вирішення проблеми, протягом 1904–05 н. р. у вищих навчальних закладах імперії мали місце безперервні «студентські історії». Як згадував І.І. Толстой, у січні та лютому 1905 р. «повсюдно відбувалися грандіозні сходки, наслідком чого стало прийняття рішення про загальне припинення занять та поновлення їх тільки восени». 17 вересня 1905 р. на ВЖК поширено дію височайшого указу 27 серпня 1905 р. про університетську автономію. Перерву в роботі вищих навчальних закладів використали для розробки нового статуту університетів. Крім того, при МНО відбулося кілька нарад представників вищої школи. Делегати від професури підкреслили, що поряд із науково-теоретичною мала існувати утилітарно-практична школа. Змішувати ці два типи вищої школи вважали не доречним. Університет визнали основним, нормальним типом вищої школи, а його головними функціями: «наукову діяльність та підготовку майбутніх професорів» [406, с. 72, 79, 81]. Санкт-Петербурзькі ВЖК на момент скликання наради представників вищих навчальних закладів мали вже розроблений проект статуту, тому нарада його не обговорювала.

Посилення «визвольного руху» активізувало діяльність соціуму щодо розвитку вищої школи. На початку ХХ ст. до МНО надходили численні клопотання про санкціонування відкриття приватних ВЖК. Утілення їх у життя потребувало складної законодавчої процедури чи височайшого дозволу в кожному окремому випадку. В умовах традиційної обачності сановних бюрократів це призводило до затягування справи реалізації ініціатив. Однак в умовах

загострення суспільно-політичної ситуації в державі протягом 1905 р. слід було віднайти більш гнучку та просту форму задоволення подібних клопотань.

Ініціатором справи став новопризначений у кінці жовтня 1905 р. керівник освітнього відомства І.І. Толстой, який уважав доречним потурбуватися про задоволення існуючого «освітнього голоду». Він подав запит на надання міністру права дозволу на організацію приватних загальноосвітніх та професійних курсів із програмами вище середньої школи [406, с. 107]. Височайший дозвіл від 3 грудня 1905 р. розширив компетенцію міністра народної освіти правом санкціонувати відкриття приватних ВЖК вище рівня середньої школи. Так було покладено початок упорядкованому процесу створення системи недержавних вищих навчальних закладів у Російській імперії, більшість яких виявилися жіночими. Саме у такий спосіб із грудня 1905 р. по січень 1913 р. міністерством надано понад 30 дозволів. Хоча не всі вони були використані, але саме протягом цього періоду в державі було відкрито в 6 разів більше ВЖК, ніж за попередні 40 років. Отже, під тиском «буремних подій» першої революції у справі розширення мережі вищої жіночої школи влада зробила рішучий крок назустріч довгоочікуваним прагненням суспільства.

Освітній проект Жіночих загальноосвітніх курсів у Києві професора М.В. Довнар-Запольського одним із перших пройшов спрощену процедуру отримання санкції МНО, про що повідомив І.І. Толстой листом від 10 грудня 1905 р. [743, арк. 151-153, 161]. Однак супротивники розширення вищої освіти залишалися. На ім'я міністра народної освіти продовжували надходити анонімні листи. В одному з таких відверто вказували, що «курси, відкриті приватними особами, не можуть бути осередками науки» [744, арк. 12].

Ознакою позитивного ставлення до вищої жіночої освіти МНО стала відсутність будь-яких приводів для відмови в організації нових закладів. Уважний аналіз документів цього періоду доводить також відміну попередніх консультацій та узгоджень щодо інновацій із Міністерством внутрішніх справ. Отже, здобутком

революційного часу можна вважати позбавлення від багаторічного тягара обов'язкової координації всіх кроків МНО стосовно розширення вищої жіночої школи з органами політичного контролю.

Головним критерієм при прийнятті рішення міністерством щодо конкретних навчальних проектів відтепер стає тільки відповідність установчих документів чинному законодавству Російської імперії. Як наголосив директор департаменту МНО в листі від 23 вересня 1908 р. до голови правління Донського товариства сприяння жіночій освіті: «Відсутні будь-які перешкоди до відкриття ВЖК за умови внесення змін у Положення» [745, арк. 9]. Не заперечувало освітнє відомство проти організації в Києві курсів професора В.М. Перетца. Цікаво, що позиція попечителя Київського навчального округу з питання більш непоступлива. Він уважав, що в місті достатньо ВЖК для задоволення освітніх запитів жіноцтва. У такій ситуації МНО, делегуючи попечителю право остаточної санкції, сподівалося на його «виважене рішення відповідно до інтересів просвітництва та дійсних потреб соціуму» [746, арк. 13-14, 121]. По суті, міністерські дії та риторика засвідчують зміну поглядів високопосадовців на завдання відомства, яке поступово активізує свою діяльність у сфері вищої жіночої освіти.

Така сприятлива позиція освітнього відомства щодо вищої жіночої освіти зовсім не означала послаблення уваги з боку представників адміністративно-поліцейського апарату, що продовжували спостерігати за викладацьким та учнівським контингентом і давати власні «рекомендації». Так, Київський губернатор у квітні 1909 р. повідомив керівника навчального округу про небажаність затвердження на посаді професора Політехнічного інституту В.Г. Бажаєва через його політичну орієнтацію «крайнього відтінку» [747, арк. 138]. Не зменшувало контролю над вищими навчальними закладами й освітнє відомство імперії. Розширення мережі ВЖК у державі спонукало МНО до циркулярних рекомендацій попечителям щодо своєчасності представлення звітів про діяльність до головної інстанції [748, арк. 326].

У контексті нашого дослідження вважаємо за потрібне проаналізувати фінансову політику держави у сфері вищої жіночої школи. З 1889 р. держава фінансувала тільки платню призначеним від МНО директору та інспектрисі Санкт-Петербурзьких ВЖК, що дорівнювала 8600 крб на рік. З 1900 р. така практика була реалізована на Московських ВЖК [487, арк. 64]. Загалом кажучи, поважні представники влади не розглядали витрати на вищу жіночу школу як продуктивні та авансовані в майбутнє.

Натомість порушення нормального ритму функціонування вищої школи в 1905 р. на фоні загальної демократизації життя спонукало уряд звернути увагу на її проблеми. Міністр народної освіти, ознайомившись зі складною фінансовою ситуацією на Санкт-Петербурзьких ВЖК, поінформував Миколу II. За височайшим рішенням вибулим навесні слухачкам столичних курсів дозволили повернути кошти, сплачені за навчання, решті зарахувати їх як оплату за осінній семестр [749, с. 123]. Отже, вища влада засвідчила наміри врегулювати конфліктну фінансову ситуацію в навчальному закладі в «революційний» рік, коли занять майже не проводилося, а сплачені за слухання лекцій кошти згідно з чинним положенням не поверталися.

Черговою ініціативою «знизу», зверненою до вищої влади, стає питання про її участь у фінансуванні будівних потреб ВЖК. Так, голова педагогічної ради Київських курсів професор П.Я. Армашевський улітку 1909 р. клопотав до МНО про призначення закладу щорічної субсидії в розмірі 50 000 крб та одноразової допомоги 300 000 крб на спорудження будинку для навчального закладу [750, арк. 118-119]. Проте освітнє відомство відмовило через відсутність у його розпорядженні потрібних кредитів.

Не залишилися осторонь проблем вищої школи «слабкої статі» також народні представники. Законодавчий орган імперії – Державна Дума – при розгляді кошторису МНО на 1909 р. відзначила «необхідність сприяти зміцненню ВЖК в університетських центрах». Із цим повністю погоджувалося й освітнє відомство

держави, у підпорядкуванні якого на 1910 р. перебувало понад 20 таких закладів. Міністерство відверто визнало, що «держава до цього часу не брала участі в підтримці ВЖК». Зважаючи на наполегливі клопотання з місць, МНО поставило питання про внесення щорічно з 1911 р. до бюджету міністерства 100 000 крб на видачу одноразових субсидій вищим жіночим навчальним закладам країни. Загальну позицію уряду з питання допомагає з'ясувати відповідь департаменту Державного казначейства від 8 липня 1910 р. Міністр фінансів, посилаючись на неприйнятність закону про приватні навчальні заклади, не бачив підстав для позитивного вирішення питання [668, арк. 62-63, 86-89]. Розпорядник державних коштів окреслив як можливий вихід із непростої ситуації отримання згоди на це в законодавчому порядку.

Законопроекти в законодавчому органі держави розглядалися неспішно, що унеможливило реалізацію фінансової допомоги зі скарбниці на будівні потреби вищим жіночим навчальним закладам. Улітку 1911 р. попечитель Московського навчального округу повідомив освітнє відомство про перехід земельної ділянки у власність ВЖК та висловив сподівання на виділення необхідних коштів із Державного казначейства. Відповідь же з міністерства не давала підстав керівництву закладу для заспокоєння: у кошторис МНО на 1912 р. до статті будівних потреб кредит для Московських ВЖК не змогли внести [668, арк. 11]. По суті, уся зацікавлена громадськість напружено очікувала завершення тривалої процедури узгодження та доопрацювання законопроектів щодо вищої жіночої школи.

Невідкладні потреби зведення приміщення ВЖК Товариства взаємодопомоги працюючих жінок у Харкові спонукали адміністрацію закладу скористатися окресленим міністром фінансів варіантом. У зверненні до освітнього відомства наполегливо клопотали про надання із сум Державного казначейства рівними частками протягом трьох років [668, арк. 14]. Міністр народної освіти Л. Кассо на початку 1913 р. подав це питання на розгляд Державної Думи Російської імперії.

Дієва підтримка депутата Державної Думи Є. Ковалевського забезпечила прийняття 4 липня 1913 р. «потрібного» закону, за яким Опікунському комітету Харківських ВЖК виділили субсидію 60 000 крб для будівництва приміщення [751].

Поворотним пунктом в історії вищої жіночої освіти в Російській імперії стало прийняття Закону 19 грудня 1911 р. «Об испытаниях лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений» [194]. Саме цей довгоочікуваний законодавчий акт поклав край невизначеному становищу жінок, які здобували вищу освіту. Жінки дістали можливість шляхом складання іспитів у Державних екзаменаційних комісіях отримувати дипломи державних вищих закладів та здобувати вчені ступені магістра і доктора. За законом встановлювалася кваліфікація «вчительки середніх навчальних закладів» [206, с. 52-53].

Наступними кроками влади у сфері вищої освіти жінок стало прийняття Закону «О порядке получения звания учителя и учительницы средних учебных заведений» (1 липня 1914 р.), Закону «О частных учебных заведениях Министерства народного образования» (3 липня 1914 р.) та височайше затвердження положення Ради Міністрів про допуск жінок до окремих факультетів імперських університетів [752, с. 79]. Натомість законопроект «О некоторых правах лиц женского пола по ученой и учебной службе», внесений на розгляд Державної Думи 28 березня 1914 р. кадетською фракцією, за яким для жінок ставали доступними вища комерційна, технічна та сільськогосподарська освіта, а також державні стипендії, лише через рік передали на експертний висновок комісії з народної освіти, де він і застряг [753, с. 597].

Формування законодавчої бази вищої жіночої школи та визнання правоздатності жінок із вищою освітою надали підстави до зміни урядової політики щодо фінансування будівних потреб ВЖК. Міністр народної освіти

домігся височайшого дозволу (1916 р.) на надання одноразової допомоги Опікунському комітету Харківських ВЖК зі спеціальних коштів відомства на суму 26 000 крб [696, арк. 135-137]. Рішення Миколи II від 26 червня 1916 р. забезпечило додаткове включення до кошторису МНО кредиту в розмірі 50 000 крб як субсидію Товариству допомоги слухачкам Санкт-Петербурзьких ВЖК на придбання будинку для проживання курсисток уже протягом 1916–1917 рр. [754, арк. 15-16]. Отже, заходи освітнього відомства скеровувалися на подальше сприяння розвитку вищої жіночої школи. Його керівник П.М. Ігнат'єв послідовно відстоював принцип своєчасності широкої фінансової підтримки таких закладів зі скарбниці, незважаючи на складний період у житті країни.

Важливим заходом міністерства стало пристосування навчальних закладів до потреб воєнного часу, а саме евакуація Київських ВЖК до Саратова, Варшавських – до Ростова-на-Дону. Окремим аспектом діяльності освітнього відомства стало вирішення питання про чисельне збільшення медичного та фармацевтичного персоналу в державі, задля чого рекомендували створення спеціальних курсів та відділень при ВЖК [752, с. 73].

МНО засвідчило увагу до проблем учнівської молоді, циркулярно роз'яснивши попечителям порядок звільнення від оплати за навчання дітей осіб, мобілізованих до діючої армії [228, с. 197]. Воно пішло далі в цьому аспекті. Головне освітнє відомство не тільки виявило інтерес до опитування, проведеного статистичним семінаром Петроградських ВЖК у 1915 р. з метою з'ясування реального матеріального становища столичних курсисток, а й фінансувало його реалізацію [168, с. 239].

Тривала також подальша робота освітнього відомства з перегляду правил та положень ВЖК з метою зрівняння їх у навчальному плані з університетами. На 1915 р. такими правами вже користувалися Петроградські, Московські, Київські, Казанські, Харківські, Одеські ВЖК, Історико-літературні курси М.П. Раєва та

Природно-історичні Лохвицької-Скалон у Петрограді [752, с. 76]. Департамент МНО клопотання приватних вищих навчальних закладів про зрівняння в правах їхніх випускних свідоцтв із університетськими розглядав після уважного попереднього вивчення стану справ. Так, ознайомившись із ситуацією на Вищих вечірніх жіночих курсах А.В. Жекуліної в Києві, професор М. Бубнов застеріг, що поширення університетських прав на приватні курси слід здійснювати вкрай обережно, щоб штучно не створювати «кустарних університетів» [755, арк. 38].

В умовах конструктивної політики освітнього відомства керівництво ВЖК, осмислюючи накопичений досвід, активно пропонувало власні перспективи розвитку навчальних закладів. Так, адміністрація Санкт-Петербурзьких курсів наполягала на офіційному визнанні їх вищим навчальним закладом і права називатися «Петроградським жіночим університетом» [756; 228, с. 201]. Рада Київських ВЖК метою діяльності вважала не тільки надання жінкам вищої освіти, а й підготовку їх до вченої, викладацької та інших видів діяльності. У зв'язку із цим бажали відповідної зміни назви закладу – «Жіночий університет св. Ольги в м. Києві» [757]. Це були не просто декларації намірів, а перспективні плани подальшого розвитку вищих жіночих навчальних закладів, до реалізації яких керівництво докладало зусиль.

У травні 1916 р. рада професорів столичних курсів схвалила основні положення статуту Петроградського жіночого університету. Колегіальний орган управління констатував, що «вища університетська освіта жінок – така сама державна потреба, як і чоловіків», і наполягав на виділенні коштів із бюджету та збереженні в управлінні громадських засад [758]. Восени цього ж року професорська корпорація Московських ВЖК розпочала клопотання про перетворення їх у жіночий університет. Фактично, вищі жіночі навчальні заклади «загальнонаукового» напрямку досягли такого рівня розвитку, що давав підстави їхньому керівництву для постановки перед верховною владою питання про зрівняння з університетами. Накопичений у межах вищої жіночої школи

навчальний досвід все більше потребував осмислення та узагальнення. Директор Казанських курсів професор С. Шестаков, звітуючи до МНО, зауважив про бажаність організації з'їзду представників ВЖК для обговорення нагальних питань [485, арк. 27].

Отже, законсервувавши на певний час розв'язання проблеми вищої жіночої освіти, уряд Російської імперії в умовах наполегливих клопотань громадськості, від'їзду жіночої молоді до закордонних університетів змушений був реагувати на ситуацію та визначати власну позицію. Давши згоду на відновлення Московських ВЖК, освітнє відомство не квапилося поширювати таку практику на провінцію. Чинниками, що визначали результати вирішення питання вищої освіти «слабкої статі» на державному рівні, залишалися суб'єктивізм попечителів навчальних округів та міністрів народної освіти на фоні незмінно тенденційних оцінок керівників адміністративно-поліцейського апарату. Перевагу вищі урядовці надавали прикладному напрямку вищої жіночої освіти. Однак діяльність комісій на початку ХХ ст. засвідчила бажання влади до компромісу з громадськістю щодо подальших перспектив розвитку вищої жіночої школи та врахування «загальнонаукового» її варіанта.

Значним фактором поступу вищої жіночої освіти стала хвиля загальнодержавного протесту 1905 р. Найголовнішим досягненням можна визначити позбавлення обов'язкового санкціонування всіх освітніх проектів у вищій школі Міністерством внутрішніх справ. Освітнє відомство відмовилося від вичікувальної тактики і перейшло до політики лояльності щодо організації нових ВЖК у державі. Воно дієво реагувало на запити з місць та вживало конструктивних заходів, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази закладів вищої жіночої освіти. Потужним імпульсом для розвитку та вдосконалення вищої жіночої школи стало прийняття Державною Думою законів, що регулювали її діяльність та надали правової визначеності становищу випускниць. Результатом ефективної співпраці МНО та адміністрації ВЖК стало

зрівняння в правах дипломів більшості таких навчальних закладів з університетськими.

3.4. Позиція влади з приводу допуску жінок в університети

Центрами наукового і культурного життя Російської імперії залишалися університети. Новий імператор Олександр II у зв'язку зі зростанням значення освіти та освіченості як складників загальної модернізаційної стратегії уряду, перші законодавчі акти реалізував у сфері вищої школи. «Саме в цей час університет відчинив двері для іншої опальної істоти – жінки», – так окреслила появу «другої половини» людства К.Ф. Юнге [393, № 5, с. 258]. У 1859 р. на лекціях професорів у Санкт-Петербурзькому університеті з'явилося декілька жінок, але досить швидко їх контингент збільшився і становив майже стільки, скільки і студентів. Серед перших слухачок слід відзначити М. Богданову, М. Бокову, А. Блюмер, Н. та О. Корсіні, Н. Суслову, особистий приклад яких став визначальним для наступних поколінь молоді [82, с. 61].

Столична практика появи жінок у чоловічих до того часу вищих навчальних закладах стрімко поширилася на решту університетів. В Університеті св. Володимира «дамська навала» скеровувалася на лекції з історії та словесності, не зупиняв навіть незвичний час – дев'ята чи десята ранку [759, с. 51]. У Московському університеті жінкам не пощастило – проти них був налаштований попечитель навчального округу. Досить прикметні його мотиви – «панянки їздять на лекції тільки, щоб подразнити студентів» [38, с. 119]. Незважаючи на різного роду труднощі, жіноча молодь засвідчила прагнення до розширення свого рівня підготовки й «оволодіння науками».

Проте для перетворення прецеденту в норму закону значною мірою важлива була позиція влади. У 1861 р. у Російській імперії обговорювався проект нового університетського статуту, у зв'язку з чим МНО запропонувало радам університетів висловитися з приводу можливості та умов допуску в навчальні

заклади жінок. Отримані освітнім відомством матеріали є цінним джерелом, що дає змогу з'ясувати точку зору інтелектуальної еліти країни з питання про доступність та необхідність вищої освіти для «слабкої статі». Колективна думка ради Харківського університету вирізнялася прогресивністю. Професори вважали, що жінкам потрібно дозволити слухати лекції на всіх факультетах і допустити їх до іспитів на вчені ступені та звання. Аналогічної позиції дотримувалася також рада Санкт-Петербурзького університету. Ради усіх факультетів Університету св. Володимира в Києві та Казанського університету визнали доцільними наукові знання для жінки [760, с. 521, 523].

Натомість рада Московського університету з давніми академічними традиціями абсолютною більшістю голосів висловилося проти допуску дівчат, мотивуючи відмову «шкідливим впливом на заняття юнаків» [760, с. 521]. Одним із професорів, що письмово засвідчив свою окрему думку, тим самим протиставивши себе всьому колективу, був О.О. Армфельд. Як з'ясувала О.А. Валькова, поважний професор медицини мав особисті причини для такого вчинку: його старша донька Ольга (відома в історії науки як О.О. Федченко) прагнула професійно займатися ботанікою. Немає сумнівів, що батько, який був обізнаний із тогочасною системою жіночої освіти, складаючи записку, передусім думав про неї [605]. Неприхильну позицію зайняла й рада Дерптського університету. Отже, як показав аналіз, професорські корпорації більшості університетів підтримали інноваційні прагнення жіноцтва до вищої освіти та не заперечували проти їх професійної реалізації в науці.

Позитивним виявився також висновок Ученого комітету МНО з питання про допуск сторонніх слухачів і жінок до університетів, одностайно схвалений та внесений до пояснювальної записки проекту статуту університетів [761, с. 266]. За остаточною редакцією статуту, рада кожного університету отримувала право сама розробити правила допуску сторонніх слухачів, що затверджувалися міністром [762, с. 310].

Утім, незважаючи на те що серед поданих відгуків переважали позитивні, у комісії з перегляду університетського статуту, яка працювала під керівництвом відомого своєю консервативною позицією щодо «слабкої статі» попечителя Дерптського навчального округу, точилися запеклі дискусії з приводу допуску жінок в університети. На фоні студентських заворушень поширені поліцією відомості про причетність однієї з перших «студенток» до них вплинули на підсумок дебатів. На засіданні 15 грудня 1861 р. більшістю голосів питання допуску жінок вирішено негативно. Комітет на чолі зі С.Г. Строгановим, створений для розгляду проекту статуту, перед унесенням до Державної Ради виключив примітку § 100 проекту, відповідно до якої жінкам дозволялося відвідувати університет [21, с. 478].

Університетський статут 1863 р. підсумував реформування вищої школи в Російській імперії, яка призначалася винятково для навчання чоловіків [763, с. 1062]. Воєнний міністр Д.О. Мілютін розпорядився не дозволяти їм бути присутніми також у Медико-хірургічній академії, про що й повідомив 4 липня 1864 р. керівника освітнього відомства [764]. Ця директива засвідчила ментальну неготовність представників вищої влади держави до сприйняття «слабкої статі» як рівноправного учасника навчально-наукового процесу у вищій школі та соціальному житті. Заборонивши здобувати наукові знання в університетах, МНО виступило всупереч практиці, що досить швидко поширилася в США та Європі, а розвиток вищої жіночої освіти в країні пішов відтоді зовсім іншим шляхом – організації окремої вищої жіночої школи у формі ВЖК.

Нову хвилю активізації руху громадськості за доступ жінок до державних університетів викликали успішне завершення навчання в Цюріху першої студентки з імперії Н.П. Суислової та організація систематичних публічних курсів для «слабкої статі». Восени 1870 р. під час перебування міністра народної освіти Д.А. Толстого в Харкові депутація мешканців міста подала клопотання про реформування середньої жіночої школи з метою підготовки до університетів та

дозвіл дівчатам їх відвідувати. Інформацію про цю подію оприлюднила преса. Утім, на шпальтах часопису освітнього відомства чітко підкреслили, що університети існували не для спільного навчання, а тільки для чоловіків [638, с. 269]. Отже, публікація засвідчила незмінність заборонної позиції МНО щодо такої важливої соціальної проблеми, як допуск «слабкої статі» до університетів держави.

Протягом 70-х років XIX ст. на фоні активного від'їзду молоді з імперії у європейські університети та позитивного досвіду діяльності ВЖК проблема допуску жінок до університетів залишалася актуальною. Організація жіночих курсів професорами засвідчила пильну увагу до них з боку представників влади. Так, статс-секретар III відділення в.й.і.в. канцелярії Бутков, ознайомившись з інформацією на шпальтах «Одесского вестника» № 127 за 1876 р. про дозвіл відкриття ВЖК при Казанському університеті, негайно виявив «вірність даній присязі». У доповідній імператору звернув увагу на те, «організація ВЖК при університетах формувала враження про вільний доступ жінок до них» [652, арк. 107].

Задля усунення всіх можливих непорозумінь, визначаючи загальні засади функціонування вищих жіночих закладів у державі, МНО рекомендувало виключити з назви «Вищі жіночі курси», додаток «що перебувають при університеті» [652, арк. 160, 163; 650, арк. 2]. Про непоступливість освітніх бюрократів свідчить і зауваження на полях пояснювальної записки професора О.С. Трачевського до проекту статуту ВЖК в Одесі – «ніколи цього не дозволю», як реакція на згоду Новоросійського університету надати закладу аудиторії у вільний від занять студентів час [720, арк. 16]. Фактично, посадовці держави не тільки були проти доступу жінок до чоловічої вищої школи, а й відкидали будь-який можливий зв'язок між ВЖК та університетами, навіть у формі використання навчальних приміщень.

У контексті порушеної проблеми інтерес розвиток вищої жіночої освіти в одній із частин Російської імперії – Фінляндії. У 1870 р. до консисторії (ради) Гельсінгфорського університету надійшло перше прохання від жінки – М. Чечуліної допустити її до вступних іспитів. Через відсутність прецедентів консисторія передала справу з клопотанням про задоволення заяви на розгляд канцлера. Від канцлера університету в Гельсінгфорсі, яким був цесаревич, майбутній імператор Олександр III, отримали позитивну відповідь [20, с. 46]. Це дало підстави консисторії порушити питання про зміну чинних університетських положень у сенсі допуску жінок до навчального закладу Проте дозволили приймати «чарівну статтю» винятково на медичний факультет. Однією з перших цим скористалася Г. Шабанова, у подальшому знаній у столиці лікар та громадська діячка [394, с. 538].

Наступну спробу розширити допуск жінок у кінці 70-х років XIX ст. реалізував ректор університету, який клопотав про зрівняння прав чоловіків та жінок на вищу освіту. У відповіді, що надійшла лише через чотири роки, влада дозволила допускати дівчат до студентського іспиту за спеціальним рішенням консисторії для кожної. Така ситуація зберігалася до кінця XIX ст., допоки жінок навчалася небагато. У 1897 р. на прохання студенток адміністрація Гельсінгфорського університету надала їм право вступати до земляцтв, а через кілька років відмінили обов'язкове надання дозволу на навчання [20, с. 46]. У результаті на початку XX ст. чверть студентського контингенту навчального закладу становили дівчата.

Отже, з усіх регіонів Російської імперії тільки у Фінляндії прихильники вищої освіти для жінок без особливих труднощів домоглися їхнього допуску до університету. Пояснюємо це досягнення як консолідованою позицією професорської корпорації, яка від початку одностайно висловила за допуск жінок до Гельсінгфорського університету на паритетних засадах, так і дієвою підтримкою справи зацікавленою громадськістю, що обрала найпростіший шлях –

реформування середньої жіночої школи задля співвідношення її з вищою – і фінансово підтримала його реалізацію.

Наприкінці XIX ст. у більшості цивілізованих країн відчували, що прагнення жінок до вищої освіти є досить серйозним, і поступово відкрили двері університетів для них. У Європі тільки в Німеччині та Австро-Угорщині не допускали жінок до університетів, поряд із якими стояла і Російська імперія.

Новий імпульс до обговорення питання про допуск жінок до університетів Російської імперії дав приклад Гельсінгфорського університету, де рішенням консисторії від 20 червня 1901 р. зрівняно в правах студентів та студенток. Реалії життя нагально потребували розв'язання питання. Наявність значної кількості випускниць середньої школи, яким відмовили в навчанні на ВЖК у столицях через обмеженість контингенту слухачок на них, стала приводом для звернень небайдужої громадськості, зокрема інтелігентних жінок та батьків, до представників влади за дозволом дівчатам відвідувати університети разом зі студентами [765, с. 61]. Посприяло певною мірою й МНО, яке у зв'язку з підготовкою реформи вищої школи, надало радам університетів право обговорення потреб вищої жіночої освіти. Цим швидко скористалися киянки, серед яких зафіксовано й автограф Лесі Косач (Лесі Українки), що клопотали про дозвіл прийому жінок на філологічний та математичний факультети, де помітний недобір студентів [766, арк. 3]. Рада Харківського університету «одноставно вирішила клопотати про допуск жінок на всі факультети на однакових зі студентами умовами» [25, с. 146].

Питання про допуск представниць «слабкої статі» до чоловічих вищих навчальних закладів розглядали під час роботи спеціальної комісії з їх реформування на чолі з Г.Е. Зенгером, що почала діяти з 30 вересня 1902 р. До проекту університетського статуту додали пропозиції Харківської, Казанської та Томської професорських корпорацій як спеціальну примітку в розділі V «Про учнів»: «В особливо поважних випадках міністру народної освіти дозволяється

допускати до слухання лекцій та інших університетських занять жінок, що закінчили курс вищих навчальних закладів» [175, с. 73]. Проте навіть такий крок залишився не реалізованим, оскільки означену примітку в ході подальшої роботи викреслили.

Значною мірою просунув справу бурхливий сплеск громадського життя в державі в умовах революційних подій 1905 р. Вимоги рівності жінок у сфері вищої освіти вилилися в потужну кампанію, до якої приєдналися професура, земства, громадські організації й депутати Державної Думи. Однак МНО, що спробувало обіцянками реформ умиротворити вищу школу, відразу циркуляром чітко визначило «заповідну зону»: «Через установлений принцип роздільності вищих та середніх навчальних закладів жінки не повинні допускатися до університетів» [175, с. 76]. Натомість практична реалізація реформ університетськими радами, яким за тимчасовими правилами 26 серпня 1905 р. надали автономію, утілилася в переході до спільного навчання без жодних міністерських дозволів.

Демократизація вищої школи виявилася в прийомі жінок до університету восени 1905 р. як вільних слухачок. Проблема полягала лише в тому, що швидке призупинення занять у вищих навчальних закладах через загострення громадсько-політичної ситуації в країні не дозволяло юридично оформити цей прийом. Міністр народної освіти І.І. Толстой став відданим захисником цієї справи, вважаючи, що університетська проблема могла бути остаточно вирішена за умови безпосереднього допуску жінок на правах повноправних студенток.

Представники влади щодо цього питання ще не дійшли згоди. Так, юрисконсульт МНО В.І. Мамонтов категорично заявив, що «університети ні за духом, ні за буквою закону не призначені для осіб «слабкої статі» [406, с. 101]. Керівник освітнього відомства наполягав на законодавчому виправленні університетського статуту в аспекті дозволу приймати жінок, які б задовольняли вступні вимоги. Однак ці міркування міністра рішуче заперечив голова Ради

міністрів С.Ю. Вітте, який виявився принциповим противником спільного навчання і як аргумент навів, що «це один зі способів остаточно революціонізувати вищу школу» [167, с. 118]. І.І. Толстой спробував добитися законодавчого чи хоча б авторитетного тлумачення університетського статуту верховною владою, але стикнувся з категоричним опором складу Ради міністрів.

За таких умов міністр народної освіти не наважився подати доповідь безпосередньо Миколі II. Не був прийнятий також розроблений проект нового статуту університетів, у якому, зокрема, визначено, що студентами й вільними слухачами можуть бути особи обох статей без національних та конфесійних обмежень. Утім, 15 травня 1906 р. 111 депутатів вищого законодавчого органу Російської імперії зробили заяву, що «обмеження, встановлені для жінок цивільними законами, у праві на здобуття освіти на всіх ступенях підлягають відміні» [767, с. 39]. Таким чином, навіть в умовах демократизації суспільного життя не було одноголосності серед високопосадовців держави щодо питання рівного доступу молоді до університетів.

«Момент оновлення життя» породив надію завершити освіту на батьківщині серед молоді, яка навчалася за кордоном. Так, дізнавшись із газет про прийом жінок, студентка медичного факультету Лозаннського університету В.О. Тарасевич клопотала про «зарахування її вільною слухачкою на V курс Харківського університету з правом складання випускних іспитів». Дівчина настільки зраділа можливості завершити навчання на батьківщині, що, хвилюючись із приводу отримання відповіді, прохала адміністрацію закладу зробити це листом, а не телеграфом [768, арк. 1].

Професорські колеги в цей відповідальний час продемонстрували високу громадянську позицію і явочним порядком стали допускати жінок у навчальні аудиторії на правах вільних слухачок. Ще в грудні 1904 р. попечитель Харківського округу повідомив МНО, що юридичний та історико-філологічний факультети університету задовольнили прохання окремих жінок та прийняли їх

вільними слухачками всупереч позиції ректора [167, с. 122]. У 1905 р. рада університету знову обговорювала питання про допуск «слабкої статі» і значна частина професорів висловилися «за». На 25 листопада 1905 р. Харківський університет відвідували 211 вільних слухачок [768, арк. 1а].

На вересень 1906 р. вільні слухачки, незважаючи на протидію уряду, навчалися у всіх університетах Російської імперії, окрім Варшавського. Так, канцелярія Університету св. Володимира ще навесні повідомила попечителя навчального округу про наявність 760 заяв від жінок, серед яких 117 мало необхідні документи [681, арк. 46]. Варто зауважити, що в статистичних матеріалах помітна різниця даних, але їх перехресний аналіз дав можливість встановити загальну картину динаміки слухачок університетів (див. Додаток А). З даних таблиці випливає, що, незважаючи на численні проблеми, з якими стикнулися вільні слухачки перед початком 1907–08 н. р., їх кількість порівняно з попереднім навчальним роком помітно збільшилася, сягаючи 2090 осіб. На жовтень 1908 р. за підрахунками МНО університети імперії відвідувало близько 2130 вільних слухачок [769, с. 217].

Основними мотивами вступу до «чоловічих» навчальних закладів слухачки визначили відсутність ВЖК у місті чи відповідних відділень на них та сподівання на отримання відповідних прав [39, с. 363-364]. Крім того, проведене анкетування вільних слухачок виявило незадоволення організацією навчального процесу на ВЖК, понад 52 % надавали перевагу університетській освіті [770, с. 33]. Проте досить швидко їх академічне життя ускладнилося. Циркуляр нового міністра народної освіти О.М. Шварца в 1908 р. про виключення жінок, а потім новий – про їх прийом скоротив контингент вільних слухачок майже наполовину. У 1909–10 н. р. в університетах держави нараховувалося лише 912 «студенток» (див. Додаток А). Фактично, в університети повернулися тільки твердо впевнені представниці, решта, не витримавши невизначеності, вступила на ВЖК чи продовжила навчання за кордоном.

Поява жінок в університетах потребувала правового вирішення. МНО максимально прагнуло залишити ситуацію, що склалася, без змін до прийняття нового університетського статуту, тому обрало вичікувальну позицію. Однак зростання вимог із боку жінок допустити їх до державних іспитів для отримання диплома та екстернату, спонукало освітнє відомство, яке в умовах активізації суспільного життя і так відступило від чинного законодавства, до циркулярного нагадування про дотримання норм прийому вільних слухачів – тільки за наявності незаповнених вакансій контингенту студентів. 21 травня 1908 р. міністр народної освіти О.М. Шварц оприлюднив циркуляр, два параграфи (§ 4, 9) якого безпосередньо стосувалися жінок. У них указували, що жінки ні в якому разі не могли прийматися до університетів, а представниці, які були сторонніми слухачками протягом поточного навчального року, не зараховувалися такими з наступного [768, с. 169].

Допущені до навчання в університетах, жінки не бажали втрачати так не просто дістану можливість. Вільні слухачки подали петицію до голови Ради міністрів П.А. Столипіна з проханням продовжити навчання [167, с. 124]. Обговорення клопотання вільних слухачок Радою міністрів засвідчило врахування позиції громадської думки. Прийнята постанова надавала можливість таким представницям завершити слухання університетського курсу, проте рекомендувала професорам обирати позаурочний від занять студентів час. Проте імпульсом до розв'язання проблеми стали студентський страйк та дієвість вільних слухачок, представниці яких зустрілися з депутатами Державної Думи та заручилися підтримкою лідера октябристів О.І. Гучкова [175, с. 106]. У результаті видано височайше повеління від 29 жовтня 1908 р., що дозволяло дівчатам закінчити курс на однакових зі сторонніми слухачами засадах. Отже, вища влада Російської імперії пішла на поступки жіночій молоді, яка вступила до університетів на правах вільних слухачок.

Наступним випробуванням для вільних слухачок стала боротьба за допуск випускниць до державних іспитів для отримання дипломів університету [771]. Єдності думок щодо цього питання не було навіть у головному освітньому відомстві країни. Учений комітет МНО не бачив такої можливості на базі чинного законодавства (статуту університетів). Товариш міністра Г.К. Ульянов, навпаки, посилаючись на § 479 статуту, де прописувалося право екстернів на іспити в комісіях, наголосив на відсутності перешкод для допуску вільних слухачок усіх факультетів до екзаменів. Ураховуючи підготовку МНО закону про допуск жінок до екзаменів на знання курсу вищої школи, серед сановних бюрократів перемогла позиція підтримати запити вільних слухачок. Наслідком стало розпорядження від 31 грудня 1909 р. про допуск останніх до екзаменів у комісіях [175, с. 107].

Перші результати такого міністерського рішення не забарилися. Уже в 1910 р. успішно витримали іспити в комісіях три вільні слухачки Санкт-Петербурзького університету [772]. Загальна чисельність випускниць університетів Російської імперії така: у Харківському університеті в 1911 р. отримали дипломи 96 осіб, у 1912 р. – 76, у Санкт-Петербурзькому в 1913 р. – 17 [770, с. 32]. Жіноцтво заповнювало переважно ті факультети, яких не було на ВЖК чи на які могли потрапити не всі бажаючі, зокрема медичний та юридичний.

На початку ХХ ст. концепція роздільного навчання ще домінувала серед поважних «державних мужів», що засвідчило обговорення проекту нового статуту університетів. На засіданні Ради міністрів відбулася бурхлива дискусія, де найбільші дебати викликало питання про осіб, допущених до навчання в університетах. Товариш міністра народної освіти Г.К. Ульянов від імені уряду висловився проти внесення до правил прийому пункту, де йшлося про вільних слухачок університетів [773, с. 55]. Навіть Державна Дума Російської імперії, на яку покладали сподівання прихильники єдиної вищої школи, не змогла зробити поступу у вирішенні питання. На її засіданнях так само відбувалася гостра полеміка. Дійшло до того, що депутат Пуришкевич на засіданнях 3, 5 та 6 березня

1910 р. безпідставно звинуватив вільних слухачок в «аморальності та розбещенні» [774, с. 104]. Перше засідання спеціальної комісії Державної Думи для обговорення проекту статуту та штатів університетів, що відбулося в травні 1910 р., виявилось останнім. Міністр народної освіти Л.А. Кассо в листопаді цього ж року звернувся із заявою про повернення законопроекту, яку вищий законодавчий орган держави задовольнив.

Однак передова громадськість не полишала надії на відкриття університетів для «слабкої статі», оскільки європейський досвід і стрімкі соціокультурні зміни в суспільстві доводили неминучість цього. Жіночі організації в заяві до Державної Думи Російської імперії звернули увагу законодавців на необхідність допуску дівчат до університетів, оскільки ізоляція статей уже не відповідала духу часу, а ВЖК були переповненими й не мали достатніх навчальних та фінансових можливостей [775, с. 35].

Реальним поштовхом до поступок у цій справі стала потреба в спеціалістах вищої кваліфікації, що в багатомільйонній імперії зростала з року в рік. Найбільш обґрунтованими виглядали прохання із Сибіру, куди скеровувався великий приплив населення у зв'язку з переселенською політикою уряду і де було багато незаповнених вакансій фахівців. Нестача лікарів у регіоні була загальновідомою, тому спеціальна комісія підготувала клопотання про прийом вільних слухачок на медичний факультет Сибірського університету. Планували прийом у вільні слухачки в межах установленого обсягу (100–120 місць) винятково сибірячок, сподіваючись під час навчання зрівняти їх у правах зі студентами [366, с. 95].

Освітнє відомство пішло назустріч наполегливим клопотанням, і за поданням керівника в лютому 1913 р. Рада міністрів прийняла постанову про прийом сибірячок на вільні вакансії медичного факультету Томського університету. Водночас звуження умов вступу конфесійними (винятково представниці християнського віросповідання) та високим освітнім (атестат зрілості чи обов'язкове складання додаткових іспитів із курсу чоловічої гімназії перед

вступом) цензами дало незначний ефект – зарахували тільки п'ять осіб. Обмеження зняли лише в 1915 р., коли під час Першої світової війни постала нагальна проблема підготовки великої кількості лікарів. Інформація про це спонукала до активізації громадськості інших регіонів.

І все ж найбільшою мірою сприяла вирішенню питання про спільне навчання в державній вищій школі Перша світова війна. Чисельність студентів у вузах суттєво скоротилася. Зокрема, рада Казанського університету в листопаді 1914 р. повідомила про наповненість тільки половини контингенту. До розв'язання ситуації головне освітнє відомство спонукали також численні клопотання від жінок та громадських організацій [776].

П.М. Ігнат'єв, міністр народної освіти з листопада 1914 р., обрав тактику оперативного реагування на проблеми, але не змінював усталеної точки зору про передчасність загального вирішення питання про допуск жінок до університетів. Питання про прийом жінок на окремі факультети МНО за клопотанням рад університетів унесло на обговорення Ради міністрів улітку 1915 р. [777]. Воно аргументувало своє подання бажаністю та можливістю часткового задоволення клопотань тих університетів та факультетів, де постійно був недобір студентів. Була прийнята постанова про зарахування жінок на вільні вакансії медичного та фізико-математичного факультетів Казанського університету, медичного факультету Саратовського та юридичного факультету Томського університетів [778]. Більше того, міністру народної освіти надали право самостійно вирішувати це питання для решти університетів. Разом з тим у міністерському поданні чітко простежується незмінність стратегічного курсу на збереження роздільності вищої школи і прагматизм відступу від норми закону, як, приміром, «допуск жінок до університетів тих міст, де відсутні ВЖК» [779]. Привертає увагу парадоксальність чиновницьких аргументів. ВЖК, що створювалися через недопуск «слабкої статі» до «чоловічої» вищої школи, із часом у офіційних роз'ясненнях перетворилися на перешкоди на шляху жінок до університетів.

Фактично, у 1915–16 н. р. першокурсниці з'явилися в трьох вузах і протягом року з вільних слухачок перетворилися на студенток. Уже восени ректори університетів, куди дозволили прийом жінок, отримали розпорядження освітнього відомства про збільшення набору бажаючих на перший курс медичних факультетів. Практика спільного навчання набула значного поширення в травні 1916 р., коли проблеми з комплектацією армії спонукали уряд до розробки нових правил «Про порядок призиву на військову службу», що передбачали постійне скорочення чисельності студентів. Керуючись побажаннями Московського та Петроградського університетів, МНО розробило нові правила прийому на 1916–17 н. р. Відповідно до них жінки могли вступити до «чоловічих» вузів при наявності тільки клопотання ради навчального закладу, вільних після прийому студентів вакансій та відповідного освітнього цензу.

Реакція на такі кроки освітнього відомства на місцях виявилася неоднозначною. У Київському університеті під час обговорення можливості допуску жінок голоси професорської корпорації розділилися навпіл. Негативне рішення цього питання забезпечив головуючий, ректор Цитович [780]. Дискусія в Одеському університеті також виявила серед учених більшість противників допуску жінок [780, № 1, с. 22]. Найбільшою прогресивністю вирізнялася позиція ради Петроградського університету. Вона інформувала міністерство про рішення після закінчення прийому юнаків допускати дівчат на всі факультети за свідоцтвом VIII класу жіночих гімназій [780, № 7-8, с. 108]. У Московському університеті тривали дискусії з приводу допуску «слабкої статі», оскільки проти висловлювалася значна та впливова група професорів.

Таким чином, короткочасна інноваційна практика появи жіноцтва в навчальних університетських аудиторіях у середині XIX ст. спонукала визначитися зі своїм ставленням до неї урядовців, професорських корпорацій та науково-педагогічного загалу в цілому. Положення університетського статуту 1863 р. офіційно засвідчили ментальну неготовність влади до рівноправності

статей в аспекті доступу до навчання в державних університетах. На тривалий час це питання стало своєрідною «мертвою зоною» для вищих сановників. Із загального контексту виокремлювався тільки один регіон імперії – Фінляндія. Професорська корпорація і громадськість цієї частини Російської імперії виявилися більш послідовними на шляху до створення можливостей для жіночої молоді здобувати вищу освіту спільно з юнаками в Гельсінгфорському університеті.

Під натиском революції відновлення в 1905 р. тимчасової автономії вищої школи уможливило появу жінок в університетських аудиторіях. Недовга практика навчання вільних слухачок засвідчила велику кількість бажаючих та наполегливість на шляху отримання університетського диплома. Разом з тим численні комісії, наради, проекти щодо правового врегулювання цього питання виявили потужну, майже нездоланну протидію доступу «слабкої статі» до академічних закладів. Незважаючи на наполягання громадськості, депутатів Державної Думи та науковців на впровадженні спільного навчання в університетах, до кінця існування Російської імперії вища влада так і не наважилася законодавчо оформити це питання. Тільки під впливом місцевих умов та обставин Першої світової війни, як виняток, уряд дозволив прийом жінок в окремі університети для заповнення вільних вакансій студентських місць.

3.5. Правове становище випускниць

Із другої половини XIX ст. формування широкої мережі жіночих середніх навчальних закладів актуалізувало питання викладацького контингенту в них. У кінці 60-х років XIX ст. уряд ужив заходів для піднесення престижу жіночої освіти. Правове становище випускниць визначило нове Положення про жіночі гімназії та прогімназії, що вступило в дію 24 травня 1870 р. Учениці, які були нагороджені медалями після закінчення загального курсу гімназії та прослухали

курс додаткового VIII педагогічного класу, діставали кваліфікацію домашніх наставниць. Схвальне свідоцтво гімназії та закінчення педагогічного класу гарантували права домашніх учительок, решті випускниць середньої школи надали права вчительок народних училищ [781, с. 48-50]. За законом домашні вчительки та наставниці мали право організовувати приватні навчальні заклади, викладати у відповідних приватних і державних закладах, займатися навчанням у родинях та отримувати пенсії за вислугу років [782, с. 185].

Уряд спробував певною мірою вирішити також проблему викладацького контингенту жіночої середньої школи. Жінки могли бути викладачками в навчальних закладах для дівчат тільки за наявності кваліфікації домашніх наставниць та вчительок. У примітці до ст. XXII Положення законодавці прямо відзначили пріоритетність жінок-педагогів у прогімназіях та перших трьох (молодших) класах жіночих гімназій [781, с. 28, 30]. Наступним кроком у визначенні сфери діяльності жінок став Указ від 14 січня 1871 р. «Про допуск жінок на службу в громадські та урядові заклади», у якому чітко окреслено напрям загальної державної стратегії в аспекті працевлаштування «слабкої статі»: «Заохочувати жінок на виховній ниві та надати можливості навчальному відомству розширити коло їх діяльності в цій сфері» [193]. Логічно, що філософія цитованого законодавчого акта додавала сподівань на визначення правового становища слухачок ВЖК.

Оскільки в Російській імперії, здобувши вищу освіту, юнаки діставали відповідні чини, то, ясна річ, що за аналогією засновники вищих жіночих навчальних закладів та зацікавлена науково-педагогічна громадськість поставили питання про відповідні права для випускниць. Дієвий організатор вищої жіночої освіти в Москві професор В.І. Гер'є однією з найперших умов її належного розвитку в державі визначив «надання переваг успішним слухачкам ВЖК порівняно з гімназистками». Припускаємо, що його непокоїла ситуація, за якої навчання представниць жіночої молоді протягом кількох років під керівництвом

кваліфікованих викладачів – професорів і доцентів – не надавало жодних додаткових «суспільно визнаних» гарантій для успішної конкуренції на ринку праці. Це, по суті, «знецінювало» роботу ВЖК як навчального закладу та актуалізувало питання про наявність слухацького контингенту, спроможного витратити кошти на навчання тільки заради власного розвитку, тобто без додаткових прав. В.І. Гер'є наполягав на доцільності надання випускницям диплома старшої учительки [652, арк. 125, 132].

Розширення мережі середньої жіночої школи, яка потребувала кваліфікованого викладацького персоналу, та початок діяльності вищих жіночих закладів спонукали посадовців до врахування потенційних можливостей її випускниць. Попечитель Казанського навчального округу П. Шестаков запевняв освітнє відомство, що «слухачки ВЖК можуть стати хорошими вчительками для жіночих гімназій та прогімназій» [652, арк. 135]. Доречним такий захід уважали і засновники ВЖК у різних містах: Києві, Санкт-Петербурзі, Одесі та Харкові, – що в проектах положень передбачали надання випускницям права на викладання в усіх класах жіночої середньої школи [542, арк. 8, 10; 722, арк. 18].

Розглянемо, як реагувала головна освітня інстанція держави на запити щодо визначення правового становища випускниць ВЖК. Так, засідання комітету 31 жовтня та 28 листопада 1877 р. присвячені питанню правового становища випускниць діючих та проєктованих до відкриття ВЖК. Доповідач у справі зауважив, що надання права на викладання у всіх класах жіночих гімназій та прогімназій без закінчення університетського курсу чи складання іспиту суперечило цьому закону. Вчений комітет раціональним визнав «надання жінкам рівних із чоловіками прав на викладання тільки за умови однаковості знань» [542, арк. 17, 19 зв-20]. Остаточне рішення у справі передали до освітнього відомства.

Позицію МНО з питання допомагає виявити аналіз листа міністра навесні 1878 р. до попечителя Московського навчального округу, де Д.А. Толстой,

зважаючи на п'ятирічний досвід функціонування курсів професора В.І. Гер'є та його неодноразові звернення, повідомив, що «не визнає можливим надавати випускницям ВЖК право на викладання у всіх класах жіночих гімназій та прогімназій тільки за успішне прослуховування курсу», нагадавши, що курси Гер'є – приватний навчальний заклад [652, арк. 161].

Такої ж думки дотримувалися й інші посадовці освітнього відомства. Так, попечитель Московського навчального округу, даючи відгук на проект реформування жіночих курсів при 3-й чоловічій гімназії (Луб'янських) у ВЖК, виокремив головний недолік – «можливість приватним навчальним закладом надавати випускницям право на викладання у всіх класах жіночих гімназій та інститутів» [720, арк. 60]. Ґрунтовно викладено точку зору освітнього відомства з проблеми в листі до організаторів Київських ВЖК. У ньому категорично відкинули можливість надання права на викладання у всіх класах жіночої середньої школи після закінчення ВЖК через «приватні засади навчального закладу та неоднаковість підготовки курсисток та студентів». Водночас позиція міністерства не була однозначно заборонною, оскільки представниці «слабкої статі» могли одержати такі права на аналогічних з учителями середніх навчальних закладів умовах, а саме при складанні спеціального іспиту в університетах. До речі, міністр доручив попечителю Київського навчального округу запропонувати раді університету розробити проект спеціальних іспитів для жінок, які бажали отримати право на викладання в усіх класах жіночих гімназій та прогімназій [660, арк. 4]. Розпорядження подібного змісту МНО поширило по всіх навчальних округах.

Першою відгукнулася на пропозицію освітнього відомства рада Казанського університету, яка в 1878 р. передала на розгляд проект правил таких іспитів [666, с. 3]. Спонукав до такої дієвості випуск слухачок на Казанських ВЖК, які планували присвятити себе переважно педагогічній діяльності. Публіцистика оцінила такі міністерські пропозиції університетам як «уважне ставлення влади до

вищої освіти дам» [783, с. 1]. Комітет Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким курсам побачив у діях МНО вирішення питання про надання жінкам права викладання у всіх класах гімназій «у принципі» [784, с. 17].

Нових сподівань на визначення правового становища випускниць ВЖК додала постанова МНО від 7 березня 1879 р., за якою успішним випускницям восьми класів жіночої класичної гімназії Фішер у Москві надали право на викладання в чотирьох молодших класах чоловічих гімназій і прогімназій та в усіх класах жіночих гімназій [785, с. 970]. При цьому уже мав місце прецедент: у 1878 р. міністр народної освіти призначив М. Кузьміну викладачем французької мови в Кронштадтське реальне училище, мотивуючи це її досвідченістю [7, № 6, с. 134]. Організатори курсів та небайдужа громадськість очікували відповідного рішення щодо вищої жіночої школи, оскільки в цьому випадку професійна діяльність викладачок не залежала б від уподобань міністрів чи інших посадовців, а була санкціонована законом.

У цих умовах такі чинники, як початок третього навчального року на Київських ВЖК, педагогічна рада яких від моменту створення мала на меті надати випускницям право на викладання в середніх навчальних закладах, та розробка спеціальним комітетом, призначеним радою Університету св. Володимира, правил іспитів для набуття такого свідоцтва, активізували діяльність адміністрації закладу з уточнення порядку проведення цих іспитів. Керівництво ВЖК на чолі з професором В.С. Іконниковим виявило суттєву наполегливість у постановці проблеми. Скориставшись перебуванням міністра народної освіти в Києві у вересні 1881 р., педагогічна рада курсів принагідно клопотала про надання випускницям права на викладання в жіночій середній школі. При цьому в особистій бесіді із завідувачем закладу міністр статс-секретар Ніколаї пообіцяв якомога швидше вирішити це питання [786, арк. 10]. У зв'язку з наближенням першого випуску курсисток навесні 1882 р. рада Київських ВЖК звернулася з

черговим клопотанням, наголошуючи, що цей захід, по суті, був лише розширенням прав, уже набутих гімназистками [787, арк. 4].

Адміністрація столичних ВЖК так само докладала зусиль для набуття прав курсистками й удосконалювала навчальний план закладу для ґрунтовного їх ознайомлення з предметами, що входили до програми іспитів для бажаючих викладати в середніх навчальних закладах. Однак спроби кількох випускниць ВЖК, які клопотали про дозвіл скласти іспит на вчителя гімназії, були відхилені адміністрацією округу [784, с. 17]. Незважаючи на щорічні клопотання педагогічної ради Санкт-Петербурзьких ВЖК та комітету Товариства для надання коштів, успішним випускницям закладу не надали права на викладання у всіх класах жіночих гімназій. На щорічному акті випуску курсистки отримували тільки свідоцтво про проходження повного навчального курсу із зазначенням успіхів (оцінок) з кожного предмета [280, с. 13]. Така ситуація характерна для всіх ВЖК у Російській імперії. Випускниці таких навчальних закладів улаштовувалися на роботу на підставі свідоцтв про середню освіту, що надавали визначені законодавством права.

Натомість допуск жінок, які закінчили ВЖК, до викладання у всіх класах жіночих гімназій та інститутів був нагальним не тільки через їх особисте бажання працювати на педагогічній ниві в умовах міського середовища та зайняти більш високооплачувані посади, а й із точки зору незадовільного викладацького складу середніх жіночих навчальних закладів. Попечителі навчальних округів одностайно звітували МНО про суттєву суспільну корисність жіночих гімназій, швидке їх кількісне зростання та співчутливе ставлення широких верств громадськості до них [788, с. 153]. Питання кадрового контингенту жіночої середньої школи ставало важливою соціальною проблемою в державі.

Припинивши в 1886 р. прийом на ВЖК в Російській імперії та надавши дозвіл на продовження діяльності з 1889 р. лише столичним з обмеженим контингентом слухачок, влада змогла на певний період відкласти ситуацію

невизначеності правового становища випускниць. За Тимчасовим положенням Санкт-Петербурзькі ВЖК продовжували функціонувати на засадах приватного навчального закладу, де випускне свідоцтво крім отриманих після закінчення середніх навчальних закладів не давало додаткових прав [789, с. 91]. Додавалося невизначене та безправне становище закордонних студенток після повернення на батьківщину – до Російської імперії. Саме із ситуацією ігнорування наявності достатнього контингенту висококваліфікованих фахівців-жінок і «державної байдужості» до особистих зусиль задля здобуття вищої освіти К.Р. Шохоль пов'язував появу міфу про перешкоди до вищої жіночої освіти, нібито організовані урядом [42, с. 155].

Адміністрація ВЖК неодноразово висловлювала як власну позицію, так і думки курсисток, батьків та педагогів про фактичну відсутність логічного завершення чотирирічного здобуття вищих знань та пов'язаних із цим частих «митарств» у формі правових гарантій викладання в середній школі. Такий стан справ певним чином знецінював зусилля жіночої молоді та перетворював ВЖК на своєрідний «науковий клуб» із недешевим членським посвідченням, доступним лише забезпеченим. Разом із тим сучасники звертали увагу на неефективне використання такого важливого в модерну добу суспільного ресурсу, як інтелектуальний потенціал випускниць – фахівців у певній сфері наук, що не скеровувався на якісне оновлення кадрового складу жіночої середньої школи. Гальмувалося також структурування вищої жіночої школи, талановиті випускниці якої реалізували себе в науці і здобували відповідні учені ступені за кордоном.

Ініціатором чергової постановки питання стала рада Санкт-Петербурзьких ВЖК, що в листопаді 1898 р. клопотала про надання випускницям права на викладання у всіх класах жіночих та перших чотирьох класах чоловічих гімназій. У 1900 р. Учений комітет МНО розглянув це прохання [560, № 5, с. 129]. Доповідач у справі Беллярмінов, навівши значну кількість аргументів, дав негативний висновок, із яким погодилася більшість членів комітету. Посприяло

вирішенню питання призначення на посаду міністра народної освіти генерал-ад'ютанта П.С. Ванновського, що поставився до клопотання з розумінням. Наслідком стало височайше повеління 29 вересня 1901 р., прийняте на підставі всепідданійшої доповіді міністра народної освіти про надання випускницям Санкт-Петербурзьких ВЖК права на викладання всіх предметів у старших класах жіночих середніх навчальних закладів нарівні з чоловіками, випускниками університетів чи інших вузів. 31 травня 1903 р. затверджено пропозицію опікунської ради відомства закладів імператриці Марії про допуск до викладання в старших класах жіночих інститутів успішних випускниць Санкт-Петербурзьких курсів. Височайше повеління 26 серпня 1906 р. поширило право викладання жінок із вищою освітою в чотирьох молодших класах чоловічої школи. 7 жовтня цього ж року таких випускниць допустили до викладання нових мов не тільки в молодших, але й у старших класах чоловічих навчальних закладів [347, с. 7]. Аналогічні права поширили й на випускниць Московських ВЖК. Отже, довгоочікувана справа законодавчого закріплення і гарантування розширення професійних можливостей випускниць вищої жіночої школи в Російській імперії нарешті отримала певний поступ.

Прецедент було створено. Відтепер рішення щодо надання прав випускницям курсів за поданням МНО приймали окремо по кожному закладу, що звертався з клопотанням. Одними з перших отримали визначене правове становище випускниці Вищих жіночих природничо-наукових курсів Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі: височайшим повелінням від 22 жовтня 1905 р. їх випускницям надано право на викладання природознавства та географії у всіх класах жіночих гімназій і прогімназій МНО [790, арк. 5]. З часом, у 1910 р., права слухачок, що закінчили ці курси, розширили можливістю вчителювати і в середніх жіночих закладах відомства імператриці Марії та єпархіальних училищах.

Порушували питання про надання прав також відновлені на початку ХХ ст. громадські вищі жіночі заклади. Педагогічна рада Київських ВЖК, бажаючи

раціонального використання знань курсисток в освітній сфері, клопотала про поширення прав, дарованих випускницям столичних курсів, і на власний контингент [750, арк. 100]. Розглядаючи це прохання на нараді при попечителі навчального округу в січні 1909 р., голова педагогічної ради закладу професор П.Я. Армашевський відверто зауважив доцільність надання таких прав. На його думку, саме це спонукало жіночу молодь «записуватися вільними слухачками до університетів із метою домогтися однакових зі студентами прав після закінчення» [791, арк. 4].

Крім того, наявність у навчального закладу прав підвищувала його авторитетність серед громадськості. Засвідчили це заяви гласних міської думи Києва під час обговорення питання про відведення земельної ділянки для будівництва приміщення, наголосивши на «відсутності прав у курсів» [792, арк. 310].

Загалом позиція МНО щодо правового становища курсисток, яка чітко простежується в зауваженнях до Положення про ВЖК у Києві, що відновлювали роботу в 1906 р., незмінна: «Курси – приватний навчальний заклад, який не дає жодних прав слухачкам» [750, арк. 20]. Однак адміністрація новостворених ВЖК в умовах швидкого зростання мережі середньої та вищої жіночої школи беззастережно порушувала питання про отримання прав. Окремі організатори приватних вищих жіночих закладів, наприклад Н.І. Невіанд із Харкова, прохали про надання слухачкам прав випускників вузів відразу з відкриттям закладу [793, арк. 7]. Безсумнівно, «підприємлива» жінка сподівалася в такий спосіб гарантовано забезпечити сталість учнівського контингенту.

Адміністрація Одеських ВЖК не приховувала від МНО прикрої ситуації зменшення слухачького контингенту. Головною причиною цього окреслили відсутність після закінчення навчального закладу навіть «скромного права на викладання в старших класах жіночих гімназій» [794, арк. 13]. Курсистки за найменшої можливості переводилися на Санкт-Петербурзькі чи Московські ВЖК

або відразу пробували вступати саме на них. Крім того, керівництво Одеських курсів доводило до відома міністерства факти працевлаштування випускниць мовного та романо-германського відділень у старших класах середньої школи різних навчальних округів навіть без правових підстав для того.

Проте, як показав аналіз документів, МНО не охоче відгукувалося на такі запити з місць, уперто тримаючи монополію надання прав випускникам тільки державними навчальними закладами чи, як виняток, приватними з ґрунтовною та перевіреною досвідом постановкою навчально-виховного процесу. Це була точка зору більшості освітніх бюрократів, яку відверто висловив попечитель Харківського навчального округу щодо ВЖК Н.І. Невіанд: «Бажано, щоб на курси вступали заради знань, а не отримання диплома та пов'язаних із цим прав» [793, арк. 30].

Враховуючи активну позицію громадськості та суттєве кількісне зростання вищої жіночої школи на початку ХХ ст., МНО приступило до розробки нагального законопроекту, завданням якого визначили зміну існуючого в державі порядку отримання дипломів вищих навчальних закладів і пов'язаних із ними прав. Правила для складання жінками іспитів на знання курсу вищих навчальних закладів і про порядок здобуття ними вчених ступенів та звання вчительки середніх навчальних закладів, схвалені Державною Радою та Державною Думою Російської імперії, були законодавчо затверджені імператором 19 грудня 1911 р. Цим законом професійний статус вчительки середніх навчальних закладів діставали після складання додаткових іспитів випускниці з дипломом вищого навчального закладу чи жінки, які прослухали курс на ВЖК або в іншому вузі імперії та успішно виконували вчительські обов'язки протягом п'яти і більше років до прийняття закону [795]. Іспити приймали екзаменаційні комісії при університетах чи спеціальні комісії, санкціоновані МНО. Бажаючі здобути кваліфікацію вчительки середньої школи складали додаткові іспити з педагогіки, історії педагогічних учень, методики обраного предмета, а також логіки та

психології, якщо з них були відсутні оцінки в дипломі [796, с. 65]. Жінки, які успішно витримали іспити та надали довідку про виконання ними вчительських обов'язків протягом шести місяців, отримували від попечителя навчального округу свідоцтво вчительки середніх навчальних закладів. Було покладено край також дискримінації «слабкої статі» у сфері наукової діяльності. Закон від 19 грудня 1911 р. упроваджував у дію порядок здобуття жінками вчених ступенів. Дипломи видавалися за правилами університетів для чоловіків із наданням прав на вчену та навчальну діяльність, а також на службу в навчальних закладах [194]. Відтепер жінки могли входити до складу екзаменаційних комісій та бути екзаменаторами.

Залежно від обсягу прав, що навчальні заклади надавали випускницям, МНО низкою законодавчих актів класифікувало всі вищі жіночі навчальні заклади за трьома категоріями. До першої – належали ВЖК, слухачок яких в аспекті допуску до державних іспитів повністю зрівняли в правах з юнаками, що прослухали університетський курс, зокрема Петроградські (Санкт-Петербурзькі), Московські, Київські, Казанські, Одеські, Харківські та Варшавські курси. З приватних ВЖК сюди належали Петроградські (Санкт-Петербурзькі) історико-літературні курси професора М.П. Раєва та Природничо-наукові курси Лохвицької-Скаллон. Відповідно до закону та циркулярів МНО свідоцтва про закінчення цих вузів прирівнювалися до університетських, що остаточно зрівняло курсисток зі студентами університету [352, с. 7]. Жіноча молодь цих закладів отримала вільний доступ до державних екзаменаційних комісій при університетах.

До другої категорії належали вищі жіночі навчальні заклади, слухачки яких зобов'язані були екзаменуватися в комісіях з усіх предметів курсу цих закладів, а саме: Юр'євські ВЖК, Вищі вечірні жіночі курси А.В. Жекуліної в Києві та Московські вищі жіночі юридичні та Історико-філологічні курси В.О. Полторацької. Третя категорія включала вузи, слухачки яких не могли складати іспити в державних комісіях без спеціального дозволу міністерства. До

названої категорії належали Юр'євські приватні університетські курси, ВЖК у Тифлісі [352, с. 7].

МНО послідовно проводило лінію розширення практичної сфери застосування знань, здобутих на ВЖК, наукову підготовку яких визнавало значно вищою, ніж у VIII педагогічному класі гімназії. Так, випускниці ВЖК допускалися до викладання в старших класах гімназії різних предметів, незалежно від того, чи мали вони свідоцтво домашньої наставниці з них [797, с. 27]. Крім того, вони затверджувалися на вчительських посадах з правами державної служби. Їхні пенсійні права гарантувалися законом про пенсії та наявністю свідоцтва домашньої наставниці і вчительки.

Визнання освітнім відомством авторитетності вищої жіночої освіти підтвердило й рішення про допуск до державних іспитів тільки за свідоцтвом про закінчення ВЖК чи іноземного вищого навчального закладу. Усіх випускниць вузів звільнили від складання додаткових екзаменів за курс чоловічої гімназії, що за законом 19 грудня 1911 р. були обов'язковими для допуску до державних екзаменаційних комісій [798, с. 76]. Це стало значним полегшенням для курсисток, адже суттєво скорочувало час підготовки до іспитів для отримання університетського диплома.

Результати запровадження нового законодавства у сфері вищої жіночої освіти виявилися майже відразу. У 1915 р. преса інформувала, що фізико-математичний факультет Університету св. Володимира надав звання приват-доцента М.М. Васюхловій, яка успішно витримала магістерський іспит та прочитала дві пробні лекції [776, № 5-6, с. 118]. Натомість основна маса випускниць ВЖК докладала зусиль для набуття свідоцтва вчительки середніх навчальних закладів, що давало право на викладання у всіх класах чоловічої та жіночої середньої школи. Заохочувало й те, що вчителька мала право на однакову з чоловіком платню та пенсію, які зберігала і після заміжжя.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що ініціатори розбудови вищої жіночої освіти і уряд ставили перед вищими жіночими навчальними закладами винятково просвітницькі цілі. Однак ускладнення соціального життя в пореформений період, необхідність самостійного працевлаштування жіноцтва поряд із зростанням потреб у працівниках у сфері народної освіти та медицини змусило поглянути на завдання вищої жіночої школи з практичної точки зору. Адміністрація ВЖК вважала доцільним після завершення наукової підготовки жіночої молоді надати їй права на викладання в середній школі. Додавало аргументованості таким клопотанням і традиційне для вузів Російської імперії визначення правових гарантій випускників.

Натомість приватний характер вищих жіночих навчальних закладів давав привід владі відкладати визначення правового становища жінок із вищою освітою в державі. Саме непоступлива позиція урядовців тривалий час перешкоджала повноправному включенню жіноцтва в систему вищої освіти й науки. Перші практичні кроки в цьому напрямі були зроблені тільки на початку ХХ ст., коли низкою нормативних актів гарантували права випускниць Санкт-Петербурзьких ВЖК. Значний поступ відбувся з кінця 1911 р., коли нові законодавчі реалії передбачили для бажаючих випускниць курсів дипломи державних університетів, забезпечили гарантований професійно-правовий статус вчительки середніх навчальних закладів та відкрили можливості для роботи в науковій сфері.

***

Перші представниці жіночої молоді насмілилися заявити про своє право на вищу освіту в умовах суспільної лібералізації напередодні очікуваних реформ. Ця швидкоплинна практика постала як одне з найгостріших питань, яке влада не бажала вирішувати з 60-х років ХІХ ст. і до останніх днів існування імперії. Зручним жупелом для недопуску жінок до університетів стало послаблення моральності та «академічності» студентства. Консерватизм урядового курсу виявив ментальну неготовність представників вищої влади визнати за «слабкою

статтю» рівні права на сферу «чоловічої» освіти та професійної діяльності. Сановні імперські бюрократи в такий спосіб засвідчили власну «самобутність» і «всесильність», що йшла в розріз з раціональними аргументами світової практики єдиної вищої школи, вимогами громадсько-педагогічного руху, деклараціями депутатів-прогресистів Державної Думи, міркуваннями економічної доцільності. Тільки обставини Першої світової війни змусили непоступливих у владі погодитися на появу студенток в університетах як виняткову тимчасову практику.

Консерватизм «поважних мужів» спонукав небайдужу громадськість та науково-педагогічний загал сконсолідувати зусилля задля пошуку інших організаційних форм реалізації просвітницьких запитів молоді. Дієвим чинником вирішення питання стала навчальна еміграція жіноцтва до європейських університетів. За таких умов далекоглядні урядовці санкціонували до втілення на практиці запропонований громадськістю та слухацькою молоддю проект вищої жіночої освіти у формі курсів – закладів університетського типу для освітньої підготовки жінок.

Влада рішуче відмежувалася від питань фінансування вищої жіночої школи. Тільки Санкт-Петербурзькі ВЖК завдяки «особистій» прихильності міністра Д.А. Толстого мали постійну субсидію з державного казначейства. Решта закладів фінансову допомогу з державної скарбниці змогла отримати тільки після прийняття відповідних законопроектів Державною Думою в 1911–1914 рр. Дії освітнього відомства щодо вищої жіночої школи скеровувалися переважно на регулятивно-контрольні функції. Реалізацію розпоряджень, циркулярів та рекомендацій міністерства забезпечували попечителі навчальних округів, відповідальні за стан і діяльність цих закладів. Досить відчутний протягом усього періоду існування вищої жіночої школи надмірний суб'єктивізм посадовців освітнього відомства у ставленні до неї. Глибинне внутрішнє

сприйняття чиновниками питань соціальної реалізації «слабкої статі» безпосередньо впливало на прийняття рішень.

Ставлення службовців органів правопорядку до вищої жіночої освіти було тенденційним з переважанням негативних оцінок. Складне просування країни на шляху модернізації визначило першорядним такий «освітній» пріоритет верховної влади, який передбачав відтворення законослухняних громадян в умовах загострення політичної ситуації. Визначення курсисток як потенційно «небезпечного» учнівського контингенту ставало зручним і сталим приводом до відмов у чергових освітніх ініціативах. Убивство терористами Олександра ІІ, серед яких були і жінки, значно поглибило переконання частини політичної еліти в «шкідливості» функціонування ВЖК, їх непотрібності для суспільства і держави. У межах загального урядового курсу контрреформ І.Д. Делянову вдалося на певний час призупинити розвиток вищої жіночої школи.

Початок ХХ ст. ознаменувався не тільки формуванням серед широких верств суспільства власних вимог до влади, заявлених у 1905 р., але й поступальними кроками МНО в напрямі задоволення прохань громадськості щодо поновлення роботи ВЖК. Освітнє відомство нарешті позбавилося від «пресингу» охоронних настроїв Міністерства внутрішніх справ при реалізації будь-яких інноваційних освітніх проектів і відмовилося від традиційно вичікувальної тактики у сфері вищої жіночої школи. Відтепер МНО реалізувало курс на розробку нормативно-правового забезпечення вищої жіночої школи, фінансову підтримку будівництва навчальних закладів.

Становлення вищої жіночої освіти поставило питання про правовий статус її випускниць. Аналогію із «чоловічими» державними вузами освітні бюрократи категорично заперечували, мотивуючи приватним характером ВЖК, і відмовляли в правах на дипломи університетського зразка. До початку ХХ ст. випускниця вищої жіночої школи в Російській імперії не набувала жодних додаткових професійних прав до тих, що отримала при закінченні середніх

навчальних закладів. Створення владою прецеденту для курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК започаткувало повільний, але невпинний рух до повноправного становища жінок із вищою освітою в державі.

РОЗДІЛ 4

СТВОРЕННЯ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ ТА ЗАСАДИ ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Формування мережі вищих жіночих курсів

В історії становлення вищої жіночої освіти в Російській імперії можна виділити три етапи. Перший (1872–1885 рр.) – становлення та діяльність перших закладів вищої жіночої освіти; другий (1886 до 1904 рр.) – призупинення набору та обмеження функціонування ВЖК, третій (1905–1917 рр.) – кількісне та якісне зростання вищої жіночої школи.

Керуючись міркуваннями необхідності вирішення злободенної проблеми вищої жіночої освіти, молодий та енергійний професор Московського університету В.І. Гер'є виступив з ініціативою організації подібного навчального закладу на власні кошти. За словами професора М.М. Ростовцева, для втілення в життя інноваційного освітнього проекту потрібно було вдале сполучення таких умов: висококваліфікований викладацький контингент, достатня кількість бажаючих навчатися, фінансові ресурси й позитивне ставлення безпосереднього начальства – МНО та решти представників влади [799, с. 19]. Наділеному організаторським талантом, професору В.І. Гер'є вдалося забезпечити всі ці умови. Він заручився підтримкою колег по Московському університету, зокрема ректора, професора С.М. Соловйова, і в лютому 1871 р. звернувся до попечителя округу з відповідним клопотанням. Схвальний відгук попечителя Московського навчального округу та винятково історико-філологічний напрям майбутнього закладу стали сприятливими чинниками для вдалого проходження проекту

чиновницькими канцеляріями. 6 травня 1872 р. затвердили Положення про ВЖК у Москві, що регулювало діяльність новоствореного навчального закладу [210].

Урочисте відкриття ВЖК професора В.І. Гер'є відбулося 1 листопада 1872 р. у приміщенні 1-ї чоловічої гімназії на Пречистенці в Москві. Найбільше запам'яталося очевидиці з того дня: велика кількість екіпажів перед будівлею гімназії, актова зала якої вцент заповнена стільцями, групи дівчат, які жваво розмовляли між собою, та зацікавлена публіка, що прийшла подивитися на подію [800, с. 192]. З 1873 р. курси розміщувалися в будинку Степанова, де було влаштовано постійний музей експонатів Політехнічної виставки. У 1877 р. музей облаштували в спеціально збудованому приміщенні в Китайському проїзді, де разом із ним до 1888 р. розташовувалися і ВЖК.

Щоб задовольнити дівочі прагнення до «наукових знань», уряд, зважаючи на успішну діяльність московського закладу В.І. Гер'є, пішов перевіреним шляхом. 9 квітня 1876 р. Олександр II схвалив пропозиції міністра народної освіти про організацію ВЖК і надав йому право засновувати їх в університетських містах. Ініціативна група професорів Казанського університету мала на той час доопрацьований та поданий до освітнього відомства проект, що прискорило відкриття вищого жіночого закладу [652, арк. 96]. Уже 8 травня міністерство санкціонувало їх створення, а 3 жовтня 1876 р. в актовій залі університету попечитель навчального округу урочисто відкрив ВЖК у Казані [211, с. 1].

Інформація про заснування закладу вищої освіти «слабкої статі» в Казані спонукала до активних дій громадськість Києва та Санкт-Петербурга щодо створення аналогічних у своєму місті. Навесні 1877 р. організатори університетських лекцій для жіноцтва (Володимирських курсів) у Санкт-Петербурзі ініціювали перетворення їх на ВЖК і звернулися до професора К.М. Бестужева-Рюміна з проханням розробити проект. Професор погодився і вже в травні подав готовий проект «статуту» ВЖК до МНО [542, арк. 4-6].

Санкціонуючи Санкт-Петербурзькі ВЖК, міністр народної освіти визначив професора К.М. Бестужева-Рюміна як бажаного керівника закладу, і Г.П. Філософова просила авторитетного вченого погодитися на цю пропозицію [30, с. 125]. Активно обговорюваному в столиці та проектуваному до відкриття вищому жіночому закладу прагнули надати солідності завдяки суспільній «непогрішності» засновника. Урочисте відкриття Санкт-Петербурзьких ВЖК відбулося 20 вересня 1878 р. о 18 год у приміщенні Олександрівської жіночої гімназії, на якому були присутні попечитель навчального округу, ректор Санкт-Петербурзького університету та деякі професори [542, арк. 49]. Не могла стримати радість від вдалого фіналу копіткої та наполегливої роботи Г.П. Філософова. У листі до видавця А.О. Краєвського вона зізналася, що нарешті «омріяний жіночий університет санкціонований та узаконений урядом» [801, арк. 1].

До аналогічних заходів вдалися і в Києві. Зацікавлені киянки, що відвідували протягом 1873–1874 рр. лекції з історико-філологічних дисциплін при Київському товаристві природознавців, зібравши невелику суму (500 крб), звернулися до професора університету О.І. Селіна з проханням про організацію ВЖК. Він з готовністю взявся до справи та підготував потрібні документи. У цей же час О.І. Карнович звернулася до Д.А. Толстого (грудень 1874 р.) з доповідною, у якій вона висловила готовність «жертвувати особистими коштами та залучати охочих до справи організації ВЖК у Києві з математичних, природничих та агрономічних наук» [652, арк. 86-87]. По суті, з одного міста надійшло два клопотання про створення вищого жіночого закладу, але різного профілю.

Наступним кроком стало створення у вересні 1876 р. комітету для обговорення проекту організації ВЖК, до якого ввійшли професори Університету св. Володимира. Допомагає відтворити події в Києві листування родини Антоновичів та Драгоманових. Зокрема, В.І. Антонович, одна з діяльних та обізнаних у справі інтелігентних киянок, повідомила Л.М. Драгомановій у жовтні 1876 р. такі новини: «О.І. Карнович особисто їздила до Петербурга клопотати про

курси, а наші все думають» [418, с. 11]. Утім, 26 жовтня 1876 р. рада Університету св. Володимира схвалила рішення організаційного комітету та подала проект ВЖК у Києві на затвердження попечителю. У зв'язку зі смертю О.І. Селіна обов'язки засновника перебрав професор С.С. Гогоцький. 4 лютого 1878 р. попечитель Київського навчального округу поінформував про дозвіл МНО на відкриття закладу.

Ускладнений пошук пристосованого приміщення через значну кількість (понад 300 осіб) дівчат, що бажали навчатися, та негативне ставлення генерал-губернатора М.І. Черткова до нового освітнього проекту стали черговими випробуваннями для організаторів справи. Урочисте відкриття ВЖК у Києві відбулося 4 жовтня 1878 р. об 11 год в найманому приміщенні (будинок Фроммета на Бібіковському бульварі) у присутності попечителя П. Антоновича [812, арк. 76]. Одна зі слухачок згадувала той день у щоденнику так: «Сьогодні відбулося відкриття ВЖК – осередку університетської освіти для жінок; на жаль, промова професора Гогоцького виявилася непереконаливою, а киянам слід сказати сильне слово, бо між ними багато противників вищої жіночої освіти» [662, с. 69].

Завдяки пресі інформація про організацію вищих жіночих закладів поширилася імперією. В інших університетських містах активізувалася небайдужа місцева громадськість. В Одесі, уродженки якої масово виїздили навчатися в закордонні університети, ініціатором справи став професор О.С. Трачевський. Він підготував проект статуту та програми ВЖК. Очікуючи рішення МНО, професор на початку 1879 р. із дозволу попечителя Одеського навчального округу відкрив підготовчі курси за програмою жіночих гімназій з математики, латини та російської мови [720, арк. 1, 2, 4-10]. Наплив бажаючих виявився значним – понад 100 осіб записалися протягом перших чотирьох днів. Усього чисельність слухачок підготовчих курсів сягнула 254 осіб, що змусило організатора влаштувати два паралельні відділення із заняттями від 16 до 20 год вечора. Водночас це дозволило

суттєво здешевити оплату для слухачок: повний курс навчання із січня до липня коштував 10 крб.

Однак, як удалося встановити автору, дозволу на відкриття ВЖК від МНО О.С. Трачевський так і не дочекався. Напередодні очікуваного початку навчального року він отримав тільки коротку відповідь телеграфом, попередньо ним оплачену. Директор департаменту Брадке 30 серпня 1879 р. повідомив, що «сподівання на швидке вирішення питання ВЖК марні» [720, арк. 25]. Окремі вітчизняні науковці, зокрема А. Добролюбський, гадає, що «перші Одеські ВЖК проіснували недовго», тобто констатує їх діяльність [109, с. 20]. Проте факти доводять, що положення є хибним.

У створенні системи жіночої освіти зголосилася взяти участь і професорська корпорація Харківського університету, 28 членів якої в 1878 р. заявили про згоду читати лекції для жіноцтва. Першочерговим завданням визнали пошук опікуна для курсів, який пожертвував би на відкриття 10 000 крб [803, с. 80]. Як засвідчують джерела, було розроблено проект Положення про вищі наукові жіночі курси в Харкові та проект статуту Харківського товариства сприяння вищій науковій освіті жіноцтва [650, арк. 168-177; 722, арк. 3-15]. Слід зазначити, що не було визначено одного конкретного засновника закладу, позаяк організаторами стали 24 професори університету. Навіть за такої неординарної форми функціонування навчального закладу в січні 1881 р. проект отримав схвальну резолюцію попечителя Харківського навчального округу. Відповідь із міністерства затримувалася, й у вересні того ж року професори наново звернулися до попечителя посприяти просуванню справи. Вони мотивували масовим від'їздом дівчат до Петербурга на навчання, де «існування без підтримки родини для багатьох украй обтяжливе і небезпечне» [722, арк. 2, 18].

В архіві МНО автору не вдалося достеменно виявити, чим урешті-решт завершилося клопотання професорської колегії з Харкова; складається враження, що про нього взагалі забули. Маємо зауважити, що думки попередніх дослідників

цього питання різняться. Частина вважала, що дозвіл на ВЖК у Харкові влада не надала [92, с. 201; 91, с. 102; 99, с. 76]. Окремі констатували, що дозвіл отримали, але не скористалися ним через відсутність достатніх для цього коштів [24, с. 11]. Із загального контексту виокремлюється твердження науковців М. Богачевської-Хомяк, О. Веселової, що ВЖК у Харкові засновані в 1880 р. [142, с. 160]. Фактично, дослідники не виявили наполегливості для остаточного з'ясування фіналу цієї справи.

Завдяки дослідницьким пошукам автору вдалося встановити, що дозволу на Харківські ВЖК міністерство дійсно не надало. Саме тому в кінці 1882 р. новий міністр народної освіти І.Д. Делянов у листі до попечителя висловив занепокоєння щодо інформації про функціонування в Харкові жіночих курсів без дозволу. Допомагають відтворити події пояснення головного підозрюваного у справі професора О.І. Кірпи́чнікова, який у розмові з попечителем визнав, що з вересня 1882 р. приватно давав уроки 12 жінкам, кількість яких на кінець семестру зростає до 25 осіб. Професор відмовлявся від будь-якої винагороди за працю, а бажаючим оплатити лекції пропонував формувати із цих коштів капітал майбутніх ВЖК [722, арк. 21, 34].

До паралельного розслідування справи вдався і Харківський губернатор, який підтвердив, що протягом зими три професори університету (Кірпи́чников, Шимков, Андреєв) читали лекції зі своєї спеціальності в ремісничій школі, а професор Потебня – у власному помешканні. З'ясував він і список слухачок, серед яких дружина директора Земельного банку Алчевська, дворянка Бистрицька, вдова генерал-майора Гаусмана, дружина голови Департаменту судової палати Калмикова та інші. Попечитель рекомендував професорам припинити заняття [722, арк. 30 зв, 42]. Отже, події в Харкові засвідчили наявність серед жінок запитів на ґрунтовну освіту, яку через нереалізованість проекту ВЖК вони готові були отримати навіть шляхом несанкціонованих лекцій.

Не вдалося реалізувати також плани реформування жіночих публічних (Луб'янських) курсів при 3-й гімназії в Москві у вищій навчальний заклад, з відповідним клопотанням про що в 1879 р. звернулися до освітнього відомства викладач Шапошніков та професори Горожанкін і Давидов. Поданий ними проект неохайно оцінив попечитель Московського навчального округу, оскільки «він не містив надійних гарантій для правильного розвитку навчального закладу» [720, арк. 26, 61 зв]. Знову маємо констатувати розбіжність думок дослідників щодо долі проекту. Зокрема, В. Овчин уважав, що в 1880 р. Луб'янським курсам удалося розширити свою програму і перетворитися на ВЖК з двома відділеннями [14, с. 35]. Правдиво те, що навчальні програми закладу дійсно вдалося розширити. Проте, як свідчать документи, офіційно курси при 3-й гімназії в Москві так і не були визнані урядом як ВЖК. У поданні до Комітету міністрів у травні 1889 р. зазначено, що «жіночі курси при 3-й гімназії були організовані на окремих засадах» [479, арк. 90].

Аналогічна причина – негативний відгук попечителя округу П. Лавровського унеможливила організацію жіночих курсів із математичних та природничих наук Товариством природознавців при Новоросійському університеті, що, заручившись підтримкою ректора навчального закладу, на початку літа 1882 р. клопотало про їх відкриття [720, арк. 69]. Про ситуацію у Варшаві достеменно інформація відсутня. Скористаймося думкою А. Деревницького, що гурток професорів Варшавського університету в 1881 р. мав намір організувати публічні лекції за зразком столичних «Володимирських», але спроба зазнала невдачі [24, с. 12].

Отже, протягом першого етапу (1872–1885 рр.) відбулося становлення перших вищих жіночих навчальних закладів у країні. ВЖК діяли в Москві, Казані, Києві та Санкт-Петербурзі на загальних засадах із певними відмінностями навчально-виховного процесу. Чотирирічний термін навчання мали Київські та Санкт-Петербурзькі ВЖК, курси професора В.І. Гер'є в Москві – трирічний, Казанські – дворічний. Навчальні заклади мали два відділення: історико-

філологічне та фізико-математичне, тільки ВЖК В.І. Гер'є діяли в складі одного – історико-філологічного. Особливістю Санкт-Петербурзьких ВЖК була наявність на фізико-математичному відділенні окремої спеціалізації – «математики». Варто зазначити, що на Казанських ВЖК поділ на два відділення відбувся лише з 1880–81 н. р. На Київських курсах, навпаки, через обмаль слухачок на фізико-математичному відділенні довелося закрити спочатку 2 та 3-й курси. З осені 1885 р. історико-філологічне відділення стало головним, а навчальні предмети фізико-математичного циклу становили додаток до нього [675, арк. 15]. Московські (Луб'янські) курси при 3-й гімназії діяли як фізико-математичне відділення, де природничий напрям мав чотирирічний курс, а математичний – трирічний.

Другий етап (1886–1904 рр.) розвитку вищої жіночої школи пов'язується зі створенням спеціальної урядової комісії для розгляду питань жіночої освіти під головуванням М.С. Волконського та зміною державної політики в цій сфері. У травні 1886 р. попечителі навчальних округів отримали розпорядження МНО про припинення прийому слухачок на ВЖК з нового навчального року для ліквідації молодших відділень і заборону через будь-які причини залишатися на другий рік на одному курсі [681, арк. 57]. Комітет Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК спробував вплинути на ситуацію і подав до комісії, очолюваної М.С. Волконським, доповідну, де ґрунтовно виклав історію виникнення та розвитку навчального закладу. Проте очікуваного ефекту на рішення комісії записка не справила, прийом на курси не відновлювався. Неодноразові спроби звернення до міністра народної освіти з проханням про прийом на курси від завідувачів ВЖК із різних міст успіху не мали. У столиці останню надію подала баронеса В.І. Іксуль, член комітету Товариства для надання коштів, яка, маючи впливові знайомства та зв'язки при дворі, пообіцяла допомогти подати клопотання Олександрю III. У січні 1889 р. за її протекції імператор отримав звернення про відновлення прийому на Санкт-Петербурзькі

ВЖК, підписане головою Товариства для надання коштів О.І. Лихачовою [30, с. 130]. Результатом стало відновлення 27 вересня 1889 р. у Російській імперії діяльності тільки Санкт-Петербурзьких ВЖК на нових організаційних засадах, визначених освітнім відомством.

Однією з форм підвищення власної освіти бажаючими жінками після припинення діяльності ВЖК В.І. Гер'є та Луб'янських курсів при 3-й гімназії в Москві стало започаткування в 1888 р. Товариством виховательок та вчительок із дозволу попечителя навчального округу колективних уроків з історії, літератури та іноземних мов для своїх членів. Через два роки додалися також уроки з фізико-математичних наук. За визначенням професора І.М. Сеченова, який певний час на них викладав, «заклад мав благау мету – дати можливість поповнити освіту жінкам, які вчителювали чи готувалися до цього» [400, с. 183]. Чисельність членів товариства почала поступово зростати: на січень 1887 р. їх нараховувалося 692 особи, на 1898 р. – уже 1309. Тобто протягом десяти років склад громадської організації майже подвоївся. Попечитель Московського навчального округу, коментуючи ситуацію, вважав це «способом реалізації природного прагнення жінок до вищої освіти». Його резюме в листі до МНО чітке і прагматичне: «Бажаною є організація в Москві ВЖК» [487, арк. 1 зв-2].

Ради університетів, враховуючи численні прагнення до ґрунтовного знання серед жіноцтва, знову поставили питання про організацію публічних лекцій для бажаючих. Навесні 1895 р. Історико-філологічне товариство при Харківському університеті на прохання місцевого Товариства взаємодопомоги вчительок та виховательок започаткувало публічні читання для жінок, що відбувалися у вечірні години в приміщенні маріїнської гімназії міста. Звернулася до попечителя і група професорів Казанського університету за дозволом організувати із січня 1896 р. публічні лекції для жінок з історико-філологічних та фізико-математичних наук з оплатою 50 крб на рік. Восени 1895 р. Товариство природознавців Новоросійського університету започаткувало в Одесі публічні лекції з математики

та природознавства, на які, незважаючи на вартість кожного предмета 3 крб за семестр, протягом двох тижнів записалося понад 500 бажаючих [481, арк. 8, 9, 20, 27]. Успішність започаткованих у кінці XIX ст. публічних курсів при університетах перевершила всі очікування їх фундаторів. Суттєвий вплив жінок у всіх містах, де вони діяли, спонукав організаторів до перетворення їх із тимчасових у постійно діючі з розширеною навчальною програмою.

З огляду на зростання кількості жінок, які прагнули поглибити свої знання, професорські корпорації в черговий раз обговорювали створення вищих жіночих навчальних закладів. За повідомленням місцевої преси, у жовтні 1895 р. у Києві відбулися збори професорів Університету св. Володимира, де були репрезентовані представники всіх факультетів. Вони схвалили склад комісії для розробки клопотання про відновлення ВЖК та засади їх майбутньої організації [804]. Зачинателями чергового порушення питання стали випускниці Київських курсів, які від імені інтелігенції міста звернулися до колишнього їх завідувача професора В.С. Іконникова з пропозицією ініціювати відродження навчального закладу [805]. У 1896 р. група професорів та викладачів Новоросійського університету (43 особи) поновила клопотання про організацію ВЖК в Одесі. Головним мотивом, за визнанням професорів, було те, що «публічні курси являли собою тільки слабкий сурогат вищої жіночої освіти» [484, арк. 8].

Та найбільш дієво взялися до справи відновлення ВЖК у Москві. 24 квітня 1900 р. міністерство повідомило попечителя про те, що Державна Рада схвалила відкриття з 1 липня поточного року Московських ВЖК на засадах, аналогічних до Санкт-Петербурзьких [487, арк. 63]. На посаді директора Московських курсів за ініціативою попечителя навчального округу затвердили їх попереднього керівника професора В.І. Гер'є. На утримання адміністрації ВЖК Державне казначейство щорічно виділяло 8 600 крб. Навчальний заклад на початку діяв у складі двох відділень: історико-філософського, у подальшому – історико-філологічного, та

фізико-математичного, що включало два відділи – природознавства та математики. З 1906 р. на Московських ВЖК почало діяти медичне відділення.

Наступним містом, ініціативній групі якого вдалося отримати дозвіл на організацію ВЖК, стала Одеса. Варто зауважити, що для успішності чергового клопотання в 1902 р. професори вдалися до «обхідного маневру». Обізнані з панівними серед освітніх бюрократів настроями утилітаризму жіночої освіти, одесити запропонували надати вищому закладу педагогічного характеру [41, с. 94]. Уже в 1903 р. в Одесі розпочали діяльність Вищі жіночі педагогічні курси. Проте практика швидко виявила, що суто педагогічний характер навчального закладу не задовольняв більшість слухачок. Населення міста було переважно неправославним, а законодавство Російської імперії обмежувало право на вчителювання представників іудейської конфесії. У травні 1906 р. рада курсів звернулася з клопотанням до МНО про реформування закладу в Одеські ВЖК, що й було реалізовано. В Одесі навчальний заклад діяв у складі таких відділень: історико-філологічного (зі слов'яно-російським, історичним та романо-германським відділами), фізико-математичного (з математичним та природничим відділами) та юридичного.

Наполегливо клопотали на початку ХХ ст. про відновлення ВЖК у місті й кияни. Першу спробу група професорів Університету св. Володимира реалізувала ще навесні 1899 р., подавши на розгляд до МНО проект статуту закладу та пояснювальну на ім'я міністра. Після розгляду проекту протягом року у відомчих канцеляріях навесні 1900 р. керівник навчального округу дав негативний відгук [681, арк. 1, 23].

Чергове звернення від професорів надійшло до попечителя Київського навчального округу в травні 1903 р. Ґрунтовна мотивація доцільності поновлення ВЖК у Києві, окрім традиційних аргументів, зокрема великого щорічного контингенту випускниць середньої школи (до 1200 осіб) та соціальної значущості жінки з вищою освітою, містила й твердження наявності фінансових ресурсів для

втілення проекту в життя. Невідступно наполягаючи на відкритті, група зацікавлених професорів у січні 1904 р. доповнила клопотання більш переконливим в очах міністерських бюрократів пунктом – прикладним напрямом навчального закладу, а саме започаткуванням комерційного та агрономічного відділень [484, арк. 7-10, 40-41]. Однак негативний відгук Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора унеможливив санкціонування роботи курсів у 1904 р.

Активних заходів для відновлення роботи ВЖК уживали в Казані, де з ініціативи професора Будде небайдужі до справи професори місцевого університету розробили відповідний проект і в грудні 1903 р. подали попечителю. У січні 1904 р. попечитель Казанського навчального округу повідомив про принципову згоду освітнього відомства на заснування закладу і дозволив формування організаційного комітету [232, с. 3].

Таким чином, другий етап (1886–1904 рр.) формування вищої жіночої школи в країні характеризується призупиненням її розвитку і поверненням до попередньої практики публічних університетських лекцій. Більшість місцевих ініціатив із заснування ВЖК не були санкціоновані МНО.

Кардинальні зміни у сфері вищої жіночої освіти і початок третього етапу її становлення (1905–1917 рр.) започаткували революційні події 1905 р. У Харкові справу розвитку вищої освіти «слабкої статі» очолило Товариство взаємодопомоги працюючих жінок, загальні збори якого ще 2 травня 1904 р. ухвалили рішення про початок активної кампанії з організації ВЖК [41, с. 86]. Не задовольняючись міністерськими відписками, на засіданні Товариства 27 березня 1905 р. постановили клопотати про відкриття в місті вищого жіночого закладу. Дії громадської організації підтримала Харківська губернська управа і земські збори, що одностайно висловилися за організацію в місті ВЖК університетського типу [806].

У 1905 р. справу відновлення Київських ВЖК перебрала найавторитетніша в регіоні науково-освітня інституція – рада Університету св. Володимира. Головний аргумент, наведений ректором, а саме можливість утрати важливої пожертви (садиби з будинком вартістю до 70 000 крб), що переходила у власність курсів лише за умови їх відновлення не пізніше 1907 р., та загальна демократизація суспільного життя в країні певним чином прискорили вирішення питання [681, арк. 40-41].

МНО, зважаючи на нагальність та повторюваність клопотань і безсумнівну потребу в ґрунтовній освіті, санкціонувало з 1906–07 н. р. відкриття вищих жіночих навчальних закладів у Києві та Казані. З 1907–08 н. р. розпочали роботу Харківські ВЖК Товариства взаємодопомоги працюючих жінок.

Київські ВЖК відновили свою діяльність у складі двох відділень: історико-філологічного (з історичним, слов'яно-російським та романо-германським відділами) та фізико-математичного (з математичним, фізико-хімічним та біологічним відділами). Курси розмістилися в орендованому приміщенні пані Михельсон по вулиці Фундуклеївській № 51 з оплатою 19 480 крб на рік [698, арк. 13]. У 1907 р. додалися медичне та юридичне відділення [807, арк. 3]. З 1908 р. медичне відділення виокремилася в самостійний заклад. Бажаючи надати вищій освіті більш практичного характеру, керівництво закладу висловилося за доповнення юридичної освіти. Так, у 1909 р. на Київських ВЖК було створено нове економіко-комерційне відділення, що відкривало випускницям доступ до кваліфікованої праці в адміністративних, промислових та торгівельних закладах [750, арк. 110].

Зважаючи на обмежені місцеві ресурси, освітнє відомство санкціонувало діяльність Казанських ВЖК, тільки в складі одного історико-філологічного відділення. Навчальний заклад розмістився в орендованому приміщенні 3-ї жіночої гімназії, де заняття відбувалися в пообідній час (з 17 до 21 год). Фактично, міністерство не дозволило використовувати для курсів приміщення Казанського

університету. Харківські ВЖК Товариства взаємодопомоги працюючих жінок розпочали роботу у складі історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного відділень.

Практика створення ВЖК поширюється в більшості університетських міст. У 1908–09 н. р. з ініціативи зацікавлених професорів місцевого університету розпочали діяльність ВЖК в Юр'єві у складі лише історико-філологічного відділення, оскільки бажаючих навчатися на юридичному не виявилось. Заняття проходили в пообідній час (з 16 до 21 год) у приміщенні Пушкінської жіночої гімназії, начальниця якої була розпорядницею на курсах. Невелика чисельність курсисток та відсутність фінансової допомоги навчальному закладу спонукали директора професора Є.В. Петухова в 1913 р. звернутися до МНО з проханням про виділення субсидії в розмірі 20 000 крб для його підтримки [808, арк. 17, 30]. Прикметно, що курси функціонували, по суті, незаконно, оскільки неодноразові клопотання (1908, 1909 р.) попечителя Ризького навчального округу про затвердження «Положення про ВЖК у Юр'єві» не були задоволені [809, арк. 20]. У 1915 р. Юр'євські ВЖК закрилися через малу кількість курсисток.

6 жовтня 1909 р. розпочали діяльність Варшавські ВЖК у складі історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного відділень. Посприяла успіху справи єдність прагнень професорської корпорації та університетської адміністрації в особі ректора професора Є.Ф. Карського та попечителя навчального округу В.І. Беляєва [234, с. 2]. Це був єдиний на всю Російську імперію вищий жіночий заклад, якому МНО дозволило функціонувати в приміщенні Варшавського університету у вільний від студентських занять час із 16 до 21 год вечора [746, арк. 101]. При прийнятті рішень дається взнаки бажання імперської влади підтримати російськомовний вищий жіночий навчальний заклад у Польщі. З 1911–12 н. р. планували відкрити комерційне відділення для більш практичної підготовки дівчат до життя, але через відсутність мінімальної чисельності бажаючих (20 осіб) проект не вдалося реалізувати [810, с. 4].

Сибірські ВЖК урочисто відкрилися у Томську 26 жовтня 1910 р. Перший рік вони діяли в складі одного природничого відділу фізико-математичного відділення, а з 1911–1912 н. р. додався математичний [341, с. 1]. Розпочавши роботу в дерев'яному одноповерховому будинку із семи кімнат, протягом чотирьох років функціонування завдяки підтримці місцевого товариства Сибірські ВЖК облаштували навчально-допоміжні заклади: бібліотеки (слухацьку та фундаментальну), лабораторії, лекційні та навчальні кабінети. Загальна вартість обладнання навчального закладу на травень 1915 р. перевищувала 40 000 крб [259, с. 1].

До певного часу всі вищі жіночі навчальні заклади відкривалися лише в університетських містах, де була можливість використовувати наявний кваліфікований викладацький персонал. Першим винятком стало заснування Тифліських ВЖК. Ініціював такий важливий для Кавказу проект гурток молоді інтелігенції. 18 травня 1908 р. міністр народної освіти повідомив попечителя Кавказького навчального округу про дозвіл на відкриття в Тифлісі ВЖК. Суттєвою проблемою, з якою стикнулися організатори, стало залучення кваліфікованих викладацьких кадрів з інших регіонів, чим пояснюється початок діяльності закладу тільки з 26 вересня 1909 р. [235, с. 11]. Діяли курси в складі двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного. У червні 1915 р. директор звернувся з клопотанням про відкриття з 1916–17 н. р. при Тифліських ВЖК третього, медичного відділення [688, с. 77].

Навесні 1909 р. МНО санкціонувало відкриття ВЖК у Новочеркаську, ініціатором чого стало Донське товариство сприяння вищій жіночій освіті. Це була чергова спроба заснування ВЖК у неуніверситетському місті. Товариство більше року витратило на процедуру узгоджень та листування з освітнім відомством і навіть залучило «поважного куратора» справи депутата Державної Думи Черницького [745, арк. 8, 32, 34]. Ще майже рік витрачено на підготовчу роботу зі складання кошторису закладу, розробки навчальних програм,

організацію ради курсів та господарського комітету. Відкриття Новочеркаських ВЖК відбулося 19 вересня 1910 р. Під час дослідницького пошуку з'ясовано, що на курсах діяло тільки природниче відділення, на математичне – прийому не було; навчали професори й викладачі Політехнічного інституту [794, арк. 30]. Це заперечує тезу А.Є. Іванова, який констатував діяльність Новочеркаських курсів із 1906 по 1916 р. у складі юридичного факультету [91, с. 369]. Він також безпідставно класифікував їх як приватний навчальний заклад, адже засновником було Донське товариство сприяння вищій жіночій освіті, тобто громадська організація.

Треба зауважити, що поряд зі становленням громадської вищої жіночої школи, з 1905 р. розпочинається конструктивна робота небайдужих осіб зі створення освітніх установ нового типу – приватних навчальних закладів, доступних для всіх бажаючих. Такими стають, зокрема, ВЖК, засновані приватними особами. Можна констатувати, що їх ініціатори добре усвідомлювали одну з найгостріших соціальних проблем того часу, а саме «недоступність державної вищої школи для реалістів, семінаристів, євреїв, і насамперед усіх жінок, контингент яких», – за оцінкою професора О.О. Чупрова, – «здатен заповнити не одну, а десять вищих шкіл Росії» [811, с. 193].

Найпершим приватним закладом стали Вищі жіночі природничо-наукові курси М.А. Лохвицької-Скаллон у Санкт-Петербурзі, що почали діяти з 1903 р. Метою їх визначили надання підготовки особам, які бажали вступити до Жіночого медичного інституту, здобути ґрунтовні знання з природознавства та стати викладачками природознавства і географії [41, с. 98].

З ініціативи А.В. Жекуліної та допомоги професорів Політехнічного інституту 16 листопада 1905 р. у Києві відкрито Приватні вищі вечірні жіночі курси А.В. Жекуліної з двома відділеннями: історичним та природничим. У 1907 р. курси з однорічних перетворено в чотирирічні з трьома відділеннями: історико-літературним, природничим та історико-економічним, прийом на яке

призупинили навесні 1909 р. Лекції історичного відділення читали в приміщенні гімназії А.В. Жекуліної, природничого – у Політехнічному інституті. У 1908 р. природниче відділення закрилося у зв'язку із заборонаю попечителя навчального округу використовувати приміщення Політехнічного інституту [812, с. 616]. Протягом 1909–1912 рр. ВЖК А.В. Жекуліної функціонували в складі історико-літературного відділення з двома підвідділами: історичним та літературним. З 1913 р. започаткували педагогічне відділення з такими напрямками спеціалізації: керівник дитячого садка, учителька вищого початкового училища та учителька середньої школи [813, с. 3-4]. Особливістю ВЖК Жекуліної був вечірній час (з 17 год) занять. Вартість навчання становила 80 крб на рік.

У 1905 р. розпочали діяльність також Київські жіночі загальноосвітні курси професора М.В. Довнар-Запольського з історико-філологічним та економіко-комерційним відділеннями. У подальшому навчальний заклад у зв'язку з відмовою їх засновника продовжувати справу трансформувався в Київські вищі жіночі історико-філологічні курси на чолі з професором В.М. Перетцем (1909 р.) [746, арк. 13, 97].

З 1905 р. діяли Вищі жіночі юридичні курси Е.І. Песковської в Санкт-Петербурзі. 4 вересня 1906 р. у столиці відкрилися Вищі жіночі історико-літературні та юридичні курси М.П. Раєва з історико-літературним та юридичним відділеннями. Заклад вирізнявся університетським рівнем викладання та відсутністю конфесійного цензу для слухачок [347, с. 8]. У деяких джерелах заклад має назву «Вільний жіночий університет». На нашу думку, підставою для цього були умови вступу, відповідно до яких для вільних слухачок не існувало вимог щодо освітнього цензу.

У 1907 р. в Москві почали діяти Вищі жіночі юридичні курси, засновані В.О. Полторацькою, на яких із 1910–11 н. р. відкрито історико-філологічне відділення. Слухачок іудейської конфесії попереджали про дотримання 3 %-ї норми при вступі до навчального закладу [347, с. 25].

7 вересня 1908 р. у Юр'єві відкрилися Юр'євські приватні університетські курси професора М.М. Ростовцева в складі трьох факультетів: медичного, природничого та математичного [799, с. 20]. Курси були закладом для обох статей, але основний контингент їх становили жінки. За кадровим складом та обсягом викладання вони наближалися до Юр'євського університету. Більш ніж п'ятирічна практика діяльності природничого відділення виявила вибуття слухачів ще до закінчення повного курсу, а тому його ліквідували [814, арк. 12, 15]. Спроба створення ветеринарного факультету в навчальному закладі з огляду на відчутний попит на фахівців професору М.М. Ростовцеву не вдалася, оскільки освітнє відомство визначило це як «захід несумісний з університетською підготовкою» [746, арк. 118, 123].

З 1910 р. у Санкт-Петербурзі діяли ВЖК при Біологічній лабораторії професора П.Ф. Лесгафта, організовані М.В. Дмитрієвим у складі трьох відділень: історико-філологічного (з педагогічним відділом), фізико-математичного та юридичного. В окремих джерелах можна зустріти таку назву, як «Вищі курси П.Ф. Лесгафта» [347, с. 12]. Навчальний заклад веде початок з 1905 р. з Курсів біологічних, педагогічних та соціальних наук при столичній лабораторії професора П.Ф. Лесгафта, що в 1907 р. були закриті. З 1910 р. вони відновили діяльність як вищий навчальний заклад. За клопотанням засновника, Петербурзька біологічна (Лесгафтовська) лабораторія надавала безкоштовно аудиторії та кабінети. Оплата за навчання встановлювалася опікунською радою закладу в доступному розмірі.

Приватна вища жіноча школа, до якої відносимо заклади, засновані окремими приватними особами, що з 1905 р. на хвилі потужної «освітньої спраги» молоді досить швидко структурувалася в країні, як доводить практика, не вирізнялася сталістю. Вищі заклади цього типу не завжди мали тривалий період функціонування. Так, у 1909 р. припинили діяльність Вищі жіночі юридичні курси Е.І. Песковської в Санкт-Петербурзі [91, с. 369]. За повідомленням попечителя

Західносибірського навчального округу, засновниця Вищих історико-філологічних курсів у Томську пані Сергєєва не виконала взятих на себе при організації зобов'язань і зникла. Попечителю не залишилося нічого іншого, як закрити недіючий навчальний заклад [746, арк. 65]. Ще більш проблемною з огляду на процедуру відкриття та діяльність виявилася ситуація на Харківських ВЖК Н.І. Невіанд. Тут, на нашу думку, варто розкрити ситуацію детальніше, оскільки вона добре демонструє можливість махінацій у освітній сфері за наявності сильних покровителів та погляду засновника на справу як «комерційний захід».

Завдяки активному тиску на МНО шляхом неодноразових звернень та застосування впливових зв'язків у чиновницьких колах Н.І. Невіанд 5 вересня 1906 р. отримала дозвіл освітнього відомства на відкриття ВЖК у Харкові [743, арк. 265-273]. З листопада розпочалися заняття на юридичному відділенні. Проте вже в перший рік функціонування закладу замість очікуваного прибутку засновниця прогнозувала дефіцит 10 500 крб, що спонукало її до наполегливих клопотань до керівників МНО та Міністерства фінансів щодо надання субсидії з державної скарбниці [790, арк. 11]. Вона мобілізувала всі можливі засоби для порятунку фінансової ситуації. У фондах РДІА виявлено чотири справи, присвячені розгляду її клопотань [790; 793; 815; 816]. У потоці листів на ім'я високопосадовців риторика Н.І. Невіанд базувалася на лояльності до монархічної ідеї, намірах у навчальному процесі моделювати імператорський лицей, акценті на «державному значенні» курсів у загальному вихованні та освіті жінки і прагненні покровительства імператриці для закладу [790, арк. 4-9]. Відмова в державній субсидії не зупинила підприємливу особу.

У травні 1907 р. на шпальтах газети «Южный край» Н.І. Невіанд повідомила місцеве товариство про намір із 1907–08 н. р. продовжити функціонування ВЖК уже в складі трьох відділень: юридичного, історико-філологічного та медичного. Зважаючи на високий рейтинг лікарського фаху серед жіноцтва та заборону приймати вільних слухачок до університетів, вона запропонувала бажаним

записуватися на природниче відділення ВЖК, гарантуючи його перетворення на медичне. Значна чисельність курсисток (до 300 осіб), які вступили до закладу, разом із запевненнями про спеціально обладнані навчальні приміщення стали для засновниці головними аргументами в кількомісячній кампанії письмових звернень до чиновників МНО задля прискорення отримання дозволу на відкриття медичного відділення [790, арк. 17, 19, 23, 33-34].

У такий спосіб Н.І. Невіанд удалося отримати від освітнього відомства дозвіл на функціонування медичного відділення взамін природничого [793, арк. 98-99]. Проте реалії життя не виправдали оптимістичних обіцянок засновниці перед МНО. Професори медицини, які через певний час пішли з курсів, у пресі поскаржилися на «погані умови навчання, відсутність лабораторій, клінік та окремих кафедр, несвоєчасну виплату зарплатні» [817]. Непорозуміння, що накопичилися на ВЖК, змусили курсисток оприлюднити на шпальтах преси свої обґрунтовані претензії до Н.І. Невіанд. Вони підтвердили кризовий стан навчальної справи на старших курсах і вимагали пояснення, на що витрачені 300 000 крб, сплачені ними за навчання по 125 крб на рік зі слухачки.

Про загострення публічного конфлікту навколо ВЖК Н.І. Невіанд свідчить рапорт прокурора Харківської судової палати, у якому він визнав незадовільними організацію навчального процесу та заборгованість гонорару викладачам. Він констатував незадоволення молоді щодо дій «представника МНО в регіоні, особисті стосунки якого з Н.І. Невіанд, на думку громадськості, навряд чи забезпечать вирішення справи» [815, арк. 9-10]. Виходом зі складної ситуації стала організація за допомогою наукової медичної громадськості в 1910 р. Жіночого медичного інституту Харківського медичного товариства.

Отже, як засвідчує аналіз фактологічного матеріалу, в умовах відстороненої позиції державної влади в справі організації вищої жіночої школи та наявності численних запитів жіночої молоді на такий різновид освітніх послуг нечесні ділки реалізували спроби отримати зиск від заснування ВЖК. Закриття внаслідок цього

окремих відділень чи й всього навчального закладу породжувало проблему подальшого продовження освіти курсистками. Наприклад, через закриття за два роки фізико-математичного відділення на Київських вечірніх ВЖК А.В. Жекуліної слухачки мали значні труднощі з переведенням на Київські ВЖК [747, арк. 13]. Як останню можливість не втратити рік навчання окремі з них спробували зарахуватися на другий курс Вищих жіночих природничо-наукових курсів Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі [818, арк. 78]. Стає зрозумілим, чому громадськість та МНО наполягали на законодавчому врегулюванні нормативно-правової бази функціонування приватних вищих навчальних закладів.

Певні корективи в діяльність сформованої мережі вищих жіночих навчальних закладів привнесла Перша світова війна. 20 вересня 1914 р. з Варшави евакуйовано ВЖК, що відновили навчально-наукову діяльність тільки з 1 листопада того ж року [819, с. 4]. З 1915 р. навчальний заклад продовжив функціонування в Ростові-на-Дону. У 1915 р. також евакуйовано до Саратова Київські ВЖК, на яких навчальний рік розпочався з 10 жовтня в приміщенні гімназії Куфельд [820, арк. 103]. Проте вже в 1916 р. вищий жіночий заклад знову повернувся до Києва.

У стані фінансової кризи (дефіцит 23 547 крб 59 коп) у 1914–15 н. р. опинилися Вищі жіночі природничо-наукові курси Лохвицької-Скалон. Вихід із ситуації рада курсів бачила в передачі навчального закладу до МНО чи товариству викладачів за умови державної фінансової допомоги [818, арк. 223]. Аналогічна ситуація постійного дефіциту бюджету з утримання закладу була характерна для Тифліських ВЖК: у 1910–11 н. р. його розмір становив 15 580 крб; 1911–12 н. р. – 12 865 крб; 1912–13 н. р. – 10 740 крб 96 коп; 1913–14 н. р. – 12 379 крб 27 коп [235, с. 29; 821, с. 25; 822, с. 33; 688, с. 42]. У зв'язку із цим виникла потреба в проведенні реформи господарського управління курсами. Її проект базувався на передачі всіх справ, у тому числі і господарських, до компетенції ради ВЖК та

залучення до безпосередньої участі в управлінні спеціально створеного Товариства для надання коштів з вільним членством усіх бажаючих.

Натомість відкриття нових ВЖК не припинилося й у період воєнного часу. З 1914–15 н. р. правління Товариства для організації в Казані Вищих жіночих фізико-математичних курсів, заручившись підтримкою міського самоуправління та інтелігентної громадськості, наполягало на відкритті закладу чи допуску бажаючих вільними слухачками в університет [823, арк. 1]. Фактично, на цей час місцеве товариство не задовольнялося функціонуванням курсів тільки в складі історико-філологічного відділення.

З 15 вересня 1916 р. у приміщенні Гірничого інституту в Катеринославі почали діяти приватні ВЖК Копилова та Тихонової. Нагальну потребу засновники бачили в організації фізико-математичного факультету з природничим та медичним відділеннями. Допоміг відкрити заклад депутат Державної Думи Олександров, який особисто звернувся до міністра народної освіти з проханням підтримати клопотання [824, арк. 15, 39]. Ці курси стали останнім приватним вищим жіночим навчальним закладом, що започатковано в дореволюційний період. Під час дослідження виявлено невідповідну класифікацію ВЖК Копилова та Тихонової в Катеринославі попередніми дослідниками, зокрема А.Є. Івановим, який відніс заклад до розряду громадських [91, с. 361]. Опрацьовані архівні матеріали переконливо засвідчують, що лише в травні 1917 р. до МНО надійшло клопотання від Катеринославського товариства сприяння вищій жіночій освіті про передачу їх у компетенцію громадської організації [824, арк. 75].

Як висновок зазначимо, із середини ХІХ ст. у Російській імперії вагомим суспільним завданням у жіночому питанні постав розвиток системи вищої освіти. Наполегливі клопотання прогресивної науково-педагогічної громадськості щодо створення в державі вищих навчальних закладів для «слабкої статі» влада задовольнила у формі ВЖК. Становлення мережі таких закладів відбувалося в три етапи. Протягом першого (1872–1885 рр.) такі курси були організовано в Москві,

Казані, Києві та Санкт-Петербурзі. Однак ініціативи зацікавлених професорів з ряду університетських міст про започаткування ВЖК не вдалося реалізувати. На цьому етапі відбулося накопичення громадськістю першого досвіду з розбудови вищої жіночої школи.

На другому етапі (1886–1904 рр.) відбулася зміна урядової політики Олександра III, що мала наслідком призупинення діяльності ВЖК. Небайдужій громадськості вдалося відстояти тільки Санкт-Петербурзькі ВЖК, що до початку ХХ ст. залишалися єдиним в імперії навчальним закладом університетського типу для жіноцтва. Зростаючий потяг молоді до ґрунтовних знань, що продемонстрували колективні уроки в Москві та публічні лекції при університетах наприкінці ХІХ ст., вилився в потужну петиційну кампанію за відкриття ВЖК у великих адміністративних центрах держави. Незважаючи на відсутність суттєвого поступу в справі становлення вищої школи «слабкої статі», важливим досягненням цього періоду можна вважати розвиток перевірених практикою традицій громадського впливу та ініціативи «знизу» в її формуванні.

Можна констатувати, що неодноразові спроби громадсько-педагогічного руху в Російській імперії розширити можливості доступу жінок до вищої школи були успішно реалізовані в ході революції 1905–1907 рр. Ознакою третього етапу (1905–1917 рр.) стала швидка розбудова громадської і приватної вищої жіночої школи. Мережа навчальних закладів перебувала в активному становленні, а тому їй були притаманні певний динамізм та відповідні проблеми налагодження навчально-виховного процесу. Нестабільністю відзначалася ситуація на приватних ВЖК при небажанні чи невмінні засновників вести навчальну справу на високому професійному рівні, ефективно та прозоро. Досягненням цього періоду можна вважати відкриття і функціонування ВЖК як в усіх університетських містах, так і багатьох губернських та інших місцевих центрах. Навчальні заклади такого типу в Російській імперії стали надбанням колективної творчості прогресивної громадськості.

4.2. Організаційно-правові засади діяльності

ВЖК, що виникли протягом 70-х років XIX ст. у Санкт-Петербурзі, Москві, Казані та Києві, МНО кваліфікувало як приватні навчальні заклади [208, с. 208]. Започаткування цих навчальних закладів відбувалося на підставі положень, що регламентували їх організацію, порядок роботи, взаємовідносини з вищими інстанціями. Перший такий документ – «Положення про публічні систематичні ВЖК» – розробили представники професорської корпорації Московського університету для курсів В.І. Гер'є [210, с. 25-30]. Узгоджене і затверджене МНО, це положення тривалий час використовували як зразок засновники ВЖК в інших містах.

Проаналізуємо організаційно-правові принципи діяльності ВЖК, які визначало законодавство в цій сфері. В умовах централізованої адміністративно-бюрократичної системи влади в Російській імперії санкціонування організації нового приватного навчального закладу не означало відсутності контролю з боку держави. Перший пункт положень ВЖК чітко окреслював «перебування закладу в прямому підпорядкуванні та під наглядом попечителя навчального округу» [210, с. 25; 188, с. 1; 189, с. 1]. Досвід роботи курсів спонукав МНО конкретизувати загальні засади їх функціонування, що стали обов'язковими при організації Санкт-Петербурзьких та Київських ВЖК. До них належали: особистий нагляд попечителя, відсутність у назві курсів будь-якого натяку на зв'язок з університетом, приватний характер закладів та подання ґрунтовного звіту про діяльність у кінці кожного року [650, арк. 2]. Відомчі розпорядження з такими вимогами поширили також на Московські та Казанські ВЖК, створені раніше. Міністр народної освіти в січні 1879 р. особисто поінформував імператора про загальні засади діяльності ВЖК у державі. Курси були приватним навчальним закладом, що відкривався з дозволу попечителя округу, за його прямого

керівництва та нагляду і під особисту відповідальність засновників. Обов'язково затверджувалося Положення про ВЖК для кожного навчального закладу. Курси не надавали жодних додаткових прав слухачкам та викладачам [551, арк. 11].

За документами, відповідальним за діяльність вищих жіночих навчальних закладів перед освітнім відомством визначався їх засновник. Зазвичай ним був діяльний ініціатор створення закладу, професор місцевого університету, що виконував основну організаційно-узгоджувальну роботу: у Москві – професор В.І. Гер'є, у Казані – М.В. Сорокін, у Києві – С.С. Гогоцький, у Петербурзі – К.М. Бестужев-Рюмін. Однак МНО інколи на свій розсуд обирало відповідального і «рекомендувало» його активістам справи. Так було, зокрема, у Санкт-Петербурзі та Казані.

Метою новостворених ВЖК організатори визначили надання жінкам, які закінчили гімназії та інститути шляхетних дівчат, можливість продовжувати свою освіту [210, с. 25]. Оскільки йшлося про вищу освіту, то курси організовувалися в університетських містах, де був науково-педагогічний контингент відповідної кваліфікації. У дійсності викладацький склад ВЖК формувався з професорів та доцентів, які бажали власною працею підтримати втілення інноваційного проекту. Їх кандидатури підлягали обов'язковому затвердженню на посаді попечителем навчального округу, чого, як показав аналіз, неухильно дотримувалися. Наприклад, у вересні 1883 р. педагогічна рада Київських ВЖК повідомила попечителя «про обрання викладачем російської історії доцента Ф.А. Терновського і прохала про затвердження кандидатури, програма викладання якого додавалася» [825, арк. 1].

Викладачі, які погодилися працювати і репрезентували вищий колегіальний орган керівництва ВЖК – педагогічну раду, мали обрати її голову. Обраний на невизначений термін голова був не тільки керівником навчального процесу, але й одночасно особою, відповідальною перед урядом за стан курсів, тобто завідувачем. Незважаючи на демократичність процедури виборів, кандидатури

голови та всіх інших членів педради підлягали обов'язковому затвердженню на посаді попечителем навчального округу, чого також чітко дотримувалися.

Утім, засновник, а отже, і завідувач ВЖК не завжди ставав головою педагогічної ради. Так, у Москві завідувачем закладу став професор В.І. Гер'є, а головою педради офіційно був обраний професор С.М. Соловійов. У Казані ініціатором курсів був професор М.В. Сорокін, а головою педради попечитель затвердив професора М.О. Осокіна, і тільки за клопотанням викладачів керівник округу погодився допустити на її засідання М.В. Сорокіна [211, с. 11]. У Санкт-Петербурзі міністр народної освіти при санкціонуванні закладу «рекомендував» бажану кандидатуру засновника – професора К.М. Бестужева-Рюміна. Таким чином, від самого початку створення ВЖК головне освітнє відомство держави поклало в основу взаємовідносин з приватними, по суті, навчальними закладами принцип «керованої демократії». Відповідно до нього виборність заміщення вакансій на курсах контролювалася вирішальним словом попечителя навчального округу, а інколи й міністра народної освіти.

Незважаючи на визначені загальні засади діяльності ВЖК, практика їх роботи виокремила певні характерні відмінності. Зокрема, такою особливістю на Київських ВЖК стало введення посади помічника голови педагогічної ради, який обирався радою і затверджувався на посаді попечителем [189, с. 1]. Попечитель Київського навчального округу у звіті до МНО констатував, що «керувала курсами педагогічна рада, яка обирала голову, його помічника, скарбника та секретаря» [676, арк. 133]. До речі, три останні обиралися на два роки, а голова ради – на невизначений термін. Ці посадовці, фактично, здійснювали щоденне керівництво навчальним закладом. Посаду голови педради Київських ВЖК на початку посідав професор С.С. Гогоцький, але у зв'язку з його хворобою головою та завідувачем навчального закладу став професор В.С. Іконников.

Специфікою роботи ВЖК у Москві можна вважати відсутність як таких засідань педагогічної ради. Через завантаженість ректорськими обов'язками в

Московському університеті номінальний голова педагогічної ради професор С.М. Соловійов доручив справи їх засновнику професору В.І. Гер'є. Він, у свою чергу, всі навчальні питання вирішував особисто чи обговорював з окремими викладачами. За спогадами О.О. Кізеветтера, колеги професора по університету, які читали лекції на ВЖК, «охоче надавали йому всю повноту влади, не втручаючись у розпорядження, сприймаючи курси як приватний, особистий заклад Гер'є» [826, с. 58]. Проте в подальшому саме цей одноосібний стиль управління стане вирішальним для В.І. Гер'є, коли в 1905 р., скориставшись відсутністю, педагогічна рада усуне його від директорства.

Окрім керівництва навчально-науковою діяльністю закладу, голова педради організував неменш значиму сферу його життєзабезпечення – господарську. Ще до офіційного відкриття ВЖК їх організатори усвідомили, що успішність функціонування нового навчального закладу прямо буде залежати від наявних у їхньому розпорядженні засобів. Фактично, складалася парадоксальна ситуація – існування висококваліфікованого викладацького складу, визначених основних організаційних принципів і розроблених навчальних програм закладу (затверджених міністерством положень) і водночас відсутність фінансових можливостей реалізації проекту. Врятувати становище, на думку засновників, могли «тільки суспільне співчуття і підтримка справи вищої жіночої освіти» [650, арк. 32].

Розпорядчі комітети з організації ВЖК у Москві, Києві, Санкт-Петербурзі та Казані орієнтувалися на добровільні пожертвування небайдужих громадян та установ. Звернення до них за підтримкою містилося в оголошеннях про відкриття закладу та прийом слухачок. З осіб, які вносили не менш ніж 25–50 крб на рік чи 100–500 крб одноразово, створювалася опікунська рада для завідування господарською частиною ВЖК. До її компетенції входило затвердження кошторису навчального закладу, збереження коштів, відповідальність за їх витрачання, присутність її представників на екзаменах та заслуховування

щорічного звіту про діяльність курсів [210, с. 29]. Отже, жертвователі, зазвичай небайдужі до справи представники громадськості, мали безпосередні важелі впливу на фінансовий аспект функціонування вищої жіночої школи.

Організація господарської частини Київських ВЖК мала певні особливості. Опікунський комітет для допомоги слухачкам діяв при педагогічній раді. Економічні питання функціонування навчального закладу відповідно до Положення входили до компетенції господарського комітету, що складався з голови педради, двох членів ради від кожного відділення і скарбника, які обиралися на два роки. Особи, які жертвували щорічно не менше 25 крб на підтримку закладу, отримували статус членів-сореєнователів. Вони мали право організувати культурно-масові заходи для підтримки курсів під відповідальність завідувача. Ці кошти, після відрахування 10 % у запасний капітал, скеровували на задоволення потреб навчального закладу, за винятком оплати праці викладачів [189, с. 2, 9]. Завідувач курсів у Києві професор В.С. Іконников головував у педагогічній раді та входив як до господарського, так і опікунського комітетів. Отже, адміністрація Київських ВЖК скеровувала та контролювала господарський напрям діяльності в цілях якнайкращого функціонування навчального закладу, з потребами якого була добре обізнана.

На Санкт-Петербурзьких ВЖК функції опікунської ради виконувало спеціальне Товариство для надання коштів, що продовжило утримання закладу і після 1889 р., погодившись на визначені урядом засади. Як зазначив професор С.Ф. Платонов, навіть за наявності окремого товариства адміністрація скеровувала навчальне та господарське життя ВЖК, функції ж громадської організації ніколи не виходили за межі суто фінансових клопотів [487, арк. 54]. Отже, підтверджується загальна ситуація, зокрема, як і в Києві, за якої завідувач закладу разом із педагогічною радою рекомендували Товариству для надання коштів власне бачення перспектив подальшого розвитку навчальної справи.

ВЖК створювали для подальшої освіти випускниць середньої школи. Такий пункт містили Положення всіх ВЖК. Однак у Києві організатори справи вважали доцільним завданням також підготовку слухачок до викладацької діяльності [189, с. 2]. Саме цей пункт виявив розбіжність позицій адміністрації Київських ВЖК та МНО з питання надання випускницям приватного закладу прав після закінчення. Освітнє відомство не наважувалося на такий крок. Саме тому тільки розширення та поглиблення знань, здобутих у середніх навчальних закладах, визначені як мета діяльності ВЖК у Положеннях ще й на початку ХХ ст. [191, с. 1].

Безпосередньо наглядали за порядком на ВЖК чергові дами, вільні від обов'язкової служби активістки цієї справи. Зазвичай кандидатури чергових дам завідувач закладу подавав на розгляд педагогічної ради, потім затверджував попечитель. Так, протягом перших трьох років нагляд за порядком на Київських ВЖК довірили окремим представницям зі складу опікунського комітету. Найбільш відданими складним громадським обов'язкам виявилися Антонович, Афансьєва, Горонович, які обіймали цю посаду три роки [231, с. 16]. На Санкт-Петербурзьких ВЖК безпосередній нагляд за слухачками доручався розпорядниці курсів, якою незмінно до 1889 р. була Н.В. Стасова, та її помічницям [827, с. 4]. Виконували свої обов'язки такі представниці на громадських засадах. Тільки з 1881 р. чергова дама Київських ВЖК Богословська отримувала визначену платню (300 крб).

До кола повноважень чергових дам входила присутність на лекціях, іспитах або інші випадки, визначені радою [189, с. 7]. Саме вони оголошували курсисткам розпорядження завідувача, контролювали всі інформаційні оголошення, що вивішувалися на курсах, надавали довідки стороннім особам, вели адресну книгу слухачок. Однак, погоджуючись із існуванням такої посади, як чергові дами, адміністрація курсів іноді нарікала на їх роботу. Про латентний конфлікт на Київських ВЖК свідчить звернення попечителя навесні 1880 р. до завідувача

закладу з проханням з'ясувати, «кого саме з чергових дам бажано усунути від виконання обов'язків для заспокоєння громадської думки й поліпшення іміджу курсів» [828, арк. 1-2].

Відновлення діяльності Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1889 р. відбулося на нових засадах, визначених МНО. Сенс оновлених умов репрезентував прагнення більш ефективного контролю життя курсисток, зокрема, усунути зайве скупчення у столиці молоді без засобів до існування, поліпшити відбір кандидаток та нагляд за ними. Відтоді безпосереднє керівництво і відповідальність за функціонування навчального закладу та інтернату при ньому покладалися на директора, призначеного освітнім відомством. Саме директор Положенням визначався головою педагогічної ради, установлював регулярність її засідань, скликав їх [190, с. 693]. У такий спосіб через призначеного директора освітнє відомство мало намір контролювати хід навчально-виховного процесу в закладі.

Про те, що виховному процесу надавалося важливе значення у вищому жіночому закладі, свідчить наявність посади інспектриси, функціями якої був нагляд за слухачками, у першу чергу, за їх проживанням в інтернаті. На посаді конкретну кандидатуру затверджував міністр народної освіти. Обов'язки інспектриси та її помічниць включали ґрунтовне ознайомлення зі слухацьким контингентом і його характеристиками, пильне спостереження за поведінкою учнівської молоді під час навчального процесу та застосування до порушниць засобів морального впливу, за умови обов'язкового інформування директора про їх вчинки [829, с. 2-3]. Зобов'язана була інспекція й скласти список учасниць сходки курсисток, якщо така відбулася. Можна оцінити напрям її діяльності як охоронно-виховний.

Відповідно до визначених МНО нових засад діяльності ВЖК збереглася можливість створювати опікунську раду, яка завідувала винятково господарською частиною закладу. Важливість цієї інституції для функціонування ВЖК підтверджує, приміром, швидке її створення під час відновлення роботи

Московських курсів. До повноважень опікунської ради належало розпорядження коштами, джерелами формування яких були плата за навчання слухачок, субсидії міського управління та земства. Директор закладу професор В.І. Гер'є для зручності управління опікунською радою передбачав такі засади її формування: 12 членів були виборними, 1/3 яких обирала педагогічна рада, 1/3 – установи, що фінансували ВЖК, 1/3 – призначав попечитель, 13-м членом був директор навчального закладу, а 14-м – голова, якого призначав міністр чи попечитель [685, арк. 2].

Тимчасове положення про Санкт-Петербурзькі ВЖК, що було розроблене освітнім відомством і визначало діяльність навчальних закладів після 1889 р. і до початку ХХ ст., не враховувало всіх аспектів їх функціонування. Так, у зв'язку з нез'ясованістю питання звільнення з навчального закладу було організовано «спеціальне дисциплінарне присутствіє» на столичних курсах, куди входили директор, інспектриса та декани відділень. Однак ця інституція мала право тільки на оголошення догани. Якщо приймали рішення про звільнення курсистки, то справу передавали на розгляд ради професорів, яка нараховувала до 40 осіб, що, за зізнанням попечителя, мало певні незручності [736, арк. 28 зв, 96]. У 1899 р. міністр народної освіти М.П. Боголепов для розгляду дисциплінарних порушень ініціював «тимчасове правління» (директор та декани), рішення якого, минаючи раду професорів, подавали попечителю округу.

Упровадження «тимчасового правління» остаточно не розв'язало проблему порозуміння зі слухацькою молоддю, активна частина якої наполягала на врахуванні своїх запитів у навчально-виховному процесі. У 1902 р. директор Санкт-Петербурзьких ВЖК клопотав про впровадження виборного професорського суду для розгляду випадків порушень дисципліни. Для налагодження відносин із молоддю восени цього ж року рада столичних курсів затвердила інструкцію кураторам. Відповідно до неї куратор організував збори для обрання курсових депутаток (по 2 від курсу), які виконували роль

посередниць у взаємовідносинах між молоддю та адміністрацією і викладачами. Через куратора слухачки також інформували про потреби та бажання свого курсу. Курсові збори слухачок скликалися з дозволу директора чи за постановою комісії кураторів [736, арк. 109]. Отже, простежується тенденція до формування партнерських відносин між викладачами й слухацьким контингентом, спрямування стихійних сходок курсисток в організоване правове русло.

Тривалий досвід функціонування ВЖК, зокрема столичних, на початок ХХ ст. остаточно визначив організаційні засади цього типу навчальних закладів. За структурою організація навчально-виховного процесу ВЖК дедалі більше наближалася до університетів. Проте певна різниця все-таки залишалася. На ВЖК жорсткого урядового контролю за постановкою навчального процесу не було. Педагогічний колектив формувався переважно з викладачів державних вузів, що працювали за сумісництвом. Тому багато залежало від особистого ставлення викладачів до справи та їхньої доброї волі. Тимчасове положення про ВЖК 1889 р., яке регулювало діяльність таких закладів і на початку ХХ ст., чітко не визначило вимог щодо обсягу та характеру викладання. Позаяк курси тривалий час функціонували на засадах приватного навчального закладу і не надавали випускникам додаткових прав, то до видачі свідоцтв про закінчення адміністрація та ради відділень ставилися досить лояльно. Проте питання визнання державною владою ВЖК як повноцінних закладів вищої освіти стояло досить гостро.

У буремну зиму 1905–06 н. р. в умовах припинення навчального процесу у вузах Російської імперії на нараді їх представників під головуванням міністра народної освіти І.І. Толстого на секції «Вищі жіночі курси» обговорювали новий проект статуту цього типу закладів. Готовий проект подали представники Санкт-Петербурзьких ВЖК, де чітко визначили, що «їх метою є надання жінкам вищої освіти університетського типу» [830, с. 112]. Його колективне обговорення та схвалення нарадою професорів дало підстави до розробки аналогічних проектів іншими закладами, зокрема Московськими ВЖК [831]. Такий пункт містив і

проект нового статуту Київських курсів, що, як зізналися розробники, запозичили зі статуту ВЖК у Юр'єві [832, с. 1]. Усі проекти пройняті ідеєю автономізму вищої жіночої школи, демократизму основних засад та колегіальності.

Загальною тенденцією тогочасної вищої школи, за визнанням активного учасника подій професора В.І. Вернадського, стала лібералізація життя, більша гуманність, зростання значення демократичних принципів і норм [463, с. 4]. Ці здобутки збереглися і в постреволуційний період. ВЖК залишалися приватним навчальним закладом для надання вищої освіти жінкам. Незважаючи на те що не було прийнято загального статуту ВЖК, відповідно до чинних положень органами управління визначалися: рада професорів, ради відділень та правління, а також головні виборні посадовці: директор, декани, секретар ради, скарбник і, за потреби, помічник директора [833, с. 1].

У компетенції ради професорів перебувала організація навчально-виховної та господарської роботи закладу. Для зручності управління, як, наприклад, на Варшавських ВЖК, рада могла формувати зі свого складу окремі комісії для оперативного керівництва певними ділянками роботи [834, с. 189]. Безпосереднє керівництво ВЖК перебувало в компетенції директора, який був повноважним представником закладу у відносинах з іншими установами та приватними особами. Посада директора курсів стала виборною (терміном на три роки). Обраного на раді професорів директора затверджував попечитель навчального округу. Певна відмінність була в організації ВЖК Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок, оперативне керівництво якими здійснювали голова ради професорів та комісії (тимчасові та постійні), обрані радою [835, с. 2]. Фактично, посада голови ради Харківських курсів відповідала статусу директора.

Для нагляду за слухачками в навчальних закладах зберігалася посада старшої дами (інспектриси) та її помічниць. Їх кандидатури так само затверджував попечитель. Наприклад, на Сибірських ВЖК ці функції виконувала помічниця директора, яку обирали на три роки. Нею стала М.Є. Брюханова, випускниця

Московських ВЖК [259, с. 5]. Однак після 1905 р. коло повноважень інспектриси обмежено винятково адміністративними обов'язками.

Розв'язання основних проблем роботи відділень перебувало в компетенції ради відділення. Скликання її передбачалося за потребою. Питання на ній вирішувалися більшістю голосів, залишалось право на письмове подання окремої думки. Така структура керівництва ВЖК існувала в усіх закладах цього типу після 1905 р. Отже, приватний характер вищої жіночої школи від заснування та накопичений досвід функціонування на початку ХХ ст. в умовах загальної лібералізації академічного життя спонукав до організаційного вдосконалення структури функціонування ВЖК на засадах демократизму, виборності, колегіальності.

Перші виборні директори на ВЖК з'явилися протягом 1905–06 н. р. На Московських курсах опозиційні настрої частини професорсько-викладацького та слухацького контингенту щодо одноосібних розпоряджень та повновладдя директора В.І. Гер'є привели до його усунення з посади. Скориставшись тривалою відпусткою В.І. Гер'є для лікування, рада професорів 8 жовтня 1905 р. вибрала на посаду директора професора В.І. Вернадського. Проте він відмовився у зв'язку з обранням помічником ректора Московського університету, тому 29 жовтня новим виборним директором став професор С.О. Чаплигін, якого затвердив міністр народної освіти [836, арк. 87, 186, 201]. У вересні 1906 р. у переповненій актовій залі Санкт-Петербурзьких ВЖК у присутності всіх професорів та слухачок, які навіть стояли на вікнах через тисняву, вітали перших виборних директора В.А. Фаусека та голову ради старост [837, с. 177]. Велике господарство ВЖК, реорганізація курсової системи викладання в предметну, багатотисячні колективи слухачок та чималий професорсько-викладацький склад потребували від новообраних директорів ерудиції, серйозних організаторських здібностей та вміння керувати.

Після 1905 р. змінився порядок прийому викладачів на роботу на ВЖК. Їх вже не просто запрошував директор, а обирали шляхом відкритого балотування спочатку на раді відділення, а потім на раді курсів. Процес обрання кандидата на вакантну посаду викладача курсів був тривалий і складний. В основі його лежала ідея конкурсу представників, урахувався їх рівень кваліфікації, наукові здобутки та попередня навчально-наукова діяльність. Спочатку кандидатів висували за рекомендацією кого-небудь із членів ради. В останні роки діяльності курсів оголошення про конкурс публікували на шпальтах газет. Обрані радою навчального закладу кандидати затверджувалися попечителем навчального округу. Крім запрошення на роботу викладачів, керівництво більшості ВЖК намагалося закріпити на курсах талановитих випускниць для підготовки до викладацької діяльності, тобто формувало власний кадровий контингент.

Організаційні засади ВЖК, що засновували після 1905 р. приватні особи, моделювали структуру громадських закладів, але з певними відмінностями. Рада професорів керувала навчальним процесом. Натомість адміністративна та господарська діяльність зазвичай здійснювалася під керівництвом засновника навчального закладу [838, с. 1, 8].

Окремий розділ у всіх положеннях про ВЖК визначав правила прийому та поведінки слухачок. Слід зауважити, що за чинною нормативною базою слухачки поділялися на постійних, які відвідували всі лекції та практичні заняття з обов'язкових предметів на обраному відділенні, відповідали на репетиціях і складали щорічні перевідні іспити, та вільних, які слухали тільки обрані ними предмети без підсумкового контролю знань [838, с. 2]. У перші роки діяльності ВЖК бажаним стати курсистками достатньо було надати посвідчення про закінчення середнього навчального закладу. За відсутності таких свідоцтв дівчата складали вступні іспити для підтвердження достатньої підготовки до слухання лекцій. Зокрема, в оголошенні про прийом на курси в Києві у 1878 р.

поінформували, що «особи з домашньою освітою могли навчатися за умови складання вступного іспиту» [650, арк. 33].

Однак уже навесні 1879 р. МНО розробило загальні правила для слухачок ВЖК і з особистими роз'ясненнями міністра розіслало попечителям навчальних округів [660, арк. 42-43]. Відповідно до них для вступу на курси встановили найвищий з можливих для жінок у Російській імперії освітній ценз – свідоцтво «домашньої вчительки й наставниці» з усіх предметів гімназійного курсу. Прийом на курси вільних слухачок окремих предметів обмежувався: тільки жінками, які мали постійну роботу та особистий дозвіл попечителя округу. Обов'язковими для вступу документами, крім свідоцтва домашньої вчительки, стали довідка поліції про благонадійність і письмовий дозвіл батьків чи опікунів для неповнолітніх (до 21 року). Окремий пункт стосувався випускниць попередніх років. Дівчат, у яких із часу закінчення шкільного курсу або одержання свідоцтва навчального округу пройшло більше року, зараховували слухачками тільки за умови «підтвердження їх педагогічної діяльності посадовцями освітнього відомства» [827, с. 2].

Вимога засвідчення політичної благонадійності неухильно виконувалася абітурієнтками при подачі документів до вищих навчальних закладів протягом усього існування імперії, оскільки без нього документи взагалі не приймали. Під час аналізу документів діловодства виявлено лише поодинокі винятки із цього правила, як, наприклад, у перший рік роботи Київських ВЖК для чотирьох курсисток, дружин та доньок співробітників, прийнятих до закладу без такої довідки як «особи, відомі викладачам» [660, арк. 32]. Такими виявилися: К. Гогоцька, донька засновника навчального закладу, Г. Іконникова та Л. Міщенко, дружини професорів, К. Царевська, донька бібліотекаря університету. Однак з канцелярії попечителя Київського навчального округу відразу попередили адміністрацію закладу в подальшому забезпечувати вимогу «обов'язковості відгуку місцевої влади про поведінку абітурієнток» [650, арк. 79].

Бажаючі стати слухачками, подавали заяву на ім'я завідувача курсів із зазначенням обраного ними відділення. При цьому додавали метричне свідоцтво про народження, свідоцтво про закінчення повного курсу жіночої гімназії (для гімназій МНО – восьмикласного), інституту шляхетних дівчат чи посвідчення навчального округу на кваліфікацію «домашньої наставниці або вчительки» з усіх обов'язкових предметів жіночих гімназій [839, с. 1]. Подача заяв для вступу до ВЖК тривала з 1 серпня по 1 вересня, хоча практика свідчить про відхилення від таких строків прийому документів. Наприклад, у 1885 р. на столичних курсах вступна кампанія для слухачок проходила з 16 серпня до 1 жовтня, для вільних – продовжувалася до 15 жовтня. Це було пов'язано, на нашу думку, з літніми відпусками адміністрації закладів, чисельністю бажаючих навчатися, особистими обставинами подачі документів багатьох абітурієнток.

Відновлення діяльності столичних ВЖК у 1889 р. відбулося на засадах, розроблених освітнім відомством і викладених у Тимчасовому положенні, за якими правила вступу ускладнили. Відповідно до них необхідними додатковими документами стали: довідка про наявність засобів до існування, обмеження категорії вільних слухачок тільки 2 % від загального контингенту, обов'язкове дотримання 3 %-ї норми прийому курсисток іудейської конфесії [190, с. 696-697]. Також при курсах для іногородніх слухачок організували інтернат чи гуртожиток. Курсистки мали проживати з батьками, у близьких родичів, інтернаті, але аж ніяк не на приватних квартирах.

На початку ХХ ст. при організації ВЖК правила прийому слухачок розроблялися адміністрацією закладів аналогічно до столичних. Згідно із цими правилами, крім заяви вступника про прийом, свідоцтва про народження та про середню освіту (свідоцтва домашньої вчительки), довідки про благонадійність, дозволу батьків, опікунів чи чоловіка, додалася довідка про достатність коштів для існування під час навчання, власноруч написана автобіографія та кілька фотографій. Тільки в 1916 р. міністр народної освіти дозволив директорам не

вимагати від заміжніх жінок, які вступали на курси, дозвіл чоловіка [758, №. 11, с. 159]. Документи слід було надіслати до навчального закладу поштою, про прийняте рішення адміністрація ВЖК інформувала в такий же спосіб.

У зв'язку зі збільшенням напливу бажаючих до вищої школи адміністрація окремих навчальних закладів ускладнила правила конкурсного відбору. Наприклад, для того щоб стати курсисткою Московських ВЖК, недостатньо було «5» як середнього бала атестата. Критерії відбору доповнили додатковими перевагами претенденток: знання необов'язкової мови, зайвий рік очікування прийому, навчання на інших курсах, педагогічна діяльність. Кожна із зазначених переваг додавала одну десяту, у результаті курсистками ставали молоді жінки, у яких цих додаткових «плюсів» виявлялося більше. Високу вірогідність вступу за новими правилами, упровадженими адміністрацією Московських ВЖК із весни 1908 р., забезпечувало складання додаткових іспитів за програмою чоловічих гімназій. Посвідчення про екзамен додавало абітурієнтці одиницю до бала свідоцтва про середню освіту. Останньою інновацією наполегливих абітурієнток стало отримання атестата зрілості за курс чоловічих гімназій. Їх власниці приймалися на ВЖК у першу чергу. Наприклад, прохідний бал у 1908–09 н. р. на Московських курсах після розгляду всіх поданих заяв становив: для зарахування на медичне відділення – 6,3 бала (потім зменшили до 6,1), на природниче – 5,7, на історико-філологічне – 5,5, на математичне – 5,3 [840, с. 182].

Умови прийому на Санкт-Петербурзькі ВЖК, розроблені радою закладу, відрізнялися. Насамперед приймали випускниць вищих навчальних закладів та VIII класу жіночих гімназій МНО, нагороджених золотими та срібними медалями. Наступними зараховували випускниць VIII класу міністерських гімназій, які не мали у свідоцтві жодної оцінки менше «4». Потім йшли випускниці-відмінниці гімназій та інститутів відомства імператриці Марії, які отримали золоту, срібну медаль чи шифр. Решту дівчат зараховували на підставі середнього бала свідоцтва

з головних предметів, але не менше «4» чи «10» (за 12-бальною системою) [360, с. 189]. Отже, курсистками вищої школи обох столиць на початку ХХ ст. ставали тільки сумлінні та наполегливі дівчата, зазвичай відмінниці навчання в середній школі.

Більш серйозно підійшли й до питання оплати навчальних послуг. Якщо до 1889 р. правила для слухачок визначали можливість унесення оплати за півріччя до 1 листопада та 1 березня, то в нових чітко визначили порядок оплати для всіх категорій. Отримання повідомлення від канцелярії ВЖК про успішне проходження конкурсного відбору потребувало від претендентки негайної оплати навчання за півріччя, оскільки саме це було підставою для її зарахування [841, с. 3]. Тільки для курсисток 2–4 років навчання передбачалася можливість унесення коштів за навчання до 1 жовтня та 1 березня. Слухачки, які не внесли оплату у визначені терміни, відраховувалися з навчального закладу. До 1889 р. у правилах містився пункт, за яким курсистки, що надавали свідоцтво про бідність, могли звільнитися від оплати [839, с. 2]. У нових правилах його вже не було. Робимо висновок, що освітнє відомство скерувало зусилля адміністрації закладів на посилення «фінансової дисципліни» платників за навчання, якими були курсистки, їх родичі, знайомі, органи місцевого самоуправління чи благодійні організації.

На початку ХХ ст. керівництво окремих ВЖК, що функціонували винятково на кошти від оплати за навчання, вжило ще більше заходів для акумуляції грошових надходжень. В умовах прийому до закладів адміністрація визначила обов'язковість подачі квитанції про оплату абітурієнтками разом з усіма документами, оскільки без неї до навчального закладу не зараховували.

Розмір оплати за навчання на вищих жіночих курсах до 1889 р. для постійних слухачок становив 50 крб на рік, для вільних – 5 крб у півріччя (семестр) за обраний предмет. З 1889 р. оплата на Санкт-Петербурзьких ВЖК МНО визначена на рівні 100 крб на рік, у тому числі для вільних слухачок. Підвищення оплати, на

нашу думку, було одним із заходів стабілізувати фінансову ситуацію в закладах, нормалізувати оплату праці викладацького персоналу та певним чином обмежити «надмірну» доступність вищої жіночої освіти. Вартість навчання залишалася на такому рівні в більшості громадських ВЖК на початку ХХ ст. На приватних ВЖК вона дорівнювала 125–150 крб.

Поведінку курсисток під час навчання регулювали спеціально розроблені «Правила для слухачок ВЖК», пройняті духом ретельного спостереження й контролю за молоддю. Усіх слухачок зобов'язували залишити в канцелярії курсів докладну адресу проживання в місті й обов'язково повідомляти про її зміну. Якщо слухачки не відвідували лекції, то завідувач курсів повинен був установити причини. Пропуски навчальних занять протягом місяця без поважних підстав (хвороби, сімейні обставини тощо) мали наслідком відрахування з курсів без права поновлення. Будь-які збори слухачок поза навчальними цілями в приміщенні закладу не дозволялися [839, с. 3].

Паління й порушення дисципліни під час лекцій або на перервах заборонялися під загрозою припинення подальшого навчання на ВЖК. Так, педагогічна рада Київських ВЖК навесні 1881 р. ухвалила виключити курсистку І курсу історико-філологічного відділення М. Костенецьку, приводом до чого стало зухвале звертання до викладача під час іспиту [842, арк. 1]. Про грубе порушення порядку слухачками обов'язково інформували попечителя навчального округу. У випадку несхвального відгуку місцевої адміністрації (мали на увазі поліцію) під час навчання курсистка підлягала негайному відрахуванню. Зокрема, у 1880 р. з Київських ВЖК виключили Є. Боголюбову та О. Лянгеншельд як «політично неблагонадійних осіб за відгуком Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» [671, арк. 4].

Певною гарантією неухильного дотримання цих правил адміністрація ВЖК уважала процедуру ознайомлення курсисток із ними. При зарахуванні кожній слухачці вручали друкований екземпляр правил, і, розписуючись за його

одержання, вона свідомо давала згоду дотримуватися визначених норм. Одночасно додатковим механізмом контролю ставало обмеження вільного входу до приміщення курсів вхідними квитками (своєрідними студентськими посвідченнями), які видавали в канцелярії ВЖК кожного півріччя. Спеціально уповноважена особа контролювала доступ слухачок на курси і без пред'явлення квитків не пропускала в аудиторії. Такі повноваження мали чергові дами або інспектриса.

У кінці навчального року (кінець квітня – травень) слухачки кожного курсу складали перевідні іспити з прослуханих навчальних предметів. У разі несплати за навчання курсистки до екзаменів не допускалися, тобто відраховувалися. Неявка на іспит у призначений день означала його нескладання. Курсистки, які не витримали іспити, відповідно до правил залишалися на тому ж курсі, проте їх перебування обмежувалося двома роками. Перенести іспити на осінь дозволяли тільки за умови визнання радою навчального закладу поважності підтверджених особистих обставин [827, с. 5]. Переведення з одного відділення на інше дозволялося лише протягом першої половини навчального року. Після закінчення ВЖК випускниці отримували свідоцтво. Воно було двох видів: 1-го розряду – середній бал не менше «4,5» (за сучасним стандартом з відзнакою), 2-го розряду – не менше «3,5». Слухачки, які мали нижчі оцінки, отримували тільки посвідчення про відвідання навчального закладу [189, с. 3].

Остаточне становлення організаційної структури ВЖК як повноправних вищих навчальних закладів у державі до 1917 р. не було завершене. Директор Московських ВЖК професор С.А. Чаплигін, аналізуючи ситуацію в закладі, «проблемними зонами» визначив відсутність службових прав у викладацького та адміністративного персоналу, що не сприяло формуванню власного професорсько-викладацького контингенту, та відсутність нового статуту ВЖК на зразок університетського, що забезпечило б їх перетворення в повноправний жіночий університет [700, арк. 28-30].

Отже, дозволені в Російській імперії ВЖК функціонували на засадах приватного навчального закладу. Нормативні документи курсів – положення – були підсумком колегіальної діяльності робочих груп, ініційованих професорськими корпораціями, і підлягали обов'язковій експертизі й затвердженню МНО. В основу діяльності ВЖК поклали принцип розмежування двох головних сфер – навчальної та господарської. Становлення і вдосконалення організаційно-управлінської структури ВЖК відбувалося на демократичних принципах публічності, виборності, колегіальності та прозорості при прийнятті рішень. Пріоритетною сферою контролю освітнього відомства на ВЖК був навчально-виховний процес. Реалізовувало цю функцію міністерство через затвердження завідувача (директора) навчального закладу, особисто відповідального за стан справ. Автономність діяльності ВЖК у навчальній сфері забезпечували виборність адміністрації (завідувача, деканів і викладачів) та колегіальний орган управління (рада професорів). Напрями та форми виховної роботи зі слухачками визначалися самостійно в кожному навчальному закладі і здійснювалися викладачами та представницями поважного жіноцтва. Належний контроль за моральністю та поведінкою курсисток гарантувала державна служба відповідальних за це посадовців.

Функціонування ВЖК лише на кошти слухачок визначило необхідність залучення допомоги небайдужих громадян та установ. Організовували фінансування господарської сфери навчальних закладів виборні колегіальні органи – опікунські ради чи товариства, сформовані на засадах добровільності внесків, соціальної активності та благодійної праці. До компетенції опікунств чи товариств входили тільки діяльність з акумуляції коштів та відповідальність за їх раціональне використання. Водночас саме цей орган давав можливість представникам небайдужої громадськості впливати на розвиток вищої жіночої школи. Запорукою ефективного забезпечення господарської сфери ВЖК була узгоджена робота опікунських рад з адміністрацією закладів.

Головним замовником освітніх послуг та суб'єктом навчально-виховного впливу були молоді жінки. Перебування їх у навчальному закладі регламентувалося правилами, неухильне дотримання яких було обов'язковою і головною умовою навчання на курсах. У виховному аспекті до слухачок висували дисциплінарні вимоги, скеровані на дотримання загальносупільних правил поведінки та запобігання виявам особистої ініціативності та громадянської активності.

4.3. Навчальний процес: плинність та результативність

Як наголосив професор В.І. Вернадський, «одним із завдань вищої школи є навчати підростаюче молоде покоління мислити та науково працювати» [739, с. 164]. Перший досвід організації навчального процесу вищої жіночої «загальнонаукової» школи апробували на курсах професора В.І. Гер'є в Москві. Запрошені професори Московського університету читали наукові курси з російської і загальної літератури, російської і всесвітньої історії, історії цивілізації, практикували семінари з літератури та історії, виконання письмових робіт у формі творів і рефератів. Публіцисти, які уважно стежили за становленням вищої жіночої освіти в державі, вважали, що такий перелік предметів «доводив наявність серйозного наукового елементу в навчальному процесі» [843, с. 552]. Спочатку В.І. Гер'є планував дворічний курс у закладі, але практика навчального процесу підтвердила необхідність його продовження на три роки. Чітко визначеної програми навчання не існувало, а Положення 1872 р. передбачало можливість її зміни. Аналіз навчального плану засвідчує, що він формувався разом із розвитком освітнього закладу, оскільки спочатку серед обов'язкових предметів можна побачити фізику, астрономію, математику та гігієну. Тільки з 1879 р. ВЖК В.І. Гер'є визначилися із суто історико-філологічним напрямом. На

нашу думку, піонер справи вищої жіночої освіти професор В.І. Гер'є при визначенні навчального компонента закладу керувався власним баченням, думкою колег по університету, загальним станом жіночої школи в місті та запитами слухачок.

На створених у Києві та Санкт-Петербурзі ВЖК від самого початку організовано два відділення – історико-філологічне та фізико-математичне з відповідними навчальними програмами. Проте адміністрація та педагогічна рада закладів, за зізнанням завідувача Київських курсів професора С.С. Гогоцького, так само «на практиці з'ясовували мету та зміст навчання, а отже, і перелік предметів, що входили до навчального плану» [542, арк. 158].

Досвід роботи ВЖК виявив, що двох років навчання замало. Організатори клопотали про подовження спочатку до трьох, потім – до чотирьох років. Зокрема, адміністрація Київських курсів уже через півроку діяльності переконалася, що двох років для виконання намічених навчальних планів замало. Санкт-Петербурзькі ВЖК курси від початку передбачали трирічний термін навчання [844, с. 205], який із часом подовжили до чотирирічного.

Певною мірою осторонь цих тенденцій стояли Казанські ВЖК, що протягом першого періоду функціонування (1876–1886 рр.) мали дворічний термін навчання. Нечисельність слухацького контингенту, відсутність дієвої підтримки місцевої громадськості та постійні фінансові труднощі, на нашу думку, не додавали наснаги організаторам ставити питання про розширення навчальних програм та збільшення терміну навчання. Утім, кількарічна практика діяльності змусила адміністрацію з 1880–81 н. р. до поділу на два відділення: історико-філологічне та фізико-математичне [562, арк. 30 зв].

Усі прихильники справи вищої жіночої освіти з хвилюваннями очікували перших відгуків про результати навчальної роботи курсисток. Педагогічну громадськість найбільше цікавила спроможність засвоєння «наукових знань» випускницями середньої школи. Без сумніву, певні побоювання мали спочатку й

організатори ВЖК. Так, професори Університету св. Володимира, що працювали на Київських курсах, протягом першого року в бесідах із курсистками переконалися в їх старанності та наполегливому бажанні досягнути визначеної мети [845]. Разом з тим були певні нарікання викладачів закладу на програму жіночих гімназій та недостатню підготовленість дівчат до вищої школи. На Київських ВЖК математика для новоприбулих слухачок протягом першого навчального року читалася в обсязі гімназійного курсу [542, арк. 205]. Досвід роботи курсів В.І. Гер'є виявив недостатнє знання мов провінціалками, а отже, і неможливість опрацювання ними рекомендованої викладачем літератури французькою чи німецькою мовами [652, арк. 159]. Невтішні висновки щодо рівня підготовки слухацького контингенту зазначив у звіті професор П.Ф. Лесгафт: «Першокурсниці вельми слабкі з математики, вивчення природничих наук суттєво їх обтяжує. Курсистки не звикли самостійно формулювати думки і співвідносити їх з науковими теоріями; зовсім не підготовлені до практичних робіт» [846, арк. 2]. Таким чином, діяльність ВЖК переконливо засвідчила головні дефекти шкільної підготовки курсисток.

Педагогічні колективи ВЖК усвідомлювали відповідальне завдання на базі здобутої слухачками середньої освіти надати їм підготовку університетського типу. Для допомоги першокурсницям проводили роз'яснювальні бесіди, додаткові заняття, що допомагали слухачкам краще включитися в роботу, організовували елементарні просемінари, збільшували кількість вступних курсів. Педагогічна рада Санкт-Петербурзьких ВЖК навіть розробила проект «Вищих підготовчих гімназійних класів», що могли діяти при навчальних закладах [847, с. 499]. Викладачі співвідносили власні навчальні курси з рівнем підготовленості слухачок, поступово розширюючи навчальні програми та академічні вимоги, сподіваючись також на відповідне розширення програм середньої школи.

Слухачки кожного відділення щоденно мали три-чотири обов'язкові лекції, окрім яких за бажанням могли відвідувати також інші. Адміністрація всіх ВЖК

стежила, щоб не було втрат навчальних годин, узгоджуючи з викладачами розклад їх занять на курсах. Так, наприклад, розпорядниця столичних курсів Н.В. Стасова на початку нового навчального року (1888–89) цікавилася в професора С.Ф. Платонова, у які дні він буде читати лекції та зможе екзаменувати [848, арк. 4]. Зазвичай при складанні графіка навчального процесу йшли назустріч побажанням викладачів, враховуючи їх зайнятість за основним місцем роботи. Проте інколи могли виникнути й непередбачувані обставини. Зокрема, професор І. Холодняк, мотивуючи сімейними обставинами, прохав дозволу в директора Санкт-Петербурзьких ВЖК почати заняття в новому семестрі 1898–99 н. р. з 23 січня [849, арк. 2].

Предметом окремих турбот завідувача та розпорядниць було вчасне повідомлення курсисток про неможливість викладача з'явитися в призначені ним години чи пошук заміни. Як правило, викладачі сумлінно ставилися до своїх обов'язків і в разі хвороби інформували про це адміністрацію. Так, на початку лютого 1881 р. професор Д.І. Менделєєв поінформував Н.В. Стасову про від'їзд на лікування за кордон, а отже, і припинення власного лекційного курсу [850, арк. 1]. На Київських ВЖК викладач І. Жданов, який пропустив через хворобу кілька лекцій, клопотав про призначення йому додаткових академічних годин [851, арк. 1]. З його листа до завідувача дізнаємося про поширену в навчальному закладі практику: у разі неповної вичитки викладачем своєї дисципліни, він за домовленістю зі слухачками міг прочитати кілька додаткових годин. Як бачимо, жорстка регламентованість навчального процесу на ВЖК не практикувалася. Робочий графік визначався за домовленістю з кожним викладачем, а головним критерієм була його зручність для всіх учасників навчального процесу.

Засвоєння та осмислення лекційного матеріалу потребувало від слухачок не тільки уваги в аудиторіях, а й наполегливої праці вдома. Окрім лекційних курсів слухачки обох відділень часто мали самостійні як теоретичні, так і практичні заняття майже з усіх навчальних предметів. На всіх ВЖК типовими формами

організації самостійної роботи були: на історико-філологічному відділенні – підготовка рефератів та наукових праць, які публічно курсистки захищали перед слухацькою аудиторією чи перевіряли професори; на фізико-математичному відділенні – виконання вправ, практичних робіт у лабораторіях та спеціалізованих кабінетах [784, с. 22].

Ознайомлюючи широкий загал із постановкою наукової роботи курсисток, зокрема підготовкою рефератів, організатор столичних ВЖК К.М. Бестужев-Рюмін навів приклад методики професора С.Ф. Платонова з російської історії. Викладач велику тему ділив на окремі питання, які потім давав слухачкам для підготовки. Додатковій активізації курсисток сприяло призначення основного доповідача й опонента. Їх виступи перетворювали захист реферату на справжні наукові дискусії, що привчали до власних узагальнень [555, с. 502]. На старших курсах учнівську молодь безпосередньо залучали до самостійних наукових досліджень під керівництвом досвідчених колег. Наприклад, слухачкам III та IV курсів історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК викладачка К. Щепкіна запропонувала науково-пошукову роботу зі систематизації мемуарів та автобіографій російських діячів першої половини XVIII ст. [852, арк. 5].

При формуванні навчальних планів Московських ВЖК тривалий час визначальним критерієм було прагнення керівництва до максимальної економії коштів. З огляду на це в закладі В.І. Гер'є з усіх дисциплін читали зведені лекції, тобто кожний навчальний предмет відразу всім курсам. Однак така практика мала суттєвий недолік – порушення систематичності, позаяк курсистки різних років слухали дисципліну із середини чи кінця [72, с. 257]. Проте це давало змогу скоротити кількість лекцій на тиждень, а отже, і витрати з оплати праці викладачів. Завідувач навчального закладу професор В.І. Гер'є, керуючись фінансовими міркуваннями, навіть на початку XX ст. продовжував подібну практику. Наприклад, астрономію на Московських курсах читали через рік, для II та III курсів разом. Із циклу природничих наук також практикували спільні лекції

не тільки для двох курсів, але й для двох відділень – медичного та природничого [60, с. 87]. На нашу думку, зведені лекційні курси у вищій школі дозволяли не тільки економити значні кошти, але й суттєво розвантажували викладачів, які працювали за сумісництвом.

За зізнанням більшості викладачів, які працювали на ВЖК, будучи офіційними державними службовцями в «чоловічих» вузах, лекції курсисткам вони читали за розробленими курсами «чоловічої» вищої школи. Як згадував професор І.М. Сеченов, на Санкт-Петербурзьких курсах він викладав теж саме й у тому ж обсязі, що й в університеті. При цьому щорічні екзамени з його предмета демонстрували, що в один рік іспити складали краще студенти, в інший – «студентки» [400, с. 161]. Подібні до університетських лекції читав на курсах у Києві й професор В.Б. Антонович. «Сторонні будь-яких зовнішніх ефектів, винятково наукові за змістом та класично прості за формою, – як зауважили колишні курсистки, – лекції Антоновича були найкращою школою наукових занять» [853, с. 93]. Випускниці ВЖК підтверджували, що «навчалися в тих самих професорів, часто за аналогічними конспектами, й екзаменували їх неменш серйозно» [330, с. XXXIV].

Дійсно, викладачі висували до курсисток досить високі академічні вимоги, у чому їх підтримувала й адміністрація закладів. Так, у 1896–97 н. р. на одному із засідань ради професорів Санкт-Петербурзьких ВЖК обговорювали питання про встановлення середнього бала успішності при складанні іспитів (3,5) для переведення на наступний курс [854, с. 49]. Фактично, неуспішні слухачки, що не набрали його, залишалися на другий рік чи відраховувалися. Цікавилося рівнем підготовки курсисток і головне освітнє відомство держави, оскільки питання про надання їм прав та розширення можливостей професійної реалізації постійно ставили адміністрація та педагоги. Депутат від МНО професор І.І. Боргман у звіті про випускні екзамени (1898 р.) на столичних курсах визнав належною постановку викладання фізико-технічних дисциплін [855, арк. 39].

На початку ХХ ст. адміністрація вищих жіночих закладів докладала всіх зусиль для забезпечення університетського рівня викладання. Визнання рівня підготовки слухачок ВЖК відповідним університетському та зрівняння випускних свідоцтв «жіночої» та «чоловічої» вищої школи відбувалося за умови повного узгодження навчальних планів. Оскільки в результаті це гарантувало розширення прав випускниць, то керівництво навчальних закладів вживало заходів для наближення викладання до відповідних факультетів університетів. Такий напрям визначили головним завданням навчально-виховного процесу на більшості ВЖК. Зокрема, педагогічна рада Київських курсів постановку та обсяг викладання навчальних дисциплін скеровувала на зрівняння з університетським [791, арк. 4]. Зі звіту Варшавських ВЖК стає очевидним, що організація навчального процесу моделювала університет, позаяк склад викладачів, програми, порядок екзаменів були подібними, а відхилення незначними [856, с. 3]. Особливу увагу звертали на посилення практичних занять зі слухачками. Наприклад, на Вищих жіночих природничо-наукових курсах Лохвицької-Скалон постановою педагогічної ради упровадили щотижневі репетиції (заліки з окремих частин курсу) із зоології, хімії, фізіології, необов'язкові для курсисток, але складання їх на «4» та «5» звільняло від іспиту з дисципліни навесні [818, арк. 1 а, 3].

У цьому контексті вагомим кроком стало упровадження предметної системи викладання замість попередньої курсової. Уперше вона була введена на столичних курсах. Предметна система не відміняла обов'язкового проходження певного циклу наукових дисциплін, перелік яких визначався радою професорів ВЖК, але вона усувала суворо регламентовану послідовність їх вивчення та поділ на курси з перевідними іспитами в кінці кожного року. По суті, «курси» замінили «групи», де заняття зосереджували навколо вивчення найбільш актуальних наукових проблем. Так, історико-філологічне відділення Санкт-Петербурзьких курсів поділили на шість груп: філософії, російської, романської та германської філології, загальної і російської історії. Водночас групи ділилися на підгрупи. Однак практика із часом

вносила свої корективи. Наприклад, утворилася єдина група романо-германської філології та сформувалася група мистецтва. У кожній групі викладалися свої предмети: основні й допоміжні. Для «спеціалісток» (курсисток цієї спеціалізації) із всесвітньої історії та романо-германської філології неодмінним уважалося вільне читання кількома західноєвропейськими мовами, для «спеціалісток» із середньовіччя – пам'яток латиною, для «спеціалісток» із давньої історії – грецькою. В окремих випадках на прохання слухачок читали спеціальні курси. Так було з курсом української мови й літератури, упровадженим за клопотанням 179 слухачок, для читання якого запросили П.П. Єфименка [857, с. 82-83]. На Київських ВЖК у 1913 р. рада схвалила організацію підготовчого семінару з нових мов на історико-філологічному відділенні [858, арк. 74]. Отже, рівню мовної підготовки курсисток адміністрація закладу приділяла особливу увагу.

У результаті запровадження предметної системи на Московських ВЖК, зокрема на історико-філософському відділенні, було розроблено три навчальні плани: для спеціалізації з історії, літератури та філософії. Згідно з ними встановили три основні групи навчальних дисциплін: для напрямку «історія» – російська та всесвітня історія, історія мистецтв; для напрямку «література» – російська та всесвітня література; для напрямку «філософія» – історія філософії та логіка, психологія, педагогіка [60, с. 87]. Обравши один із трьох, курсистка зобов'язувалася відвідувати семінари (практичні заняття) з тієї групи наук, яку вона обрала собі за спеціальність. Із цих же предметів вона слухала спеціальні курси та виконувала письмові роботи (твори, доповіді, реферати тощо).

За предметною системою курсистки відвідували лекції за власним вибором, залежно від особистих уподобань та обраної професійної орієнтації. Скасування обов'язкового відвідування лекцій, обмеження кількості предметів, обов'язкових для закінчення навчального закладу, давали можливість уникнути багатопредметності. Відмова від екзаменаційних сесій та складання екзаменів із прослуханих курсів протягом усього року вивільнили навчальний час для

додаткових лекцій і семінарських занять. Академічна свобода, яку забезпечила предметна система, мала значні переваги. Вона давала можливість слухати лекції обраного професора, що розширяло кругозір слухачок. Можна було зовсім не відвідувати лекції, а працювати лише в семінарах. З другого боку, це стимулювало професорів викладати лекції цікаво, професійно, інакше могли опинитися перед порожньою аудиторією.

Значна увага в предметній системі навчання приділялася практичним заняттям, що на історико-філологічних відділеннях склалися із семінарів та просемінарів. Просемінари являли собою первинні елементарні навчальні заняття, що не потребували високого рівня попередньої підготовки курсисток. Вони організовувалися для слухачок перших років навчання, і їх студіювання було обов'язковим для подальшої участі в семінаріях. Наприклад, просемінари О.А. Добіаш-Рождественської проходили вранці, як правило, у приміщенні семінарських бібліотек чи в одній із невеликих аудиторій – без амфітеатру [859, с. 184]. Група складалася з 20 осіб. Заняття відбувалися щотижня. Кожна слухачка просемінару мала німецьке критичне видання тексту Тацита й основні посібники, якими забезпечувала семінарська бібліотека. На першому засіданні розбирали список тем, запропонованих керівником просемінару, із зазначеною до них літературою. Тему обирала мінігрупа з 3–4 курсисток і готувала її. Після опрацювання одна з учасниць групи робила доповідь, решта опонувала їй.

Семінари являли собою навчальні заняття дослідного характеру, де їх учасниці під керівництвом професорів виконували більш складні завдання науково-проблемного характеру. Зазвичай заняття в семінарах тривали протягом академічного року, але окремі продовжувалися кілька років, і навіть удома в професора. Це не тільки сприяло тісному зближенню молоді з викладачами, а й створювало атмосферу неформального особистого спілкування, так би мовити, «за чашкою чаю». На Санкт-Петербурзьких ВЖК семінари в себе вдома практикували І.В. Гревс, О.А. Добіаш-Рождественська, О.І. Заозерський та ін. [857, с. 90].

Окремі професори зараховували курсисток до свого семінару тільки після проходження спеціального колоквиуму. Наприклад, тільки за рекомендацією київських знайомих матері змогла «потрапити» на семінар із європейської історії професора Є.В. Тарле юна слухачка Н. Суровцова, де вона й залишилася протягом усіх років навчання в столиці [387, с. 41]. За визначеним у столичному навчальному закладі порядком не можна було працювати одночасно більш ніж у двох семінарах. Такі вимоги скеровувалися на здобуття ґрунтовних знань курсистками. Викладацька корпорація історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК, обговорюючи питання про постановку практичних занять, висловилася за доцільність такого виду навчальної роботи, як вивчення пам'яток, що більш раціональний для поглибленого засвоєння дисципліни, ніж написання рефератів [857, с. 87].

За предметною системою слухачки могли складати екзамени протягом усього навчального року. На столичних курсах професор приймав їх не рідше ніж раз на місяць. Для складання іспитів необхідно було попередньо записатися в декана. На Казанських ВЖК під час практики було встановлено, що складати іспити слухачки мали можливість у три строки – на початку вересня, у січні і в кінці навчального року – квітень-травень. На кожний предмет виділялося декілька днів для підготовки. На допомогу курсисткам друкували програми з екзаменаційної дисципліни, у яких подавали список рекомендованих навчальних посібників. Як правило, тримати іспит курсистка могла тільки після прослуховування всього циклу лекцій із цього предмета. Загальнообов'язковими навчальними дисциплінами для слухачок усіх відділень були визначені латина та одна з нових іноземних мов. Екзамени із цих предметів слухачка повинна була скласти до початку іспитів з обраної нею групи наук [860, с. 29]. Також курсистка повинна була пройти не менш двох семінарів і витримати випробування з трьох розділів (детально розробленої певної теми зі спеціальним питанням), з яких один уважався головним. За новою системою слухачки зобов'язані були перебувати на

відділенні мінімально 3 роки (6 семестрів), нормально – 4 роки. Максимально їм надавалася можливість зоставатися в навчальному закладі 6 років. Випускниці, що бажали залишитися при ВЖК для підготовки до державних іспитів у комісіях при університетах, клопотали про дозвіл адміністрації. Приміром, на Київських ВЖК таке право надавали не більш ніж на півроку з оплатою тільки половини вартості навчання на кожному відділенні [858, арк. 76].

Упровадження предметної системи й реорганізація навчального процесу сприяли поліпшенню академічного життя закладів. Санкт-Петербурзькі (Бестужевські) курси на початку ХХ ст. уважалися найбільш престижними серед десяти жіночих вузів Російської імперії університетського типу [173, с. 169]. Як зазначила їх адміністрація, «наростала наукова енергія та натхнення кращої, серйозної, обдарованої меншості курсисток, і розраховували, що такий зразок вплине на більшість, пробуджуючи її від млявості, заряджаючи працелюбністю та зацікавленням наукою» [861, с. 79]. Яскравим взірцем наполегливості та працездатності слухачок, високого рівня підготовки випускниць може бути біографія В. Хмелевої, курсистки історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких, потім Московських ВЖК. Обравши спеціалізацію «Всесвітня історія», вона володіла французькою, німецькою, італійською, англійською, польською мовами та латиною і в 1915 р. отримала диплом I ступеня (з відзнакою) у державній комісії при Московському університеті [862, арк. 27]. Директор Казанських ВЖК професор С. Шестаков зазначив, що на екзаменах більш помітне завищення вимог до слухачок, ніж поблажливість [485, арк. 25 зв].

Підвищуючи академічні вимоги до підготовки курсисток, адміністрація разом із тим відзначала ряд проблем, які виникали в слухачок під час навчального процесу. Результати екзаменів із загальних курсів за предметною системою засвідчили обмаль відомостей та незасвоєність понять у частини слухачок навіть після кількарічного перебування у вищій школі, що турбувало керівництво історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких курсів. Більшість

викладачів відділення схилилися до думки, що, «незважаючи на високий конкурс атестатів, отримана шкільна підготовка не дозволяла багатьом курсисткам нормально оволодівати курсом університетського типу» [861, с. 82]. До аналогічних міркувань про залежність успішності курсисток від досягнутого рівня знань у середній школі приводили і підсумки іспитів на Сибірських ВЖК, де середній бал успішності випускниць VIII класу гімназій становив 4,0, а випускниць VII класу гімназій та епархіальних училищ – 3,7 [863, с. 4]. Отже, щоденна практика функціонування вищих жіночих закладів дедалі більше переконувала в необхідності реформування та поліпшення шкільної підготовки дівчат, на чому неодноразово наголошували адміністрація й викладачі ВЖК.

На успішність курсисток суттєво впливали, крім зазначеного, матеріально-побутові чинники, адже дозволити собі присвятити весь час навчанню могло не так багато молоді через дорожнечу проживання у великих містах, особливо в столиці. Підробітки курсисток для забезпечення власної вищої освіти негативно впливали на якість самого навчання. Наприклад, професор М. Розанов відверто заявив у клопотанні до ради історико-філологічного відділення Московських ВЖК, що «матеріальна незабезпеченість залишеної при кафедрі західноєвропейської літератури Є. Корнеєвої змушувала її багато сил витратити на приватні уроки, що шкодило інтересам наукових занять», а тому наполягав на призначенні їй стипендії [862, арк. 11].

Як оголосив на урочистому акті останнього випуску (1888 р.) на курсах В.І. Гер'є професор О.М. Веселовський: «Вища школа успішно розвивається за умови відвертої солідарності та взаємної підтримки наставників і слухачів, жіноча ж вища школа особливо потребувала цієї умови» [72, с. 257]. Фактично, він визнав, що запорукою успішного перебігу навчального процесу у вищій жіночій школі було взаєморозуміння викладацької та слухацької корпорацій. На курсах викладали професори, які мали прогресивні погляди на жіноче питання і, працюючи у вищій школі «слабкої статі», сприяли її зміцненню. Проте, як

зауважив професор В.О. Ключевський, «одностайності в деталях педагогічної програми та викладацької тактики не було» [213, с. 179]. У кожного з викладачів було власне бачення навчальних завдань своєї дисципліни у вищій жіночій школі.

У досліджуваній період взаємодія між викладачами та слухачками відбувалася в атмосфері взаємної поваги та шанування авторитетності наукового доробку метрів. Одна зі слухачок С.К. Тимонова-Коссовська так згадувала враження від лекцій В.О. Ключевського: «Яка влучна, блискуча дотепність, яке вміння коротко та сильно окреслити у всій широті будь-яку історичну постать» [72, с. 257]. На столичних ВЖК перед професором Д.І. Менделєєвим усі схилилися та тріпотіли. На його іспитах, за спогадами курсистки Ю. Фаусек, «нікому навіть не спадало на думку присісти – всі стояли» [864, арк. 50]. Цьому значно сприяла, у свою чергу, турботливість викладачів про якнайефективніше засвоєння наукових знань охочими. Так, професор А.М. Бекетов, що заснував при столичному університеті невеликий ботанічний сад, водив туди на екскурсію слухачок ВЖК. Вагомий внесок в упровадженні предметної системи, організації семінарів та семінарських бібліотек зробив знаний професор-медієвіст І.М. Гревс, декан історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких курсів. Будучи палким прихильником історичних екскурсій як форми організації навчально-виховної роботи та необхідного різновиду історичного семінару, він розробив теоретичні засади їх проведення і наполягав на наданні екскурсіям статусу офіційного складника освітнього процесу у вищій школі [865]. У 1907 р. за його керівництва реалізовано першу спільну студентсько-курсистську екскурсію до Італії.

Саме наукові заняття, на думку засновника столичних курсів К.М. Бестужева-Рюміна, мали розвивати в курсисток повагу до праці та недовіру до спішних висновків [383, с. 17]. Формування наукового світогляду слухачок було найважливішим завданням усієї навчально-виховної роботи у вищій школі. Основними формами виховної роботи на новостворених ВЖК стали: бесіди професорів зі слухачками, інколи в родинній обстановці вдома у викладачів,

підготовка лекцій, присвячених певним подіям, приміром із нагоди смерті Ф.М. Достоевського, заходи з відзначення значимих у країні подій, наприклад річниці відміни кріпосного права [555, с. 501]. На початку ХХ ст. серед проблем, які цікавили курсисток, як показав аналіз доповідей на вечорі з нагоди 10-річчя Вищих жіночих науково-природничих курсів Лохвицької-Скаллон, були питання «законодавства щодо жінок та студенток, інтелектуального рівня курсисток та ефективності роботи навчального закладу» [818, арк. 195].

Утім, не слід ідеалізовано уявляти плин навчального процесу у вищій жіночій школі, що перебувала в процесі становлення. Безсумнівно, були й недоліки під час навчання. Наприклад, слухачки Московських курсів, незадоволені тим, як проводив екзамен викладач Павлов, надіслали йому колективного листа, де висвітлили власне бачення мотивів його вчинків. Курсистки зазначили, що він «ловить» їх на свої лекції, несправедливий, й очікували, що той відмовиться від викладання. Професор В.І. Вернадський, який мав бути асистентом на цьому екзамені, припускав, що, «вочевидь, викладач був нетактовний, протягом року читав невдало, але вважав неприпустимим через це звинувачувати людину в підлості без жодних попередніх обговорень та пояснень» [866, с. 143]. Прискіпливу увагу до висловлювань викладачів та незадоволення їх некоректною поведінкою доводить і віднайдений автором у відділі рукописів РНБ «звинувачувальний» протокол на викладача С.В. Рождественського, складений першокурсницею Є. Івановою під час екзамену з російської історії у квітні 1901 р. Проаналізувавши всі підмічені в нього розбіжності з лекційним матеріалом професора С.Ф. Платонова, курсистка зазначила, що «екзаменатор мав би краще знати лекції, за якими екзаменував, та більш поблажливо ставитися до помилок слухачок, а не висміювати їх» [867, арк. 1-2]. Таким чином, викладачу, для того щоб завоювати повагу й авторитет слухацької аудиторії, потрібно було щоденно наполегливо працювати над власним самовдосконаленням, стежити за бездоганністю своїх вчинків та дій. В іншому разі молодь відразу відчувала

розбіжність між словами та справами, що в підсумку призводило до втрати ефективного виховного елементу – «сили авторитетного слова» під час навчального процесу.

У контексті порушеної проблеми важливо проаналізувати ставлення курсисток до своїх академічних обов'язків. Суть повсякденної роботи молоді полягала в систематичному засвоєнні навчальних предметів на лекціях, практичних заняттях та під час самостійної роботи під керівництвом професорів, що надавало слухачкам «достатньо матеріалу для їх неослабної допитливості та наполегливої праці» [280, с. 47]. Попечитель Казанського навчального округу, осмислюючи досвід першого року функціонування ВЖК, не приховував, що «особисто переконався в добросовісному ставленні до своїх обов'язків як професорів, так і слухачок, які сумлінно навчалися, добре засвоїли матеріал, а письмові роботи засвідчили їх достатню начитаність». Протягом наступних років його думка не змінилася. Зразкову поведінку курсисток окреслив голова педагогічної ради закладу професор М.О. Осокін. Серйозність ставлення до навчання засвідчило і складання екзаменів вільними слухачками, не зобов'язаних правилами до цього. Професор В.І. Гер'є виявив справжній інтерес до лекцій у більшості слухачок та сумлінність самостійної роботи на семінарах [652, арк. 124 зв, 135, 173, 195, 207].

Старанно ставилися до навчання курсистки і на початку ХХ ст., коли вища освіта для «слабкої статі» стала більш звичним явищем і вже не слід було демонстративними успіхами доводити право жіночої статі на неї. На Тифліських ВЖК протягом 1910–11 н. р. слухачки регулярно відвідували лекції та практичні, певний виняток становили тільки нові іноземні мови, з яких помітні пропуски занять [868, с. 23]. У звіті Вищих жіночих природничо-наукових курсів Лохвицької-Скалон за 1910 р. викладачі одностайно оцінили академічну успішність курсисток як вище середньої [869, арк. 27].

Свідченням ґрунтовності наукової підготовки курсисток, на думку автора, можна вважати той факт, що вже після першого випуску педагогічна рада столичних ВЖК визнала необхідним подальше вдосконалення обдарованих випускниць під керівництвом професорів, а окремих залишила працювати в закладі. Так, асистентками на Санкт-Петербурзьких ВЖК працювали: Сердобінська – з фізики, Давидова – з хімії, Соломко – з петрографії, Російська – із зоології, Щепкіна – з російської історії [30, с. 126]. На Московських ВЖК у 1912 р. розробили спеціальний проект положення про залишення слухачок при курсах, позаяк відчувалася нагальна потреба в поповненні викладацького складу. Залишали випускниць, рекомендованих радою відділення, для вдосконалення в наукових знаннях та підготовки до викладацької діяльності. Вони могли отримувати стипендію 600 крб на рік (10 вакансій), мали право безкоштовно відвідувати лекції та практичні, допускалися до лабораторій [700, арк. 3]. Це були найкращі та найбільш працелюбні випускниці. Підтвердженням цього є клопотання професора М. Розанова щодо залишення при історико-філологічному відділенні Московських курсів Є. Корнеєвої на два роки для підготовки до викладацької діяльності. Випускниця 1914 р. відразу двох відділень – слов'яно-російського та романо-германського, Є. Корнеєва подала дві кандидатські роботи та витримала іспит у державній екзаменаційній комісії при Московському університеті, де отримала диплом I ступеня. Підставами для її залишення при ВЖК стали хороша мовна освіта (знання готської, давньонімецької, англійської мов), інтерес до науки та висока працездатність [862, арк. 7].

ВЖК формували в курсисток звичку до інтелектуальної праці, значна кількість випускниць продовжувала свої наукові студії. Дослідження слухачок курсів, найчастіше столичних, не були поодинокими винятками, їх результати друкувалися в наукових часописах як російських, так і іноземних. На початку ХХ ст. на ВЖК, за аналогією до університетів, розпочинають випуск найкращих наукових робіт курсисток для ознайомлення широкого загалу громадськості з

досягненнями жіночої молоді. На Санкт-Петербурзьких ВЖК з 1910 р. започатковано опублікування праць слухачок історико-філологічного відділення. За постановою ради такої честі удостоєно насамперед дослідження двох членів групи, що займалася проблемами латинської палеографії [870]. Серйозність постановки навчання на історико-філософському відділенні Московських курсів доводить поява друкованих наукових праць курсисток, першою з яких стала кандидатська робота О. Старосельської [871].

Видання наукових здобутків курсисток започаткували також вищі жіночі навчальні заклади в регіонах. Так, «Труды слушательниц Одесских высших женских курсов», що виходили за редакції професора І.А. Линниченка, в обох випусках містили роботи тільки з російської історії. Статті курсисток були, по суті, рефератами, підготовленими до практичних занять із цієї дисципліни. Утім, на думку професора, саме вони являли собою «маленькі наукові роботи, що привчали працюючих науково-критично мислити» [872, с. 10]. Історико-філологічний семінарій Київських ВЖК видавав збірник «Minerva», що містив праці курсисток [261–263]. У такий спосіб намагалися не тільки ознайомити місцеве товариство з науково-педагогічною діяльністю навчального закладу, а й очікували підвищення інтересу слухачок до самостійної наукової роботи. До першого збірника ввійшла й праця Н. Полонської «Наочні посібники з російської історії», якою вона започаткувала собі шлях в історичну науку [873]. Планували друкувати найкращі наукові розвідки курсисток з археології та нумізматики у збірнику археологічного музею ВЖК у Києві [874]. Не відставали й слухачки фізико-математичного відділення навчального закладу [875].

Започаткували власний друкований орган і на Вищих вечірніх жіночих курсах Жекуліної в Києві, де в 1914 р. вийшла перша книжка «Летописи высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А.В. Жекулиной». Загальний напрям робіт курсисток, представлених у «Летописи», – студії, що базувалися на самостійному опрацюванні джерел [872, с. 30]. У цьому ж році побачило світ

наукове видання Тифліських ВЖК «Известия». Оскільки навчальний заклад перебував на стадії становлення, то у звіті зазначено тільки дві наукові роботи слухачок, що стосувалися вивчення флори Кавказу [872, с. 3].

На початку ХХ ст. на ВЖК суттєво активізувалася діяльність наукових гуртків курсисток. Участь у них сприяла поглибленню знань бажаними, оволодінню методикою наукового дослідження, засвоєнню особливостей роботи із джерелами та розвитку пошукової ініціативи. Наприклад, статут природничо-наукового гуртка при Московських ВЖК передбачав організацію засідань для обговорення рефератів, доповідей із наукових проблем, практичних занять та систематичних лекцій з окремих питань, створення музею та бібліотеки [876, с. 13]. Гурток активно працював, про що свідчать змістовні звіти про наукові подорожі, підсумком яких було їх колективне обговорення. Так, у березні 1914 р. заслухали доповідь про виставку з охорони пам'яток природи в Харкові, яку супроводжувала демонстрація діапозитивів експонатів та «заповідників» [264, с. 3]. Протягом першого року діяльності ВЖК у Тифлісі при них започатковано Товариство природознавців. У 1913 р. тут почало діяти також Товариство етнографії, історії та мовознавства [235, с. 25; 265, с. 1]. З ініціативи групи слухачок природничого відділення на Сибірських курсах діяло організоване в 1911 р. Товариство любителів природознавства, членами якого в 1913–14 н. р. було 108 осіб [877, с. 41].

З розвитком вищої жіночої освіти актуалізувалося питання про спеціалізацію в певній галузі знань. Молодь все частіше прагнула таких «знань», що були б корисні для її майбутньої діяльності. Серйозно націлені на подальше вчителювання, курсистки гуртувалися з метою ознайомлення з методикою викладання та педагогічною літературою з предметів. При ВЖК створювалися різні гуртки педагогічного спрямування [271]. Отже, вища жіноча школа забезпечувала високу якість підготовки курсисток, що проявлялося, зокрема, у зацікавленості науковою роботою частини здібної та працюючої молоді. При

цьому основні форми такої роботи (написання рефератів, доповідей, підготовка і публікація наукових статей та розвідок, організація спеціальних гуртків та товариств під керівництвом досвідчених професорів) запозичували з університетської практики.

Уведення в дію закону 19 грудня 1911 р. та допуск випускниць ВЖК до іспитів у державних екзаменаційних комісіях при університетах певним чином сприяли поширенню в суспільстві результатів навчальної діяльності закладів. Курсистки, відповідаючи перед поважними комісіями, засвідчували рівень своєї підготовленості та формували імідж навчального закладу, який вони представляли. Поряд із цим чітко окреслилися й недосконалості навчального процесу на окремих приватних курсах. Наприклад, у Києві на Вищих вечірніх жіночих курсах А.В. Жекуліної існувала проблема недостатнього рівня кваліфікації викладацького складу та плинності кадрів. Тільки 21 % контингенту викладачів цього закладу мали наукові ступені [755, арк. 38]. Низька оплата праці не сприяла залученню кваліфікованих кадрів, потрібних вищій школі, зокрема викладачів з ученими ступенями та науковими працями, що відповідно до світової практики було гарантією університетського рівня викладання.

За таких умов навчальний процес на Вищих вечірніх жіночих курсах А.В. Жекуліної в Києві не вирізнявся інтенсивністю. Наприклад, лекцій із логіки у весняному семестрі 1910 р. прочитано лише 8 год; навесні 1913 р. лекцій із російської історії відбулося тільки 9 год [755, арк. 38]. Діючий у закладі навчальний план професор Г. Суслов визнав таким, що не відповідав плану університету чи ВЖК [747, арк. 13]. Висновок професора М. Бубнова, що інспектував цей навчальний заклад у 1916 р., аналогічний: «У реаліях викладання на цих курсах не є копією університетського, а тільки наміром» [755, арк. 38]. Фактично, тенденція до зрівняння чоловічої та жіночої вищих шкіл у правах випускників посприяла вдосконаленню навчально-виховного процесу в останніх,

водночас виявивши освітні заклади, які досить умовно відповідали критерію вищої школи.

Узагальнюючи вищевикладене, варто зазначити, що інтелектуальна еліта, до якої належали організатори вищої жіночої школи, стояла на позиції, що загальна освіта не тільки робила індивіда духовно багатшим, але й допомагала йому стати зацікавленим та продуктивним працівником і спеціалістом. Саме тому ВЖК у Російській імперії структурувалися як «загальнонаукові» вищі навчальні заклади. Навчальний процес у них спрямовували на розширення інтелектуальних горизонтів жіночої молоді. Гарантіями академічності занять на ВЖК були обов'язкова вимога закінчення слухачками повної середньої школи, відповідні навчальні програми та кваліфікований кадровий викладацький контингент.

Представники професорсько-викладацької корпорації як носії гуманістичного світогляду, що поєднував у собі любов до науки з піднесеним ставленням до мистецтва у всіх його проявах, формували в курсисток міцне підґрунтя справжнього наукового знання. Під їх уважним керівництвом слухачки оволодівали методами наукового пізнання, ознайолювалися з новітніми досягненнями в різних сферах знань, духовно зростали. У процесі становлення системи ВЖК у Російській імперії почав формуватися особливий тип взаємовідносин між професорами та слухачками, який базувався на взаємній повазі, патерналістській допомозі старшого покоління, що дало змогу забезпечити еволюційну спадковість викладання на засадах налагодженої системи «вчитель – учень». Поцінювали можливість щоденною працею «творити» вищу жіночу школу її викладачі. Як щасливий випадок для наукової та педагогічної діяльності характеризував професор М.К. Піксанов запрошення викладати на Санкт-Петербурзьких ВЖК [76, с. 171].

Поступовий перехід від курсової системи із жорсткою «сіткою» лекційних та практичних занять до предметної – з вільним відвідуванням, самостійним вибором семінарів привніс академічність у навчально-виховний процес вищої жіночої

школи. Водночас це вивільняло креативність обдарованої молоді, заохочувало індивідуальну активність слухачок, скеровувало духовний потенціал бажаючих до наукових досліджень, пошукових експедицій та екскурсій. Наближення навчальних планів ВЖК до університетських сприяло якісному підвищенню рівня освітньої підготовки курсисток. Поряд із результативною діяльністю Санкт-Петербурзьких і Московських ВЖК, де навчально-науковий процес досяг світового рівня, спостерігався сплеск дослідно-пошукової роботи курсисток у вищій жіночій школі губернських центрів.

4.4. Соціальна підтримка слухачок

За зізнанням слухачок, найпершою складністю, яку відчули на ВЖК, стала матеріальна незабезпеченість багатьох із них [847, с. 499]. Дійсно, омріяна вища освіта передбачала фінансові витрати не тільки на оплату навчання, а й на проживання у великому університетському місті, що включало в разі відсутності родичів наймання житла, харчування та решту щоденних потреб. Як показав аналіз, досить часто слухачки приїздили з провінції на навчання з невеликими заощадженнями на перший час, сподіваючись знайти підробітки. Міське життя швидко спустошувало гаманець і, за відсутності підтримки від родини чи заробітків, курсистки опинялися в скрутному матеріальному становищі. Крім цього, оскільки ВЖК діяли на засадах приватного навчального закладу, то стипендії чи матеріальні допомоги від держави не передбачалися.

Найбільш проблемною для значної частини слухачок ставала сплата коштів за навчання. Установлено, що від початку функціонування навчальних закладів адміністрація йшла назустріч слухачкам, подовжуючи строки внесення оплати за навчання. З'явилися на курсах і білети з правом безкоштовного відвідування лекцій. Для цього потрібна була тільки порука чи просто заява з боку двох-трьох слухачок про бідність «товарки» (так називали колег по навчанню) [486, с. 45].

Таким шляхом – внесення коштів за незаможних – пішла адміністрація всіх ВЖК. Зазвичай це питання перебувало в компетенції спеціальних громадських об'єднань.

На ВЖК В.І. Гер'є в Москві від самого початку діяльності визначилися стипендіатки (повністю звільнялися від оплати) та напівстипендіатки (вносили половину суми) навчального закладу. Загальна кількість стипендіаток була в межах від 10 до 19 осіб. Це була принципова позиція адміністрації закладу на чолі з професором В.І. Гер'є [72, с. 260]. Завідувач ВЖК реалізував це уже з 1873–74 н. р., коли до 10 стипендіаток Московського купецтва долучилися 5 стипендіаток опікунського комітету [652, арк. 24]. Незважаючи на те що з 1882 р. купецька управа припинила видачу коштів для підтримки курсисток, стипендіатки все одно залишалися.

На Київських ВЖК педагогічна рада від початку діяльності, зіткнувшись із незаможністю частини слухачок, звільняла 10 % контингенту від оплати за навчання. Проте при розмежуванні функцій підтримки курсисток та навчального закладу в повноваженнях опікунського комітету з 1881–82 н. р. рада відмовилася звільняти слухачок від оплати. Не всі викладачі із цим погоджувалися. Власне бачення розвитку благодійництва в навчальному закладі на засіданні опікунського комітету в грудні 1882 р. продемонстрував професор В.Б. Антонович, особистим прикладом започаткувавши передачу гонорару за лекції (41 крб) у фонд оплати навчання незаможних курсисток [878, арк. 6].

Місія турботи про курсисток покладалася на небайдужих, що входили до опікунського комітету Київських ВЖК. Його діяльність скеровували Є.І. Гогоцька та Г.Л. Іконникова. На реалізацію підтримки курсисток скеровували 85 % усіх надходжень комітету. Головним видом допомоги слухачкам Київських курсів опікунський комітет уважав оплату за навчання незаможних. У 1882 р. він уніс оплату за 79 слухачок на суму 4325 крб, у 1883 р. – за 61 на 3050 крб, у 1886 р. – на 1400 крб [675, арк. 4 зв, 12 зв, 17 зв-18]. Загалом протягом перших чотирьох

років діяльності (1878–1882) опікунський комітет Київських ВЖК розглянув 994 заяви курсисток. Більша частина клопотань стосувалася саме допомоги зі сплатою за навчання, що й було здійснено на суму 13 100 крб.

Непросто відбувалося налагодження справи підтримки слухачок вищої школи в Казані. У перший період діяльності ВЖК (1876–1886) опікунський комітет не створився, а тому певну підтримку бідним курсисткам надавали лише викладачі закладу. Відсутність приватних пожертв на Казанських ВЖК, а отже, і фонду для підтримки незаможних слухачок, спонукала голову педагогічної ради професора М.О. Осокіна внести оплату за двох курсисток, у яких йому імпонувала сумлінність у навчанні. Його приклад наслідували інші професори. Завдяки цьому в першому семестрі 1877–78 н. р. оплатили навчання 7 слухачкам, у другому – 2 [652, арк. 168].

На столичних курсах допомогу незаможним слухачкам взяло на себе Товариство для надання коштів, яке залучало задля цього жертвователів. Благодійність не входила до статутних завдань громадської організації, однак протягом кількох десятків років функціонування в розпорядження Товариства передано декілька іменних капіталів, призначених для стипендій бідним курсисткам.

Проблема оплати навчання курсисток на столичних курсах, які мали найбільший учнівський контингенту у державі, так само не залишала байдужими адміністрацію та професорсько-викладацьку корпорацію. У зв'язку зі зростанням кількості курсисток на засіданні ради Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1896–97 н. р. ухвалили рішення про щомісячні відрахування її членами 1 % заробітної плати на потреби слухачок [854, с. 49]. Про розподіл акумульованих у такий спосіб коштів, як свідчить аналіз звітів діяльності курсів, інформував директор закладу на спільних засіданнях ради професорів та комітету Товариства для надання коштів. Зокрема, в осінньому семестрі 1914–15 н. р. кошти з фонду ради професорів

витрачені на оплату навчання 65 слухачок на суму 1900 крб, у весняному – 62 на суму 1550 крб [228, с. 196].

З відновленням діяльності Московських ВЖК на початку ХХ ст. опікунська рада закладу клопотала про включення до її компетенції повноважень щодо повного звільнення від оплати навчання незаможних слухачок [487, арк. 183]. Як показав аналіз виявлених протоколів засідань цієї благодійної установи, у її компетенції було надання відстрочки зі сплати заборгованості за навчання найбільш незаможним курсисткам. Так, за клопотанням директора Московських курсів опікунська рада навесні 1906 р. схвалила такі заходи щодо Ольги та Марії Полетаєвих (борг по 50 крб кожної), Єлагіної, яка заборгувала 75 крб [683, арк. 73]. Курсисткам перенесли строк оплати недоїмок за навчання на осінь, а сестрам Полетаєвим одночасно призначили земську стипендію з огляду на скрутне становище.

Відповідно до примітки § 1 Правил для слухачок на Московських ВЖК від плати звільнялися тільки доньки службовців закладу. Безкоштовних вакансій на ВЖК не існувало, оскільки це було заборонено чинними положеннями. Тільки після зарахування курсистки могли звертатися до опікунської ради закладу з проханням про внесення плати за їх навчання [683, арк. 68, 84]. Утім, громадськість та посадовці були недостатньо поінформовані із цих питань, про що свідчить звернення помічника Московського градоначальника полковника Климовича щодо звільнення від оплати за навчання на ВЖК доньки помічника пристава Леопольдова, обтяженого численною родиною на невелику платню (103 крб) [879, арк. 123]. Із заявою про відсутність коштів для сплати за слухання лекцій до попечителя Московського навчального округу звернулася донька професора математики Л. Летникова [563, арк. 166]. Отже, з'ясовано, що опинитися в критичній ситуації під час здобуття вищої освіти могли представниці різних соціальних прошарків, а тому діяльність благодійних товариств при ВЖК

ставала вкрай необхідною для надання оперативної допомоги в різних життєвих випадках.

Зростання чисельності слухацького контингенту на початку ХХ ст. спонукало адміністрацію навчальних закладів до більш дієвої допомоги незаможним. Наприклад, у 1909 р., як зазначено у фінансовому звіті Московських ВЖК, на підтримку нужденним виділили 35 570 крб 43 коп [692, арк. 9]. Узгоджував директор Московських ВЖК з опікунською радою і крайні строки внесення слухачками оплати за навчання. У 1906–07 н. р. таким терміном для щойно прийнятих визначили 15 вересня, для решти – 1 жовтня. Водночас на прохання директора визнали можливим подовжити строк внесення коштів для курсисток 2–4-го років навчання до 1 листопада, а неспроможні оплатити навчання мали до 20 жовтня подати заяви на розгляд спеціальної комісії [683, арк. 77-78]. Як свідчать виявлені факти, опікунська рада та адміністрація ВЖК у Москві з розумінням ставилася до непростих життєвих ситуацій курсисток і шукала компромісні варіанти їх вирішення.

Із відновленням на початку ХХ ст. діяльності Київських ВЖК педагогічна рада закладу звільняла від оплати за навчання незаможних. У § 10 Правил для слухачок передбачалася можливість звернення успішних слухачок з III навчального семестру до декана відділення про надання допомоги в оплаті слухання лекцій [880, с. 6]. За інформацією директора, в 1913–14 н. р. звільнили 1260 слухачок на суму 29754 крб, у 1914–15 н. р. – 1241 на суму 26554 крб 70 коп, у 1915–16 н. р. – 813 на суму 16 141 крб [881, арк. 4 зв]. Не відставала й адміністрація окремо діючого медичного відділення Київських ВЖК, яка щорічно звільняла 3 % слухачок від оплати за навчання. Так, у 1912–13 н. р. незаможних курсисток медичного відділення звільнили від оплати на суму 6000 крб [339, с. 14].

Вживала заходів на підтримку слухацького контингенту також адміністрація відновлених Казанських ВЖК, що мала сумний попередній досвід бідкування

значної частини курсисток. Педагогічна рада закладу схвалила постанову про звільнення від оплати за навчання на курсах 10 % наявного слухацького контингенту, як правило, успішних і незаможних представниць. У 1909–10 н. р. рада на цій підставі звільнила 71 слухачку від оплати за навчання, а 9 – «як дружин та доньок викладачів курсів» [882, с. 30]. У 1910–11 н. р. рада ВЖК сплатила 68 слухачкам річну вартість навчання на суму 4080 крб та звільнила 7 слухачок із родин викладачів [883, с. 38]. У зв'язку з обставинами воєнного часу педагогічна рада Казанських курсів активізувала соціальну підтримку молоді. У 1914–15 н. р. надали допомогу 109 слухачкам, оплативши навчання за рік, 2 – за семестр, що становило 7700 крб; у 1915–16 н. р. сплатили річну вартість навчання 112 курсисткам, 2 – за семестр, загалом на суму 9040 крб [884, с. 71; 885, с. 78]. Отже, адміністрація Казанських ВЖК узяла на себе місію організації підтримки бідної учнівської молоді, головним засобом чого стало внесення оплати за її навчання.

Долучилися до допомоги слухачкам і викладацькі колективи новостворених вищих жіночих закладів. Уже протягом першого 1910–11 н. р. на Сибірських ВЖК виявилася незабезпеченість окремих слухачок, а тому викладачі, директор та приватні особи зібрали 750 крб для оплати за їх навчання [236, с. 7]. Не зменшувалися проблеми бідних курсисток і в подальшому. Тільки в 1916 р. Товариство допомоги незаможним слухачкам Сибірських курсів оплатило вартість навчання протягом академічного року 19 курсисткам на суму 2375 крб та 40 – за семестр на суму 1488 крб [886, арк. 4].

Правління Товариства допомоги працюючим жінкам, що було засновником Харківських ВЖК, у 1910 р. організувало 10 безкоштовних вакансій [794, арк. 55]. Загалом же протягом окресленого року допомогли зі сплатою за навчання повністю або частково 67 курсисткам, кошти для чого (2212 крб) виділили опікунський комітет навчального закладу та товариство. На Варшавських ВЖК опікувалася справою допомоги незаможним слухачкам рада навчального закладу,

що асигнувала в 1911–12 н. р. на ці потреби 175 крб, у 1912–13 н. р. – 63 крб 50 коп [887, с. 12; 888, с. VII].

Досить висока вартість навчання на Одеських ВЖК (150 крб) на рік спонукали адміністрацію закладу допомагати курсисткам з оплатою навчання. Протягом 1910 р. рада вищого жіночого навчального закладу звільнила бідну учнівську молодь від оплати за навчання на суму 24 794 крб 75 коп [794, арк. 25 зв]. Крім цього, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем можна було звернутися до директора закладу по допомогу в платежі за освітні послуги. Однак через ускладнення фінансового стану Одеських ВЖК та нерегулярне надходження коштів від слухачок педагогічна рада прийняла постанову про передачу питання підтримки незаможної молоді до компетенції Товариства допомоги слухачкам. Натомість це не розв'язало проблему учнівської молоді.

Правління Товариства допомоги слухачкам Одеських ВЖК у 1911–12 н. р. констатувало факт поширення бідності курсисток і недостатність ресурсів громадської організації для її подолання. На допомогу прийшов господарський комітет ВЖК, асигнувавши в розпорядження Товариства понад 12 000 крб [317, с. 3]. Протягом 1911 р. адміністрація Одеських ВЖК звільнила від оплати слухачок на суму 12 910 крб. Продовжило підтримку власних курсисток керівництво ВЖК і в 1912 р., виділивши Товариству 10 000 крб для оплати навчання нужденних [889, с. 52]. Наведені дані свідчать, що жіноча учнівська молодь, прагнучи здобути вищу освіту на Одеських ВЖК, не завжди могла самотужки впоратися з розрахунком власного бюджету, зокрема з оплатою за навчання. Саме тому адміністрація навчального закладу опинилася перед дилемою – чи надавати дієву допомогу слухацькому контингенту, яку той потребував, чи змиритися з його повільними втратами через несплату. Як бачимо, керівництво Одеських ВЖК обрало шлях підтримки своїх бідних курсисток.

Найбільш складною, на нашу думку, була ситуація на Юр'євських ВЖК. Через брак коштів адміністрація навчального закладу не могла надати фінансової підтримки курсисткам. Певним чином рятувала тільки самодопомога слухацької молоді, яка влаштовувала музично-літературні вечори для підмоги нужденним «товаркам» [808, арк. 30].

Оскільки вартість освіти на приватних ВЖК була вища, ніж на громадських, від 125 до 150 крб на рік, то факти неспроможності курсистками сплатити за навчання були непоодинокими. Слухачки часто зверталися до адміністрації навчальних закладів із проханням допомогти бідним в оплаті навчання. Вирішення питання, як правило, залежало від особистих поглядів на цю проблему власників курсів. Наприклад, на Вищих жіночих юридичних курсах В.О. Полторацької в Москві практикувалося звільнення від оплати за навчання незаможних. Навесні 1910 р. 6 таким курсисткам зменшили оплату наполовину, восени цього ж року – 32 дозволили внести половину суми, а одну звільнили від оплати повністю [692, арк. 6 зв-7].

На Вищих жіночих природничо-наукових курсах Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі кошти для допомоги тим, хто терпів нужду, розподілялися радою закладу за участі депутаток від слухачок, які добре знали реальні потреби конкретних представниць і допомагали з визначенням розміру грошової субсидії. Утім, несистематична допомога в цілому не розв'язувала питання. Підтвердженням цьому є рішення сходки курсисток навчального закладу в січні 1907 р. щодо зменшення оплати з 75 до 50 крб за семестр чи звільнення окремих украй бідних. [818, арк. 8, 56]. Отже, проблемність оплати частиною курсисток навчання притаманна як громадським, так і приватним вищим жіночим навчальним закладам. Пошук шляхів вирішення цієї соціальної проблеми був досить нагальним у вищій жіночій школі.

Проте оплата навчання на ВЖК не вичерпувала всі невідкладні проблеми жіночої молоді. Практика функціонування навчальних закладів усе більше

переконувала в необхідності започаткування спеціальних спілок для вирішення таких питань. Зокрема, зростання контингенту слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК, а отже, і потреби в різних формах допомоги зумовило виокремлення благодійного напрямку діяльності в самостійну громадську організацію. На столичних курсах з ініціативи члена комітету Товариства для надання коштів В.П. Тарновської засновано окреме Товариство допомоги слухачкам ВЖК, що почало діяти з 22 лютого 1898 р. Уже на 1 вересня 1900 р. воно нараховувало у своїх лавах 477 осіб, а в 1905 р. – 933 особи [890, с. 39; 312, с. 4]. Кошти Товариства допомоги слухачкам ВЖК формувалися із членських внесків (5 крб щорічно чи 100 крб одноразово), пожертв та надходжень від культурно-масових заходів. Визначивши за мету «надавати незаможним курсисткам засоби до існування в столиці для закінчення навчання на курсах» (§ 1 статуту), для її досягнення правління громадської організації докладало зусиль для поліпшення умов їхнього життя [307, с. 3]. Товариство здійснювало матеріальну підтримку слухачок шляхом видачі позик та субсидій на обіди, проїзд, лікування тощо. З проханнями про допомогу курсистки могли звертатися безпосередньо до правління організації чи через адміністрацію навчального закладу.

На початку ХХ ст. з розширенням мережі ВЖК, як правило, при них започатковували й товариства допомоги слухачкам. Необхідність цих заходів із часом зрозуміли й високопосадовці освітнього відомства. Про доцільність заснування такої громадської організації попечитель Московського навчального округу Некрасов відверто зауважив в листі до МНО щодо проектного поновлення ВЖК [487, арк. 38]. Натомість започаткували тільки Товариство для надання коштів Московським ВЖК. Непрості реалії повсякдення курсисток спонукали в 1904 р. до доповнення статуту цієї громадської організації відповідними параграфами про допомогу слухачькому контингенту. Подальший поступ у справі відбувся в 1906 р., коли розробили та затвердили інструкцію для

«Благодійної комісії при Товаристві надання коштів ВЖК», призначенням якої було допомагати курсисткам.

Приклад обох столиць у започаткуванні окремих громадських організацій для допомоги учнівській молоді поширився в провінції. У Казані склалася ситуація, подібна до московської, де справу підтримки слухачок на початку ХХ ст. взяло на себе Товариство для надання коштів ВЖК. Проте уважний аналіз цього напряму діяльності благодійного об'єднання переконує в складності реалізації таких намірів. Так, звернення у 1908 р. Товариства до місцевої громади прийти на допомогу казанським курсисткам дало лише 70 крб. Громадській організації довелося з власних ресурсів виділити допомогу 56 слухачкам на суму 1539 крб, а 4 найбільш бідним вона була надана двічі на рік [294, с. 6]. Майже всі субсидії мали цільове призначення – оплата навчання, а їх розмір коливався від 15 до 25 крб.

У Києві Товариство надання допомоги слухачкам ВЖК почало діяти 21 листопада 1906 р. У списку його засновків числилося 83 особи. Протягом року лави громадської організації майже подвоїлися: на 1908 р. в ній нараховувалося 150 членів, 54 % з яких становили жінки [329, с. 54]. Діяльність Товариства допомоги нужденним курсисткам Одеських ВЖК розпочалася із загальних зборів засновників 1 листопада 1909 р.

Практика створення окремих благодійних об'єднань на підтримку курсисток поширилася також у приватних вищих жіночих закладах. Наприклад, на курсах Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі уже навесні 1904 р. відбулося зібрання Товариства допомоги нужденним слухачкам [818, арк. 8]. На Вищих вечірніх курсах А.В. Жекуліної в Києві так само сформовано Товариство допомоги слухачкам [891].

Зазвичай до започаткування таких громадських об'єднань спонукав початковий досвід функціонування навчальних закладів. Уже протягом першого року роботи Тифліських ВЖК виявилася нагальна необхідність створення благодійної організації, що допомагала б бідним слухачкам. 28 травня 1910 р.

відбулися збори Товариства допомоги незаможним слухачкам Тифліських курсів [235, с. 29]. У грудні 1912 р. зареєстровано Товариство допомоги слухачкам Сибірських ВЖК у Томську, мета діяльності якого полягала в допомозі курсисткам [291, с. 1]. Отже, створення і діяльність усіх ВЖК виявили «проблемну зону» академічного повсякдення – бідність частини курсисток, що спонукало небайдужу громадськість та адміністрацію закладів до формування благодійних об'єднань на допомогу їм.

Проте обмежитися створенням спеціальних громадських організацій для шляхетних цілей підтримки учнівської молоді на ВЖК навряд чи було можливим. Стикнувшись із незаможністю значної частини курсисток, фундатори вищих жіночих закладів апелювали до освіченого соціуму. Поширення інформації на шпальтах преси про непросте становище учнівської молоді на Київських ВЖК стало поштовхом для небайдужих, які вважали за моральний обов'язок допомогти бідним курсисткам. Невеликі грошові пожертвування для нужденних слухачок на адресу засновника закладу в Києві професора С.С. Гогоцького надходили від представників різних вікових та соціальних категорій. Зокрема, від групи учнів середніх навчальних закладів м. Одеси, що акумулювали підпискою 30 крб [655, арк. 1-4]. Отже, громадськість Південної Пальміри, одного з міст, багато представниць молоді якого виїздили з кінця 60-х років XIX ст. на навчання в закордонні університети, найпершою запропонувала допомогу слухачкам у формі грошових пожертв для полегшення умов навчання.

З'являються серед благодійників Київських ВЖК і представники приватного капіталу. Так, правління Товариства Калиновського цукрового заводу в листопаді 1883 р. надіслало до опікунського комітету 100 крб для незаможних слухачок [655, арк. 77]. Поступово поширилася практика підтримки приватними особами курсисток, уродженок конкретних місцевостей. Наприклад, удова професора Котляревського надала 200 крб для сплати за навчання на Київських ВЖК представниці Полтавської губернії [231, с. 23].

На Тифліських ВЖК до підтримки курсисток з 1913-14 н. р. залучили місцеві приватні структури: Товариство взаємного кредиту надало допомогу для сплати за навчання 5 дівчатам по 100 крб, Новий клуб аналогічну підтримку здійснив 3 слухачкам [688, с. 31].

Відсутність державної підтримки жіночої учнівської молоді спонукала членів громадських об'єднань до впровадження перевіреної досвідом «чоловічої» вищої школи практики стипендіальної підтримки незаможних та сумлінних курсисток. З 1885–86 н. р. Товариство для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК започаткувало стипендії для бідних слухачок. На 1893–94 н. р. таких видали вже 79 [285, с. 17]. На 1908 р. громадська організація мала 32 стипендії для незаможних курсисток, 27 із яких формувалися з відсотків капіталів, наданих жертвователями. Усі стипендії на столичних курсах видавали з III навчального семестру для оплати за слухання лекцій (100 крб) [334, с. 46].

Однією з форм увіковічення пам'яті видатних діячів культури та вищої жіночої освіти стало започаткування в навчальних закладах стипендій їх імені. Наприклад, на Санкт-Петербурзьких ВЖК зібрали кошти та розробили правила призначення стипендії імені С.В. Ковалевської, Н.В. Стасової, А.М. Бекетова тощо. Випускниці Київських курсів, дізнавшись про підписку для організації стипендії імені І.С. Тургенєва в навчальному закладі, самотужки зібрали 142 крб і передали адміністрації [655, арк. 70].

Поширилася також практика заснування іменних стипендій на ВЖК родичами чи близькими померлої особи. Душоприказники родини Симиренко звернулися до голови педагогічної ради Київських курсів із проханням про організацію стипендії імені П.Ф. Симиренка (300 крб на рік) [655, арк. 82]. Прикметно, що це відбулося в 1886 р., коли не було впевненості в подальшому існуванні ВЖК як навчального закладу. У 1915 р. на Київських ВЖК існували стипендії імені спадкоємця-цесаревича (239 крб 40 коп), започаткована

Товариством взаємного кредиту, імені І.Є. Константина (104 крб 50 коп), імені Купріанова (600 крб) [892, арк. 36].

У канцелярії Московських курсів протягом 1912–1917 рр. накопичилася значна кількість заповітів приватних осіб на стипендії та допомогу курсисткам [682]. Найбільш відданим справі вищої жіночої освіти виявив себе багаторічний незмінний лідер професор В.І. Гер'є. Засновник ВЖК, акумулювавши капітал у розмірі 94 000 крб, подав до міської думи заяву про намір пожертвувати його на заохочення вищої жіночої освіти в Москві [776, № 12, с. 219].

Започатковували стипендії на підтримку незаможних слухачок і на приватних курсах. Так, на Вищих жіночих природничо-наукових курсах Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі у 1907 р. існувала стипендія імені Е. Лохвицької. Кандидаток на її отримання подала староста II курсу. Призначили стипендію О. Глаголевій, яка після смерті батька опинилася в злиденному становищі. Восени 1913 р. начальниця закладу повідомила про організацію при Товаристві допомоги незаможним курсисткам трьох стипендій для слухачок, які бажали тримати іспити в державних екзаменаційних комісіях. Розмір їх становив 30 крб на місяць протягом 17 місяців. Кандидатури стипендіаток визначала комісія від курсисток [818, арк. 58, 191, 1976]. Слід сказати, що, незважаючи на форму власності і тип навчального закладу, далекоглядні засновники ВЖК розуміли важливість і доцільність започаткування стипендіальних програм підтримки бідної успішної слухацької молоді.

Громадське співчуття діючим у Російській імперії ВЖК виявлялося в наданні слухачкам стипендій окремими земствами, міськими управліннями, різними організаціями та благодійними товариствами. Піонером справи підтримки дівчат, які прагнули до вищої освіти, можна вважати Московську купецьку управу. Автору вдалося віднайти в РДІА звіт про діяльність закладу за 1872–73 н. р., де завідувач інформував про рішення Московських купецьких зборів виділяти

протягом трьох років по 500 крб задля «уможливлення навчання незаможних» [652, арк. 24].

Земства південних губерній імперії, зокрема українські, можна вважати зачинателями практики підтримки курсисток жіночої вищої школи. Найпершою відгукнулася Бессарабська губернська земська управа, що у вересні 1878 р., тобто ще напередодні відкриття Київських ВЖК, надіслала 195 крб для трьох дівчат (по 65 крб кожній), зарахованих слухачками [655, арк. 6]. Протягом перших чотирьох років функціонування Київських ВЖК засвідчила співчуття курсисткам із губернії управа Чернігівського земства, що перерахувала 2000 крб на допомогу 13 уродженкам регіону [231, с. 23]. Прикметно, що фінансову підтримку слухачок Чернігівське земство здійснювало аж до випуску з навчального закладу.

Не відставали також органи самоврядування обох столиць. Зокрема, Санкт-Петербурзьке міське управління фінансувало 18 постійних стипендій на столичних курсах [334, с. 48]. При цьому кількість цих стипендій збільшувалася з кожним роком. На Московських ВЖК на початку ХХ ст. існувало 30 стипендій губерньського земства по 100 крб кожна [352, с. 13].

Найбільш проблемною була ситуація з організацією допомоги курсисткам у Казані, про що свідчить звернення слухачки Казанських ВЖК Є. Цветаєвої до міністра народної освіти про призначення казенної стипендії [652, арк. 222-223]. Ні земські, ні міські самоуправління поволзького регіону не виявили зацікавленості до діяльності Казанських ВЖК та становища курсисток у 1876–1886 рр.

Навіть після відновлення закладу на початку ХХ ст. органи самоврядування не поспішали подбати про слухацького молодь. Ініціатором стало Товариство для надання коштів Казанським ВЖК, що звернулося в 1910 р. до губернських земських зборів і міської думи з клопотанням про допомогу курсисткам. Певним успіхом, на думку автора, стала постанова губерньського земства про внесення оплати за 3 слухачок [296, с. 5]. Міська училищна комісія Казані на засіданні в

січні 1910 р. прийняла постанову надати ВЖК 10 стипендій по 60 крб на рік кожна. У 1914–15 н. р. таких стипендій було вже 11. Вдалося залучити до справи допомоги курсисткам В'ятську губернську земську управу, яка в 1914–15 н. р. виділила на їх підтримку 3540 крб [884, с. 71]. Факти свідчать про поступове усвідомлення необхідності сприяння слухачкам ВЖК у Казані органами самоврядування регіону.

Практика стипендіальної підтримки курсисток поширилася на новоорганізованих ВЖК. Так, із 1913–14 н. р. на Тифліських курсах започатковано іменні стипендії господарського комітету (по 125 крб на рік кожна), якими користувалися 7 курсисток [688, с. 30]. На Сибірських ВЖК протягом 1916 р. стипендіями користувалися 4 слухачки на загальну суму 1149 крб [886, арк. 4].

Другою нагальною проблемою слухацької жіночої молоді стало поліпшення умов проживання, адже ціни на житло у великих містах, зокрема в столиці, були надто високими. Уже в перший рік існування Товариство допомоги слухачкам Санкт-Петербурзьких ВЖК вжило заходів для облаштування кількох квартир для проживання слухачок (понад 30 осіб), які сплачували за них тільки 5–6 крб на місяць [334, с. 59]. Прагнучи здешевити курсисткам оренду найманих кімнат, правління громадської організації надавало в користування меблі. Наступним кроком стало відкриття на столичних курсах гуртожитку (1889 р.), приміщення якого розташовувалося поряд з будівлею навчального закладу.

Аналогічна проблема була актуальною в Москві. Товариство надання коштів Московським ВЖК у перший рік діяльності організувало гуртожиток більш ніж на 30 осіб та їдальню при ньому [293, с. 7-8]. Активно допомагало в цьому Товариство допомоги жінкам Москви, які навчалися, що надало частину кімнат власного гуртожитку в розпорядження курсисток ВЖК.

Небайдужі мешканці Києва, розуміючи важливість при відновленні ВЖК одночасного започаткування інтернату, що суттєво полегшило б доступ до вищої

освіти іногородніх курсисток, зауважили про доцільність таких заходів у зверненні до влади [893, арк. 9]. Проте проект залишився нереалізованим. Реальну допомогу іногороднім слухачкам надавало Київське відділення Російського товариства захисту жінок, що протягом 1912 р. дозволяло проживати в кімнатах його гуртожитку, установивши плату 5 крб на місяць або 15–20 коп щодобово. Тільки з осені 1916 р. адміністрація Київських ВЖК асигнувала 3 500 крб для організації гуртожитку для слухачок у спеціально відремонтованому приміщенні [118, с. 159, 168].

Важливим аспектом діяльності громадських спілок було також забезпечення поживного та недорогого харчування слухачок. На Санкт-Петербурзьких ВЖК за допомогою членів комітету Товариства для надання коштів обладнали їдальню. Для зменшення витрат наймали тільки кухарку, решту обов'язків виконували самі курсистки. Для цього обирався комітет із 5 дівчат зі старостою на чолі на один місяць, що й керував справами закладу громадського харчування. На кухні та їдальні також чергували слухачки, до обов'язків яких входили закупівля провізії, допомога кухарці, миття посуду, обслуговування в буфеті [864, арк. 10].

Усі зекономлені на утриманні столичного гуртожитку кошти та залишки сум від попередніх років комітет громадського об'єднання скеровував на поліпшення структури харчування молоді (збільшення в раціоні м'яса та масла), урізноманітнення меню та його здешевлення. Найголовнішим досягненням було зменшення на 1 коп ціни чаю, що становив основний раціон їжі учнівської молоді. Позитивні результати таких заходів не забарилися: протягом 1893–94 н. р. чисельність курсисток, що скористалися обідами в буфеті інтернату за 9 крб на місяць, становила близько 300 осіб (65 % контингенту) [285, с. 29]. Потреба в такій формі допомоги, як організація доступного харчування, серед слухачок зростала. У 1900 р. безкоштовних чи здешевлених обідів у їдальні закладу надано 53 слухачкам на суму 717 крб 40 коп [310, с. 8]. У 1910–11 н. р. харчувалося за

рахунок Товариства допомоги слухачкам 159 незаможних дівчат на суму 2522 крб 40 коп [313, с. 12].

У Москві благодійна комісія Товариства для надання коштів ВЖК постійно розглядала й задовольняла клопотання щодо допомоги з оплати харчування курсисток. Протягом 1908 р. вона надала 900 безкоштовних обідів та 1317 за половину ціни нужденним слухачкам, а 4 таким особам видала кошти на обіди в їдальні [894, с. 4]. У 1909 р. діяльність комісії в цьому напрямі обмежилася видачею 5 особам коштів на обіди. У 1910 р. так само на суму 126 крб [895, с. 4; 896, с. 5].

Не відставала в справі забезпечення доступного харчування курсисток і провінція. Товариство для надання коштів ВЖК у Казані організувало при навчальному закладі їдальню, роботу якої координувала окрема комісія. Заклад громадського харчування для курсисток працював щоденно з 13 до 16 год 30 хв.

Значна чисельність нужденних курсисток на ВЖК в Одесі спонукала адміністрацію навчального закладу вжити дієвих заходів для організації в 1910 р. їдальні та фінансування безкоштовних обідів [794, арк. 25 зв]. Заклад громадського харчування утримували спільно адміністрація Одеських курсів, Товариство допомоги слухачкам та приватні особи. У 1912 р. на забезпечення обідами бідних курсисток громадське об'єднання витратило 4607 крб 98 коп [889, с. 52]. Із розумінням до запитів курсисток поставився й Опікунський комітет Харківських ВЖК, що в 1915 р. започаткував у приміщенні курсів їдальню для слухачок на кооперативних засадах [303, с. 8]. Обладнали її на кошти голови комітету Ю.О. Харіної. У середньому видавали по 80 обідів на день. Отже, практика функціонування ВЖК виявила однією з нагальних проблем харчування слухацької молоді. Обмежені фінансові можливості більшості курсисток спонукали благодійні організації взяти на себе функції забезпечення поживними та доступними обідами у створених з цією метою закладах громадського

харчування. Найбільш нужденні представниці могли скористатися послугами їдалень безкоштовно.

Окрему сферу турбот громадських спілок становила організація медичної допомоги учнівській молоді. Наприклад, Товариство допомоги слухачкам Санкт-Петербурзьких ВЖК на дошці оголошень у навчальному закладі, а пізніше і в гуртожитку вивішувало список лікарів, що виявили згоду безкоштовно лікувати курсисток, та список аптек, що надавали суттєві знижки на ліки [343, с. 71]. Рада гуртожитку Московських ВЖК залучила до медичного обслуговування курсисток лікарів Гриневського та Архангельську, які безоплатно надавали послуги хворим. Уважно вивчила опікунська рада закладу і звернення зубного лікаря та слухачки Затиєнговен-Клімової, яка брала на себе зобов'язання безкоштовно надавати допомогу курсисткам при хворобах зубів, прохаючи за це звільнити від оплати за навчання [683, арк. 84 зв]. На Одеських ВЖК Товариство допомоги слухачкам у 1909–10 н. р. протягом чотирьох місяців виділяло субсидію на лікування курсистки по 25 крб на місяць [316, с. 7]. Таким чином, вчасна медична допомога хворим слухачкам, особливо приїжджим, відірваним від родин та знайомих, становила окремий важливий напрям турбот благодійників.

Однією з дієвих форм допомоги незаможним курсисткам була видача безвідсоткових та безстрокових позик чи неповоротних субсидій зі спеціально пожертвованих сум. Це входило до сфери компетенції різних об'єднань. Зокрема, опікунський комітет Київських ВЖК неодноразово обговорював питання про порядок видачі позик слухачкам. Основними видами позик були одноразові (від 10 до 25 крб) та постійні (від 10 до 20 крб). Термінами повернення визначені 1 та 15 число кожного місяця, останнім строком – 1 травня (кінець навчального року) [650, арк. 207-208]. Опікунський комітет Київських курсів реалізовував позики та допомоги слухачкам у таких розмірах: у 1882 р. на суму 1304 крб, у 1883 р. – 1175 крб, у 1886 р. – 655 крб [675, арк. 4зв, 12 зв, 17 зв-18].

Після відновлення закладу на початку ХХ ст. цю місію взяло на себе Товариство надання допомоги слухачкам ВЖК у Києві. У 1907 р. воно видало субсидії й позики 22 слухачкам на суму 402 крб, крім цього, цілеспрямовані позики на обіди виділили 31 курсистці на суму 269 крб 70 коп [329, с. 54]. Не залишилася осторонь і рада Київських ВЖК, яка щорічно асигнувала в розпорядження адміністрації закладу 1000 крб для надання грошових субсидій слухачкам в екстрених випадках. Натомість від імені молоді звучали закиди щодо обмеженості фінансових можливостей Товариства допомоги слухачкам ВЖК у Києві. Констатували, що в 1910 р. громадське об'єднання за браком коштів відмовляло не тільки в позиках для оплати навчання, але й у малих допомогах (5 крб) на обід чи оплату квартири [897, с. 9].

На Санкт-Петербурзьких ВЖК у розпорядженні комітету Товариства для надання коштів благодійну мету виконував іменний капітал (15 000 крб), залишений за заповітом доктора хімії В.Є. Богдановської-Попової, випускниці та викладача закладу, щорічні відсотки (близько 800 крб на рік) з якого спрямовувалися на допомогу слухачкам у скруті [344, с. 87]. При призначенні грошової субсидії керувалися принципом дати можливість закінчити навчальний заклад, а тому в першу чергу задовольняли прохання слухачок старших курсів. Надавало фінансову підтримку курсисткам і Товариство допомоги слухачкам. Зокрема, у 1899–1900 н. р. громадська організація на столичних курсах видала субсидії та позики 50 курсисткам на суму 2252 крб [890, с. 39]. У 1910–11 н. р. позики для підтримки учнівської молоді на Санкт-Петербурзьких ВЖК становили вже 5400 крб [343, с. 71]. Швидке зростання слухацького контингенту на Санкт-Петербурзьких ВЖК протягом 1899–1910 рр. майже в 6,7 разу (див. Додаток Д) не зменшило матеріальні проблеми курсисток, а навпаки, призвело до подвоєння суми позик неможливими.

Допомогу столичним курсисткам, які приїхали на навчання з України, реалізовувало створене в 1898 р. Товариство імені Т.Г. Шевченка для допомоги

малозабезпеченим уродженцям Південної Росії, які навчалися у вузах Санкт-Петербурга [320, с. 3]. Найпоширенішою формою допомоги цієї спілки стали грошові позики учнівській молоді. З поширенням поінформованості про діяльність громадської організації, що підтримувала винятково молодь з України, частка звернень таких представниць «слабкої статі» зростала, і в 1903 р. 49 % усіх позик видано лише слухачкам [324, с. 13].

Фінансові субсидії для незаможних курсисток пропонували на Московських ВЖК. Благодійна комісія Товариства надання коштів протягом 1908 р. надала 3 слухачкам щомісячну допомогу, 11 слухачкам – одноразову, у 1909 р. – 5 щомісячну, 7 – одноразову, у 1910 р. – 5 щомісячну на суму 200 крб, 9 – одноразову допомогу на суму 265 крб, у 1914 р. – 2 курсисткам щомісячну на суму 80 крб, 1 – одноразову (15 крб) [894, с. 4; 895, с. 4; 896, с. 5; 687, с. 14]. Наведені дані дають змогу констатувати факт наявності невеликого, але сталого контингенту слухачок, які потребували щомісячної фінансової підтримки громадської організації. На нашу думку, саме вони становили категорію молоді, що перебувала в складному матеріальному становищі.

На Одеських ВЖК Товариство допомоги нужденним слухачкам окрім традиційних одноразових грошових субсидій (наприклад, у 1909–10 н. р. 24 курсисткам видало по 10 крб) практикувало адресну допомогу особам, що перебували в критичному стані. Зокрема, протягом п'яти місяців видавали курсистці по 15 крб та вносили оплату в хімічну лабораторію за 3 слухачок по 5 крб [316, с. 7].

Ініціативу в організації доступної допомоги «товаркам» виявляли й колеги по навчанню. Майже на всіх ВЖК за сприяння слухацької молоді створювали каси взаємодопомоги для матеріальної підтримки курсисток. Увага до потреб товаришів по навчанню, допомога тим, хто найбільше цього потребував, лежали в основі діяльності цих організацій. Членом каси міг стати будь-хто з курсисток за умови вчасної сплати внесків, із яких формувалися фінансові ресурси. Досить

часто до її лав вступали не тільки слухачки, які потребували підтримки, а й бажаючі виявити солідарність із колегами та запропонувати свою підмогу. На столичних курсах джерелом наповнення каси були також прибутки від діяльності двох кіосків – книжкового та канцелярських товарів, яким підприємці робили суттєві знижки на товар [898, с. 75]. Поширеними формами послуг, які каси взаємодопомоги пропонували своїм членам, були довгострокові грошові позики, зокрема на харчування, на оплату за проживання та навчання, та короткотермінові, так звані екстрені позики, що видавали на два тижня за умови поруки двох слухачок.

На Тифліських ВЖК послугами благодійної організації «Каси взаємодопомоги слухачок» у 1913–14 н. р. скористалося 19 курсисток, яким видали позики від 25 до 60 крб на загальну суму 665 крб, у 1914–15 н. р. позиками скористалися 18 осіб [688, с. 30, 71].

Неменш значиму роль для столичних курсисток відігравало й бюро праці, організоване в 1893 р. касою взаємодопомоги на Санкт-Петербурзьких ВЖК з ініціативи Н.В. Стасової. Його головним завданням була допомога в пошуку роботи випускницям. Столичні газети від імені бюро праці ВЖК безкоштовно друкували оголошення. У приймальню бюро зверталися роботодавці з пропозиціями роботи для курсисток. Подібна діяльність проводилася також в інших навчальних закладах [694, арк. 5 зв; 294, с. 6].

Започаткувалися й такі форми допомоги учнівській молоді, як пільги на проїзд. Опікунська рада Московських ВЖК запропонувала на засіданні 3 лютого 1905 р. «видачу слухачкам безкоштовних проїзних білетів на конку до хімічної лабораторії». При цьому проїзд кожної курсистки обходився в 5 коп в обидві сторони [683, арк. 57 зв]. Також для учнівської молоді протягом канікулярного часу діяли пільгові тарифи на проїзд залізницями. Евакуація Київських ВЖК до Саратова в 1915 р. ускладнила матеріальне становище більшості слухачок, з огляду на що адміністрація навчального закладу клопотала перед МНО про

пільговий проїзд залізницями для курсисток протягом всього навчального року [820, арк. 105].

Насамкінець зазначимо, практика діяльності ВЖК виявила комплекс матеріально-побутових проблем у житті слухачок. В умовах відсутності державних стипендій та розвинутої соціальної інфраструктури навчальних закладів їх вирішення покладалося лише на жінок та їхні родини. Адміністрація й організатори ВЖК реагували на таку ситуацію започаткуванням благодійної діяльності та створенням спеціальних громадських об'єднань для допомоги незаможним слухачкам. Керівництво ВЖК вживало заходів для підтримки курсисток у різних життєвих обставинах та мобілізувало всі можливості для забезпечення їм нормальних умов навчання. Адміністрація курсів та правління благодійних товариств залучали до співпраці органи земського і міського самоврядування, громадські організації та установи, представників приватного капіталу та небайдужих пересічних громадян.

Основними видами соціальної допомоги слухачкам ВЖК стали: оплата навчання незаможних успішних курсисток, приватні та муніципальні стипендії, адресна допомога уродженкам певних місцевостей, доступні і зручні безвідсоткові позики та неповоротні субсидії, безкоштовне чи здешевлене харчування, безоплатні медичні послуги, пошук підробітків для бажаючих, пільговий проїзд. Не залишалися осторонь соціальних проблем слухачок також їхні однокурсниці, які самотужки організовували каси взаємодопомоги.

Важливою ділянкою роботи товариств допомоги стало поліпшення умов проживання іногородніх слухачок шляхом обладнання та утримання гуртожитків для них. Значну увагу благодійники приділили такому вагомому питанню, як поживне і недороге харчування курсисток. На ВЖК створювалися заклади громадського харчування – їдальні для курсисток, у яких забезпечувалася доступність вартості щоденного меню для молоді.

Започаткування та розбудову системи дієвих інституцій соціальної підтримки в приватній вищій жіночій школі без державного сприяння можна вважати вагомим досягненням освічених кіл суспільства Російської імперії. Проте зростання слухацького контингенту на початку ХХ ст. потребувало розширення допомоги молоді і, без сумніву, ставило на порядок денний питання про підвищення ролі в цьому держави та органів самоврядування.

***

Протягом 1872–1917 рр. «загальнонаукова» вища жіноча школа сформувалася в окрему потужну, динамічно зростаючу систему, яку репрезентували громадські та приватні ВЖК. Прикметною рисою її функціонування була відсутність державного фінансування, за винятком невеликих дотацій Санкт-Петербурзьким та Московським ВЖК на утримання адміністрації.

Започатковані за ініціативи осередків прогресивної громадськості та небайдужих професорів, вищі жіночі навчальні заклади створювалися в університетських містах. Процес їх становлення суттєво залежав від безпосереднього ставлення попечителів навчальних округів, позиції керівників освітнього і правоохоронного відомств держави та загального напрямку внутрішньої політики уряду Російської імперії. Хоча в уявленнях багатьох сучасників ВЖК занепали, можна констатувати факт безперервного функціонування такого закладу в Санкт-Петербурзі з 1878 по 1917 р. Наполегливі зусилля громадських активістів зі збереження власного здобутку забезпечили сталість розвитку вищої жіночої школи в державі і непохитність самої ідеї академічної підготовки «слабкої статі». Незважаючи на зигзагоподібний розвиток системи ВЖК, на 1917 р. вони діяли в усіх університетських та окремих неуніверситетських містах, їх мережа охопила всі регіони країни.

Нормативно-правову базу діяльності ВЖК як приватних навчальних закладів визначив ряд положень, міністерських циркулярів і розпоряджень. Основні організаційні принципи вищої жіночої школи ґрунтувалися на паритеті двох основ

– громадської та державної. Громадські засади визначали автономність закладів у навчальній та науковій діяльності. На всіх етапах зберігалася колегіальність керівництва, яку реалізовувала рада професорів, що мала право обирати завідувача (директора) та викладачів. Громадський вплив зумовлювався і повною автономністю навчальних закладів у господарському відношенні. Державне начало обмежувалося загальним наглядом попечителя навчального округу, викладацьким корпусом, переважно університетськими професорами, лояльність яких гарантувалася казенною службою з відповідним рангом за основним місцем роботи та контролем їхнього призначення міністром народної освіти.

Набуваючи досвіду самостійної організації навчального процесу, професорсько-викладацькі колективи ВЖК скерували його на забезпечення університетського рівня роботи. Якщо на початку у вищій жіночій школі багато академічного часу відводилося загальноосвітнім завданням, то пізніше відійшли від полегшених вступних курсів, і з початку ХХ ст. інтенсивно упроваджувалися навчальні плани, що відповідали університетським. Апробована в університетах держави лекційно-практична система навчання запроваджувалася у вищу жіночу школу. Курсисткам прищеплювали навички самостійної наукової роботи, створювали умови для вияву власних дослідницьких ініціатив, пробуджували творчу енергію та залучали їх до перекладів першоджерел, експедицій та екскурсій. Свідченням високої академічності навчально-виховного процесу на ВЖК стала публікація наукових розвідок курсисток та продовження випускницями дослідницької роботи. Найкращих із них залишали працювати та вдосконалюватися в навчальних закладах, формуючи в такий спосіб кадровий склад вищої жіночої школи.

Практика функціонування ВЖК, крім високої заповзятості слухачок, виявила матеріальну незабезпеченість значної частини з них. Приватний характер вищої жіночої школи зумовив відсутність повноцінної державної допомоги курсисткам. Відповідальну місію підтримки слухачок взяли на себе адміністрація закладів та

громадськість, що ініціювали створення спеціальних благодійних організацій. У вищій жіночій школі сформувалася самостійна система благодійних фінансових інституцій, що надавали різні види допомоги курсисткам. Вагомою була роль громадськості, органів місцевого самоврядування, представників приватного капіталу у створенні недержавної системи стипендіальної підтримки слухачок ВЖК, що надавала шанс малозабезпеченим представницям утілити в життя мрію про вищу освіту та гідний професійний статус.

РОЗДІЛ 5

КУРСИСТКА – ЖІНКА МОДЕРНОГО ЧАСУ

5.1. Динаміка контингенту вищих жіночих курсів

Першими в Російській імперії, як уже зазначалося, розпочали діяльність у 1872 р. ВЖК професора В.І. Гер'є в Москві. Молодих жінок, що бажали розширити свою підготовку науковими знаннями, виявилось не так багато: перший набір становив 70 осіб [230, с. 1]. Утім, незважаючи на невтішні прогнози недоброзичливців, за словами однієї з перших слухачок К. Щепкіної, курси в Москві «прищепилися» [384, с. 10]. Уже на другий рік роботи контингент курсисток сягав понад сто осіб (див. додаток Б). Курси В.І. Гер'є, хоча й були першим закладом вищої освіти жіноцтва в державі, проте не стали найбільш численними за контингентом. У середньому склад слухачок протягом навчального року становив 90 осіб, і тільки з 1880–81 н. р. помітне збільшення: протягом 1880–1886 рр. середня чисельність дорівнювала 204 особи. На нашу думку, це

зумовлено незатвердженням у 1880 р. Луб'янських курсів як вищого навчального закладу, а тому охочі вступали на Курси В.І. Гер'є.

Є підстави погодитися з твердженням Л.А. Бобрової, що кількість бажаючих здобути освіту на Курсах В.І. Гер'є зростала з кожним роком [72, с. 259]. З 1872–73 по 1885–86 н. р. чисельність курсисток зросла в 3,2 разу. Всього протягом 14 років через Курси В.І. Гер'є пройшло 2062 жінки. Науковець М.І. Молодих вважав це значним досягненням для тогочасної Москви [60, с. 79]. Він мав рацію, адже досить точно відчув настрої освіченого товариства першої столиці. В образі старої княгині Щербацької, що придивлялася, «як однолітки її Кіті створювали якісь товариства та відправлялися на якісь курси», Л.М. Толстой відтворив нерозуміння барської Москвою цих інновацій [377, с. 54].

Прикметною ознакою учнівського контингенту ВЖК В.І. Гер'є стала значна частка вільних слухачок: у 1872–73 н. р. вони становили 54,3 % усіх курсисток, 1873–74 н. р. – 47,6 %, 1874–75 н. р. – 61,2 %, 1875–76 н. р. – 24,8 %, 1876–77 н. р. – 37,9 %, 1877–78 н. р. – 33,3 %, 1878–79 н. р. – 22,4 %, 1879–80 н. р. – 14,9 % [72, с. 259]. Фактично, тільки у зв'язку з упровадженням в 1879 р. нових правил для слухачок зменшилася їх питома вага серед контингенту курсисток. Натомість протягом наступних років функціонування Курсів В.І. Гер'є їх частка поступово зростала і коливалася в межах $1/3$ – $1/5$ складу слухачок. Зокрема, у 1880–81 н. р. питома вага вільних слухачок дорівнювала 28,4 % загального контингенту, 1881–82 н. р. – 35,5 %, 1883–84 н. р. – 18,8 %, 1885–86 н. р. – 22,9 %. Загалом з 1872 по 1886 р. середня частка вільних слухачок на ВЖК професора В.І. Гер'є становила 31,7 % [72, с. 259].

Спробуємо встановити причини значного контингенту слухачок окремих предметів, тобто вільних, на Московських курсах. На нашу думку, друга столиця вирізнялася тим, що серед місцевого товариства певний час зберігалася патріархальна атмосфера дореформеного періоду, ознакою чого можна вважати суттєве поширення домашнього навчання дівчат із заможних родин. В умовах

упровадження МНО правил прийому, скерованих на обмеження категорії вільних слухачок, визначальною стала принципова позиція засновника ВЖК професора В.І. Гер'є. Він зміг переконати попечителя Московського навчального округу в доцільності збереження контингенту молоді з поважних родин із домашньою освітою, і той власним розпорядженням санкціонував цей захід [551, арк. 50-51]. По суті, консолідація зусиль засновника закладу та попечителя забезпечила збереження високої питомої ваги слухачок окремих предметів серед московських курсисток.

Другі за часом створення (1876 р.) Казанські ВЖК мали найменш чисельний склад слухачок. Відомості про слухацький контингент вдалося реконструювати завдяки авторським розшукам архівних матеріалів. Протягом перших трьох років їхньої діяльності помітний значний як для віддаленої провінції контингент слухачок, що в середньому становив близько 100 осіб (див. додаток Б). Як з'ясувалося під час дослідження, на ВЖК у Казані в окреслений період домінував контингент вільних слухачок: у 1876–77 н. р. їхня частка становила 65,6 % усіх курсисток, у 1877–78 н. р. – 54,9 %, у 1878–79 н.р. – 51,8 % [562, арк. 39].

Разом із тим запровадження нових правил для слухачок негативно відбилося на чисельності слухацького контингенту Казанських курсів: протягом наступних років він зменшився в 2–4 рази. Аналізуючи досвід першого року діяльності навчального закладу за новими правилами, попечитель Казанського округу влітку 1880 р. констатував суттєве зменшення кількості слухачок (до 45 осіб) переважно за рахунок категорії вільних [551, арк. 57]. Дійсно, присутність вільних слухачок у навчальному закладі скоротилася в 10 разів (з 50–60 осіб до 5–7). Адміністрацію турбувало те, що розряд вільних слухачок на Казанських ВЖК майже перестав існувати, адже саме вони в попередні роки формували більшість слухацького контингенту.

Не поліпшилася ситуація на Казанських ВЖК і протягом наступних років функціонування, загальний слухацький контингент на яких не перевищував 47

осіб. Критичним роком роботи Казанських курсів можна вважати 1883–84 н. р., коли склад слухачок зменшився до 24 осіб. Та все-таки навіть за таких умов категорія вільних слухачок збереглася. У 1881–82 н. р. вони становили 23,2 % контингенту курсисток, 1882–83 н. р. – 15 %, 1883–84 н. р. – 20,8 %, 1884–85 н. р. – 19 %, 1885–86 н. р. – 21,2 % [562, арк. 39 зв–40 зв]. Загалом, за підрахунками попечителя, протягом десятиріччя функціонування Казанських ВЖК на них навчалось 566 слухачок [562, арк. 41]. Авторські обчислення дещо уточнюють цифру: всього пройшла через навчальний заклад 571 курсистка (див. додаток Б).

Київські ВЖК порівняно з Казанськими були другими за чисельністю слухацького контингенту. Розпочавши роботу в 1878–79 н. р. з 324 слухачками, протягом наступних років функціонування їхній склад не зазнав різких змін і в середньому становив 354 особи (див. додаток Б). Разом з тим помітною є тенденція зменшення контингенту курсисток у закладі з 1883–84 н. р. На нашу думку, це стало наслідком скорочення чисельності слухачок фізико-математичного відділення, де у зв'язку з цим закрили II та III курси [675, арк. 15]. Після призупинення з 1886 р. в імперії прийому слухачок на ВЖК у Київському навчальному закладі у 1887 р. навчалось 60 слухачок, у 1888 р. – 21 [899, арк. 29–30].

За весь період здійснення набору (1878–1886) на Київські курси вступило 1089 молодих жінок [900, арк. 7]. Загалом же слухацький контингент протягом усіх років функціонування ВЖК сягав понад 2911 осіб. Прикметною особливістю складу курсисток Київських ВЖК була нечисленність категорії вільних слухачок. Навіть у перший навчальний рік (1878–79) роботи за старими правилами їхня питома вага становила тільки 14,3 % загальної кількості курсисток [660, арк. 20]. Після впровадження нових правил прийому частка вільних слухачок суттєво зменшилася і дорівнювала в 1881–82 н. р. тільки 2,7 % усього контингенту, 1882–83 н. р. – 2,9 % [551, арк. 211; 676, арк. 135]. Така ситуація, на наш погляд, пояснюється беззаперечним дотриманням керівництвом курсів розпоряджень

освітнього відомства щодо слухачок в умовах пильного нагляду за діяльністю закладу місцевої адміністративно-поліцейської влади.

Найбільший слухацький контингент в державі мали Санкт-Петербурзькі ВЖК, що розпочали функціонувати одночасно з Київськими і першого разу набрали 793 особи (див. додаток Б). Чисельність курсисток у закладі до рішення про призупинення прийому (1886 р.) становила в середньому 848 осіб. Прикметною рисою складу курсисток столичного закладу можна визначити наявність немалої частки вільних слухачок: у 1878–79 н. р. вона становила 26,7 % усього загалу, у 1879–80 н. р. – 20,4 %. Упровадження в дію нових правил так само призвело до зменшення складу категорії вільних слухачок, на що, до речі, вони й націлювалися. У 1880–81 н. р. їхня частка зменшилася вдвічі – до 10,4 %, а в окремі роки (1882–1883) сягала найнижчого рівня – 2,7 % контингенту [32, с. 252-253; 562, арк. 94 зв]. Протягом 1878–1886 рр. на Санкт-Петербурзькі ВЖК прийнято 2455 слухачок, що в понад два рази більше, ніж на Київські. Загалом у перший період (1878–1889) функціонування столичних курсів здобували освіту на них 6840 курсисток [562, арк. 94 зв; 32, с. 252-253].

Підсумовуючи сказане, варто зауважити, що за прогнозом попечителя Київського округу введення нових правил прийому могло скоротити слухацький контингент закладу від 15 до 20 % [542, арк. 171-172]. Натомість статистичні дані контингенту курсисток (додаток Б). на Московських, Санкт-Петербурзьких та Київських ВЖК протягом першого періоду роботи доводять, що передбачуваного зменшення через нові умови прийому не відбулося. Вважаємо, що цьому сприяла як наполегливість адміністрації курсів, попечителів навчальних округів, так і лояльна позиція МНО, що в рік упровадження правил дозволило складати іспити на свідоцтво домашньої вчительки паралельно з навчанням на курсах (у жовтні) та санкціонувало прийом випускниць попередніх років [542, арк. 186-187, 255-267; 551, арк. 42, 50-52, 54, 63]. Фактично, тільки Казанські ВЖК суттєво потерпали від упровадження підвищених вступних вимог до абітурієнток. Головна причина

негараздів тут зумовлювалася як віддаленістю, так і соціально-економічними та культурними особливостями регіону, де на фоні інертності місцевого освіченого товариства адміністрація курсів своїми силами забезпечувала роботу закладу.

Протягом 1878–1886 рр. середня чисельність слухачок ВЖК дорівнювала 1427 осіб. Загальний контингент курсисток чотирьох вищих жіночих закладів у 1872–1886 рр. налічував 12 250 осіб (див. додаток Б). Більшість його (55,4 %) становили слухачки Санкт-Петербурзьких курсів, 23 % – слухачки Київських, 16,8 % – слухачки Курсів В.І. Гер'є в Москві і решту – 4,6 % слухачки Казанських курсів.

Після припинення прийому на всі ВЖК з 1889–90 н. р. відновили роботу лише Санкт-Петербурзькі з обмеженим контингентом слухачок – 400 осіб. Проте досить швидко він вийшов за встановлені межі: уже в 1893–94 н. р. чисельність курсисток дорівнювала 462 [32, с. 252-253]. Директор єдиних діючих на той час у державі курсів, урахуваючи значний щорічний наплив бажаючих навчатися, із середини 90-х років XIX ст. неодноразово звертався до МНО за дозволом на збільшення контингенту першокурсниць до 300 осіб [855, арк. 21]. Враховуючи численні запити молоді на вищу освіту, міністр дозволив збільшити кількість слухачок до 600 осіб, а потім додатково прийняти ще 95 [901, с. 65]. З 1894 по 1899 р. загальний контингент Санкт-Петербурзьких ВЖК подвоївся і становив 960 курсисток [32, с. 252-253].

Находили до директора столичного закладу і заяви з проханням зарахувати вільними слухачками. Відповідно до Тимчасового положення про Санкт-Петербурзькі ВЖК частка таких не повинна була перевищувати 2 % загального обсягу. Натомість у 1898–99 н. р. їх було вже 5 % [855, арк. 54]. Пояснюється це складністю сімейних та особистих обставин життя окремих дівчат, що могли здобувати вищу освіту тільки в такій формі. Санкціонування курсистки в такій категорії залежало від ставлення попечителя навчального округу та чиновників освітнього відомства до конкретних випадків, у тому числі впливовості зв'язків

родини. Типовим прикладом може бути ситуація зі вступом А. Тиркової, батько якої був поважним посадовцем у Митному відомстві, з огляду на що її в 1889 р. прийняли вільною слухачкою фізико-математичного відділення Санкт-Петербурзьких курсів за особистим розпорядженням міністра народної освіти [479, арк. 305]. Однак таких випадків у столиці великої імперії, де розташовувалися всі головні установи держави, було багато. Щоб припинити зростання чисельності вільних слухачок, адміністрація столичного вищого жіночого навчального закладу пропонувала з 1899 р. вжити такий дієвий регулятивний захід, як підвищення оплати за навчання для цієї категорії зі 100 до 200 крб на рік [855, арк. 55].

Особливістю вступних кампаній на Санкт-Петербурзьких ВЖК із 1890–91 н. р. стала відмова частині бажаючих у прийомі, адже кількість поданих молоддю заяв перевищувала встановлену норму прийому на перший курс. У 1890–91 н. р. відмовили 15,8 % тодішнім абітурієнткам, 1892–93 н. р. – 18 %, 1894–95 н. р. – 30,6 %, 1896–97 н. р. – 59 %, 1898–99 н. р. – 36,3 % (див. додаток В). Можна стверджувати, що наполегливі дівочі прагнення до ґрунтовних знань і професійної кваліфікації разом із численними відмовами в прийомі до єдиних у державі Санкт-Петербурзьких курсів стали чинниками, що спонукали уряд до відновлення з 1900–01 н. р. діяльності аналогічних Московських. Проте це несуттєво поліпшило ситуацію на столичних ВЖК.

Навчальний заклад був популярним серед амбітних представниць «слабкої статі», що яскраво засвідчила кількість поданих у серпні 1904 р. заяв: на Санкт-Петербурзькі ВЖК бажали вступити 1274 особи, на Московські – 1114, на Одеські жіночі педагогічні курси – 439 [224, с. 18]. Протягом усіх подальших років функціонування Санкт-Петербурзьких ВЖК щорічні відмови в прийомі бажаючим становили від 1/4 до 1/2 поданих заяв, а в окремі роки й більше (див. додаток В). На підставі наведених даних можна стверджувати, що ВЖК у столиці були одним

із престижних навчальних закладів для «слабкої статі» в державі, що не міг вмістити всіх охочих здобути ґрунтовні знання та кваліфікацію.

Значний конкурс на Санкт-Петербурзьких ВЖК зумовив суттєве зростання частки медалісток серед слухачок. Протягом 1892–1904 рр. питома вага курсисток, нагороджених після закінчення школи золотими та срібними медалями, збільшилася з 32,4 до 51,7 % (див. додаток В). Таким чином, половину всіх курсисток на «Бестужевських» курсах на початку ХХ ст. формували винятково відмінниці навчання. З другого боку, тільки високі результати навчання в середній школі надавали молоді шанс продовжити освіту на ВЖК.

Прийомна кампанія на нововідкриті в 1900 р. Московські ВЖК продемонструвала наполегливість запитів молоді до знань. Тодішні абітурієнтки подали 573 заяви про вступ до закладу. Москвички серед них становили 32,5 %, решта – з різних регіонів [24, с. 10]. Установлений міністерством обсяг у 200 осіб заповнили досить швидко. При цьому перевага надавалася представницям ранніх випусків середніх навчальних закладів. Разом із тим директор Московських ВЖК професор В.І. Гер'є опинився в непростій ситуації, коли доводилося відмовляти донькам із поважних місцевих родин. Не бажаючи втрачати імідж «солідності» закладу, він клопотав про додатковий прийом 50 осіб, підкреслюючи, що всі вони – москвички. У наступному 1901–02 н. р. аналогічне звернення щодо збільшення контингенту першокурсниць до 300 осіб директор мотивував «необхідністю зміцнення ВЖК як наукової установи» [487, арк. 93, 149-150].

Ситуація зі вступом на Московські ВЖК досить швидко стала нагадувати столичну. Наприклад, у 1905 р. відмовили в прийомі до навчального закладу 850 особам, що подали заяви [902, с. 171]. Лідери жіночого руху на Першому всеросійському жіночому з'їзді намагалися привернути увагу влади та науково-педагогічної громадськості до великого конкурсу при вступі на ВЖК у Москві, позаяк навіть наявність медалі після закінчення школи не гарантувала зарахування [840, с. 181]. Маємо погодитися з твердженням В.О. Змеєва, що ВЖК у Москві за

якістю освіти майже не відрізнялися від Санкт-Петербурзьких, але життя в старій столиці було дешевше, легше вирішувалося квартирне питання, та й клімат був більш здоровий [173, с. 170]. Саме ці чинники часто спонукали випускниць провінційних середніх навчальних закладів надавати перевагу Москві і зумовлювали чималий вступний конкурс. Зокрема, дві доньки професора Д.І. Багалія, ректора Харківського університету та міського голови Харкова, Наталія й Ольга навчалися саме на Московських ВЖК.

Певною мірою вирішило проблему для наполегливих у своїх прагненнях до вищої школи дівчат формування після 1905 р. мережі приватних вищих жіночих закладів, що частково поглинали неприйнятих на громадські ВЖК. Наприклад, перший набір слухачок на Вищі жіночі юридичні курси В.О. Полторацької в Москві становив 180 осіб [903, с. 90]. З відкриттям у 1910 р. у цьому закладі історико-філологічного відділення відбувся значний наплив бажаючих, у результаті чого слухацький контингент відділення збільшився протягом двох років у 3,5 разу [904, с. 73]. Перший набір нововідкритих вечірніх Курсів А.В. Жекуліної в Києві становив понад 200 осіб. У Харкові після оголошення прийому на ВЖК Н.І. Невіанд, що діяли в складі одного юридичного відділення, протягом двох місяців записалося 98 абітурієнток [743, арк. 53]. Отже, у відкритих приватними особами ВЖК слухацький контингент досить швидко зростав завдяки великій кількості молодих жінок, що прагнули ґрунтовних знань.

Натомість функціонування приватної вищої жіночої школи суттєво не поліпшило ситуацію. Не всі дівчата могли задовольнити свої освітні запити. Відкриття Юр'євських приватних університетських курсів викликало справжній «навчальний бум» серед молоді: кількість поданих заяв сягала 770, але 61 % бажаючих довелося відмовити [799, с. 21]. Були змушені установити норми прийому молоді на певні відділення Варшавських ВЖК, де так само довелося відмовляти окремим абітурієнткам [834, с. 192].

На підставі узагальнених статистичних даних визначено, що на початку ХХ ст. найбільш численні контингенти слухачок, як і в попередній період, мали Санкт-Петербурзькі, Московські та Київські ВЖК (див. додаток Д). Слід зазначити, що вже з 1904–05 н. р. Московські ВЖК наблизилися за чисельністю курсисток до безперервно діючих з 1878 р. Санкт-Петербурзьких курсів. З 1912–13 н. р. Московські курси не тільки перевершили за кількістю слухачок столичні, а й на подальший період закріпилися як заклад із найбільшим жіночим контингентом у державі. Дієвим чинником цього, на нашу думку, стала наявність медичного відділення на ВЖК у Москві та решта вище окреслених мотивацій, що вигідно вирізняли другу столицю від вологого Санкт-Петербурга з його високими цінами на проживання.

Щодо контингенту третіх за чисельністю Київських ВЖК, то він динамічно прогресував, незважаючи на тимчасову евакуацію в 1915 р. закладу до Саратова. Рівномірно зростав також слухацький склад провінційних Казанських та Харківських ВЖК.

Доречно визначити кількісні показники розширення учнівського контингенту громадських ВЖК. Першими за зростанням слухацького складу з часу відновлення діяльності (1889–1915 рр.) виявилися Санкт-Петербурзькі ВЖК – понад 42 рази (див. додаток В, Д). На Московських курсах протягом 17 років функціонування чисельність курсисток зросла майже в 38 разів (див. додаток Д). Це дає підстави уточнити відповідний показник дослідника М.І. Молодих, визначений ним у 34,5 разу [60, с. 85]. Контингент слухачок ВЖК у губернських центрах так само збільшувався, проте не настільки динамічно, як у столицях. Зокрема, на Казанських курсах протягом 1906–1916 рр. кількість курсисток зросла більше ніж у 7 разів, Київських – у 7,8 разу, Сибірських – у 8 разів, Харківських – майже в 10 разів.

Однак на окремих ВЖК із часу відкриття склад слухачок не на багато збільшився, а в подальшому навіть спостерігається тенденція до зменшення

молоді в навчальних закладах. Підтвердженням цього є статистичні дані контингенту Тифліських й Одеських ВЖК (див. додаток Д). Причина такого становища в закладах однакова: обмеженість прав їхніх випускниць, що впливало на можливості працевлаштування колишніх курсисток. Керівництво Одеських курсів переконалося в цьому після спілкування з батьками та слухачками [794, арк. 28]. Така ситуація, на нашу думку, пов'язана з конфесійним складом населення Одеси, серед якого переважали іудеї, яких не допускали до викладацької діяльності в Російській імперії. Тільки відкриття хіміко-фармацевтичного відділення певним чином поліпшило ситуацію чисельного складу курсисток Одеських ВЖК. Адміністрація Тифліських курсів відверто визнала, що недопуск МНО слухачок до іспитів в університетських комісіях підштовхував багатьох поспішати з переходом на інші ВЖК чи зовсім відмовлятися від вищої освіти [688, с. 3]. Звідси висновок, що тільки вищі жіночі заклади, які гарантували університетський рівень підготовки і надавали випускницям чіткі перспективи подальшого працевлаштування, становили інтерес для курсисток. Саме такі ВЖК обирали тодішні абітурієнтки, що, фактично, і визначало контингент навчальних закладів.

Принагідно зазначимо, що під час дослідження прагнули встановити максимально повні і точні цифрові дані слухачького контингенту початку ХХ ст. всіх громадських ВЖК, що діяли в Російській імперії. Зробити це виявилось досить непросто, ураховуючи постійну динаміку курсисток, різні критерії обрахунку їх складу в навчальних закладах (за академічним і календарним роками) та фрагментарність окремих звітів. Навіть сучасники не володіли достатньо вичерпною статистичною інформацією щодо контингенту слухачок. Наприклад, за підрахунками професора В.М. Хвостова, у 1913 р. жінок, які здобували вищу освіту, нараховувалося не менше 30 000 [905, с. 227]. Вважаємо, що професор узагальнив контингент усіх вищих жіночих навчальних закладів, як «загальнонаукових», так і спеціальних. Офіційна статистика того часу подавала

дещо інші дані. На 1 січня 1912 р. у всіх вищих навчальних закладах Російської імперії зафіксовано 14 628 жінок, частка яких у загальному контингенті студентів дорівнювала 21 % [368, с. 88-89]. На 1 січня 1913 р. у вищій школі навчалось вже 18 385 жінок, які становили 1/4 частину студентів держави [369, с. 100-101].

Автор вважає за потрібне уточнити наведені статистичні дані. Здійснені під час дослідження підрахунки контингенту курсисток десяти громадських ВЖК подані в додатку Д. Зокрема, у 1912–13 н. р. загальна чисельність курсисток становила 19 831 особа. Встановлена шляхом критичної перевірки різних джерел цифра видається більш близькою до дійсності. Проте не можна з упевненістю констатувати, що вона є остаточною. Зокрема, складно встановити загальний контингент курсисток усіх ВЖК, оскільки на початку ХХ ст. окрім громадських діяли ще й приватні заклади, що не завжди систематично оприлюднювали відомості щодо слухацького контингенту. Відсутні дані й щодо складу курсисток Новочеркаських ВЖК.

Натомість наведені дані дають підстави для заперечення поданої Л.Б. Хорошиловою на 1912 р. чисельності курсисток на ВЖК у Російській імперії – 6500 осіб [177, с. 355]. Оприлюднюючи її, дослідниця, на наш погляд, мала пояснити, на який саме контингент вона поширюється. Варто взяти також до уваги, що тільки контингенти курсисток Санкт-Петербурзьких і Московських ВЖК сягали понад 6000 осіб у названому році (див. додаток Д).

Доцільним вважаємо порівняти динаміку зростання контингенту вищої чоловічої та жіночої шкіл університетського типу. Задля цього об'єктом аналізу обрали Санкт-Петербург як місто, у якому був найчисельніший у державі студентський загал. Тільки в столичних університетах, до яких зараховували і «загальнонаукові» ВЖК, у 1914–15 н. р. навчалось 8 432 студенти та 7 958 курсисток [370, с. 280]. Як бачимо, контингент слухачок різних «жіночих університетів» у Санкт-Петербурзі наблизився до відповідних категорій студентства. Підтверджується виявлена в столичній вищій школі тенденція і в

масштабах усієї держави. Загальний контингент слухачок усіх типів вищих жіночих «загальнонаукових» навчальних закладів у Російській імперії на вересень 1915 р., за даними освітнього відомства, перевищив 24 000 осіб, при цьому кількість випускниць із дипломами становила понад 1000 [752, с. 76]. За розрахунками МНО, на 1 січня 1916 р. загальний склад курсисток сягав 30 000 осіб [175, с. 122]. У цей же період в університетах Російської імперії нараховувалося понад 37 000 студентів. Отже, є підстави стверджувати, що жіноча вища школа за чисельністю контингенту на початку ХХ ст. стрімко наближалася до чоловічої.

Щодо частки курсисток, які здобували вищу освіту безпосередньо в Україні, то скористаємося статистикою трьох громадських ВЖК (див. додаток Д). У 1913–14 н. р. на Київських, Одеських та Харківських ВЖК навчалося 5532 слухачки, що становило 25,4 % загального контингенту такого типу закладів. Таким чином, кожна четверта курсистка громадських навчальних закладів здобувала вищу освіту на території українських губерній Російської імперії.

Важливою характеристикою слухацького контингенту ВЖК можна вважати його сталість. Проте буденні реалії функціонування навчальних закладів демонстрували не зовсім позитивну тенденцію. Типовим явищем стало вибуття слухачок до закінчення повного курсу.

Проілюструємо динаміку слухацького Київських ВЖК на прикладі першого набору. З I курсу протягом першого року діяльності (1878–79 н. р.) вибуло 39,8 % слухачок, у 1879–80 н. р. – 40 %; з II курсу у 1879–80 н. р. – 17,8 %, 1880–81 н. р. – 38 %; з III курсу в 1880–81 н. р. – 20,7 % [231, с. 19]. Отже, втрати слухачок на курсах у Києві сягали до 40% загального контингенту кожного курсу.

Аналогічна ситуація і на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Незважаючи на численний контингент, немала його частка втрачалася до закінчення повного курсу навчання. Уже протягом першого року діяльності ВЖК у Санкт-Петербурзі (1878–1879) заклад покинуло 43,4 % слухачок. Протягом наступних років

(1879–1885) цей показник стабілізувався і не перевищував 1/5 контингенту дійсних слухачок, а середня чисельність вибулих дорівнювала 17,3 % [562, арк. 94 зв]. На курсах простежується тенденція пріоритетного вибуття першокурсниць. Наприклад, у 1881–82 н. р. з I курсу вибуло 17,85 % усього складу курсисток, з II курсу – 15,4 %, з III курсу – 10,6 % [280, с. 12].

З усіх слухачок першого набору (324 особи) закінчували ВЖК у Києві, тобто прослухали повний курс і склали підсумкові іспити, тільки 24,3 % прийнятих; у Санкт-Петербурзі відповідно – 36,5 % [231, с. 19; 562, арк. 94 зв]. Як показав аналіз статистичних даних, проблемою функціонування ВЖК стали суттєві втрати слухачького контингенту, значна частина якого вибувала до закінчення повного терміну навчання.

Адміністрації ВЖК таку значну динаміку контингенту обумовлювали різними причинами: ускладнення правил прийому, важкість перевідних іспитів для окремих, несплата за навчання, невизначеність прав випускниць та інші такі індивідуальні чинники, як заміжжя, хвороби, нестача засобів до існування [231, с. 20]. Значна динаміка складу курсисток, без сумніву, додавала проблем адміністрації закладів, адже останні функціонували на кошти від оплати за слухання лекцій.

По суті, під час навчання у вищій школі відбувався природний відбір курсисток: ті, хто через різні причини не міг чи не бажав продовжувати освіту, вибували з навчального закладу. Зокрема, екзаменаційна сесія навесні 1893 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК виявила такі результати навчальної роботи: на історико-філологічному відділенні на II курс було переведено 82,2 % слухачок, на III курс – 86,3 %, на IV – 80 %. На фізико-математичному відділенні відповідно: на II курс переведено – 85,3 %, на III курс – 88,5 %, на IV курс – 77,7 % [285, с. 62-63]. Як свідчать дані, за результатами перевідних іспитів частина курсисток опинялася поза межами свого курсу чи навчального закладу. Якщо причина цього полягала в неуспішності на екзаменах, то одним із варіантів для бажаючих

продовжувати навчання було звернення до керівництва закладу з проханням про їхнє перескладання.

Перенесення перевідних іспитів на осінь стало досить типовим явищем у практиці ВЖК. Наприклад, 25 травня 1904 р. на засіданні педагогічної ради Вищих природничо-наукових курсів Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі під час обговорення результатів весняної сесії виявилось, що тільки 26,7 % курсисток склали всі іспити, решта (77,3 %) перенесла їх на осінь [818, арк. 14]. Схожа ситуація зафіксована й на Тифліських ВЖК, де екзамени навесні 1910–11 н. р. тримала невелика кількість слухачок. Більшість курсисток розраховувала підготуватися краще протягом літнього вакаційного часу і скласти їх восени 1911 р. [868, с. 23].

Головною причиною перенесення перевідних, і навіть випускних іспитів були тяжкі хвороби слухачок. Зокрема, адміністрація Вищих природничо-наукових курсів Лохвицької-Скалон констатувала 36,4 % курсисток, стан здоров'я яких змушував до відкладення екзаменів [818, арк. 14]. На Санкт-Петербурзьких ВЖК поширеним серед молоді було захворювання на туберкульоз. За рекомендаціями лікарів з настанням весни вологий клімат столиці курсистки з вадами здоров'я змінювали на південні регіони. Тяжка хвороба очей у першокурсниці Санкт-Петербурзьких ВЖК Г. Кузнєцової, що загострилася під час підготовки до іспитів, спонукала слухачку звернутися до МНО з клопотанням про звільнення від іспитів, що, фактично, означало прохання перевести в категорію вільних слухачок [855, арк. 34, 150].

Поряд із природним відсівом частини контингенту успішне навчання додавало впевненості у власних силах та можливостях плідного студіювання науки на курсах і було підставою для переведення для окремих вільних слухачок у категорію постійних. Зокрема, Н. Враська, донька сенатора старшого головуючого Тифліської судової палати, будучи вільною слухачкою III курсу історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК та успішно склавши

екзамени за два попередні курси, звернулася з клопотанням до МНО щодо зарахування її до складу постійних [855, арк. 110].

Тенденція суттєвої динаміки контингенту курсисток у вищій школі збереглася також на початку ХХ ст. в умовах значного напливу бажаючих навчатися та немало конкурсу серед тодішніх абітурієнок. Таке явище, як вибуття до закінчення курсу, так само мало місце. З перших років відновлення Московських ВЖК директор закладу як буденну й очікувану реальність прогнозував зменшення на кінець навчального року учнівського контингенту на 20 % [487, арк. 150; 563, арк. 91]. Відновлені Казанські курси в перший рік діяльності (1906–07 н. р.) покинуло 24,3 % слухачок [232, с. 27-28]. Водночас така відчутна втрата (до 1/4) контингенту протягом подальших років функціонування навчального закладу не повторювалася, а питома вага вибулих курсисток стабілізувалася в середньому на рівні 10 %. Тільки в окремі роки помітне зростання частки вибулих на Казанських ВЖК: у 1908–09 н. р. – 22,5 % [906, с. 20-21]. Головна причина залишення закладу курсистками, за визначенням його адміністрації, підтвердженим невтішною статистикою, – неможливість внести оплату за навчання. Категорія таких слухачок становила від 50 до 75 % вибулих [907, с. 35; 908, с. 15].

Через таку поширену і злободенну для учнівської молоді проблему, як відсутність коштів, утрачали контингент і «престижні» відділення, як, наприклад, медичне. Так, протягом шести перших (1907–1913) років діяльності це відділення в Києві втратило 36,8 % курсисток [339, с. 8]. Винятково через несплату за навчання в 1913–14 н. р. з Київських ВЖК відрахували 7,7 % слухачок, у 1914–15 н. р. таких уже – 13,8 % [881, арк. 4].

Непроста ситуація склалася на Одеських ВЖК, де виявлено найбільш численні втрати слухацького контингенту. Зокрема, протягом 1909 р. вибуло 28 % усіх курсисток, у 1910 р. – 51,5 % [794, арк. 13; 237, с. 3-4]. Керівництво вважало, що місцеві чинники, зокрема відкриття в місті в 1910 р. Вищих жіночих медичних

курсів, епідемія чуми в серпні та вересні цього року, посилювалися вагомими загальноорганізаційними, де найголовнішим виявилася обмеженість працевлаштування випускниць після закінчення [794, арк. 28].

Тільки на Сибірських ВЖК у Томську протягом років помітна тенденція до зменшення вибуття слухачок до завершення навчання. Так, у 1911–12 н. р. питома вага вибулих становила 23 %, у 1912–13 н. р. – 14,8 %, у 1916–17 н. р. – 5,8 % [690, с. 3; 691, с. 3; 886, арк. 3].

Спираючись на аналіз наведених фактів, можна стверджувати, що головна педагогічна причина вибуття слухачів із вищих навчальних закладів – малоуспішність не підтверджувалася на ВЖК. Високий конкурс та вимоги прийому до вищих жіночих навчальних закладів Санкт-Петербурга, Москви та інших міст дають підстави констатувати, що туди вступали абітурієнтки з високим рівнем знань. Узагалі відкидати малоуспішність як причину припинення навчання на ВЖК недоцільно, але на початку ХХ ст. не вона була основною.

На нашу думку, більш визначальними для вибуття слухачок із навчальних закладів були чинники, які професор М.Ф. Кащенко з Томська окреслив як «приватні», а саме: хвороби, бідність, заміжжя окремих представниць [341, с. 6]. У жіночих вузах, де головним джерелом фінансових ресурсів була оплата слухачок, а допомоги від держави та інших установ мали другорядний характер чи були зовсім відсутні, ці індивідуальні життєві обставини кожної родини, які були досить поширені, набували вагомості для навчального закладу. Наприклад, навесні 1893 р. слухачка I курсу історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК О. Казберук через важку хворобу припинила складати іспити. Лікарі рекомендували курсистці зробити довготривалу перерву в навчанні, з огляду на що мати клопотала залишити доньку на другий рік [909, арк. 7]. Слухачка Київських курсів Є. Оносова, зарахована восени 1909 р. на фізико-математичне відділення, уже через рік залишила його у зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Дівчині вдалося відновити навчання тільки через два роки після

тривалого лікування [820, арк. 29]. Наведені приклади тяжких захворювань курсисток, що потребували значного періоду лікування, були досить типовими в практиці роботи навчальних закладів.

Інколи вимушені перерви в навчанні були викликані тим, що курсисток звинувачували в причетності до акцій громадського протесту чи політичних організацій. Так, Московський обер-поліцмейстер повідомив дані про п'ятьох слухачок ВЖК, що «брали участь у вуличних безпорядках навесні 1901 р.» Двох із них, О. Залеську та О. Пахоменко, позбавили права проживання в Москві на певний термін, а отже, і відрахували з навчального закладу [563, арк. 53-55].

Однак першорядною причиною вибуття курсисток, як встановлено під час дослідження, була неспроможність значної частини учнівської молоді вчасно оплатити своє навчання і, як наслідок, вимушене залишення закладу. Зменшення контингенту фіксували адміністрації всіх ВЖК після кожного семестру, особливо в кінці навчального року перед початком перевідних іспитів. Улітку учнівський склад навчальних закладів поповнювався за рахунок нового набору першокурсниць та слухачок старших курсів, які поновлювалися. Такий рух курсисток повторювався у вищій жіночій школі з року в рік. Отже, функціонування ВЖК у державі характеризувалося постійними втратами слухацького контингенту, якому притаманна висока динамічність.

Розглянемо успішність навчання курсисток, що впливала на динаміку їхнього складу та була важливим показником ефективності навчального процесу вищої жіночої школи. Слухачки першого набору Київських ВЖК у 1882 р. виявили таку успішність на випускних екзаменах: на історико-філологічному відділенні зі свідоцтвами I розряду (середній бал вище «4,5») закінчувало 80 %, зі свідоцтвами II розряду – 20 %; на фізико-математичному відповідно I розряду – 70,8 %; II розряду – 29 %. Натомість, уже в наступному 1883 р. помітне зниження показника успішності випускних іспитів: історико-філологічне відділення Київських курсів зі свідоцтвами I розряду закінчило 68 % слухачок, фізико-математичне – 53 %

[676, арк. 136]. Пояснюється це тим, що перший набір слухачок на всіх вищих жіночих навчальних закладах формувався з молодих жінок, які сильно бажали здобути вищу освіту і серйозно готувалися до вступу, очікуючи відкриття. З огляду на це вони демонстрували найвищі показники результативності.

Високі навчальні досягнення демонстрували курсистки Санкт-Петербурзьких ВЖК. Так, у 1884–85 н. р. загальний середній бал слухачок історико-філологічного відділення становив «4,25», фізико-математичного – «4,4», спеціального математичного – «4,8» [784, с. 27-29]. Абсолютна успішність курсисток історико-філологічного відділення столичних курсів дорівнювала 98 %, фізико-математичного – 92,3 %. Якісна успішність на Санкт-Петербурзьких ВЖК була достатньо високою. На I курсі історико-філологічного відділення цей показник становив 75,3 % і мав тенденцію до зростання з переходом з курсу на курс, зокрема, на IV курсі – 84,2 %. На I курсі фізико-математичного відділення закладу показник якісної успішності дорівнював 78,9 %, на IV – 84,6 % [784, с. 30]. Як свідчать дані, на випускному курсі контингент слухачок, які демонстрували хороші успіхи в навчанні (бал «4,5» і вище), що давали в гімназії право на нагороду, а в університеті – на звання кандидата, на обох відділеннях Санкт-Петербурзьких ВЖК становив 84 %. Це дає підстави стверджувати, що, незважаючи на всі можливі складнощі і негаразди навчання та побуту, основна маса курсисток старанно здобувала знання, демонструючи високі результати власної праці в умовах відсутності заохочень у формі гарантованих державних стипендій.

На початку XX ст. на випускних іспитах курсистки також демонстрували високу успішність. Так, на Варшавських ВЖК у 1914–15 н. р. на фізико-математичному відділенні дипломи I ступеня отримало 80 % випускниць, на юридичному – 75 %, на історико-філологічному – 23,1 % [819, с. 8]. Крім того, усі курсистки фізико-математичного та юридичного відділень витримали екзамени в

державних екзаменаційних комісіях, на історико-філологічному таких зафіксовано тільки 70,9 %.

Вважаємо важливим узагальнити показник ефективності роботи вищої жіночої школи, зокрема чисельності випускниць. Проте визначити точні цифрові дані випускниць ВЖК досить непросто, оскільки частина слухачок останнього курсу відкладала іспити на осінь, інші через хвороби залишалися на другий рік на тому ж курсі, окремі не могли сплатити за навчання тощо. Наприклад, уже перший випуск на Санкт-Петербурзьких ВЖК (1882 р.) засвідчив, що з 214 слухачок останнього IV курсу залишилося на другий рік 7 %, відклало з поважних причин екзаменати 10,7 % і тільки решта тримала випускні іспити [280, с. 12].

Особами, які закінчили ВЖК, уважалися слухачки, що прослухали повний курс навчання, витримали всі іспити й написали визначені наукові роботи. Такі слухачки отримували свідоцтва. На ВЖК професора В.І. Гер'є з 1877 р. випускні свідоцтва видано 41 слухачці. Погоджуємося з дослідницею Л.А. Бобровою, що ця цифра не є загальною чисельністю курсисток, які закінчили заклад [72, с. 262]. Протягом першого періоду діяльності Московських курсів В.І. Гер'є випускні іспити тримало 322 особи. Зокрема, за виявленими даними, у 1881–82 н. р. закінчило курс у навчальному закладі 9,5 % усіх слухачок [551, арк. 208]. На Казанських ВЖК у 1878–79 н. р. завершили навчання 11,8 % контингенту [652, арк. 182].

На Санкт-Петербурзьких ВЖК питома вага слухачок, які закінчили курс, сягнула свого максимуму (21,9 %) тільки в 1881–82 н. р. – рік першого випуску. Протягом наступних років вона повільно зменшувалася: у 1882–83 н. р. – 18,3 %, у 1883–84 н. р. – 12,4 %, у 1884–85 н. р. – 13,3 %, у 1885–86 н. р. – 16 %. Середній показник випускниць вдалося вирахувати тільки для столичних курсів, оскільки змогли встановити повні дані щодо їх слухацького складу. Він дорівнює 10,3 % загального контингенту дійсних слухачок за 1878–1886 рр. [562, арк. 94 зв]. Таким чином, тільки кожна десята курсистка отримувала свідоцтво про закінчення

Санкт-Петербурзьких ВЖК. Загальна чисельність усіх слухачок (разом із вільними), які закінчили повний курс протягом 1878–1889 рр., у Санкт-Петербурзі становила 1014 осіб [282, с. 22]. Натомість, значно ширший загал жіночої молоді скористався просвітницькою функцією вищого навчального закладу, навчаючись на курсах, але не закінчивши їх через різні причини.

З відновленням роботи Санкт-Петербурзьких ВЖК питома вага випускниць не зросла. Найбільший показник 17,5 % зафіксовано в 1901–02 н. р. (див. додаток В). Буремні революційні роки негативно позначилися на результативності роботи закладу, зменшивши частку випускниць до найнижчих показників – 3–6 % контингенту. Тільки з 1911–12 н. р. помітне зростання чисельності випускниць. На підставі отриманих даних робимо висновок, що одні з найчисельніших за слухацьким контингентом у країні закладів вищої освіти Санкт-Петербурзькі ВЖК, де під керівництвом висококваліфікованого професорсько-викладацького складу навчалися найкращі випускниці середньої школи, мали досить невисоку кінцеву результативність у формі свідоцтва про закінчення закладу. Навіть зрівняння свідоцтва про закінчення Санкт-Петербурзьких ВЖК із дипломом університету та можливість випускницям отримати кваліфікацію вчительки середньої школи за законом 19 грудня 1911 р. суттєво не вплинуло на зростання частки випускниць, яка залишалася на рівні кінця ХІХ ст. Це наводить на думку про наявність комплексу сторонніх чинників, що не дозволяли курсисткам виконувати всі потрібні навчальні вимоги, а отже, й отримати свідоцтво про закінчення вищого навчального закладу.

З'ясувати ефективність роботи Московських ВЖК удалося тільки фрагментарно. У 1906–07 н. р. випускниці становили 4,4 % усіх курсисток, у 1907–08 н. р. – 4,7 % [201, с. 19; 202, с. 13-14]. За інформацією директора професора С.О. Чаплигіна, на літо 1916 р. закінчили заклад 4105 слухачок, а саме: історико-філософське відділення – 2026 осіб, фізико-математичне – 1226, медичне

– 853 [700, арк. 28]. Керівник Московських ВЖК визнавав такі дані свідченням високої результативності їхньої діяльності.

Важливо з'ясувати результативність також ВЖК у губернських центрах. Так, на Казанських ВЖК максимальна частка випускниць зафіксована в 1913–14 н. р. – 11%. З початком Першої світової війни зменшується вдвічі: у 1914–15 н. р. – 5,4 %, у 1915–16 н. р. – 5,8 % [908, с. 15; 884, с. 9; 885, с. 13]. Дані щодо випускниць Київських ВЖК вдалося встановити тільки для медичного відділення, питома вага яких дорівнювала 11,5 % [339, с. 8]. У 1916 р. курсистки Одеських ВЖК, які склали випускні іспити, становили 7,1 % [910, арк. 48]. Можна стверджувати, що ефективність роботи ВЖК у формі виданих слухачкам свідоцтв про закінчення навчання в губернських центрах, як і в столицях, була досить невисокою.

Таким чином, перший досвід діяльності ВЖК у Російській імперії протягом 70–80-х років XIX ст. виявив прагнення до здобуття вищої освіти в понад 12 тис. молодих жінок. Найбільш численними за складом слухацького контингенту, а отже, й найпрестижнішими в очах молоді тривалий час були Санкт-Петербурзькі курси. Контингент іншого авторитетного освітнього центру – Московських ВЖК, – розвиваючись повільно протягом першого періоду, суттєво зріс на початку XX ст. Навчальний заклад не тільки збільшив склад курсисток майже в сорок разів, а й із 1913–14 академічного року обслуговував найчисленніший у державі жіночий учнівський контингент. З усіх навчальних закладів помітне місце посідали Київські ВЖК, що з часу створення мали другий, а на початку XX ст. третій за чисельністю склад курсисток. Це свідчить про значний потяг жіночої молоді українських губерній до вищої школи.

Тенденція до подальшого зростання складу жіночої учнівської молоді у вищій школі чітко окреслилася на початку XX ст. Контингент громадських ВЖК становив близько 20 тис. слухачок. Питома вага курсисток цих закладів в Україні становила четверту частину їхнього загального складу по всій імперії. Крім цього,

чисельність слухачок ВЖК із 1915 р. почала стрімко наближатися до студентів університетів, сягаючи щорічного показника майже 30 тис. осіб.

Прикметною рисою учнівського контингенту всіх ВЖК була його висока динамічність. Значна частина курсисток спочатку обирала форму навчання як вільні слухачки, що давало можливість поєднувати вищу освіту з додатковою зайнятістю. Незважаючи на зміну правил прийому, ця категорія курсисток залишилася у вищій жіночій школі. Головною проблемою ВЖК протягом усього періоду була значна частка вибулих курсисток. Зміни особистих та родинних обставин нерідко зумовлювали життєві негаразди, що негативно впливали на продовження навчання у вищій школі. Непрості життєві обставини спонукали курсисток переводитися до складу вільних слухачок, що розглядалося як шанс не втратити остаточно можливість здобути вищу освіту. Повний курс навчання закінчувала невелика частина курсисток.

З кінця ХІХ ст. у результаті підвищення конкурсу до ВЖК почастишали відмови у прийнятті на навчання. На початку ХХ ст. на більшості курсів за право здобути вищу освіту конкурували переважно медалістки та найуспішніші випускниці середньої школи. Загальні показники навчальної успішності слухачок були досить високими. Це підтверджувало бажання і спроможність жінок здобувати вищу освіту, що було їх свідомим життєвим вибором.

5.2. Соціальний портрет слухачок

Відкривши ВЖК у Москві, їх засновник професор В.І. Гер'є умовою вступу молоді визначив матеріальну забезпеченість, оскільки вважав, що необхідність заробляти на прожиття не дасть можливості повноцінно навчатися [840, с. 180]. Аналізуючи груповий соціальний портрет слухачок, з'ясуємо, чи вдалося реалізувати на практиці такий прагматичний підхід адміністрації. Дані про соціальне походження першокурсниць (постійних слухачок) закладу В.І. Гер'є

маємо тільки за окремі роки, але вони свідчать, що більшу частину контингенту становили доньки дворян та чиновників: у 1882–83 н. р. – 56,5 %, у 1883–84 н. р. – 64,6 %, у 1884–85 н. р. – 59,2 % [72, с. 258].

У той час, коли драматург М.О. Островський змальовував патріархальність «темного царства», доньки з купецьких родин активно обирали для навчання Курси В.І. Гер'є і становили другу за чисельністю групу: у 1882–83 н. р. їх нараховувалося 33,3 % усього контингенту, у 1883–84 н. р. – 22,2 %, у 1884–85 н. р. – 11,1 %. Зумовлено це тим, що Московська купецька управа до 1882 р. фінансувала 10 стипендій (по 50 крб кожна) у закладі. Жіноча молодь із міщанських родин серед першокурсниць ВЖК В.І. Гер'є у 1882–83 н. р. становила 1,4 % курсисток, у 1884–85 н. р. – 21 %. Навчалися на курсах представниці стану духовенства, частка яких коливалася в окреслені роки від 7 до 8,7 %. Питома вага вихідців із найбільш численної в державі селянської верстви в середині 80-х років ХІХ ст. була незначною – 1,2 % [72, с. 258]. Отже, на ВЖК В.І. Гер'є в Москві здобували представниці всіх станів суспільства, серед яких переважали доньки з освічених прошарків. За оцінкою колишньої курсистки К. Щепкіної, загалом слухачки Курсів В.І. Гер'є репрезентували рівень не нижче середнього [385, с. 138].

Найбільш повні дані щодо соціального походження слухачок маємо тільки для Санкт-Петербурзьких ВЖК. На підставі їх аналізу спробуємо відтворити груповий портрет курсисток кінця 1870–1880 рр., адже саме до столиці з'їжджалася на навчання молодь з усіх регіонів імперії. Основну масу слухачок, зокрема після відкриття закладу, становили представниці привілейованих прошарків – доньки дворян, офіцерів та чиновників, – репрезентативність яких сягала 86 % (див. додаток Е). Проте з роками помітна тенденція повільного зменшення їхньої частки серед контингенту: з 1878 по 1885 р. більш як на 17 %. Питома вага курсисток із духовного стану, незважаючи на певні коливання в окремі роки, у середньому становила 9%. Соціальними групами, молодь із яких

повільно, але послідовно збільшувала представництво серед слухачок, були міщани та купці. Репрезентативність доньок міських буржуазних прошарків протягом аналізованих років зросла вдвічі і сягала в середині 80-х років XIX ст. майже 1/3 всього контингенту курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК. Жіноча молодь із селянських родин представлена вкрай обмежено – до 1,9 %. Також Санкт-Петербург як столиця великої імперії приваблював для здобуття вищої освіти й окремих іноземок.

Наведені дані контингенту курсисток ВЖК дозволяють простежити чітку тенденцію до демократизації його соціального складу. Органи політичного контролю також зафіксували цю особливість – «різноманітність походження та суспільного становища слухачок», – що не схвалювали [542, арк. 134]. Натомість склад курсисток відображав соціальні трансформації, що відбувалися в країні після великих реформ. Разом із тим збільшення представництва жіночої молоді з міщанського середовища мало наслідком привнесення його субкультури на Санкт-Петербурзькі ВЖК, яка, за поясненням директора закладу, «суттєво різнилася від столичних понять ввічливості та делікатності у спілкуванні» [562, арк. 100].

Дані щодо соціального походження слухачок Київських та Казанських ВЖК кінця 70–80-х років XIX ст. мають фрагментарний характер. Прикметною ознакою є більш демократичний склад контингенту від самого початку (див. додаток Ж. 1–2). У середньому питома вага доньок дворян, офіцерів та чиновників на Київських курсах становила 49 % усіх слухачок, на Казанських – 47,3 %. Суттєвою порівняно зі столицею була присутність серед курсисток молоді з родин духовенства: на ВЖК у Києві в середньому вона становила понад 1/4 (25,6 %) контингенту, у Казані – майже 1/3 (32,2 %).

Представництво слухачок із купецьких родин в обох навчальних закладах не є сталим, зокрема, у середньому їх частка на Київських ВЖК становила 9 %, на Казанських – 12,6 % (див. додаток Ж. 1–2). Більш стабільною на курсах у Києві була присутність доньок із міщанського стану – 12 % контингенту. На Казанських

ВЖК міщанки в складі курсисток у середньому становили 6,4 %. На нашу думку, значна кількість слухачок у Києві з міських прошарків зумовлена статусом цього міста як торгового та адміністративного центру, більшою чисельністю його населення порівняно з Казанню, а отже, і цих соціальних груп зі сформованими освітніми традиціями, та вищою інтенсивністю процесів капіталістичного розвитку у Європейській частині імперії. Також на Київських ВЖК, як і в столиці, з'явилися солдатські, козацькі та селянські доньки, але їх частка залишалася невеликою – 2,3 % усіх слухачок. Зафіксовано серед курсисток ВЖК у губернських містах і декілька іноземок.

Таким чином, аналіз соціального походження курсисток ВЖК у державі протягом 70–80-х років XIX ст. допомагає висловити певні міркування. Значний контингент доньок дворян, чиновників та офіцерів серед слухачок засвідчив дієве прагнення молодого покоління жіноцтва привілейованих верств до поглиблення своїх знань і здобуття вищої освіти як засобу фахової підготовки та подальшої соціальної реалізації. З'явилися в пореформений період у публічних закладах також жінки із сімей духовенства. Як зауважила дослідниця Т.Г. Леонтєва, священники прагнули дати донькам ґрунтовну освіту – у повітових та єпархіальних жіночих училищах, у вчительських семінаріях, а за наявності коштів влаштувати їх у столичних містах (досить популярними стали Санкт-Петербурзькі ВЖК) [911, с. 198]. Нове покоління попівен активно шукало засоби до економічної незалежності, варіантом чого було здобуття вищої освіти.

Курсистки з дворянського стану, родин офіцерів, чиновників і духовенства, які репрезентували освічене суспільство, становили основний контингент вищої жіночої школи першого періоду. Разом з тим достатньо престижне соціальне походження не гарантувало високого рівня добробуту їхніх родин. Підтвердженням є спостереження навчальної адміністрації. Зокрема, попечитель Київського навчального округу так охарактеризував курсисток: «Більшість їх незаможні, а головним мотивом є прагнення до наукового самовдосконалення з

практичною метою – розширити можливості самостійного заробітку» [542, арк. 205]. Подібна ситуація зафіксована на Казанських ВЖК, де серед курсисток переважали дівчата-трудівниці з небагатих родин, які за відсутності коштів та можливостей підробітків ледве животіли [912, с. 343].

Прикметною рисою слухацького контингенту ВЖК є стала присутність жіночої молоді з родин міських буржуазних прошарків. По суті, фундація доступної системи жіночої середньої освіти в містах сприяла формуванню в частини випускниць із торговельно-підприємницьких прошарків бажання продовжити навчання та отримати фах.

Вагоме значення для вивчення соціального портрета курсисток цього періоду має звернення до жіночих доль. На Київських ВЖК першого набору навчалася Г.Л. Іконникова, дружина викладача, а потім завідувача цього навчального закладу професора В.С. Іконникова. Полька за походженням, вона була випускницею Київського інституту шляхетних дівчат із шифром. Після заміжжя з викладачем інституту Г.Л. Іконникова, як більшість «нових жінок», захопилася ідеєю їхати за кордон вивчати медицину. Реалізацію намірів зупинило небажання покидати чоловіка: «Володимир Степанович – уже серйозний учений і приносить користь батьківщині, а що вийде з мене, ще не відомо. Я маю залишитися з ним» [913, арк. 27]. Розуміючи, що став причиною відмови дружини від її планів подальшого самовдосконалення, з відкриттям Київських ВЖК В.С. Іконников сам запропонував їй вступити на них і здійснити свою мрію. Г.Л. Іконникова, яка стала курсисткою в 30 років, 2 червня 1882 р. в кабінет чоловіка урочисто принесла свідоцтво про закінчення історико-філологічного відділення Київських курсів [914, арк. 6].

Зазнала труднощів при здобутті вищої освіти на Казанських ВЖК представниця стану духовенства Є. Цветаєва. Дівчина в 1871 р. закінчила В'ятське єпархіальне училище, з березня 1872 р. працювала народною вчителькою в земській школі. Бажання розширити власний кругозір, щоб «не обмежуватися у

викладанні тільки елементарною грамотністю», вірогідно, разом із прагненням змінити своє життя привело досвідчену вчительку в 1880 р. на Казанські ВЖК. Проте вже в перший навчальний рік Є. Цвєтаєва не мала коштів для продовження вищої освіти. У відчаї від безвихідної ситуації немолода курсистка звернулася до міністра народної освіти з проханням про призначення їй казенної стипендії, виявляючи готовність у разі її надання відпрацювати винятково в народних школах [652, арк. 222-223].

Розглянемо, які зміни контингенту відбулися після відновлення роботи Санкт-Петербурзьких ВЖК та впровадження нових правил у 1889–90 н. р. Можна констатувати, що консерваторам досягти бажаного обмеження контингенту винятково представницями вищих прошарків удалося тільки в перший рік прийому за новими умовами. Так, у 1889–90 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК доньки дворян, офіцерів та чиновників становили 77 %, духовенства – 2,7 %, купців і міщан – 16,6 %, селян – 1,4 % [479, арк. 291]. Протягом подальших років діяльності закладу його «одворянення» припинилося, і репрезентативність дівчат із привілейованих прошарків серед курсисток повернулася на попередній рівень – близько 60 %, залишаючись у таких межах до 1905 р. (див. додаток 3). З 1905 р. невпинно зменшувалася питома вага жіночої молоді з дворянських, офіцерських та чиновницьких родин серед слухачок. У 1915–16 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК курсистки із цих соціальних груп становили лише чверть контингенту (25,7 %).

Упровадження нових правил вплинуло на представництво дівчат із духовного стану на столичних курсах: їхній склад зменшився вдвічі – до 5,3 % (1895–96 н. р.). У роки першої російської революції потяг попівен на ВЖК активізувався: у 1905–06 н. р. їх частка серед контингенту зросла в 2 рази. Тенденція збереглася і в подальшому, наслідком чого стало повернення в 1915–16 н. р. питомої ваги молоді зі стану духовенства серед курсисток на рівень 80-х років XIX ст. – до 10,8 % (додаток 3). Вважаємо, що невелика

репрезентативність на Санкт-Петербурзьких ВЖК дівчат із традиційно освіченої духовної верстви зумовлена складнощами витримати конкурсний відбір при вступі до закладу та невпевненістю у достатності коштів для самостійного існування в столиці протягом навчання.

Соціальними групами, представниці якої активно збільшували слухацький контингент на Санкт-Петербурзьких ВЖК, були купці та міщани. Зростання їхньої питомої ваги помітне з 1907–08 н. р., а на 1915–16 н. р. вони становили найчисленнішу групу (27,3 %) у загальному складі курсисток (додаток 3). По суті, жіноча молодь із торговельно-підприємницьких прошарків міського населення все частіше обирала столичний «жіночий університет» як черговий етап на шляху до висококваліфікованої праці та професійного зростання. Така тенденція повністю співвідноситься із ситуацією в чоловічій вищій школі, де кількість студентів із цих верств із середини ХІХ ст. невпинно зростала [915, с. 250].

Характерною особливістю є поступове збільшення на Санкт-Петербурзьких ВЖК представництва доньок із селянських родин. Протягом 20 років (1895–1915) їх питома вага зросла майже в 5 разів (додаток 3). З 1911–12 н. р. курсистки селянського походження формували третю за чисельністю групу серед контингенту. Вважаємо, що це відображає загальні соціальні зміни, що відбувалися в країні після столипінської аграрної реформи, зростання добробуту селянських господарств та ментальні трансформації в середовищі традиційно консервативної верстви, що втілювалося в підтримці рішення доньок на здобуття вищої освіти.

Швидкими темпами в містах протягом періоду капіталістичної модернізації зріс прошарок професійної інтелігенції, яку у звітах часто позначали категоріями «різничинці», «інші», «особи вільних професій». У тогочасному суспільстві до цієї соціальної групи входили лікарі, адвокати, вчителі, викладачі, науковці, журналісти, письменники, фельдшери, агрономи тощо. На столичних курсах жіноча молодь із родин інтелігенції в середньому становила 6,6 % (додаток 3).

Подібну репрезентативність демонстрували доньки із сімей почесних громадян. Суттєве зростання їх помітне тільки в 1915–16 н. р. – 17,7 %. Категорію почесних громадян у пореформений період і на початку ХХ ст. формували, в основному, представники інтелігенції. При загальному обрахунку чисельності вихідців з інтелігенції варто об'єднати ці дві групи. По суті, виходить, що жіноча молодь із сімей професійної інтелігенції, представлена цими групами, становила на Санкт-Петербурзьких ВЖК від 10 до 20 %. Найменшу репрезентативність мали доньки нижчих військових чинів – до 2,4 % та іноземців – до 2,7 %.

Натомість перепис столичних курсисток 1909 р. більш реально виявив економічне становище їхніх родин. Фактично, походило з інтелігенції 24,4 % слухачок, державних службовців – 13,5 %, пенсіонерів – 9,9 %, власників торгових та промислових підприємств – 13,9 %, землевласників – 8,3 %, власників нерухомості та капіталів – 7,5 %, духовенства – 5,6 %, службовців – 7 %, ремісників і робітників – 2,4 %, селян – 1,7 %, інші – 5,9 % [916, с. 65]. Отже, майже 1/4 (24,4 %) частина курсисток походила з сімей, добробут яких ґрунтувався на висококваліфікованій розумовій праці, та близької до неї кількісно (23,4 %) групи доньок із родин державних службовців, у тому числі й колишніх, де відповідна освіта була основою для заміщення посади. Як бачимо, близько половини (47,8 %) молодих жінок, які стали слухачками столичних ВЖК, наслідували приклад своїх сімей, де спосіб життя визначався університетською освітою та особистими досягненнями батьків чи чоловіків. Прикметно, що близько 1/3 (29,7 %) контингенту курсисток, за даними перепису, репрезентували представниці міської та сільської буржуазії-власників, добробут яких давав змогу підтримати доньок під час здобуття вищої освіти в столиці. Вірогідно, що в такий спосіб вихідці з колишніх податних станів намагалися наслідувати звички «благородних» – дати хорошу освіту дітям.

Дійсно, доступ до такого важливого соціального ресурсу, як вища освіта, за тогочасних обставин мали відмінниці середньої школи із забезпечених родин,

оскільки лише оплата навчання та проживання в гуртожитку в столиці становила 400 крб на рік для іногородніх. Аналіз документів виявив категорію потенційних абітурієнток, яким соціальні обставини завадили стати курсистками. Зокрема, М. Канторська, випускниця та золота медалістка Бакинської жіночої гімназії, з багатодітної родини (7 дітей) наполегливо прохала навесні 1898 р. адміністрацію прийняти її «стипендіаткою» до навчального закладу та в інтернат. Відповідь керуючого справами Санкт-Петербурзького навчального округу Л. Лаврського була не досить обнадійливою: «Задовольнити прохання про стипендію неможливо. Може бути зарахована тільки після сплати 400 крб» [855, арк. 57-58].

Розглянемо, чи характерні виявлені тенденції серед учнівського контингенту Московських ВЖК. Після відновлення діяльності закладу більшість слухацького складу, як і в Санкт-Петербурзі, становили доньки дворян, офіцерів та чиновників – до 56 % (див. додаток II). Проте в 1905–06 н. р. їхня частка зменшилася в 2,5 разу і в наступні роки не перевищувала 15,8 %. Відтоді найчисленнішою групою серед курсисток стали доньки різночинців, яка становила майже 1/3 (у середньому 31,7 %) контингенту. Відповідно до чинного законодавства, під «різночинцями» розуміли осіб, які здобули освіту, що давала право на виключення з податного стану. Ними були представники професійної інтелігенції, дрібні службовці та відставні особи. Фактично, підтверджується вагомість вищої освіти як типового життєвого сценарію для успішних представниць жіночої молоді з інтелігентних родин в умовах економічних та соціокультурних трансформацій початку ХХ ст.

Чітко окреслилася й тенденція розширення представництва доньок купців, почесних громадян та міщан, які більш активно обирали Московські ВЖК. На 1913–14 н. р. курсистки із цих буржуазних прошарків міського населення становили 34 %, тобто понад 1/3 слухацького контингенту. Можна стверджувати, що молоді городянки свідомо пов'язували подальший життєвий поступ із вищою освітою.

Виявилося на ВЖК у Москві й динамічне зростання кількості селянських доньок, питома вага яких серед курсисток протягом 1901–1913 рр. зросла в 6 разів і дорівнювала 9,7 % (додаток И). Представництво дівчат із духовного стану серед курсисток подвоїлося і сягало близько 11 % у 1913–14 н. р. Репрезентативність доньок іноземних підданих була невеликою – до 1 % курсисток.

Принагідно зазначимо, що склад слухацького контингенту приватних ВЖК, зокрема Вищих жіночих юридичних курсів В.О.Полторацької в Москві, не вирізнявся надмірним демократизмом походження курсисток. У 1910 р. доньки дворян і чиновників у навчальному закладі становили 50 % курсисток, духовенства – 8,9 %, купців та почесних громадян – 28,6 %, міщан – 10 %, селян – 1,2 %, іноземців – 1,2 % [693, арк. 6 зв]. Визначальними тут були такі чинники, як вища вартість навчання і відсутність широких перспектив практичного застосування отриманого юридичного фаху в державі, а отже, «нехлібне», як тоді оцінювали, значення вищої освіти.

Те, що напрям підготовки та можливості подальшого працевлаштування випускниць визначали «соціальне обличчя» навчального закладу чи відділення, доводять результати прийому на відкриті восени 1910 р. В.О. Полторацькою Вищі жіночі історико-філологічні курси. Серед першокурсниць закладу доньки дворян і чиновників становили 33,1 %, духовенства – 20,8 %, купців та почесних громадян – 18,8 %, міщан – 14,3 %, селян – 13 % [693, арк. 7]. Виходить, що перспектива подальшого вчителювання більше приваблювала жіночу молодь, що покладалася тільки на власні зусилля, зазвичай із родин духовенства, селянства, дрібних чиновників та збіднілих дворян.

У цьому контексті покажемо є приклад Одеських ВЖК, де склад курсисток хіміко-фармацевтичного відділення в 1916–17 н. р. репрезентували винятково доньки міщан – 86,6 % та почесних громадян і купців – 10,2 %. Усього жіноча молодь з торговельно-підприємницьких прошарків становила 96,8 % слухачок відділення [910, арк. 49]. Зважаючи на конфесійну та національну поліетнічність

Одеси, де представники іудейського віросповідання становили значну частину населення, широкі можливості практичного застосування набутого фаху зумовлювали відповідний контингент курсисток.

У контексті дослідження варто розглянути соціальний склад курсисток ВЖК у губернських центрах. Загальна тенденція демократизації слухацького контингенту повністю підтверджується на регіональному рівні (див. додатки К–С). На початку ХХ ст. на Казанських ВЖК питома вага жіночої молоді з родин дворян, офіцерів та чиновників у середньому становила 22 %, Одеських – 21 %, Харківських – 21,5 %, Юр'євських – 33 %, Сибірських – 40,2 %, Київських – 42,5 %, Тифліських – 52,2 %.

Стабільно репрезентовані на вищих жіночих курсах у губернських центрах курсистки з духовного стану: на Одеських ВЖК вони в середньому становили 4,8 %, Тифліських – 7,5 %, Сибірських – 13,3 %, Харківських – 15,3 %, Київських – 15,5 %, Юр'євських – 18 % (додатки К–С). Найбільш численною групою серед слухачок вони залишилися лише на Казанських курсах, де їх питома вага сягала 1/3 (29,5 %) контингенту (див. додаток К). Виявлені регіональні відмінності визначалися чисельним складом православного духовенства в окремих місцевостях та відсутністю інших надійних шляхів облаштування подальшого життя та працевлаштування (найперше стосується Казані) для доньок із цих родин.

Оскільки середня та вища освіта залишалася сферою міської культури, то тенденція до розширення представництва жіночої молоді суто міських прошарків чітко простежується на всіх ВЖК у губернських та інших місцевих центрах. Особливо слід виокремити Україну, де питома вага дівчат із буржуазних прошарків (міщан, купців) серед слухачок була значною: на Київських ВЖК у середньому вона дорівнювала 35,4 %, Харківських – 36,2 %, Одеських – 67,3 % (разом із почесними громадянами), Казанських – 16 %, Сибірських – 24,6 %, Тифліських – 17,4 %, Юр'євських – 17,7 % (див. додатки К–С). Вагомий поступ у

процесах індустріалізації та урбанізації в українських губерніях зумовив бурхливий розвиток великих міст, їхньої інфраструктури та соціокультурного середовища, наслідком чого стало широке залучення жінок у суспільне виробництво, що підвищило вимоги до їх професійної підготовки. Як результат, жіноча вища освіта стала досить звичним явищем у цьому регіоні імперії на початку ХХ ст.

Питома вага жіночої молоді із сімей інтелігенції на Казанських ВЖК у середньому дорівнювала 12,3 %, на Харківських – 11,8 %, на Київських – 10,7 %, на Тифліських – 17,5 %, на Юр'євських – 3 %, на Сибірських – 6,8 % (див. додатки К–М, П–С).

Завершеності соціальному портрету слухачок ВЖК у губернських центрах додають доньки сільських обивателів. Частка молоді із селянського стану в жіночій вищій школі мала тенденцію до зростання і дорівнювала: на Казанських ВЖК – 13,8 % усіх курсисток, Харківських – 14,3 %, Київських – 9 %, Одеських – 6,2 %, Тифліських – 6,7 %, Сибірських – 20 %, Юр'євських – 37,3 % (додатки К–С). Отже, репрезентативність доньок заможних селянських родин на місцевих ВЖК близька до столичних і, як свідчать дані, досить немала.

Відповідно до умов прийому навчалися на ВЖК у Російській імперії переважно випускниці жіночих гімназій. На Санкт-Петербурзьких ВЖК з 1878 по 1885 р. частка гімназисток серед курсисток зросла з 75 до 85 % [32, с. 252-253; 479, арк. 291]. На інших курсах вони так само переважали. У 1878–79 н. р. на Казанських ВЖК гімназистки становили 65,8 %, у 1883 р. на Київських – 70 % [664, арк. 68; 675, арк. 3 зв]. Цьому певною мірою сприяла політика МНО, яке на початку червня 1882 р. поінформувало про нові вимоги до освітнього цензу абітурієнток – винятково успішні випускниці VIII класів жіночих гімназій [551, арк. 156].

На початку ХХ ст. тенденція до зростання випускниць жіночих гімназій серед курсисток суттєво посилилася. На 1915–16 н. р. на Петроградських ВЖК дівчата з

гімназійною освітою становили 91,8 %, Казанських – 71,2 %, Київських – 83 %, Харківських – 91,2 %, Сибірських (1913–14 н. р.) – 90,3 %, Тифліських (1914–15 н. р.) – 73 %, Юр'євських (1912–13 н. р.) – 88,1 % [229, с. 28-37; 885, с. 16-20; 917, арк. 2зв-4; 918, с. 14-17; 877, с. 5; 688, с. 71; 808, арк. 29 зв].

Обирали навчання на ВЖК також випускниці інститутів шляхетних дівчат, проте питома вага їх невелика. Наприклад, на Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1878–1886 рр. вона становила в середньому близько 10 %, на Казанських ВЖК з 1876 по 1878 р. зменшилася більш ніж удвічі (з 11,1 до 4,9 %), на Київських ВЖК у 1883 р. – 6,8 % [32, с. 252-253; 664, арк. 68; 675, арк. 3 зв]. По суті, у період стрімких економічних та соціокультурних змін початку ХХ ст. випускниці дівочих інститутів все менше представлені серед слухачок вищої школи. У 1915–16 н. р. на Петроградських ВЖК вони становили 1,9 %, на Київських – 0,7 %, на Харківських – 0,4 %, на Казанських – 1,9 %, на Сибірських (1913–14 н. р.) – 1,5 %, на Тифліських (1914–15 н. р.) – 3,4 % [229, с. 28-37; 885, с. 16-20; 917, арк. 2 зв-4; 918, с. 14-17; 877, с. 5; 688, с. 71]. Вочевидь, «інститутки» менше прагнули вищої освіти, ніж гімназистки.

Доньки з родин духовенства, як правило, здобували середню освіту в єпархіальних чи духовних училищах. Певна частина випускниць таких закладів виявляла бажання продовжити навчання у вищій школі. Наприклад, серед столичних курсисток питома вага випускниць єпархіальних і духовних училищ протягом першого періоду дорівнювала в середньому 3,6 %, на Київських – 18,6 %, на Казанських протягом 1876–1878 рр. зросла з 7,4 до 29,3 % [32, с. 252-253; 675, арк. 3 зв; 664, арк. 68]. На початку ХХ ст. середня частка «єпархіалок» у складі курсисток становила на Казанських вищих жіночих курсах 28 %, на Юр'євських – 11 %, Харківських – 10,7 %, Сибірських – 9,2 %, Тифліських – 6,1 %, Санкт-Петербурзьких – 1,8 % [885, с. 16-20; 808, арк. 29 зв; 918, с. 14-17; 877, с. 5; 688, с. 71; 229, с. 28-37]. Фактично, репрезентативність випускниць

епархіальних і духовних училищ пов'язана із чисельністю в контингенті курсисток доньок із родин духовенства.

Найменшу репрезентативність на ВЖК мала жіноча молодь зі свідоцтвом домашньої вчительки, отриманим при навчальному окрузі. Часто такий спосіб обирали доньки із заможних родин, які після завершення домашньої підготовки складали екзамени в комісії при навчальному окрузі для одержання свідоцтва.

Для повноти групового портрета курсисток ВЖК важливо виявити конфесійні особливості контингенту, оскільки Російська імперія була поліетнічною та багатоконфесійною державою. При вступі на ВЖК фіксували конфесійну належність, тому цими даними послуговувалися для відтворення етнокультурних характеристик слухачок. Домінували серед курсисток представниці православної релігії: у 1881–82 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК вони становили 78,7 %, на Київських ВЖК у 1878–1881 рр. – 75,7 %. Питома вага слухачок іудейського віросповідання: на Санкт-Петербурзьких курсах дорівнювала 12,7 %, на Київських – 15,8 %. Репрезентовані серед курсисток і дівчата католицької конфесії: на Санкт-Петербурзьких ВЖК – 5 %, на Київських – 5,8 % [280, с. 11; 231, с. 17]. Дані свідчать, що потяг до вищої освіти поширився як серед слов'янок, так і серед представниць народів колишньої Речі Посполитої – єврейок та полячок.

Узагалі, для жіночої молоді іудейського віросповідання характерним був підвищений потяг до освіти. Засвідчує це ситуація на Київських ВЖК, де майже кожна шоста слухачка репрезентувала цю конфесію. Зумовлено це тим, що Південно-Західний край був регіоном осілості єврейського населення в імперії. Відповідно, структура міського населення України в кінці ХІХ ст. була «неукраїнською» за своїм складом: в Одесі українці становили тільки 6 % населення, у Києві – 22 % [919, с. 299]. Проте значна частка курсисток-єврейок, зокрема на Санкт-Петербурзьких ВЖК, непокоїла органи політичного нагляду. В умовах зміни політичного курсу з березня 1881 р. вживали заходів для обмеження представниць іудейської конфесії серед слухачок в обох столицях. Московський

обер-поліцмейстер роз'яснював, що «діти євреїв мали здобувати освіту в навчальних закладах регіонів, де дозволено проживання їхнім батькам» [551, арк. 151]. До речі, в Москві на Курсах В.І. Гер'є в 1881–82 н. р. курсисток-іудейок нараховувалося тільки 3 % [551, арк. 208]. Натомість наявність «значного», за визначенням компетентних органів, контингенту єврейок серед слухачок, зокрема в 1885–86 н. р. на Санкт-Петербурзьких курсах – 16,8 %, на Київських – 17,8 %, стало одним із чинників припинення прийому на ВЖК [209, с. 213; 562, арк. 87].

З відновленням роботи ВЖК влада зобов'язала їх адміністрацію до контролю кількості слухачок іудейського віросповідання (не більше 3 %). Цього керівництво навчальних закладів справно дотримувалося. До революції 1905–1907 рр. на Санкт-Петербурзьких курсах склад єврейок не перевищував 3,5 %, на Московських – 2,8 % (див. додатки Т–У). Тільки окремі представниці «одного з найдавніших народів», як зазначила Х. Диканська у зверненні до імператриці Олександри Федорівни, наважувалися скромно просити про прийом на столичні ВЖК понад установлену для євреїв норму. Проте директор Санкт-Петербурзьких ВЖК причину відмови пояснив низьким балом свідоцтва про середню освіту прохачки – «3,8» [855, арк. 83, 128]. У столиці адміністрація ВЖК в умовах обмеженого прийому молоді іудейського віросповідання зараховувала винятково випускниць, що закінчили середню школу із золотими медалями. Проте навіть для них бракувало місць, і доводилося відмовляти.

Певна «конфесійна лібералізація» серед слухацького контингенту помітна з 1906–07 н. р., коли питома вага єврейок серед курсисток стрімко зростає. Так, на Московських ВЖК їх частка збільшилася в 2–3 рази і сягала 7,8 %, на Санкт-Петербурзьких – у 3–3,7 разу (до 13 %). Реалізація урядового курсу на «відновлення порядку», у тому числі й у вищій школі, у постреволюційний період мала наслідком повернення до політики обмеженого представництва євреїв у ній.

На 1913–14 н. р. слухачки іудейського віросповідання на Санкт-Петербурзьких ВЖК становили 4,5 %, на Московських – 3,4 % (додатки Т–У).

Водночас, жорстко контролюючи репрезентативність курсисток-єврейок в обох столицях, влада більш поблажливо ставилася до їхнього навчання у вищих жіночих закладах у віддалених губернських центрах. Мале представництво іудейок у складі слухачок мали лише Казанські ВЖК, де вони в середньому становили 1,2 %, та Тифліські – 2,7 % (див. додатки Ф–Х). На Сибірських ВЖК середня частка єврейок дорівнювала 12,8 % (див. додаток Ц). На Юр'євських ВЖК їх питома вага в середньому становила 5,4 % [808, арк. 29]. На Київських ВЖК частка жіночої молоді іудейської конфесії мала середній показник – 25,4 %, тобто 1/4 контингенту курсисток [917, арк. 2зв-4]. На Харківських ВЖК такий показник дорівнював 17,4 %. При цьому стрімке зростання єврейок у складі курсисток помітне в 1915–16 н. р. – до 34,8 % [794, арк. 54-54 зв; 920, с. 12-15; 918, с. 14-17].

Найбільше репрезентовані слухачки іудейського віросповідання на Одеських ВЖК, де їх середня частка становила 53 %, та Варшавських – 50 % (див. додаток Ш. 1–2). Певне зменшення їхнього складу на Варшавських ВЖК зумовлено подіями воєнного часу та евакуацією закладу. Конфесійний склад курсисток закладу доводить, що польки явно бойкотували навчання на ВЖК у Варшаві. Їх частка сягала тільки 2,5 %. Прогресивна публіцистика вважала це своєрідним протестом проти переслідування російським урядом польської школи [921, с. 160]. Водночас організація хіміко-фармацевтичного відділення на Одеських ВЖК засвідчила істотний потяг єврейок до прикладного напрямку освіти: 98,2 % контингенту курсисток становили іудейки [910, арк. 49].

Оскільки молодь іудейського віросповідання обмежувалася в доступі до вищої освіти в державних вузах та столицях, то одним із варіантів здобути освіту ставало навчання на приватних ВЖК. Так, на Курсах П.Ф. Лесгафта в 1904 р. конфесійний склад слухачок такий: православні – 74,6 %, іудейки – 21 %, католички – 4,3 % [846, арк. 1 зв]. Протягом першого року діяльності ВЖК

Н.І. Нев'янд у Харкові серед слухачок виявилось 28 % єврейок, які не мали права проживання в місті [793, арк. 28]. У 1910 р. на Вищих жіночих юридичних курсах В.О. Полторацької в Москві нараховувалося 15,5 % іудейок [693, арк. 6 зв]. Отже, жіноча молодь єврейської національності демонструвала істотне прагнення до вищої освіти і в умовах обмежувальної політики влади шукала будь-який прийнятний для цього варіант.

Натомість гімназистки іудейського віросповідання під час анкетування не приховували, що національність позбавляла можливості складати плани на майбутнє. «Прагну обрати педагогічну діяльність», – зазначила 19-річна дівчина, додавши, що «умови вчителювання для єврейок складні» [374, № 6, с. 195]. Окремі знаходили вихід у зміні віросповідання. Як згадувала Н. Суровцова, «її товаришка-іудейка, уманська гімназистка А. Шапіро перед іспитами вихрестилася» [387, с. 39]. Належність до єврейського народу змушувала молодь до більш старанного та наполегливого навчання в середній школі. Зокрема, С. Лейтман, обізнана з відсотковою нормою та складністю вступу для єврейок, сумлінно навчалася, прагнучи до найвищих балів та медалі. Проте, як з гіркотою зізналася вона в автобіографії, «не уявляла стільки митарств попереду, марно витрачених сил та часу». Дівчина подала кілька заяв до вищих навчальних закладів, але їй ніде не прийняли. На Московських ВЖК їй відмовили через відсоткову норму, до Київських не могла вступити протягом двох років, в інших містах із ВЖК не давали євреям права на проживання [379, арк.46-47]. По суті, молода генерація жіноцтва іудейського віросповідання в Російській імперії не могла повною мірою реалізувати свої освітні запити.

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що основний контингент курсисток вищої школи становили молоді жінки православного віросповідання. Слухачки католицької чи лютеранської конфесій мали досить невелике представництво. Значне прагнення до вищої освіти виявляли представниці іудейського віросповідання, але влада регламентувала та контролювала їхню

присутність у навчальних закладах, особливо в столицях. Виняткове становище з-поміж усіх ВЖК щодо цього мали заклади українських та польських губерній, зокрема Київські, Одеські та Варшавські курси, де питома вага єврейок становила від чверті до половини контингенту слухачок.

У контексті нашого дослідження прагнули встановити репрезентативність курсисток з України на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Оскільки українська громада в столиці імперії мала давню історію, то чимало амбітних випускниць середньої школи українських губерній бажали навчатися у професорів зі світовими іменами. Представництво випускниць середніх навчальних закладів України на Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1892–93 н. р. дорівнювало 16,5 %, а на початку ХХ ст. у середньому – 14 % (див. додаток В). Зазвичай столичними слухачками ставали наполегливі та вольові дівчата з України. Приміром, навесні 1910 р. В.М. Діаконенко закінчила VIII клас гімназії в Чернігові і разом із шістьма випускницями зібралася до Петербурга. Надіслали документи, отримали позитивні відповіді, оскільки майже всі мали золоті чи срібні медалі [922, с. 247]. Тільки обставини Першої світової війни зменшили представництво дівчат з українських губерній на Санкт-Петербурзьких ВЖК: у 1915–16 н. р. вони становили до 9,8 %.

Подальше дослідження порушеної проблеми доцільно сконцентрувати на з'ясуванні вікових характеристик слухацької молоді. Повні дані щодо віку курсисток містять звіти Санкт-Петербурзьких ВЖК, для решти навчальних закладів виявлено тільки фрагментарні відомості. Зазвичай дівчата закінчували середню школу в 16–18 років, але, як свідчать зібрані матеріали, невелика частка випускниць вступала на курси в рік випуску. На Санкт-Петербурзьких ВЖК до 1905 р. слухачки віком до 18 років у середньому становили 5 %, а після буремних подій їхня частка знизилася до 0,7 % (див. додаток Щ). Мала питома вага курсисток такого віку також на інших ВЖК. На Московських курсах у 1902–03 н. р. вони становили 0,8% [196, с. 355]. На Казанських ВЖК курсисток до

18 років у середньому нараховувалося 0,87 % [923, с. 17; 908, с. 19; 884, с. 13; 885, с. 15].

Перепис слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК 1909 р. виявив, що в рік випуску із середньої школи до закладу вступило лише 39,2 % абітурієнток [916, с. 67]. На Сибірських курсах цей показник ще менший: у 1911–12 н. р. тільки 25 % слухачок прийняті до закладу в рік закінчення школи, у 1912–13 н. р. – 19,4 % [690, с. 3; 691, с. 4]. Виявляється, завершуючи навчання в середніх навчальних закладах, лише невелика частка дівчат подавала документи до вищої школи і ставала курсистками. Більшість випускниць ще вагалася з подальшим вибором власного життєвого шляху. Прояснити ситуацію допомагають результати анкетування школярок, проведеного педагогічним музеєм. Вони засвідчили поширення серед гімназисток старших класів громадсько-трудових ідеалів альтруїстичного характеру, виявивши серйозний дефект шкільного навчання. Учениці, які закінчували школу, не знали засобів та способів реалізації юнацьких прагнень. Саме тому випускниці, яка «прагнула після закінчення гімназії продовжити свою освіту, стати розвинутою особистістю та брати участь у громадському житті, потрібен був час для пошуку власного варіанта реалізації омріяних планів» [375, с. 40].

Логічно припустити, що установка на продовження власної освіти на ВЖК формувалася протягом кількох років після закінчення школи під час ознайомлення з навколишнім життям. Наша гіпотеза повністю підтверджується статистичним матеріалом. Частка слухачок 18–20 років, тобто через 1–2 роки після закінчення школи, на Санкт-Петербурзьких ВЖК до 1905 р. становила в середньому 42,7 %, у подальшому вона зменшилася в середньому до 24,4 % (див. додаток Щ). Виявлена тенденція простежується також в інших навчальних закладах. У 1902–03 н. р. на Московських ВЖК слухачки віком 18–20 років становили 27 % [196, с. 355]. На Казанських ВЖК вони в середньому становили 24,3 %, на Сибірських – 56 % [923, с. 17; 908, с. 19; 884, с. 13; 885, с. 15; 690, с. 3; 691, с. 4; 877, с. 6].

Певну роль у швидкому дорослішанні молоді відігравав початок трудової діяльності. Як виявив перепис слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК, після закінчення школи працювало 59,2 % дівчат, тобто більшість [916, с. 67]. Аналізуючи вікові характеристики курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК, виявлено помітне поступове розширення представництва повнолітньої жіночої молоді (від 21 року). Частка таких слухачок у столичному закладі протягом 1895–1915 рр. зросла з 49 до 80,3 % (див. додаток Щ). Значний контингент повнолітніх слухачок був і на інших курсах, зокрема на Московських – 72,2 % [196, с. 355]. Тенденція до збільшення дорослих курсисток помітна також на ВЖК у губернських центрах. Так, на Казанських ВЖК протягом 1912–1916 рр. їх питома вага зросла з 68 до 81,3 % [923, с. 17; 908, с. 19; 884, с. 13; 885, с. 15]. Вважаємо, що молоді жінки, опинившись у вирі повсякденного життя, все більше усвідомлювали необхідність здобуття вищої освіти для повноцінної професійної реалізації та економічної незалежності.

Вагомим доказом цієї тези може бути зростання на Санкт-Петербурзьких ВЖК чисельності слухачок віком понад 25 років: протягом 1895–1915 рр. майже в 3 рази (додаток Щ). Особливо помітна ця тенденція з 1906–07 н. р. На нашу думку, це зумовлено розширенням правових гарантій працевлаштування випускниць закладу. Додавало мотивації обирати саме столичні курси досвідченим жінкам і зрівняння випускних свідоцтв з університетськими дипломами та решта можливостей за законом 19 грудня 1911 р. Для частини з них здобуття вищої освіти і, відповідно, ширших можливостей соціальної реалізації у великому місті часто ставало шансом розірвати замкнене коло самотнього життя, змінити долю. Саме тому питома вага жінок віком понад 25 років в останні роки функціонування Санкт-Петербурзьких ВЖК наблизилася до 1/4 всього контингенту слухачок.

Наші міркування підтверджуються власними зізнаннями немолодих тодішніх абітурієнок. Зокрема, 32-річна Є. Іванова, прохаючи директора Санкт-

Петербурзьких ВЖК про зарахування вільною слухачкою, відзначила, що «власне щастя» бачила винятково в здобутті вищої освіти, а свій «солідний» вік оцінювала як додаткову перевагу [855, арк. 26]. Перепис курсисток столичних ВЖК виявив наявність значної частини жінок із професійним досвідом, які приїздили навчатися. Це був тип немолодих трудівниць, колишніх учительок чи земських службовців, які протягом тривалого часу відмовляли собі у всьому заради здійснення заповітної мрії вступити на ВЖК. В анкетах окремі з них відверто зазначали: «Привезла накопичені потом і кров'ю кошти та витрачаю помаленьку» [916, с. 67].

Припустимо, що молоді жінки могли створити сім'ю під час здобуття вищої освіти. Проте статистичні дані доводять, що, незважаючи на певне розширення складу заміжніх слухачок, їхня частка невелика: на Санкт-Петербурзьких ВЖК вона не перевищувала 8,5 %, на Казанських – у середньому дорівнювала 9,5 % [227, с. 26; 923, с. 16; 908, с. 17; 884, с. 11; 885, с. 17]. Як бачимо, чотирирічне навчання у вищій школі не сприяло влаштуванню особистого життя. Чоловіками курсисток зазвичай були студенти чи випускники вузів. Опитування столичних слухачок 1909 р. виявило, що одружувалися з курсистками в основному студенти (52,1 %) та чоловіки інтелігентних професій – 22,2 % [916, с. 68].

Таким чином, під час дослідження встановлено, що більша частина слухачок у вищій жіночій школі були повнолітніми громадянками з певним життєвим та професійним досвідом. Уже сучасники замислювалися, що спонукало дівочу молодь змінити попередній спосіб життя і вступити на ВЖК. Результати опитування столичних курсисток 1909 р. виявили, що 46,3 % слухачок підтвердило можливість професійної реалізації внаслідок здобуття вищої освіти [916, с. 76]. Проте в дійсності роль майбутніх заробітків як спонукальних чинників була більшою, ніж виявляють цифри. Добре ілюструють це думки самих курсисток. Слухачка медичного відділення Київських ВЖК Долотова визнала в автобіографії, що «кілька років учительювання в атмосфері бідності та невігластва

селян, у холодних, переповнених класах стали «школою життя» для дівчини, яка змінила плани: вирішила стати лікарем і вступила на Київські ВЖК [379, арк. 82].

Таким чином, типова курсистка – це молода дівчина, віком близько 20 років, незаміжня, успішна випускниця VIII класів жіночої гімназії. Більшість слухачок декілька років перед вступом до вищої школи набували трудового чи життєвого досвіду, що сприяло формуванню усвідомлення необхідності продовжити навчання з метою професійного вдосконалення.

У складі курсисток ВЖК була представлена жіноча молодь з усіх суспільних станів. Проте процеси соціальних трансформацій у країні відобразилися на групових характеристиках слухачок вищої школи. Помітною стає демократизація соціального складу курсисток, що виявилось в зменшенні представниць дворянського стану. Основну частину слухачького контингенту ВЖК становили вихідці міських торговельно-підприємницьких прошарків та інтелігенції. Характерною була постійна присутність серед курсисток доньок духовенства. Помітною тенденцією стало розширення представництва дівчат із селянського стану.

Груповий портрет курсисток досить розмаїтий з огляду на соціальне походження, культурні запити та інтереси, що привели їх у навчальні заклади. Близько сьому частину курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК становили амбітні випускниці середніх шкіл українських губерній.

Ускладнювала палітру й етноконфесійна неоднорідність курсисток. Хоча у вищій жіночій школі Російської імперії серед слухачок домінували православні, для чого влада постійно вживала контролюючі та обмежувальні санкції, молоді жінки єврейської національності наполегливо бажали навчатися. Відчутне їх представництво забезпечували вихідці з українських та польських губерній. Кожна четверта слухачка на Київських та друга на Варшавських й Одеських ВЖК були іудейського віросповідання. Інші конфесії поліетнічної імперії мали обмежене представництво серед курсисток.

5.3. Повсякдення курсисток: очікування та реалії

До поняття «повсякдення курсистки» включаємо основні аспекти щоденного буття слухацької молоді, а саме: навчання, умови побуту та проживання, проведення вільного часу та самовідчуття (настрій, ідеали, мрії, труднощі) при дотриманні типового розпорядку дня.

Почнемо з аналізу навчального повсякдення як найважливішого складника життя курсистки. Відчуття молоді в момент осмислення реалізації мрії про навчання на ВЖК можна визначити як побоювання повірити у власне щастя. «Відчувала таку радість, коли нарешті вперше ввійшла в аудиторію, ніби перемогла весь світ», – так емоційно подала власні переживання курсистка Є. Дьяконова [408, с. 162]. «Була на сьомому небі від радості в момент, коли прийшло повідомлення про зарахування на медичне відділення Київських ВЖК», – записала в автобіографії С. Бруштейн [379, арк. 37]. Отже, охоплені сумбурним потоком почуттів радості, щастя, страху, гордості, більшість курсисток поспішали до навчального закладу.

Перебування в академічному закладі та новому місті викликало сильні враження в недосвідченої провінційної молоді, якій складно було на перших порах при звичаїтися до нових умов. Особливо непросто давалася «петербурзька самостійність». Захоплення столицею змінювалося самотністю в чужому найманому помешканні, що породжувала ностальгію за рідним домом. Як згадувала Ю. Фаусек із Керчі: «Санкт-Петербург – величезне незнайоме місто стискало кам'яними будинками, ніби лещатами» [864, арк. 1].

Проте трудові навчальні будні, де основним було відвідування занять, допомагали подолати негативні емоційні переживання. «З побожністю сиділа і слухала славетну професуру», – так характеризувала свій настрій курсистка Санкт-Петербурзьких курсів Н. Суровцова [387, с. 40]. «Бестужевка»

О. Синакевич «заповзято відвідувала лекції» [924, арк. 8]. С. Лейтман зазначила в автобіографії, що під час навчання на Київських ВЖК цінувала можливість працювати та проводити час цікаво і продуктивно у великому культурному центрі [379, арк. 46].

Значно легше адаптувалися до нових реалій життя місцеві курсистки. Не відчувала себе «загубленою» серед багатолюдного натовпу слухачок петербурженка, випускниця гімназії Стоюніної О. Синакевич: навколо були «свої», а при зустрічах забувала, що вона новоприбула [924, арк. 13]. Легко було й корінній киянці, З. Тулуб, що після закінчення гімназії вступила на історико-філологічне відділення Київських ВЖК.

Першокурсниці відразу відчували академічність вищої школи, де навчальні заняття різнилися зі шкільною системою. Курсистки мали самостійно розпоряджатися власним часом, вчитися мислити, розуміти, а не заучувати все готове та відоме. Систематичне відвідування навчального закладу багатьом приносило задоволення, адже перед енергійною молоддю відкривався науковий кругозір. Завдяки предметній системі викладання, упровадженій на початку ХХ ст., та відсутності формалізму курсистка могла відвідувати будь-які заняття, що її цікавили. Як згадувала одна зі столичних слухачок: «На Санкт-Петербурзьких ВЖК було галасливо, тісно, жарко; усі ці дівчата знали, до чого вони прагнули» [386, с. 14].

Адміністрація навчальних округів та організатори курсів відзначали ретельне відвідування лекцій і виконання всіх навчальних вимог слухачками. Окремі курсистки, як, приміром, К. Рудинська із Чернігівщини, навчалися з великим ентузіазмом. Життєве кредо дівчини на період вищої школи – тільки навчатися й думати про науку. У наполегливої курсистки навіть не залишалося часу на читання тогочасного кумира молоді Л.М. Толстого. На IV курсі К. Рудинська настільки захопилася неорганічною хімією, що асистент відомого професора

О.М. Бутлерова звернув на неї увагу, а її самостійні наукові студії опублікували в працях Академії наук [864, арк. 109].

Великий контингент молоді, що бажала слухати лекції окремих столичних професорів (Платонова, Введенського, Сперанського), змушував курсисток займати місця за кілька годин до початку. Одна з них, Н. Суровцова зазначала: «Кладеш на стіл записочку, а інші столи вже біліють від міток тих, що прийшли раніше» [387, с. 44]. Курсистки вважали це ознакою популярності викладача. Аудиторія іноді настільки наповнювалася слухачками, що професор ледве пробирався до кафедри. Хто запізнювався, часто слухав стоячки. На перервах у навчальних закладах ділилися враженнями від лекцій професорів, деякими захоплювалися, інших критикували.

Також важливою формою навчання були семінари, що проводили професори. Багато слухачок виявляло бажання брати участь у них, оскільки лекційна «бездіяльність» не всім подобалася. Саме період начитування лекцій першокурсниці найбільше почувалися самотніми чужинками в навчальному закладі. Столичній курсистці О. де Клап'є друг радив потерпіти цей час до початку семінарів [386, с. 17]. Записували до семінарів обмежену кількість слухачок, а тому потрапити в групу до «кращих професорів» було непросто. Молодь у таких групах працювала роками.

Важливість уміння ретельно працювати з літературою курсистки усвідомлювали під час підготовки перших самостійних завдань. Є. Дьяконова в щоденнику картала себе за «неуцтво», яке гостро відчула, порівнюючи себе з успішною слухачкою курсу. Утім, як вона зауважила, домашня бібліотека та можливість зростати у вченому середовищі були доступні не всім [407, с. 202]. У цьому сенсі пощастило З. Тулуб з інтелігентної київської родини, де приділяли увагу розвитку мислення в дітей. Навчання на курсах допомогло виявити нахили та здібності З. Тулуб до науково-дослідної роботи, про що свідчать її реферати [925, с. 6].

Зазвичай курсистки організовували товариські гуртки, учасниці яких разом навчалися та спілкувалися, готувалися до семінарів, опрацьовували літературу, надавали один одному допомогу, займалися літографуванням та публікацією лекцій професорів. Для невпевнених у собі, особливо першокурсниць та дівчат із домашньою освітою, входження до однієї з таких мікрогруп давало відчуття колективізму, упевненості, сприяло виявленню та реалізації власного потенціалу. Проте навчальна адаптація та включення до товариських гуртків відбувалися досить складно. Курсистки різнилися соціальним походженням та матеріальним достатком, а отже, рівнем шкільної підготовки, виховання, ціннісними орієнтирами. Зокрема, Є. Дьяконова, столична курсистка з провінційного Ярославля, похмуро сприйняла справедливі зауваження першокурсниць щодо підготовленого нею реферату, який ті оцінили як «переписування статті Кавеліна». Дівчина звинувачувала невдалий навчальний гурток та непідходящі знайомства [407, с. 276]. Природна допитливість та прагнення до самовдосконалення спонукали курсисток звертатися за допомогою та порадами до викладачів.

У контексті нашого дослідження вважаємо за необхідне проаналізувати імідж, який створювали собі курсистки в досліджуваній період. «Домашніх дівчаток», як, наприклад, К. Андреєву-Бальмонт, понад усе цікавили оточуючі слухачки, їх зовнішність, основні риси характеру. Дореформений соціум мав усталений стандарт іміджу жінки-педагога. «Невизначеного віку, невиразна зовнішність, жовчна» – такою була типова гувернантка [926, с. 98]. Про неї ні в якому разі не повинні були думати як про жінку. Те, що тривалий період непоказна зовнішність була ознакою курсистки, підтверджують спогади жінок, які навчалися на ВЖК. Приміром О. Синакевич згадувала: «Учора попрощалася зі своєю зачіскою, тепер у мене зовсім інший образ: коротке волосся, синє плаття з білим комірцем, – залишається вступити на курси, щоб стати справжньою курсисткою» [927, арк. 132 зв].

Проте, вступивши на ВЖК Гер'є в Москві, К. Андрєєва-Бальмонт не побачила «ні стрижених, ні тих, що палять, звичайна публіка, як на концертах» [388, с. 229]. Як зазначала одна з них, К. Щепкіна, московські курсистки, яких охрестили «гізотками Гер'є», не відповідали уявленню, сформованому обивателями спогадами про нігілісток 60-х років ХІХ ст. [385, с. 138] Оскільки інтелектуальне ядро ВЖК становили слухачки з інтелігентних родин, то вони вже не нагадували їхніх бабусь-курсисток – стрижених, у чорному балахоні та синіх окулярах. За традицією «бестужевки» були одягнені більш скромно, ніж курсистки решти приватних ВЖК у столиці, яких студенти називали «виставкою багатих провінційних наречених» [386, с. 40].

Загалом для слухачок вищої школи характерним був і новий вираз обличчя – «напружено серйозне з вдумливою складкою між бровами». Варто зауважити, що це була не тільки зміна зовнішності, а й, по суті, формування нового психологічного типу молодої жінки, з власними інтересами, захопленнями, літературними смаками, постійною потребою в спілкуванні з однодумцями. Зокрема, зі вступом на ВЖК В.І. Гер'є першим досягненням курсистки К. Андрєєвої-Бальмонт в аспекті особистої свободи став дозвіл ходити до навчального закладу пішки. Цей успіх розширив дівочу самостійність, надав упевненості та діловитості, чому підпорядковувався і новий імідж, невід'ємним атрибутом став солідний портфель із лекційними записами та неспішна розмірена хода [388, с. 229].

Вечорами курсистки, як правило, вивчали поданий професорами матеріал та готувалися до занять. Як згадувала М. Чехова, у неї інколи збиралися подруги з Курсів Гер'є, разом вони багато читали, готували реферати та обговорювали їх [928, с. 18]. Коли необізнаний із навчальною діяльністю курсисток відомий письменник І. Бунін порадив З. Тулуб побільше працювати над поетичними творами, вона із сумом констатувала, як мало вільного часу в неї залишалося поза навчанням на такому складному історико-філологічному відділенні, а саме в його

слов'яно-російському відділі [929, с. 95]. Унаслідок тривалої підготовки до занять, нерідко до глибокої ночі, дівчата мали виснажений вигляд, що, звісно, турбувало їхніх батьків, і небезпідставно. Частими були випадки важких захворювань.

Піонерки нової школи, курсистки старанно готувалися до іспитів, щоб достойно виглядати на фоні студентів. Сама підготовка до іспитів (1–3 дні на кожний) у реальному житті виявлялася досить нудною: усамітнення з книжками, майже цілодобове навчання, відмова в розвагах. Такий ритм виснажував молодь морально, накопичувалася втома, окремі втрачали впевненість. У частини слухачок загострювалися хронічні захворювання, посилювалася туга за рідною домівкою. Зокрема, у К. Антонович під час навчання в Санкт-Петербурзі навесні починалася «ностальгія за сонячною Україною» [530, ч. 2, с. 76]. Матір К. Половцової непокоїли наслідки, якщо навесні донька не складе іспити, – «знову нерви, хвороби» [930, арк. 126].

Складність перших екзаменів на курсах доводить і відвертість дівочих порівнянь. «Я була схожа на нещасну, понад міру навантажену коняку, що ледь-ледь тримається на ногах», – занотувала в щоденнику Є. Дьяконова під час першої сесії [407, с. 277]. «Безглузді», за оцінками курсисток, іспити вибивали зі звичного способу життя. Саме так таврувала їх роздратована О. Синакевич у дівочих нотатках, коли, просидівши 5 годин у черзі під екзаменаційною аудиторією, не дочекалася і повернулася додому морально розбитою та без результату [931, арк. 7]. Втрата черги позбавляла курсисток можливості скласти іспит протягом кількох місяців. Тому від самого ранку перед дверима екзаменаційних аудиторій збирався натовп молоді і відбувався запис на іспити.

Дівчатам часто важко було скласти іспит у зв'язку з нервовим перенапруженням. Так, на екзамені з логіки в голові Є. Дьяконової все сплуталося, і «не провалити його» допоміг лише професор Введенський, який додатками запитаннями виявив знання курсистки [407, с. 277]. К. Антонович, навпаки, під час іспиту з гістології професору, який «полюбляв провалювати курсисток на

екзаменах», дала вичерпні відповіді на поставлені запитання з усього навчального курсу, що зазвичай не практикувалося. Підсумком стала не тільки відмінна оцінка в екзаменаційній книжці, а й приховане здивування суворого викладача: «Ось Ви яка!» [530, ч. 2, с. 76]. Отже, нелегко давався слухачкам ВЖК екзаменаційний період. Водночас це опосередковано доводить серйозність вимог екзаменаторів.

Закінчення екзаменів молодь відзначала веселими вечірками. О. Синакевич, не засмучуючись тим, що латину та логіку відкладала на осінь, останній іспит (13 травня) на Санкт-Петербурзьких ВЖК святкувала в оточенні друзів у Таврійському саду. Завершилося відзначення «радості свободи» питтям чаю в неї вдома [924, арк. 66]. Успішне складання першої екзаменаційної сесії надавало не тільки відчуття щастя, радості від повернення додому, а й суттєво підвищувало дівочу самооцінку. «Здавалася собі такою розумною, як ніколи, і з висока поглядала на батьків», – через багато років так оцінила свою поведінку Н. Суровцова [387, с. 44]. Із закінченням першого навчального року в омріяних закладах майже зникала ностальгія за «малою батьківщиною». Уже з другого курсу радо чекали на зустріч із товаришами по навчанню, входили в життя, повне праці і науки.

Студентська молодь у вищих навчальних закладах брала активну участь у громадському житті. Такі чинники, як відірваність від рідного дому, бідність значної частини молоді, визначали необхідність в інституції, яка б надавала слухачці моральну та матеріальну підтримку. Зазвичай в університетах діяли земляцтва, які об'єднували групи студентів-земляків. Така форма самоорганізації молоді започаткувалася також на ВЖК. Кожне земляцтво обирало свого старосту та створювало касу взаємодопомоги. Керчанка Ю. Фаусек стала членом Таврійського земляцтва столичних курсів, але, як критично зауважила в спогадах, «бездіяльним членом» За її інформацією, «українське земляцтво 80-х років XIX ст. на Санкт-Петербурзьких ВЖК вирізнялося націоналізмом, на вечірки одягали національні костюми та говорили українською» [864, арк. 100]. На початку XX ст.

у приміщенні цього навчального закладу розміщувалися вітрини різних земляцтв, до яких молодь вступала за бажанням. До українського земляцтва входило декілька дівчат, які мали власну книгозбірню, опікувалися свідомістю новоприйнятих членів, екзаменуючи перед вступом на знання мови [387, с. 44]. Поступово бібліотека земляцтва на Санкт-Петербурзьких ВЖК (маленька кімнатка з шафою з українськими книжками за приміщенням курсового буфету на третьому поверсі) перетворилася на своєрідний клуб, де спілкувалися, зустрічалися і влаштовували засідання.

На курсах обговорювали різні акції для нужденних та збирали підписи під громадськими протестами. У середовищі курсисток презиралося багатство, а авторитет в учнівському колективі для слухачок був настільки важливим, що К. Андреева-Бальмонт завжди підписувала суму не більше інших, побоюючись іміджу багатії [388, с. 230]. Зверталися курсистки одна до одної словом «товариш», у спогадах часто використовується і термін «товарка».

Важливо, на наш погляд, розглянути питання про дотримання навчальної дисципліни курсистками та взаємовідносини із викладачами. Уже серед перших слухачок Київських ВЖК сформувалася дієва більшість, що стежила за порядком у закладі і запобігала будь-яким відхиленням [542, арк. 149]. За роки навчання Ю. Фаусек (початок 80-х років XIX ст.) на Санкт-Петербурзьких ВЖК відбулося лише одне заворушення курсисток, які дізналися, що одна з «товарок» шпигувала і доносила адміністрації. Бойкотом покарали кількох слухачок та викладача, лекції якого декілька місяців не відвідували всім курсом, за легковажні розмови про сокурсниць [864, арк. 89, 106]. Загалом на ВЖК у 1870–1880 рр. панувала атмосфера поваги та вдячності до професорів за їхнє сприяння в розвитку вищої жіночої освіти.

Можна констатувати вразливість тогочасного учнівського жіноцтва в аспекті ставлення до нього викладацького корпусу. Оскільки на ВЖК навчалася багато повнолітніх представниць із певним життєвим досвідом, то, поважаючи професора

як науковця, вони відчували, коли той говорив не як «друг» чи рівноправний партнер, а як «генерал від професури» та чиновник освітнього відомства. Повсякденні взаємовідносини між курсистками та викладачами відзначалися академічністю та високим рівнем загальної культури останніх, але водночас не мали жорсткої усталеності та чіткої визначеності. Вони відображали весь спектр живого людського спілкування й відповідних реакцій, на які впливали щоденні події та явища, у тому числі й загальносуспільні. Регулювалася поведінка обох суб'єктів навчального процесу, швидше, загальними етичними нормами, ніж обмежувальними приписами інструкцій.

Приводом до конфліктної ситуації між слухацькою аудиторією та професором могла стати його неявка без попередження на заняття. Зокрема, на Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1902 р. в основі непорозуміння між професором Введенським та слухачками його курсу «Нової філософії» була відсутність викладача в суботу 16 листопада на додатково ним назначеній лекції. На наступному занятті професор не пояснив аудиторії власну поведінку, і частина курсисток розцінила вчинок як вияв неповаги до них [932, арк. 1]. Зазвичай радянська історіографія схилялася до політичного підтексту таких інцидентів. На нашу думку, підставою для певної конфліктності навчальної атмосфери стала звичайна людська забудькуватість.

Саме в навчальному закладі вперше слухачки стикалися з поняттями «сходка», «обструкція», «студентський страйк», які ініціювали курсистки – учасниці різних радикальних організацій. У 1904 р. приводом до заворушення курсисток стало впровадження білетної системи для відвідування Санкт-Петербурзьких ВЖК. Аналіз виявлених протоколів кількох загальних сходок слухачок доводить повну індиферентність більшості слухацької молоді до такого способу вирішення проблеми. Зокрема, на збори з'явилося тільки 72,4 % курсисток, резолюцію підтримало лише 27 % присутніх [933, арк. 2]. На нашу думку, пасивне ставлення курсисток до сходок на ВЖК пояснюється побоюванням

бути виключеною за участь у «політиці». З. Тулуб, згадуючи своє навчання на Київських ВЖК (1909–1917), зазначила, що не тільки гімназистки, а й слухачки курсів переважно були аполітичними й стояли осторонь від суспільних справ.

Безсумнівно, курсистки по-своєму реагували на події суспільно-політичного життя країни, що, як відомо, на той час було досить бурхливим. Наприклад, свідомі українки, курсистки Київських ВЖК долучилися до таємної студентської організації «Кіш», що займалася вивченням історії, етнографії, фольклору українського народу [934, с. 37]. Допомогти зрозуміти настрої тогочасної молоді допомагають і спогади про студентські роки Д. Дорошенка. Він визнав, що стояти осторонь від руху молоді вважалося ознакою реакційності і часто студентські заворушення підтримували навіть ті, хто в душі не співчував їм [459, с. 19].

Аналіз комплексу документів, здійснений автором, не підтвердив нав'язаний радянською історіографією стереотип курсистки-революціонерки. Буденність слухачок на ВЖК була зовсім іншою. Щоденне відвідування лекцій, старанна робота над конспектами, підготовка до іспитів, читання наукової, філософської та художньої літератури забирали весь час і сили основного загалу курсисток. Жадоба знань проявлялася в захопленому читанні книжок і майже повному усамітненні після занять. Як наслідок, переважна більшість слухачької жіночої молоді залишалася осторонь суспільного життя, політичних та національно-визвольних змагань у досліджуваний період.

Перейдемо до розгляду побуту курсисток. Залагодивши всі формальності вступу до омріяного закладу, провінціалки стикалися з проблемою пошуку постійного місця проживання під час навчання. Контингент курсисток ВЖК налічував значну кількість іногородніх. У 1885–86 н. р. з батьками та родичами на Казанських курсах проживало 57,4 % слухачок, решта – на приватних квартирах. У цьому ж році на Санкт-Петербурзьких ВЖК із батьками проживало тільки 22,2 % курсисток, решта були іногородніми. На Київських ВЖК приїжджих слухачок було 57,1 % [562, арк. 41; 479, арк. 91; 209, с. 213].

Під час навчання на ВЖК приїжджі курсистки зазвичай жили в родичів, на приватних квартирах чи в мебльованих кімнатах. Головним критерієм пошуку місця проживання для слухачки був розмір її щомісячного бюджету. Витрати на оренду кімнати входили до ряду обов'язкових і мали певну межу мінімуму. За обмежених коштів виходом для курсисток ставало проживання удвох-утрьох у кімнаті зазвичай на верхніх поверхах. Наприклад, Ю. Фаусек усі роки навчання на Санкт-Петербурзьких ВЖК розраховувала лише на власні кошти, тому на першому курсі винаймала кімнату вдвох, а в наступні роки втрех зі співмешканками. Утім, жалість у Юлії викликали обставини життя в столиці курсистки К. Рудинської, доньки бідного сільського дячка із Чернігівщини, яка могла дозволити собі винаймати тільки куток за перегородкою в кімнаті бідного чоботаря [864, арк. 3, 9, 109]. Досить складно було юній слухачці знайти в Санкт-Петербурзі таке приміщення, де вона могла присвячувати свій час тільки навчальним заняттям, усамітнівшись від решти побутових клопотів. Навіть ті, хто мав родичів у столиці, не завжди мешкали поряд із курсами, тому витрачали значний час на дорогу.

Однією з умов відновлення роботи ВЖК у Санкт-Петербурзі, пізніше в Москві стало облаштування інтернату (гуртожитку) для іногородніх слухачок, де вони, у разі відсутності родичів у місті, повинні були проживати обов'язково. У правилах прийому на Санкт-Петербурзькі ВЖК указувалася оплата за гуртожиток, що становила 300 крб на рік. До переліку послуг, які пропонувалися курсисткам у гуртожитку, входили: надання окремої чи однієї на двох кімнати з опаленням та освітленням, виклик прислуги, прання білизни, а також харчування (сніданок, обід і чай) протягом навчального року [214, с. 25].

Аналогічно працював інтернат Московських ВЖК. Раціон курсисток складався з ранкового чаю з молоком та хлібом, сніданку, обіду і чаю з легкою вечерею. Зручний час обіду в гуртожитку визначили о 16 год 30 хв. Сніданок слухачки брали із собою на курси, де опівдні організовували чай. Обід включав

два блюда щодня [293, с. 9]. Отже, умови проживання у створених у столицях інтернатах при курсах були досить пристойні. Учнівська молодь отримувала можливість у зручній кімнаті, скромній обстановці присвятити час навчальним заняттям, перекидавши всі побутові клопоти на службовців гуртожитків.

Проте на початку ХХ ст. у зв'язку з великим напливом бажаючих навчатися інтернати не могли вмістити всіх приїжджих. Значна частина слухачок як у столицях, так і в губернських містах, де діяли ВЖК, змушена була самостійно шукати житло та організувати власний побут. На Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1909 та 1915 рр. провели дослідження курсисток, головним завданням яких було з'ясувати реальні умови їхнього життя та побуту. Як виявилось, середньомісячні витрати курсисток на приміщення в 1909 р. становили 11,5 крб, у 1915 р. – майже 15 крб. Однак не всі слухачки мали достатні кошти. Молодь вдавалася до економії і мешкала по двоє в найманих кімнатах. У 1909 р. серед столичних курсисток таких було 52 %, у 1915 р. – 63 % [373, с. 2-3]. Це типове «курсове життя» по двоє – троє в кімнаті стало досить звичним серед учнівської молоді.

Натомість із часом слухачці дедалі менше подобалося таке спільне проживання і вона прагнула усамітнитися в окремій кімнаті. Допомогало курсисткам досягнути цього більш ґрунтовне ознайомлення з умовами життя в місті. Дослідження в 1909 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК виявило, що на першому курсі по одному в кімнаті проживало 26,2 % слухачок, на другому – 36,3 %, на старших – 56 %. При цьому середня оплата за проживання першокурсниць становила 11 крб, старшокурсниць – 12,1 крб [916, с. 73]. Виходить, що за ті ж самі кошти слухачки старших курсів організували своє проживання краще, ніж першокурсниці.

Загалом обстановка дівочих учнівських кімнат справляла враження ділового затишку: мініатюрна кімнатка з одним вікном, просте ліжко з ширмами, диван, оббитий дешевим ситцем, круглий стіл. Де тільки можливо, розміщувалися книжки, лекції, зошити, записи. На стіні у простій рамці зазвичай

висів портрет улюбленого письменника [381, с. 637]. Прикметною ознакою кімнат курсисток була приємна чистота.

Умови проживання, без сумніву, не забезпечували весь необхідний комфорт слухачкам під час навчання на ВЖК, оскільки обмежені в коштах, вони винаймали доступне житло. Досліджуючи побутові умови столичних курсисток, встановлено, що наймані помешкання мали багато недоліків. Досить типовими були нарікання молоді на галас, холод, вологість, відсутність світла, незручність розташування. Якщо узагальнити дівочі нарікання, то вони зводилися до такого: «крик чотирьох дітей та лайка матері протягом дня», «істеричка-сусідка», «господарі – люди грубі». Проте плин життя змінював і ставлення до навколишніх негараздів. Якщо опитування столичних курсисток 1909 р. виявило скарги на галас у 35,4 % опитаних, брак світла – 27,8 %, холод – 15,7 %, вологість – 14,1 %, то вже в 1915 р. головним об'єктом дівочих нарікань став винятково холод – на нього скаржилося 44 %, на галас – тільки 19 % [916, с. 73; 373, с. 64]. Пояснюється така зміна «пріоритетів незадоволення» курсисток значним подорожчанням палива в період Першої світової, а отже, й економією квартирних хазяйок на опаленні. «Кімната настільки холодна, що навчаюся в пальті»; «топлять раз на тиждень, уже болять суглоби», – типові дівочі скарги.

Переконливим підтвердженням складних домашніх побутових умов курсисток була звична у приміщенні навчальних закладів картина: слухачки після занять замість того, щоб іти додому, залишалися на вищих жіночих курсах і працювали на сходах, у коридорах, порожніх аудиторіях, де вечорами було тихо та відносно тепло. Побутові проблеми, з якими зіштовхувалися курсистки в столиці Російської імперії, багато в чому пояснюються обставинами Першої світової війни, у результаті якої загострилося квартирне питання, що і так завжди було злободенним для слухачок. Багато курсисток із провінції, зазнавши митарств у столиці, призупиняли навчання через відсутність доступного житла. Квартирне питання восени 1916 р. актуалізувалася також в інших містах. У Києві

адміністрація ВЖК восени 1916 р. вимушена була відкрити гуртожиток для слухачок, де мешкало до 20 бажаючих, які сплачували 10 крб на місяць. Отже, важливим складником повсякдення курсистки вищої школи була вдала організація власного проживання протягом всього терміну навчання. Проблемність чи невдалість вирішення цього питання безпосередньо впливали на продуктивність навчальних занять та часто призводили до залишення закладу.

Найпершою умовою для забезпечення нормального проживання молоді під час навчання була наявність коштів. Наприклад, у 80-х роках XIX ст. бюджет курсистки коливався в межах 15–30 крб, але були й дівчата з меншими доходами, які «перебували» за рахунок товаришок [864, арк. 10]. Загальний рівень забезпеченості столичних курсисток мало підвищувався з роками: у 1909 р. середній місячний бюджет становив 38 крб, у 1915 р. – 41 крб [373, с. 1]. Незначне його збільшення не відображало реалій, тому що сотні слухачок столичних ВЖК не приступили в 1915–16 н. р. до занять, оскільки були змушені повернутися додому через дорожнечу житла. Саме вони належали до найбідніших.

Прикметно, що рівень забезпеченості слухачок підвищувався від молодших до старших курсів. Зокрема, у 1909 р. середній місячний дохід першокурсниці на Санкт-Петербурзьких ВЖК дорівнював 36,3 крб, випускниці – 40,7 крб. Пояснення може бути двояке. Окремим, більш успішним курсисткам удалося отримати заробіток, що складно було зробити молоді, яка щойно прибула до міст. Впливав також і відсів менш забезпечених слухачок. Про це свідчать зізнання самих курсисток: «Заробітку немає, позичила 50 крб, передбачаю наближення моменту, коли вимушена буду піти з курсів» [916, с. 69]. Можна стверджувати, що умови проживання та побуту під час навчання на ВЖК безпосередньо залежали від рівня забезпеченості курсисток. Фактично, повсякденні реалії більшості визначалися наявністю грошей у гаманці.

Курсистки, окрім плати за оренду помешкання, мали другу обов'язкову статтю кошторисних витрат, а саме харчування. Які б обмежені кошти не

витрачала бідна слухачка на наймання квартири, на їжу вона витрачала ще менше, керуючись принципом, що, вочевидь, без квартири обійтися неможливо, а з життям упроголодь можна якось миритися. Проаналізуємо, як вирішували слухачки другу нагальну життєву потребу – харчування. У 1909 р. курсистка в столиці в середньому витрачала на їжу 12,2 крб на місяць, у 1914 р. такі витрати дорівнювали вже 15,2 крб, восени 1915 р. – 17,8 % [373, с. 7]. Загалом витрати курсисток на харчування склалися з кількох частин, серед яких головним був обід.

При ВЖК для слухачок організовувалися їдальні. Найперший такий заклад харчування відкрили на Санкт-Петербурзьких курсах за сприяння Товариства для надання коштів. Мінімізація витрат дозволяла суттєво здешевити вартість харчування курсисток. Для малозабезпечених слухачок відкриття їдальні стало справжнім спасінням, оскільки поїсти можна було за будь-які кошти. Як згадувала одна з таких, Ю. Фаусек, «їжа була свіжа та смачна, хліб можна було брати безкоштовно, без будь-яких обмежень» [863, арк. 10-11]. Снідали або обідали на курсах навіть місцеві курсистки, оскільки це позбавляло тривалих і стомливих поїздок через усе місто додому, особливо в столиці. Більшість колишніх слухачок згадувала вражаючу дешевизну, якісну провізію та достатні порції в курсовій їдальні.

У кінці XIX ст. ціни на харчування в курсовій їдальні коливалися в таких межах: обід із двох блюд коштував 7 крб 50 коп на місяць, обід з трьох блюд та сніданок – 13 крб 50 коп, сніданок із чаєм – 4 крб 50 коп [214, с. 25]. Однак для багатьох малозабезпечених слухачок указані ціни на харчування в курсовій їдальні були непосильними. Комісія Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК запропонувала встановити тип більш дешевих обідів, не дорожче 15–20 коп з одного чи двох ситних блюд [285, с. 14]. У такий спосіб прагнули уберегти курсисток від низькоякісної їжі у приватних кухмістерських. Незважаючи на вжиті заходи, ситуація з харчуванням слухачок у столиці суттєво

не поліпшилася. Дослідження курсисток 1909 р. виявило, що 12,7 % (1/8) учнівської молоді обідали нерегулярно, що, по суті, означало відсутність щоденного обіду. У 1915 р. частка таких слухачок зросла до 30 %. Крім цього, у 1909 р. 16,9 % (1/6) опитаних «бестужевок» за обід платило менше 14 коп, що можна оцінити як його відсутність [373, с. 8]. Ці дві групи курсисток становили найбільш біднішу частину учнівського контингенту навчального закладу, для якої передбачалася курсова їдальня. Для бідних це був єдиний вихід, але навіть ці, найменш вибагливі курсистки нерідко скаржилися на довгі черги, холодну та несмачну їжу в їдальні.

Аналогічна ситуація складалася на ВЖК у губернських центрах. Небагато слухачок Казанських курсів щоденно могло дозволити собі в їдальні закладу найдорожчий обід, де повна порція гарячого та печені коштувала 22 коп, а разом із киселем чи кашею – 27 коп. Більшість курсисток змушена була комбінувати своє меню в різний спосіб, або обід з однієї порції на двох [294, с. 9]. Незаможні курсистки Одеських ВЖК харчувалися в їдальні Товариства захисту жінок, а окремі заміняли обід сніданком у буфеті на курсах [935]. Як правило, зі зростанням доходів слухачки надавали перевагу іншим варіантам обідів.

Аналіз матеріалів дослідження столичних курсисток 1909 р. виявив такі можливі варіанти харчування окрім курсової їдальні: у приватних їдальнях «під вивіскою» харчувалося 21,5 % слухачок, у квартирних хазяйок – 19,5 %, у кухмістерських – 5,4 %, готували самі – 4,9 %, поєднувало декілька варіантів – 13,8 % [916, с. 75]. Достатньо поширеним серед учнівської молоді було наймання кімнати разом із харчуванням.

Варто визначити, скільки коштів витрачали на харчування столичні курсистки. У 1909 р. слухачка платила за обід у середньому 22,6 коп, у 1914 р. – уже 28 коп, восени 1915 р. – 31 коп [373, с. 8]. Грошові витрати слухачок на харчування, у тому числі й на обід, зросли, але в меншій пропорції, ніж ціни на продукти. Тому навіть збільшені витрати супроводжувалися зниженням якості

харчування. Майже 70 % учасниць анкетування 1915 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК відзначило погіршення харчування, з яких 14,6 % указало – «набагато гірше» [373, с. 109]. Наслідком такої ситуації стало періодичне чи хронічне голодування значної частини курсисток. Слухачкам, які прагнули плідної навчально-наукової діяльності, доводилося замість цього вирішувати численні буденні проблеми.

Досить цікавим виявився факт, що старші курсистки витрачали восени 1915 р. на свої потреби – їжу та помешкання – не меншу, а більшу частину свого бюджету, ніж першокурсниці: так, у «новеньких» ці дві статті дорівнювали 78,6 %, у старших – 86,7 % [373, с. 11]. Можна пояснити це тим, що старшокурсниці вже зважали як на власний гіркий досвід погіршення здоров'я через недоїдання чи незадовільні умови проживання, так і на приклади хворих подруг. «Юнацький запал» економити на собі, щоб зайвий раз відвідати театр чи придбати книжку, швидко минав. Бувалі курсистки селилися в підходящих кімнатах та, по можливості, поліпшували своє харчування. Новоприбулі слухачки, навпаки, посилено відвідували лекції, товариські зібрання, прагнули всюди побувати, нічого не пропустити, а тому часто забували про обід чи харчувалися нашвидкуруч аби де. Тривожним сигналом неправильного способу життя часто ставали катари шлунка від неякісних продуктів, анемія, туберкульоз та інші хвороби.

Звернемося до аналізу джерел формування бюджету слухачок. Основну частину коштів курсисток становили гроші, надіслані з дому. Серед столичних курсисток у 1885–86 н. р. на кошти рідних існувало 88,7 %, на допомоги від навчального закладу – 5,4 %, завдяки особистим заробіткам – 5 %, решта проживала за рахунок різних надходжень [479, арк. 91]. Значна частина курсисток і в подальшому користувалася підтримкою родини. Наприклад, у 1909 р. гроші з дому отримувало 87 % столичних слухачок, у 1915 р. – 73,5 % [373, с. 21].

В умовах відсутності допомоги від родини на оплату навчання та проживання більшість молоді вдавалася до пошуку підробітків. Оскільки курсистки вже мали

свідоцтво домашньої вчительки, то найперше вони шукали приватні уроки, які з усіх видів заробітків курсисток були найбільш поширеними – 78,2 %. Слухачки історико-філологічного відділення заробляли на прожиття винятково уроками (93 %) [916, с. 70]. Практика доводила, що влаштуватися викладати добре оплачуваний урок вдавалося завдяки знайомствам та рекомендаціям.

Непросто було знайти підробітки курсисткам і в губернських містах. На Одеських ВЖК бюро праці було єдиною інституцією, що намагалася боротися зі злиднями курсисток шляхом пошуку роботи для них. Однак за рекомендаціями до бюро зверталися тільки в пошуках учительок нових мов та музики. Родини, що бажали знайти репетитора, надавали перевагу студентам [935]. Фактично, більшості слухачок доводилося самостійно шукати роботу.

Підробітки давали слухачкам додаткові гроші і певним чином полегшували життя. Поєднувати роботу та навчання в повсякденному житті молодим дівчатам давалося непросто. Суміщення служби в Державному земельному дворянському банку з навчанням на столичних курсах мало негативні наслідки для здоров'я курсистки О. Соловйової [855, арк. 18]. Читання приватних уроків, іноді по декількох на день і в різних районах міста, займало майже весь час малозабезпеченої курсистки, залишаючи вільними 3–4 год протягом дня. Не вистачало часу на товариське спілкування з колегами по навчанню. «Каторжне життя в молоді роки, повна залежність від заробленого шматка», – таким був висновок О. Кравченко, матері однієї зі слухачок столичного закладу, щодо реалій життя бідних курсисток [451, арк. 41]. Підтвердженням його істинності є долі тогочасних незаможних курсисток.

В умовах загальної дорожнечі воєнного часу з 1914 р., а отже, зростання витрат на нагальні потреби для багатьох слухачок пошук роботи ставав життєво необхідним. Дослідження столичних слухачок 1915 р. виявило скарги молоді на те, що прожити без заробітків украй складно, хоча вони й заважали навчанню. У 1914 р. потребували роботи для існування під час навчання 33 % курсисток, у

1915 р. уже більшість – 53,4 %. Проте таких слухачок, які змогли знайти підробітки в 1915 р., виявилось тільки 7,4 % [373, с. 14]. Однією з них стала «бестужевка» Н. Суровцова, що влаштувалася старшою сестрою в «український» лазарет для поранених у Санкт-Петербурзі. На новій службі вона отримала кімнату, солдатську їжу та 25 крб платні. Згадуючи роки на курсах, Н. Суровцова визнала: «Працювати та навчатися одночасно було дуже важко» [387, с. 40, 44].

Можна стверджувати, що в повсякденні малозабезпеченої слухачки виникав конфлікт інтересів. Жіноча молодь приїздила до вищих навчальних закладів великих міст здобувати ґрунтовні знання, а отже, повинна була концентрувати всі зусилля на цьому. Водночас для того, щоб самостійно існувати під час навчання на ВЖК, курсистки повинні були шукати підробітків, що відбирали у них немало життєвих сил і перешкождали систематичній навчальній діяльності. Унаслідок потерпали навчально-наукові інтереси слухачок, яким доводилося подовжувати термін здобуття омріяної вищої освіти. Окремі, опинившись у такому складному становищі, утрачали сенс її набуття. Немолода курсистка, яка, вчителюючи накопичила 150 крб для навчання на ВЖК, не приховувала розчарування, покидаючи заклад, а значить, прощаючись із мрією про краще життя: «Вступила на курси, щоб поринути в науку, а в дійсності доводилося витратити всі сили на добування шматка хліба. Вочевидь, і ВЖК, як і все ліпше в житті, доступне тільки багатим» [373, с. 18].

Окрім підробітків досить традиційним засобом отримання коштів були позики. З аналізу життєвого досвіду курсисток, функціонування різних благодійних інституцій на ВЖК та зауважень дівчат в анкетах стає зрозуміло, що борги у їхньому житті відігравали немалу роль. «Грошей майже завжди бракувало, доводилося боргувати; завжди позичаю на поточні потреби; обідаю в борг», – такі звичні примітки курсисток у питальниках [916, с. 70]. Ю. Фаусек у спогадах не приховує, що раділа вдалому поселенню з більш забезпеченими співмешканками, що отримували від батьків 20–25 крб на місяць, оскільки завжди могла

«перехватити в них грошенят» [864, арк. 9]. Невпевненість у завтрашньому дні відбивалася, ясна річ, на настроях слухачок. Зокрема, як виявило опитування столичної учнівської молоді, чимала частка (66 %) курсисток жіночих навчальних закладів відчувала постійний неспокій, мінливість настрою, що був близьким до песимізму [936, с. 45].

На ВЖК в учнівському колективі були встановлені товариські стосунки. Запропонувати допомогу, підтримати товариша в складний момент життя, позичити кошти, нагодувати вважалося моральним обов'язком. Повсякденне життя курсисток сформувало і нетрадиційні варіанти виживання бідних колег. Про один із таких згадує Н. Суровцова. Як «практичний соціалізм» визначила вона проживання з двома подругами на їх кошти трерьої. У такий спосіб, що не був рідкістю, курсистки-«бестужевки» підтримували нужденну «товарку», хвору на сухоти [387, с. 43].

Щоб вижити в умовах обмеженості власного бюджету, курсистки скорочували найменш необхідні витрати. Слухачки старших курсів намагалися зменшити свої навчальні витрати. Їм вдавалося роздобути підручники та інші посібники, у той час як першокурсницям доводилося їх купувати. Витрати на культурні потреби при масовій малозабезпеченості курсисток, як виявило дослідження 1909 р., були вкрай незначні. Пересічна курсистка на відвідування концертів, театрів та інші розваги витрачала 3–5 крб на місяць [916, с. 75]. Економія курсисток у період воєнних років відобразилася перш за все на культурних потребах та одязі. Так, тільки 58 % столичних слухачок мало зимовий одяг та взуття восени 1915 р.

Незважаючи на численні побутові клопоти, курсистки зазвичай поєднували навчання з цікавим відпочинком. На ВЖК використовувалися різні форми проведення дозвілля. Вільне спілкування студентської молоді обох статей відбувалося на заходах із нагоди університетських свят, урочистому акті випуску на ВЖК, різних благодійних акціях. Так, на Санкт-Петербурзьких курсах

влаштували вечірки для слухачок із запрошеними гостями, студентами, професорами, білети на які завчасно роздавали. Поліція дозволяла такі заходи під відповідальність директора за умови не співати революційних пісень. Зазвичай на вечірках дискутували з проблем інтелігенції, її ролі в суспільстві та просвіті народу. Традиційно виступали на таких зібраннях студенти. Як згадувала О. Синакевич, курсистки лише слухали, «розвісивши вуха» [924, арк. 14]. На таких вечірках дотримувалися норм етикету, а тому не представлена один одному студентська молодь часто самотньо нудьгувала, активно веселилися тільки знайомі курсистки та студенти.

Іншою формою проведення вільного часу могло бути відвідання друзів, знайомих, викладачів у приймальні дні. Так, засновник Санкт-Петербурзьких ВЖК професор К.М. Бестужев-Рюмін багатьох слухачок запрошував на свої «вівторки», де можна було зустріти весь учений та літературний світ, брати участь у цікавих бесідах [383, с. 15]. На початку ХХ ст. більш звичним стає запрошення курсистками подруг і товаришів на чай для спілкування. У моді була «інтимна атмосфера», чи, швидше, богемність, що створювали за допомогою обгортання електричної лампочки червоним серпанком та читанням віршів [937, с. 72].

Звичним культурним дозвіллям слухачької молоді було відвідання театру, концертів, мистецьких експозицій. Є. Коломійченко, слухачка Київських ВЖК, незважаючи на навчальну завантаженість, продовжувала інколи відвідувати оперний і драматичний театри [379, арк. 49]. Київська курсистка З. Тулуб відвідувала концерти Скрябіна і Рахманінова, гастролі Собінова і Шаляпіна.

Курсове життя настільки захоплювало молодь, що період зимових свят у колі рідних сприймався як «буденне, стомливе, одноманітне, монотонне буття», хотілося швидше повернутися до діяльного інтелектуального повсякдення. Залишивши Санкт-Петербурзькі ВЖК як учасниця кругової поруки, О. Синакевич відверто визнала, що відчувала себе відірваною від громадських та наукових інтересів, приреченою вести безцільне життя [938, арк. 109].

Натомість була категорія слухачок, розчарованих курсовим повсякденням. За даними загальностудентського анкетування в Санкт-Петербурзі, 48,5 % курсисток заявило про те, що втратили надію під час навчання у вищому навчальному закладі [937, с. 42]. Саме під час навчання на курсах М. Бравер із незаможної родини Бердичівського повіту вперше зіткнулася з тяжкою дійсністю. Виснажена складними умовами проживання, розчарована слухачка не бачила в курсовому житті нічого позитивного. Більше того, М. Бравер не сумнівалася, що реалії повсякдення вбивали найкращі душевні пориви і призводили до черствіння душі [379, арк. 74].

Отже, вступивши до навчального закладу з райдужними мріями про здобуття ґрунтовних знань та професії, курсистки занурювалися у вир академічних буднів. Регулярне відвідування лекцій, старанна підготовка до практичних занять, уважне опрацювання рекомендованої літератури – такими були основні елементи навчальної діяльності слухачок. Значну допомогу в адаптації до вимог вищої школи надавали курсисткам науково-педагогічні працівники. Консультації після занять, особистий прийом у робочому кабінеті вдома, методичні поради були нормою стосунків між професорами і слухачками. При цьому вимогливість курсистського загалу до образу викладача-наставника суттєво зростала, а принципами взаємовідносин вони вважали тільки рівноправне партнерство, демократизм та повагу до своєї особи.

Студентська молодь вищих навчальних закладів не стояла осторонь громадського життя. На ВЖК слухачки долучалися до земляцтв, різних організацій, товариств, гуртків. Курсистки брали участь у сходках, колективних акціях протесту, вчилися формувати та відстоювати власну позицію, окремі займалися політичною діяльністю. Активні представниці слухачького загалу ставали депутатками та старостами в навчальних закладах, брали участь у культурно-освітній роботі серед населення, різних благодійних акціях, організовували літографування лекцій-конспектів професорів тощо.

Важливим елементом навчальних років було й змістовне дозвілля. Розважальні вечори зі студентами, відвідання театрів, концертів, виставок та експозицій – такими були основні форми культурного проведення вільного часу курсистками. Більш буденний характер мали товариські зібрання на квартирах у подруг, де разом обговорювали актуальні питання, обмінювалися думками, цікавилися новинками літератури, віршували та співали пісень.

Навчання на ВЖК було для дівчат способом набуття бажаної самостійності і незалежності від батьків. Однак, звільнені від їхнього морального впливу, курсистки потрапляли в матеріальну залежність від родини. Вижити у великому місті без сторонньої допомоги, лише на власні кошти було надто складно. Приїжджим курсисткам доводилося самотужки вирішувати питання проживання у великому місті, шукати доступне за ціною та більш-менш комфортне помешкання, дбати про харчування, одяг та решту побутових дрібниць. Непросте повсякдення спонукало до осмислення і подолання безгрошів'я. Набули поширення різні практики вирішення фінансових проблем: позичення в подруг, знайомих, економія коштів на обідах, теплому одязі чи культурному дозвіллі, пошуки підробітків. Курсистки вдавалися до наймання дешевих кімнат із кількома співмешканками, харчування в найдешевших їдальнях та мінімізації витрат на їжу. Значна частина молоді змушена була поєднувати різні види оплачуваної праці з навчанням у вищій школі. Наслідками суттєвих навчальних навантажень, що супроводжувалися постійними підробітками, ставало фізичне й моральне виснаження значної частини курсисток, накопичення втомлюваності та ускладнення психічного стану, поширення хронічних захворювань. Життєві проблеми під час навчання у великому місті для частини курсисток виявлялися непосильними. Викликали розчарування в жіночої молоді одноманітні будні та надмірна витрата власних зусиль задля омріяного диплома. Значне погіршення становища слухацького контингенту вищої школи відбувалося в умовах загального зниження рівня добробуту населення під час Першої світової війни.

5. 4. Культурницький потенціал і самореалізація випускниць

Прагнучи реалізувати свою нову життєву роль і відстояти рівноправність у соціумі, з пореформеного часу дівчата все активніше ставали на шлях здобуття вищої освіти, навчалися ретельно та сумлінно. Важливість просвітницької місії жіночої молоді з вищою освітою в неписьменній країні та невідомість, що чекала після закінчення навчального закладу на більшість із них через відсутність визначених правових гарантій до 1911 р., хвилювали широкий загал громадськості. На останній лекції першого випуску Київських курсів професор Ф.Я. Фортинський висловився про випускниць як «хрестоносців, які збиралися на святу та важку справу» [662, с. 73]. Варто нагадати, що саме з намірами «віддати своє життя служінню людям», «своїми знаннями допомогти хоча б невеличкій частині людей», «застосувати здобуті знання в житті» приходила до вищої школи більшість слухачок [379, арк. 18 а, 35, 82]. Спонукали до міркувань над власним майбутнім і лекції професорів, зокрема Введенського на Санкт-Петербурзьких ВЖК, який «метою життя визначив служіння всезагальному щастю» [407, с. 283].

Дослідження курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК 1909 р. виявило нашарування на мрії та ідеали жіночої молоді, з якою вона приходила до закладу, суто практичних міркувань, зумовлених турботами про «хліб насущний» та обмеженістю сфери застосування їхньої праці. Прагматичні передбачення слухачок щодо працевлаштування після закінчення курсів концентрувалися навколо вчителювання, єдиної сфери, що була широко доступна для жінок із вищою освітою. Багато курсисток під час анкетування підкреслювало, що для них педагогічна діяльність – це саме «шматок хліба», а не життєвий ідеал. Підтвердженням чого є такі примітки в питальниках, як «через необхідність». Самовіддано прагнули до вчителювання «в глушині, у селі», «у пролетарському середовищі» тільки окремі представниці, які в цьому бачили не заробіток чи

службу, а, швидше, «служіння» [916, с. 91]. Які б ідеали та мрії не плекали слухачки, але більшість з них (71 %), як виявило опитування, мала намір працювати на педагогічній ниві.

Окрім учителювання курсистки історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК готувалися до наукової діяльності – 11,2 %, до літературної – 6,2 %; на фізико-математичному відділенні 6,2 % слухачок планували зайнятися медициною [916, с. 92]. На юридичному відділенні 29 % курсисток сподівалося, що їх допустять до юридичної практики. Решта курсисток цього відділення не мала конкретних життєвих планів на майбутнє, а тільки віддалені мрії, переважно пов'язані з можливістю долучитися до практичної діяльності.

Принагідно зазначимо, що сімейне життя як мрію чи найближчі плани під час дослідження столичних слухачок визначили тільки 1 % опитаних. Крім цього, виявилася категорія курсисток, які не мали чітких подальших планів (7,7 %) та ідеалів (4 %).

У процесі навчання відбувалася певна трансформація поглядів курсисток щодо подальшого життя. Як згадувала Ю. Фаусек, «вступивши на «Бестужевські» курси, думала, що буде вчителькою в селі чи рідному місті (Керчі), пізніше планувала стати міською вчителькою в столиці» [478, арк. 262]. Є. Дьяконова на столичних курсах замислилася, чи зможе стати народною вчителькою, розуміючи, що «вчительку з вільними поглядами важко уявити в школі». Однак вагання про те, наскільки обране після закінчення заняття відповідатиме власним переконанням, могли дозволити собі тільки матеріально забезпечені слухачки, до яких належала і Єлизавета. Важкі умови родинного життя окремих курсисток, як, наприклад, її товаришки Лізи З., на утриманні якої перебувала матір та хворий брат, визначили головним критерієм подальших планів хороший заробіток [407, с. 363-364].

Роки навчання на ВЖК наближали ідеали курсисток до життєвих реалій. Це засвідчили результати анкетування курсисток-«бестужевок», у яких майже

зникало прагнення до артистичної та мистецької діяльності. Разом з тим від молодших до старших курсів зростав потяг до вчителювання (з 10,5 до 34 %), наукової (з 12,7 до 23,1 %), медичної (з 1,9 до 8,8 %) і літературної (з 1,2 до 30,3 %) діяльності [916, с. 92].

Прикметно, що з віком у курсисток не зникало, а тільки посилювалося прагнення до того чи іншого виду служіння народу. Воно наскрізно проходило через усі плани на майбутнє забезпечених слухачок, для яких турботи про повсякденне існування не були нагальними. Курсистка з дипломом медика мріяла бути земським лікарем чи лікарем у селі, з дипломом юриста – стати земським юристом. Слухачки, які прагнули громадської діяльності, бажали «читати публічні лекції для народу». Навіть ті, хто мріяв про сцену, планували грати в народному театрі [916, с. 93]. Одна з таких представниць, охоплених устремлінням служити народу, Є. Дьяконова незручно почувалася під час знайомства зі студентом-юристом, який хизувався навчанням винятково заради диплома [407, с. 287]. Отже, зізнання столичних курсисток засвідчили, що бажання набути фаху та отримати доступ до кваліфікованої праці не трансформувалися в пріоритетну думку про професійну кар'єру.

Складання випускних іспитів та отримання свідоцтва про закінчення ВЖК спонукало слухачок до роздумів про подальший шлях та конкретних дій із його реалізації. Наприклад, Ю. Фаусек залишили при кафедрі зоології на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Професор Введенський клопотав про посаду хранительки зоологічного кабінету та помічника лаборанта для неї, що давало б певні кошти для прожиття та забезпечило цікаву дослідну роботу. Проте реалізувати такі перспективи дівчині не вдалося. Її місце зайняла більш спритна колега. Крах перших планів щодо працевлаштування викликав розчарування у випускниці, але не позбавив енергійності. Вона стала вчителькою в гімназії М.М. Стоюніної в Санкт-Петербурзі [864, арк. 112].

Педагогічну діяльність як шлях професійної самореалізації та самостійного заробітку обирали більшість випускниць ВЖК. У пам'яті Д.М. Овсяннико-Куликовського залишився непересічний образ представниці Одеської громади молоді С. Єгунової, яка в 80-х роках ХІХ ст. навчалася на Київських ВЖК, а потім стала видатною діячкою на ниві просвітництва [939, с. 99].

Натомість не завжди жінки з вищою освітою могли зайняти бажане місце в суспільстві, після закінчення навчального закладу в окремих з них починалося досить буденне, бездіяльне життя, якого вони хотіли колись уникнути, вступивши на курси. Наприклад, чоловік курсистки Тимонової, випускниці ВЖК Гер'є в Москві, «незважаючи на Спенсера», що їх «поєднав», стояв на позиції, що справжнє призначення жінки – бути матір'ю та дружиною. Тому, коли вона тільки обмовилася про бажання поїхати до Парижа на юридичний факультет, він з подивом розсміявся: «Покинь ти ці авантюри» [92, с. 202]. Такий чоловічий підхід був досить поширеним. Зокрема, у промові на урочистостях з відновлення Санкт-Петербурзьких ВЖК (1889 р.) директор закладу наголосив на «щасливій можливості курсисток присвятити себе науковим заняттям, серйозній розумовій праці, підготовці до життя, головним чином у родині» [479, арк. 293]. Знаний дослідник професор І.І. Мечников так само сумнівався в можливості суміщення ролей науковця, дружини й матері. Він дещо з іронією ставився до жіночої емансипації, глузуючи: «Подивимося, подивимося, як ви зможете займатися і наукою, і дітьми» [940, с. 156]. Фактично, представники високоосвіченого чоловічого загалу за загальної прогресивності поглядів у аспекті соціальної реалізації «слабкої статі» пріоритет надавали винятково традиційним жіночим функціям дружини та матері, успішному виконанню яких мала допомогти вища освіта. Можливість же реалізації подальших планів випускниць вищої школи щодо вдосконалення чи професійної реалізації мала повністю узгоджуватися з «другою половиною».

Аналіз листів колишніх слухачок, відомостей окружних інспекторів дав підстави для перших узагальнень щодо працевлаштування колишніх курсисток. За інформацією завідувача Санкт-Петербурзьких ВЖК професора К.М. Бестужева-Рюміна, багато випускниць, які залишилися в столиці, викладало в міських училищах, закладах відомства імператриці Марії, частина відкрила власні школи. Слухачки, які повернулися до провінції, працювали вчительками в гімназіях, єпархіальних училищах, у вчительських семінаріях [555, с. 500]. До речі, випускниці з духовного стану – грамотні матушки – ставали першими вчительками не тільки для своїх, але й нерідко селянських дітей. Розвиток освітнього процесу мав і зворотній бік: дипломовані попівни все частіше розривали зі своїм станом – ставали вчительками чи виходили заміж за дрібних чиновників [911, с. 198].

Узагальнення статистичного матеріалу щодо професійної реалізації випускниць Санкт-Петербурзьких ВЖК виявило такий спектр їхніх занять: педагогічній діяльності присвятило себе 71,6 % колишніх курсисток, займалося лікарською практикою – 6,7 %, літературною та перекладацькою діяльністю – 8,6 %, завідувало бібліотеками та книжковими складами – 1,1 %, працювало в наукових установах (наприклад лабораторіях, обсерваторіях) – 1,6 %, служило в конторах та установах – 6,7 %, продовжувало освіту – 4,5 %, займалося сільським господарством – 1,3 % [941, с. 302]. Отже, здобувши у вищій школі ґрунтовну підготовку, більшість випускниць з огляду на реалії працевлаштування обирали освітню ниву.

Збереглася така тенденція і в подальші роки. З 1882 по 1908 р. більша частина випускниць Санкт-Петербурзьких курсів присвятила себе педагогічній діяльності – 41,3 %. При цьому в середніх навчальних закладах працювала майже половина випускниць – 47,8 %, стало учительками народних та недільних шкіл для дорослих – 38,7 %, посіло посади начальниць гімназій – 2,7 %, заснувало власні навчальні заклади – 1,3 %, працювало у вищих навчальних закладах асистентами,

викладачами та керівниками практичних занять – 4,8 % [334, с. 65-66]. Це при тому, що ВЖК як навчальний заклад не ставили за мету задоволення державних потреб у педагогічному персоналі середньої школи.

Аналогічна ситуація з працевлаштування помітна і серед курсисток навчальних закладів у губернських центрах. Уже перші випускниці Казанських ВЖК отримали місця в середніх жіночих навчальних закладах, земських жіночих учительських семінаріях та приватних пансіонах. Попечитель Казанського навчального округу не приховував, що колишні курсистки «на місця роботи принесли любов до справи та старанність, що виявляли під час навчання» [652, арк. 182]. Адміністрація навчальних закладів зазначала, що, обравши педагогічну діяльність, жінки настільки «приростали душею» до неї, що вже не розлучалися протягом життя [788, с. 155]. Ставши на шлях педагогічного просвітництва, колишні курсистки настільки поринали в обрану справу, що вражали сучасників усвідомленням службового обов'язку. Готувати учнів до практичної діяльності, зробити школу знаряддям виховання людської особистості – цій меті віддавали свої знання та сили передові педагоги-«бестужевки». Найбільш досвідчені з них брали участь у розробці навчальних посібників для шкіл [942, с. 89].

Основна маса випускниць залишалася в навчальних закладах міст, де діяли ВЖК. На 1 січня 1912 р. у початкових школах Санкт-Петербурга 60,2 % учительського контингенту становили жінки, 77 % яких мало вищу освіту, тобто були «бестужевками» [366, с. 92]. Поява в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. професійних груп та організацій, що замінили старі станові структури, виявила факт, що і в нових групах спеціалістів жінки опинилися внизу ієрархізованої структури. У межах учительської професії, де жінки в цей період становили більшість, чоловіки дивилися на них як на неповноцінних колег: і здібності у них нижчі, і знань у них менше, і думають вони не про справу, а про заміжжя, і зовнішність у них нігілістична, і емоції у них домінують над розумом, одним

словом, випадкові та некорисні люди серед учителів. На думку Б. Миронова, така ситуація зумовлювалася саме їхньою жіночою сутністю, а не зовнішніми факторами [501, с. 267]. Науковець чи не першим констатував упереджене ставлення корпорації педагогів до жінок-вчительок, професійних колег, в основі чого лежали нездоланні стереотипи традиційного суспільства.

Більшість учорашніх курсисток, «нових жінок» за світоглядними установками, працюючи в середніх та початкових школах, присвячували власне дозвілля (вечори, свята, вихідні) просвітницькій, а отже, безкоштовній роботі в недільних чи вечірніх класах тощо. Як зауважила Н.П. Єфремова, «найкращі представниці 60-х років XIX ст. розглядали вищу освіту як необхідну підготовку для служіння народу» [67, с. 77]. Проте теза потребує певного уточнення. Зібрані під час дослідження матеріали свідчать, що протягом всього періоду діяльності ВЖК у Російській імперії наявна категорія курсисток, які через здобуття вищої освіти шукали власний шлях просвітництва народу. Жодним чином не перебільшувала роль народних учительок з вищою освітою одна з лідерів жіночого руху Г. Шабанова, визначивши їх «ідейними та самовідданими просвітительками народу» [436, с. 734].

Випускниці Санкт-Петербурзьких ВЖК мали широкий спектр професійної діяльності в різних сферах. Узагальнення даних щодо колишніх курсисток протягом 1882–1908 рр. доводить, що крім основної педагогічної ниви вони обирали для себе літературну, письменницьку та перекладацьку діяльність (5,3 %) чи продовжували власну подальшу освіту (4,9 %). Деякі випускниці займалися лікарською практикою (4 %), перебували на службі в недержавному секторі економіки (2,8 %), працювали в наукових установах, лабораторіях (1,6 %) тощо [334, с. 67]. Ставали лікарями випускниці ВЖК, які отримали після закінчення другу медичну освіту. Наявність категорії курсисток, що не задовольнялися свідоцтвом вищого навчального закладу, доводить частка випускниць, які

продовжували подальшу освіту після закінчення в закордонних університетах, жіночому медичному інституті в Санкт-Петербурзі чи на інших відділеннях ВЖК.

Медичний фах приваблював курсисток більш визначеним правовим становищем жінки-лікаря в Російській імперії. Серед перших таких жінок була К. Гончарова, племінниця дружини О.С. Пушкіна. Вона стала першою жінкою на медичному факультеті в університеті Парижа. Повернувшись дипломованим лікарем до свого маєтку в Калузькій губернії, К. Гончарова при полотняному заводі організувала прийом хворих селян. Стомлюючись від буденних клопотів (оглядала до ста осіб на день та самостійно готувала ліки), вона зізнавалася, що «цим прагнула сплатити власний моральний борг народу» [714, арк. 5]. До таких належала і лікар М.І. Покровська, одна з лідерів жіночого руху початку ХХ ст. Їй добре запам'яталися перші роки медичної практики, коли весь робочий день присвячувала прийому в амбулаторії та відвіданню хворих удома, а вечорами читала спеціальну літературу для вдосконалення [943, с. 57].

Вищі навчальні заклади прищеплювали курсисткам вміння наполегливо працювати, інтерес до розумових занять, звичку до інтелектуальної творчості, що сприяло формуванню когорти жінок-науковців. Наприклад, випускниця Казанських ВЖК Е.Г. Петровська, дружина професора М.М. Петровського, поділяючи інтереси та спосіб життя чоловіка, стала його незмінним секретарем і помічником. Підтримувала переписку професора з колегами, робила для чоловіка-науковця виписки з архівів та бібліотек, супроводжувала його в численних відрядженнях та експедиціях [654, с. 198]. Випускниця Київських курсів Г.Л. Іконникова, дружина професора В.С. Іконникова, працювала вчителькою в гімназії Ващенко-Захарченко. Одночасно вона дієво допомагала чоловіку в наукових дослідженнях, переважно перепискою, коректурою, перекладами з іноземних мов [914, арк. 7]. Г.Л. Іконникова виступала з рефератами на актуальні теми, зокрема з жіночих питань, на музично-літературних зібраннях київської інтелігенції [944, 945].

Слід зазначити, що у другій половині XIX ст. професійну кар'єру вченого змогли реалізувати тільки окремі освічені жінки. Наприклад, С. Переяславцева, успішна випускниця європейського університету, на запрошення Новоросійського товариства природознавців з 1879 р. завідувала біологічною станцією в м. Севастополі [546, с. 384]. Зазвичай їх наймали на неprestижні «невидимі» посади переписчиць, домашніх секретарів, перекладачок. Саме думки про «доцільність бути чи не бути маленьким ученим» вплинули на прийняття рішення заповзятою курсисткою К. Рудинською щодо продовження подальших наукових занять у лабораторії знаного хіміка О.М. Бутлерова. Переконавання, що вона має працювати для народної користі, оскільки кошти на навчання брала в батька (сільського дячка), а тому повинна віддати сповна і родителю, і народу, перебороли привабливість пропозиції залишитися в Санкт-Петербурзі для продовження наукових студій. Випускниця столичних ВЖК повернулася в рідне селище на Чернігівщину, де вчителювала в місцевій школі, допомагала літньому батьку по господарству і «нарешті читала все, що цікавило допитливу молоду жінку» [864, арк. 109]. Тільки на початку XX ст. після законодавчого врегулювання правового становища жінок із дипломами про вищу освіту активізувався процес їх включення до науково-педагогічного контингенту діючих у державі вузів. Зокрема, першою жінкою приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира стала Н.Д. Полонська-Василенко, успішна випускниця Київських ВЖК [143, с. 57]. Окрім неї, приват-доцентами названого закладу були С. Щеглова та В. Андріанова – професорські стипендіати з російської мови та літератури, С. Ковалевська – з історії західноєвропейської літератури, С. Лібіна – з кримінального права та кримінального судочинства.

Популярністю серед освіченої жіночої молоді початку XX ст. користувалися юридичні відділення ВЖК, але отримати гідні місця за спеціальністю їм було складно. Більшості випускниць пропонували лише секретарську роботу з

невеликою платнею. Навіть після складання державних екзаменів на юридичному факультеті університету жінки не мали права працювати адвокатами, нотаріусами, судьями, тобто ключовими спеціалістами в органах влади. Щоб вирішити проблему працевлаштування випускниць на юридичному відділенні Санкт-Петербурзьких ВЖК, відкрили нову спеціальність – статистику, досить перспективну для жінок. Відомий економіст та статистик, професор О.А. Кауфман організував статистичний семінар, куди записувалися слухачки інших відділень. Учасниці семінару практикувалися в проведенні конкретно-соціологічних досліджень. Саме завдяки їх результатам маємо цінну інформацію з усіх сфер життєдіяльності курсисток.

Анкетування жінок-юристок навесні 1914 р. виявило, що роботу юридичного характеру вдалося отримати 48 % випускниць, а 11 % – статистико-економічного. Фактично, 41 % колишніх слухачок юридичного відділення змушені були шукати заробіток не за спеціальністю. З'ясовано також, що, навіть маючи заробіток юридичного характеру, частині дипломованих жінок-юристок (24 %) доводилося шукати таких додаткових підробітків, як, приміром, приватні уроки чи переклад. Середня заробітна плата випускниць вищої школи, яким удалося влаштуватися за юридичним фахом, сягав 81 крб на місяць; робота не за спеціальністю оплачувалася менше – 70 крб на місяць. За результатами опитування виявилось, що основна маса дипломованих юристок (70 %) працювала в установах, а саме в приватних – 67 %, громадських – 29 %, державних – 4 % [946, с. 82-83]. Як бачимо, казенні заклади для жінок-юристів були майже закриті.

У реаліях тогочасного життя жінки з юридичним фахом улаштовувалися на посаду секретаря юридичного бюро, юридичного відділу на залізниці, канцелярії мирового судді, помічником юрисконсультів, завідувачами юридично-консультаційних відділів у приватних установах. Суттєвим поступом у питанні працевлаштування випускниць вищої школи на початку ХХ ст. можна вважати безупереджене ставлення соціуму до практичної діяльності жінок-юристів. Під час

опитування 94 % респондентів зауважило, що рекомендаціям і порадам юристок повністю довіряли. Систематичній науковій діяльності присвятили себе небагато випускниць юридичних відділень: у Санкт-Петербурзі таких жінок нараховувалося 28 %, Москві – 21 %, провінції – 7 % [946, с. 85]. Отже, у середньому наукову кар'єру обрали тільки 18,6 % випускниць-юристок.

Поряд з цим багато випускниць ВЖК віддавало власні сили громадській та благодійній діяльності. Вони ставали опікунами та засновниками шкіл, навчальних майстерень, гуртожитків для працівників, дитячих ясел, шкільних літніх колоній тощо. Ґрунтовні відомості про діяльність таких жінок із вищою освітою можна віднайти у звітах земств, товариств, де вони працювали. Так, випускниця Санкт-Петербурзьких курсів К.М. Половцова заснувала в 1896 р. школу мережниць у Рязанській губернії, Е.Ф. Селихова та А.І. Коляновська – школу ткацтва в Полтаві, А.А. Машковцева відкрила безкоштовну професійну школу в Сімферополі, Н.О. Ветвенницька організувала в 1897 р. у Полтавській губернії народне училище для 100 учнів та безкоштовну народну читальню [334, с. 69].

Повна середня і вища освіта знаменують якісний стрибок у знаннях індивіда й істотно розширюють його інтелектуальні можливості. Як демонструють індивідуальні життєві долі, саме здобуття вищої освіти, ґрунтовних знань та певного фаху часто рятує у складних обставинах життя. Наприклад, закінчивши слов'яно-російську спеціалізацію історико-філологічного відділення Київських ВЖК і склавши в 1917 р. державні іспити з дипломом I ступеня, З. Тулуб успішно захистила наукову роботу. Вона здобула ступінь кандидата філологічних наук, і її залишили при університеті для підготовки до професури. Однак життя внесло свої корективи в плани жінки. На фоні революційних змагань тяжко захворів батько, і молода жінка опинилася в непростому становищі єдиного годувальника в родині з чотирьох осіб: батька, матері, старенької тітки та брата-підлітка [929, с. 96]. З розчаруванням щодо нереалізованості наміченого шляху З. Тулуб довелося

залишити університет і невтомно працювати, турбуючись про всіх членів своєї сім'ї. Проте саме здобута нею вища освіта стала запорукою виживання родини в буремні часи революції та національно-визвольних змагань.

Глибокі структурні перетворення в соціальній, економічній і культурній сферах у пореформений час, демонструючи гостроту суспільних проблем та вимагаючи певного рівня освіченості соціуму, розширювали сферу застосування сил та вмінь представників інтелектуальної праці. Характерною рисою тогочасної інтелігенції була соціальна активність. Інтерес до загальної справи, прагнення до самовідданого служіння народу притаманні більшості освічених жінок. Випускниці ВЖК вливалися до лав інтелігенції держави, поповнювали чисельність соціально-професійних груп спеціалістів у різних галузях і брали активну участь у громадській діяльності в різних формах. За підрахунками дослідників, за період з 1897 по 1917 р. кількість інтелігенції в Російській імперії подвоїлася і становила в 1917 р. понад 1,5 млн осіб [947, с. 39].

Жінки з вищою освітою, колишні курсистки, у соціокультурному вимірі були людьми вищої розумової та естетичної культури, для яких засадничими були «науковий світогляд, громадянські свободи, гуманізм, демократизм та значний просвітницький потенціал» [948, с. 135]. Прикметною рисою, що вирізняла атмосферу пореформеного провінційного товариства від традиційного, стала саме присутність в ньому інтелігентних жінок [949, с. 3]. Високоосвічена жінка як практичний діяч педагогічної та медичної сфери здійснювала безпосередній вплив на всі прошарки місцевого населення. Вона сповідувала духовні постулати інтелігенції, керуючись у повсякденному житті принципом: «справжня особистість тільки та людина, яка думає про суспільне, цікавиться громадськими справами, працює на загальне благо» [470, с. 185].

Керівні посади в суспільстві XIX – початку XX ст., як правило, займали люди із середньою та вищою освітою. Від їх значною мірою залежали економічна поведінка підприємців і виробників та відповідна політика уряду, що не могло не

впливати на продуктивність праці та національний дохід. Проблема взаємозв'язку освітнього рівня суспільства та економічного зростання, крім соціально-економічного, має і культурологічний аспект. Освітній чинник впливає на національний дохід не автоматично, не прямо, а через панівну в суспільстві ментальність, що сприяє або стримує віддачу накопичених у соціумі знань [950, с. 119]. Можна стверджувати, що домінуюча до 1917 р. у Російській імперії ментальність певним чином стримувала розвиток вищої жіночої освіти і не дозволяла освіченому жіноцтву повною мірою реалізувати свій духовний потенціал.

Підсумовуючи, варто зазначити, що натхненні ідеалами загального блага, курсистки набували ґрунтовних знань та відповідного фаху задля подальшої соціально-професійної реалізації. Більшість з них власне призначення бачила на ниві просвітництва і саме туди скеровувала свої інтелектуальні можливості. На початку ХХ ст. висококваліфікована вчителька зі свідоцтвом ВЖК стала бажаним в очах громадськості педагогічним працівником. Випускниці ВЖК несли в маси здобуті знання, успішно реалізовували вміння та професійні навички. Інтеграція жінок у сферу освіти та професійної праці тривала весь період модернізації та успішно продовжувалася навіть під час Першої світової війни. Свідченням високого рівня розумового розвитку випускниць ВЖК є формування вагомого за чисельністю контингенту представниць професійної інтелігенції країни. Широкомасштабна публіцистична, наукова та практична діяльність слухачок сприяла тому, що жінки з вищою освітою набули авторитетного становища в суспільстві. Активна участь колишніх курсисток у професійних та громадсько-політичних об'єднаннях, їх інноваційна поведінка в соціальній сфері стали визнаною частиною суспільного життя.

***

Суспільні трансформації пореформеного періоду привели до змін етосу молоді генерачії, у середовищі якої принципи індивідуальної свободи, рівності та

людської гідності стали визначальними. Сформувався тип «нової жінки», високоосвіченої, відповідальної громадянки та кваліфікованого фахівця. Діяльність ВЖК у країні виявила значний контингент молоді, що бажала здобути ґрунтовну освіту. «Жіночі університети» в Санкт-Петербурзі, Москві та Києві мали багатотисячні колективи курсисток із числа колишніх медалісток та відмінниць середньої школи. Склад слухачок за чисельністю невпинно наближався до студентського контингенту університетів. Допитливі випускниці середньої школи українських губерній формували майже сьому частину слухачок найпрестижніших в імперії «Бестужевських» курсів. Одним із потужних регіональних осередків навчально-наукової підготовки кваліфікованих кадрів була вища жіноча школа в Україні, репрезентована трьома громадськими та приватними ВЖК Києва, Харкова, Одеси.

Головною особливістю слухацького контингенту та ознакою руйнації архаїчних елементів у системі вищої освіти стала демократизація станового представництва курсисток вищих жіночих закладів. Оскільки ґрунтовна освіта та фах усе більше ставали дієвими чинниками соціальної реалізації та економічної незалежності, то склад слухачок ВЖК формували представниці різних соціальних верств, зокрема міські дівчата, успішні випускниці середньої школи з родин інтелігенції, службовців, торговельно-підприємницьких прошарків міста, духовенства. З 10-х років ХХ ст. прикметною особливістю контингенту вищої жіночої школи стало значне розширення представництва доньок селянства, найчисленнішого стану населення країни.

Молодь усвідомлено обирала шлях вищої освіти і приходила до навчальних закладів уже з певним життєвим досвідом, набутим протягом кількох років після закінчення школи. Повнолітні курсистки становили більше половини учнівського складу. Вони відповідальніше ставилися до створення власної сім'ї і для економічної незалежності та гідного соціально-професійного статусу прагнули оволодіти певним фахом. Більшість курсисток становили представниці офіційної

релігії в державі – православ'я. Проте поліетнічність великої імперії давалася взнаки і у вищій жіночій школі, куди дієво прагнули молоді жінки – іудейського віросповідання та значно менше – інших конфесій.

Навчання в обраних вищих жіночих закладах супроводжувалося самотійним проживанням іногородньої молоді у великих містах. Організація побуту слухачок підпорядковувалася головній меті приїзду – успішному навчанню, але визначалася матеріальним становищем. Рівень забезпеченості курсисток впливав на якість помешкання, раціон харчування та характер проведення вільного часу. Тільки слухачки із забезпечених родин, яких було не так багато, могли повною мірою присвятити себе навчанню. Більшість незаможних, наполегливо прагнучи свідоцтва про закінчення ВЖК, змушені були вдаватися до підробіток, постійних позик чи мінімізації в задоволенні життєво необхідних потреб. За таких обставин будні курсисток супроводжувалися значними розумовими та морально-психічними навантаженнями, що відбивалося на їх здоров'ї, призводило до захворюваності та залишення закладу. Повсякденність слухачок виявлялася не такою яскравою і комфортною, як у дівочих мріях. «Жити тяжко, навчатися складно», – типова картина самовідчуттів іногородніх слухачок.

На початку ХХ ст. ставлення соціуму до високоосвіченої жінки суттєво змінилося. Наперекір сформованим упродовж століть стереотипам дипломованим випускницям вищої школи вдалося домогтися громадського визнання у сфері кваліфікованої інтелектуальної праці. Колишні курсистки на власному життєвому шляху поєднували прагнення служіння народу із широкою просвітницько-педагогічною діяльністю, науковими інтересами та професійною реалізацією. Чарівна і тендітна частина соціуму в реальному житті виявилася досить наполегливою та практичною, про що свідчили успіхи, яких досягали жінки на шляху до поставлених цілей.

ВИСНОВКИ

Емансипація жіноцтва та створення системи жіночої освіти є прикметними ознаками суспільного життя цивілізованих країн модерного часу. У Російській імперії нова соціокультурна парадигма розвинулася напередодні великих реформ. Зasadничим принципом ставлення до жінки виступило звільнення її від правових та соціально-психологічних обмежень. Реалізація комплексу соціальних інновацій мала наслідком формування нового уявлення про роль жінки в суспільстві. Змістовим його компонентом стала освічена особистість із власними потребами, запитами та життєвими планами, суспільно активна й економічно незалежна громадянка, водночас дружина і матір. Головними провідниками інновацій в життя були «нові жінки», натхненні ідеями загального блага та просвітництва. Їхня діяльність трансформувала соціальну модель поведінки нової генерації жіночої молоді, одним із проявів якої став «освітній бум» до вищої школи.

Аналіз діяльності вищих органів влади Російської імперії дозволяє стверджувати, що держава не залишилася осторонь просвітницьких прагнень представниць «слабкої статі», шукаючи оптимальний варіант створення системи вищої жіночої школи. Урядовці узгоджували свої дії з освіченими колами суспільства, які мали своє бачення вирішення проблеми, ініціювали різні проекти «жіночих університетів» і наполягали на їхній реалізації. Започатковувалася вища жіноча освіта на фоні політичної нестабільності в країні, боротьби з «революційною крамолою», пильним спостереженням і контролем III відділення в.й.і.в. канцелярії, Міністерства внутрішніх справ та Департаменту поліції за думками та поведінкою підданих. За таких умов визначальною для реалізації громадського проекту ВЖК стала його підтримка авторитетним високопосадовцем – міністром народної освіти Д.А. Толстим.

Суб'єктивізм та негативізм в оцінках «учених жінок» з боку органів політичного нагляду заважав еволюційно-поступальному розвитку вищої жіночої

школи в державі. Представники адміністративно-поліцейського апарату ідентифікували курсисток як потенційно нелояльних до режиму та небезпечних для нього. Реальним утіленням позиції компетентних органів стало припинення з 1879 р. розширення мережі ВЖК. Подальші політичні події в країні ще більше консолідували та посилили позиції консерваторів. Новий урядовий курс після березня 1881 р. засвідчив перемогу ретроградів у жіночому питанні. Державна політика щодо вищої жіночої школи набула «патерналістської» спрямованості та утилітаризму. Головним провідником її став новий міністр народної освіти І.Д. Делянов, за розпорядженням якого з 1886 р. поступово призупинили функціонування всі ВЖК. Передовій громадськості завдяки особистому втручання в справу Олександра III вдалося відстояти продовження діяльності лише Санкт-Петербурзьких курсів.

Суперечність між архаїзмом освітньої політики держави та невпинним потягом нових поколінь випускниць середніх закладів, репрезентантів модерного світогляду, до ґрунтовних знань та кваліфікованої праці з кінця XIX ст. мала наслідком лобіювання громадсько-педагогічним рухом відновлення роботи ВЖК, що стало однією з вимог революції 1905-1907 рр. Гарантування демократичних прав та свобод, позбавлення від втручання органів політичного нагляду в освітню сферу, упровадження в державі представницьких установ та розширення компетенції Міністерства народної освіти виявилися дієвими чинниками розбудови системи вищої жіночої освіти.

Поява контингенту вчительок з вищою освітою спонукала уряд до визначення їхнього правового становища. Професійний статус учительки середніх навчальних закладів із відповідними соціально-економічними гарантіями, законодавчо затверджений у 1911 р., зробив шкільну працю бажаною для дипломованих випускниць курсів. Натомість у Російській імперії набув поширення тип курсистки, що сприймала свою професію не тільки як заробіток, а

також як місію служіння суспільству, з пріоритетними просвітницькими установками.

Вільна преса, що з'явилася в Російській імперії раніше писаної конституції та появи представницьких виборних органів, стала безпосереднім виразником громадської думки, у тому числі й щодо питань вищої жіночої освіти. Формування мережі вищих жіночих навчальних закладів відбувалося за широкого обговорення на сторінках усіх зацікавлених видань, гострої полеміки між ретроgrадами та прогресистами на шпальтах преси. Становлення інноваційних освітніх установ супроводжувалося чутками та плітками пересічної публіки, наклепницькими та анонімними листами запопадливих супротивників до органів влади. Як наслідок, штучно сформувався негативний образ курсистки, долати який тривалий час доводилося зацікавленій громадськості та самим же дипломованим випускницям своєю поведінкою і фаховою діяльністю.

У Російській імперії досвід становлення вищої жіночої освіти був дещо іншим, ніж у Західній Європі та США. Цивілізовані країни поступово відкрили двері університетів для бажаючих представниць. Водночас в імперії можливість навчання жінок у державних університетах мала тимчасовий характер, і тільки в статусі вільних слухачок. Винятком щодо цього стала Фінляндія – більш прогресивний щодо зрівняння статей у допущенні до академічної освіти регіон держави. Серйозно замислитися над допуском студенток до діючих університетів високопосадовців змусили обставини Першої світової війни. Прагматизм державних потреб в умовах воєнного часу переважив морально-психологічні упередження урядовців, які низкою міністерських розпоряджень оформили можливість навчання жінок в університетах без внесення змін у загальне законодавство.

Ініціаторами проектів «жіночих університетів» стали гуртки інтелігентного жіноцтва. Їх дієво підтримали прогресивні представники професорсько-викладацьких корпорацій університетів. Реалізувати проекти вдалося за сприяння

знаних учених країни, професорів К.М. Бестужева-Рюміна, А.М. Бекетова, Д.І. Менделєєва, С.С. Гогоцького, В.С. Іконникова, В.І. Гер'є, М.О. Осокіна та ін. Завдяки підтримці науково-педагогічної громадськості вдалося домогтися офіційних дозволів на відкриття ВЖК та зорганізувати підтримку пересічного населення новоствореним закладам. Діяльність науково-педагогічної громадськості зі створення вищих жіночих навчальних закладів супроводжувалася долаттям численних труднощів фінансового й організаційного характеру, конфліктами з представниками бюрократії та владних структур. Переконаність інтелектуальної еліти в доцільності широкої емансипації жіноцтва та її дієвість у цій справі принесли вагомні результати – у державі для навчання жінок були створені вищі навчальні заклади академічного рівня.

Вища жіноча освіта в Російській імперії була започаткована на приватних засадах та існувала за незначної допомоги держави. Активність представників освіченого соціуму щодо підтримки проектів ВЖК проявилася у створенні громадських організацій відповідної спрямованості – «Товариств для надання коштів», – які різними легальними способами залучали кошти на розвиток закладів та піклувалися про належне забезпечення навчального процесу в них. Будучи самодіяльними об'єднаннями невеликої групи небайдужих громадян, ці благодійні товариства завдяки своєму ентузіазму, наполегливій копіткій роботі високо підняли ідею вищої освіти для «слабкої статі» і впевнено переконували суспільство в необхідності та корисності її підтримки. Симптоматичною ознакою довіри громадськості до жіночої освіти стало поширення серед приватних осіб заповідання своїх статків та іменних капіталів у розпорядження ВЖК та громадських організацій з їх підтримки.

У вищих жіночих навчальних закладах Російської імперії сформувалася самостійна система соціального захисту малозабезпечених курсисток із широким спектром стипендіальної, фінансової та матеріально-побутової підтримки. Важливу роль у її створенні відіграли органи місцевого самоврядування (земства

та міські управління), громадські установи, представники приватного капіталу, меценати та благодійники. Товариства допомоги слухачкам, створені при вищих жіночих курсах, принципами своєї діяльності мали забезпечення зручності та доступності звернень, відсутність бюрократичних зволікань, урахування думки слухацького загалу при призначенні допомоги, колегіальність та прозорість прийняття рішень, дієвість їх реалізації тощо. Консолідовані зусилля адміністрації вищих жіночих навчальних закладів, представників зацікавленої громадськості та слухачок забезпечили розробку стипендіальних програм, матеріальну допомогу та соціальну підтримку курсисток і випускниць.

Процеси модернізації країни другої половини XIX ст. мали наслідком формування генерації суспільно активної жіночої молоді, значна частина якої наполегливо прагнула до вищої школи. Бажання самореалізації та опанування фаху спонукало успішних випускниць середніх навчальних закладів до вступу на ВЖК. Курсистки виступали репрезентантом соціокультурних змін і носієм нової громадянської культури модерного соціуму Російської імперії. Вступ на навчання до ВЖК потребував морально-вольових зусиль, витривалості в порозумінні з батьками та найближчим оточенням. Така ситуація зумовлювала відбір найбільш наполегливих, переконаних у правильності свого вибору, енергійних і здібних молодих жінок, які дійсно прагнули ґрунтовних знань та широкої суспільної реалізації. Труднощами на цьому шляху ставали висока вартість навчання та проживання у великих містах в умовах активізації урбанізаційних процесів, недосконалість навчально-побутової інфраструктури вищих жіночих закладів, невизначене правове становище випускниць.

Підвищення вступних вимог для абітурієнток і конкурс при прийомі до вищих жіночих навчальних закладів мали наслідком суттєве самовдосконалення претенденток, а також наближення рівнів навчальної підготовки жіночої та чоловічої середньої школи. Під час навчання на курсах жінки відзначалися високою результативністю в оволодінні знаннями. Відбулося також якісне

вдосконалення навчальної роботи вищих жіночих закладів, що керувалися необхідністю академічного рівня підготовки курсисток. Кількісно-якісні модифікації вищої жіночої освіти демонстрували суспільству та владі доцільність її існування та фінансування й актуалізували питання реформування її громадсько-приватного характеру та інтеграції до системи державної вищої школи. Усвідомлення раціональності і своєчасності таких заходів виявилось у вимогах адміністрації найбільш престижних у країні вищих жіночих закладів надати їм статус «жіночих університетів». Численність запитів молоді до ґрунтовної освіти засвідчило зростання слухацького контингенту вищої жіночої школи, який в останні роки існування імперії наблизився до студентів університетів.

До середини ХІХ ст. знання за традицією вважалося привілеєм «сильної статі», а тому здобуття жінками вищої освіти переросло в більш загальну суспільну проблему – проблему становища жінки в суспільстві, створеного та контрольованого чоловіками. У досліджуваній період жінка починає реалізовувати незвичні для епохи ролі, значущість чого виявилася набагато більшою, ніж зміна її статусу в суспільстві. Емансипація жінок започаткувала глибинні трансформації соціуму. Образ ученої жінки, що в 30-х роках ХІХ ст. здавався комічним, уже через тридцять років поступово став об'єктом захоплення, а ідея допуску жінок до вищої освіти постійно була в центрі уваги громадськості. Своїми біографіями тогочасні студентки та курсистки сприяли формуванню позитивного образу жінки-інтелектуала і руйнації міфу про «синю панчошу». Відтоді ґрунтовна освіта жінок перестала асоціюватися з неминучою втратою жіночості, безшлюбністю та статевою неприродністю.

Функціонування ВЖК ознаменувало вагомий поступ Російської імперії на шляху модернізації та долучення до європейських цивілізаційних цінностей, які вивільнили особистий простір індивіда та зумовили вільний вибір варіантів соціальної реалізації. Поняття «курсистка», «студентка», «вчена» з негативним підтекстом поступово перетворювалися в анахронізм. Прагнення жінок до вищої

освіти перестали вважатися неприродними та аморальними, і з винятковості перетворилися на буденність.

Аналіз становлення вищої жіночої освіти в Російській імперії засвідчує, що вона запозичила найкращі традиції системи університетської освіти держави та оптимальні зразки європейських досягнень. На 1917 р. у Російській імперії існувала оригінальна система вищої освіти жіноцтва університетського типу. Характерними рисами її можна вважати такі.

По-перше, наявність двох складників – громадської і приватної вищої жіночої школи. Заснування мережі громадських ВЖК започатковано в 1872 р. Вищими жіночими публічними курсами професора В.І. Гер'є, до яких у 1876 р. додалися Казанські, у 1878 р. – Санкт-Петербурзькі та Київські. Після призупинення в 1886 р. набору слухачок на всі ВЖК продовжили функціонувати тільки Санкт-Петербурзькі ВЖК. Новий етап розширення мережі громадських закладів такого типу розпочався з 1900 р. відновленням Московських ВЖК. У 1906 р. поновили роботу Київські та Казанські ВЖК; Одеські вищі педагогічні курси реформовано у ВЖК. У 1907 р. розпочали роботу Харківські ВЖК Товариства взаємодопомоги працюючих жінок; у 1908 р. – Юр'євські; 1909 р. – Тифліські та Варшавські; 1910 р. – Новочеркаські та Сибірські ВЖК. Таким чином, широка мережа громадських вищих жіночих навчальних закладів загальнонаукового типу охопила всі регіони країни і поширилася за межі університетських міст.

Другий рівень системи становили приватні ВЖК, які почали засновуватися з 1905 р. Організовувалися приватними особами на власні кошти та під майнову відповідальність за наявності відповідної санкції головного освітнього відомства держави в усіх університетських та великих губернських містах. Були альтернативою громадським ВЖК.

По-друге, автономні засади функціонування ВЖК. Нормативна база діяльності визначалася затвердженими положеннями, у яких чітко простежуються самоврядні засади вищих навчальних закладів. Недержавний характер освітніх

установ та майже повна відсутність казенного фінансування поряд з обмеженими контролюючими функціями Міністерства народної освіти визначили пріоритет громадського начала в їх роботі. Ради професорів, які викладали на вищих жіночих курсах, разом з опікунствами, що відповідали за їх фінансовий та матеріально-господарський стан, самостійно скеровували діяльність навчальних закладів.

По-третє, формування власних наукових кадрів. Вагомий внесок здійснили професори місцевих університетів в організації навчально-виховного процесу вищої жіночої школи на академічному рівні та підготовці багатьох гідних учениць. Варто зазначити, К.М. Щепкіну – історика, викладача Санкт-Петербурзьких ВЖК, колишню випускницю цього закладу та Курсів В.І. Гер'є, О.А. Добіаш-Рождественську – видатного історика-медієвіста, випускницю та професора Санкт-Петербурзьких курсів, Н.П. Полонську-Василенко – знаного українського історика, викладача та випускницю Київських ВЖК, З.П. Тулуб – відому українську письменницю, випускницю Київських курсів. ВЖК виявили повну спроможність на високому рівні готувати власні науково-педагогічні кадри. Активна наукова діяльність випускниць як у країні, так і поза її межами засвідчила інтеграцію жінок у сферу науки.

По-четверте, відносна доступність вищої жіночої освіти. Протягом усього досліджуваного періоду в навчальних закладах репрезентовані представниці всіх станів. Обмеження доступу незаможних абітурієнок та представниць іудейського віросповідання були тимчасовими і мали місце переважно на вищих жіночих курсах Санкт-Петербурга та Москви. Передумовою вступу до вищої школи для бажаючих дівчат ставало успішне закінчення середнього навчального закладу. Товариськість у відносинах між представницями різних соціальних, національних та релігійних груп, академізм навчальної атмосфери сприяли формуванню корпоративності курсисток, скерованої на взаємодопомогу.

По-п'яте, наявність недержавної підтримки малозабезпечених слухачок. Завдяки солідарним зусиллям небайдужої громадськості, органів самоврядування, приватного капіталу та адміністрації ВЖК створено ефективну систему матеріально-побутової та фінансової допомоги незаможним курсисткам у всіх громадських та більшості приватних закладів.

По-шосте, формування традицій ВЖК – не тільки навчальних, професійних, але й духовних, що ґрунтувалися на широкій гуманістичній підготовці та своєрідному почутті належності до інтелігенції – людей високого культурного рівня. Ці традиції курсистки усвідомлювали як певний неписаний моральний кодекс, яким керувалися протягом усього життя.

По-сьоме, сталість вищої жіночої школи, що започатковувалася та розвивалася у складних умовах соціально-економічної та політичної модернізації держави, де проведення ліберальних реформ не мало послідовного, системного характеру й супроводжувалося наступом консерваторів. ВЖК, що моделювали державний класичний університет, проіснували до останніх днів Російської імперії.

***

Аналіз проблеми дозволяє автору висловити міркування щодо дієвої роботи державних органів, установ, відомств, органів місцевого самоврядування та громадських організацій у сфері вищої освіти в Україні. Їх можна звести до таких:

1. Накопичений історичний досвід доводить, що система фінансового забезпечення освітньої сфери створює стабільні передумови для розвитку всіх її напрямків і формування високого освітнього рівня української нації. Необхідним і корисним буде використання багатоканальної системи фінансового забезпечення вищої школи, зокрема залучення коштів з бюджетів органів місцевого самоврядування і стимулювання інвестицій організацій і приватних осіб у розвиток вищої освіти, добродійних внесків і пожертвувань, створення опікунських рад при ВНЗ, започаткування досвіду підприємницьких інвестицій в

інтелект нації. Доцільним є запозичення практики створення благодійних товариств для підтримки ВНЗ, малозабезпечених студентів, обдарованої молоді. Головними принципами їхньої діяльності мають стати: висока авторитетність у соціумі, почесність членства в таких спілках місцевої еліти, колегіальність та прозорість прийняття рішень, постійна інноваційність пропонованих проектів, публічність та відкритість.

2. На основі узагальненого досвіду є підстави висловити пропозиції щодо вдосконалення в Україні нормативної бази спрямованої на поліпшення підготовки фахівців із вищою освітою і наближення її до європейських стандартів. Щонайпершими варто відзначити збільшення престижу викладацької, наукової праці у суспільстві з одночасною демократизацією діяльності навчальних і наукових закладів.

3. Україна після підписання Болонської декларації реформує вищу освіту в напрямі досягнення умов, необхідних для повноцінного входження в європейський освітній простір. Проте, як і будь-які реформи, зміни в системі освіти супроводжуються певними труднощами, помилками, неузгодженостями. Історичний досвід свідчить, що класичні суперечності між консерватизмом і прогресивними устремліннями, традиціями та новаторством, інертністю й динамізмом, вищою адміністрацією системи освіти та рядовим викладацьким корпусом, є невід'ємною складовою будь-яких інновацій. Не в усьому й не завжди освітня спільнота сприймає нововведення доброзичливо. Деякі аспекти реформ набувають викривленого характеру через те, що на зміни в освіті накладаються риси ментальної матриці. Труднощі виникають через непідготовленість до реформ, недостатнє матеріальне та методичне забезпечення нового, більш високого рівня освітньої системи. Тому проблема із запровадження «новацій» та неоднозначні результати цього не завжди є наслідком помилковості реформ, а свідомим чи несвідомим небажанням їх упроваджувати.

4. Реформування вищої школи спрямовується насамперед на якість підготовки фахівців, їх здатність до конкуренції на ринку праці, запровадження стандартів освіти і відповідних дипломів та ступенів. З огляду на історичний досвід досить важливим є надання кваліфікованої допомоги молоді у визначенні ієрархії професійних цілей, стимулювання науково-педагогічної творчості, постійне професійне і культурне зростання викладачів вищої школи.

5. Підготовка висококваліфікованих фахівців є центральним завданням вищої школи, провідним принципом державної освітньої політики. Історичний досвід доводить нагальну потребу забезпечення економічних і соціальних умов для професійної реалізації науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу. Враховуючи надбання, накопичені в період соціально-економічних трансформацій протягом другої половини XIX – початку XX ст., особливу цінність являє собою практика організації різних видів матеріальної допомоги та заохочень з боку органів місцевого самоврядування, територіальних громад, активізація ініціативності та діяльності приватних осіб, меценатів, підприємців, благодійних спілок, спрямованих на забезпечення іменних стипендій найкращим працівникам ВНЗ, створення атмосфери поваги та цінності викладацької праці, належного визнання її результатів.

6. Однією з найголовніших перешкод на шляху розвитку та оновлення діяльності системи освіти в роботі державних і місцевих органів влади був і залишається бюрократизм. Управлінський апарат має властивість втрачати рухливість, ставати інертним і перетворюється з важеля розвитку системи освіти на її гальмо. Як свідчать результати проведеного дослідження, перешкодами на шляху розвитку вищої жіночої освіти в Російській імперії були надмірна бюрократизація дозвільної процедури та жорсткий адміністративний контроль цього питання з боку міністерств, які узгоджували освітні ініціативи. Вже тоді було накопичено досвід рішучої боротьби з бюрократизмом та його проявами у гілках влади різних рівнів. Найбільш прийнятними шляхами вирішення цього

складного, але необхідного завдання, враховуючи практику того часу, є такі: активна участь громадськості в обговоренні основних проектів реформування вищої школи, контроль органів місцевого самоврядування виконання розпоряджень центральних органів і дій міністерських управлінців, прозоре прийняття найбільш важливих рішень, ширше залучення громадськості до перетворень в освітній сфері. Відкритість системи керівництва освітою має передбачати розширення повноважень громадськості в організації її діяльності, меншу залежність управління від впливу конкретних посадових осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ионов И.Н. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века / И.Н. Ионов, В.М. Хачатурян. – С.Пб.: Алетейя, 2002. – 384 с.
2. Шашков С.С. Очерк истории русской женщины / С.С. Шашков. – С.Пб.: Издание Н.А. Шигина, 1872. – 275 с.
3. Стоюнин В. Образование русской женщины / В. Стоюнин // Исторический вестник. – 1883. – № 4. – С. 125-159.
4. Острогорский В.П. Двадцатипятилетие женских гимназий / В. Острогорский // Вестник Европы. – 1883. – № 4. – С. 826-838.
5. Пиллер О. Итоги женского образования в России и его задачи / О. Пиллер. – С.Пб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1888. – 238 с.
6. Устрецкий Н. Первые меры правительства относительно образования женщин в России / Н. Устрецкий // Женское образование. – 1889. – № 6-7. – С. 419-429.
7. Песковский М.Л. Очерк истории высшего женского образования в России (за 20 лет) / М.Л. Песковский // Наблюдатель. – 1882. – № 4. – С. 74-92; № 5. – С. 164-177; № 6. – С. 117-136.
8. Песковский М.Л. Образование женщин у нас и за границей / М.Л. Песковский // Русская мысль. – 1886. – № 7. – С. 54-93.
9. Песковский М.Л. Университетская наука для русских женщин / М.Л. Песковский // Русская мысль. – 1886. – № 11. – С. 42-64; № 12. – С. 1-30.
10. Песковский М.Л. Основы организации высшего образования женщин / М.Л. Песковский // Русская мысль. – 1887. – № 1. – С. 123-169.
11. Песковский М.Л. Недоразумения в учебно-воспитательном деле // М.Л. Песковский / Русская мысль. – 1887. – № 11. – С. 73-89; № 12. – С. 1-27.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України)

Ф. 2052 Н.Ф. Сумцов.

оп. 1.

Спр. 908. Письмо М. Песковского от 31 января 1886 г. Н.Ф. Сумцову., 1 арк.

13. Из истории женского образования в Цюрихе // Женское образование. – 1886. – № 10. – С. 724-725.

14. Овцын В. Развитие женского образования / В. Овцын. – С.Пб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1887. – 42 с.

15. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1796–1828) / Е. Лихачева. – С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1893. – 308 с.

16. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856) / Е. Лихачева. – С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1895. – 271 с.

17. Шереметьевская А.Н. Страницы из истории высшего женского образования / А.Н. Шереметьевская // Исторический вестник. – 1896. – № 7. – С. 171-184.

18. Биншток В. Из истории женского образования в России / В. Биншток // Образование. – 1896. – № 10. – С. 50-67; № 12. – С. 11-30.

19. Каптерев П.Ф. Идеалы женского образования / П.Ф. Каптерев // Образование. – 1898. – № 3. – С. 1-20; № 4. – С. 1-24.

20. Из истории женского движения к получению высшего женского образования в России и Финляндии // Образование. – 1902. – № 2. – С. 43-49.

21. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) / Е. Лихачева. – С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. – 647 с.

22. Седов Л.В. Из истории женского образования в России / Л.В. Седов // Вестник воспитания. – 1901. – № 7. – С. 132-158.

23. Зинченко Н. Женское образование в России: Исторический очерк / Н. Зинченко. – С.Пб.: Тип. Труд, 1901. – 46 с.

- 24.Деревицкий А. Женское образование в России и заграницей: Исторические справки и практические указания / А. Деревницкий. – О.: Тип. Исаакович и Бейлейсон, 1902. – 45 с.
- 25.Кечеджи-Шаповалов М.В. Женское движение в России и заграницей / М.В. Кечеджи-Шаповалов. – С.Пб.: Тип. Е. Евдокимова, 1902. – 210 с.
- 26.Амфитеатров А. Женщина в общественных движениях России / А. Амфитеатров. – С.Пб.: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнарев, 1906. – 34 с.
- 27.Амфитеатров А. Женщина в общественных движениях России / А. Амфитеатров. – С.Пб.: Книгоиздательство «Живое слово», 1907. – 81 с.
- 28.Амфитеатров А. Женское нестроение / А. Амфитеатров. – С.Пб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1908. – 399 с.
- 29.Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С.В. Рождественский. – С.Пб.: Изд-ние МНП, 1902. – 785 с.
- 30.История возникновения высших женских курсов // Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1899 г. – С.Пб.: Тип. Труд, 1899. – С.115-131.
- 31.Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Краткая историческая записка. – С.Пб.: Тип. Императорской Академии наук, 1900. – 47 с.
- 32.Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – С.Пб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – разд. паг.
- 33.Н-ко В. К двадцатипятилетию Высших женских («Бестужевских») курсов. – Варшава: Губернская тип., 1903. – 6 с.
- 34.Батюшков Ф. Женский свободный университет / Ф. Батюшков // Мир Божий. – 1903. – № 12. – С. 1-12.
- 35.О высшем женском образовании в России // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 12-16; № 2. – С. 54-58; № 3. – С. 81-86.
- 36.Мельгунов С. Из истории высшего женского образования в России / С. Мельгунов // Русская старина. – 1907. – № 3. – С. 477-486.

37. Кауфман А.Е. Пионерки высшего женского образования и Петербургский университет / А.Е. Кауфман // Исторический вестник. – 1910. – № 1. – С. 210-215.
38. Теплов В. Пятидесятилетие высшего женского образования в России / В. Теплов // Вестник воспитания. – 1910. – № 9. – С. 117-132.
39. Щепкина Е.Н. Женщины в русских университетах / Е.Н. Щепкина // Вестник Европы. – 1912. – № 9. – С. 361-377.
40. Шохоль К. К вопросу о допущении женщин в университеты / К. Шохоль // Русская школа. – 1912. – № 11. – С. 97-118.
41. Шохоль К.Р. Высшее женское образование в России. (Историко-юридический очерк) / К.Р. Шохоль. – С.Пб.: Тип. Артели печатного производства, 1910. – 150 с.
42. Шохоль К.Р. Высшее женское медицинское образование в России / К.Р. Шохоль // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – № 1-2. – С. 172-207.
43. Шохоль К.Р. К вопросу о развитии высшего женского образования в России / К.Р. Шохоль // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – № 8. – С. 153-195.
44. Шохоль К.Р. К вопросу о развитии высшего женского образования в России / К.Р. Шохоль // Журнал министерства народного просвещения. – 1913. – № 3. – С. 1-36; № 7. – С. 1-58.
45. Щепкина Е. Популярная литература в середине XVIII века / Е. Щепкина // Журнал министерства народного просвещения. – 1886. – № 4. – С. 238-276.
46. Щепкина Е. Памяти двух женщин-врачей / Е. Щепкина // Образование. – 1896. – № 5-6. – С. 92-104.
47. Щепкина Е. Женские типы Пушкина / Е. Щепкина // Вестник Европы. – 1911. – № 6. – С. 243-252.

- 48.Щепкина Е. Женская личность в старой русской журналистике / Е. Щепкина // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – № 7. – С. 80-119.
- 49.Щепкина Е.Н. Из истории женской личности в России: Лекции и статьи / Е. Щепкина. – С.Пб.: Тип. Б.М. Вольфа, 1914. – 307 с.
- 50.Сватиков С. Русская студентка. (1860–1915) / С. Сватиков // Русский архив. – 1915. – № 8. – С. 1-22.
- 51.Тыркова А. В. Анна Павловна Философова и ее время. – Пг.: Тип. Н.И. Кушнарева, 1915. – 487 с.
- 52.Чубинский М.П. Совместное обучение в высшей школе / М.П. Чубинский // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С.XLIX-LVIII.
- 53.Страннолюбский А. Современные нужды высшего женского профессионального образования / А. Страннолюбский // Русская школа. – 1890. – № 3. – С. 48-78.
- 54.Коллонтай А. З історії жіночого руху в Росії / А. Коллонтай, О. Блохіна. – К.: Держвидав, 1920. – 72 с.
- 55.Богданович Т.А. Любовь людей шестидесятих годов / Т.А. Богданович. – Л.: «Academia», 1929. – 444 с.
- 56.Буланова-Трубникова О.К. Три поколения / О.К. Буланова-Трубникова. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 214 с.
- 57.Штрайх С.Я. Сестры Корвин-Круковские / С.Я. Штрайх. – М.: Мир, 1934. – 343 с.
- 58.Щербина В.І. До історії жіночої освіти в Києві // Нові студії з історії Києва. – К.: Держвидав, 1926. – С. 159-164.
- 59.Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні / О. Назаревський // Життя й революція. – 1927. – Т. 2. – № 4. – С. 111-118.

60. Молодых Н.И. Московские высшие женские курсы 1900 г. / Н.И. Молодых // Советская педагогика. – 1941. – № 5. – С. 79-92.
61. Львов К.И. Женское образование в СССР в прошлом и настоящем: Дис...д-ра. пед. наук / К.И. Львов. – М., 1946.
62. Заблудовская Е.Д. Одна из первых женщин врачей-педиатров в России А.Н. Шабанова. (К 25-летию со дня смерти) / Е.Д. Заблудовская // Педиатрия. – 1957. – № 6. – С. 71-78.
63. Заблудовская Е.Д. В.А. Кашеварова-Руднева / Е.Д. Заблудовская. – М.: Медицина, 1965. – 119 с.
64. Дионесов С.М. В.А. Кашеварова-Руднева – первая русская женщина – доктор медицинских наук (1844–1899) / С.М. Дионесов. – М.: Наука, 1965. – 103 с.
65. Михеева Э.П. Из истории высшего женского образования в России / Э.П. Михеева // История СССР. – 1969. – № 2. – С. 174-179.
66. Ефремова Н.П. «Шестидесятницы» / Н.П. Ефремова // Вопросы истории. – 1978. – № 9. – С. 78-91.
67. Ефремова Н.П. Первые шаги русских женщин к высшему образованию / Н.П. Ефремова // Вопросы истории. – 1983. – № 5. – С. 74-83.
68. Ткаченко П.С. Из истории высшего образования русских женщин / П.С. Ткаченко // История СССР. – 1979. – № 5. – С. 171-176.
69. Гришина З.В. Высшее образование женщин в дореволюционной России и Московский университет / З.В. Гришина // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1984. – № 1. – С. 52-63.
70. Михеева Е.П. Высшее женское образование в дореволюционной России (1872–1917 гг.): Дис...канд. пед. наук / Е.П. Михеева – М., 1969. – 180 с.
71. Кудрявцева А.А. Высшие женские Голицинские сельскохозяйственные курсы / А.А. Кудрявцева, Е.М. Цветаева // Вестник высшей школы. – 1958. – № 10. – С. 91-95.

72. Боброва Л.А. «Высшие женские курсы профессора Герье» в Москве / Л.А. Боброва // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1961. – Т. 16. – С. 253-265.
73. Федосова Э.П. Бестужевские курсы / Э.П. Федосова // Вопросы истории. – 1975. – № 11. – С. 216-220.
74. Брайнин И. Бестужевские курсы / И. Брайнин // Наука и жизнь. – 1978. – № 11. – С. 39-43.
75. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сборник статей / Под ред. проф. С.Н. Валка – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1965. – 288 с.
76. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сборник статей / Под ред. проф. С.Н. Валка; 2-е изд, испр., доп. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – 302 с.
77. Высшие женские (Бестужевские) курсы: библиографический указатель. – М.: Книга, 1966. – 191 с.
78. Федосова Э.П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878–1918) // Э.П. Федосова; под ред. Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1980. – 144 с.
79. Днепров Э.Д. Женское образование в пореформенной России / Э.Д. Днепров // Федосова Э.П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878-1918) / Э.П. Федосова; под ред. Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1980. – С. 5-24.
80. Мавродин В.В. Ленинградский университет и высшее женское образование (к 160-летию университета и 100-летию Бестужевских курсов) / В.В. Мавродин, Г.А. Тишкин // Вестник Ленинградского университета. – 1979. – Вып. 1. История. Язык. Литература. – № 2. – С.5-9.

81. Тишкин Г.А. Петербургский университет и начало высшего женского образования в России / Г.А. Тишкин // Очерки по истории Ленинградского университета. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. – С. 15-32.
82. Тишкин Г.А. Петербургские студентки-шестидесятницы / Г.А. Тишкин // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – М.: Наука, 1986. – С. 58-67.
83. Тишкин Г.А. Женский вопрос и правительственная политика 60–70-х годов XIX века / Г.А. Тишкин // Вопросы истории России XIX – начала XX века. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1983. – С. 160-181.
84. Тишкин Г.А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX века / Г.А. Тишкин. – Л.: Наука., 1984. – 239 с.
85. Очерки истории высшего медицинского образования и научных медицинских школ на Украине / Под ред. проф. В.Д. Братуся. – К.: Здоров'я, 1965. – 336 с.
86. Федотова Т.И. О высшем женском образовании в Одессе / Т.И. Федотова // Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечнікова. Сер. Філол. науки. – 1981. – Вип. 11. – С. 184-191.
87. Малинко И.Г. Создание высших курсов на Украине / И.Г. Малинко // Вопросы истории СССР.– X., 1983. – Вып. 28. – С. 128-133.
88. Малинко И.Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX – начало XX в.) / И.Г. Малинко // Вопросы истории СССР.– X., 1984. – Вып. 29. – С. 121-127.
89. Малинко И.Г. Высшее женское образование на Украине: Дис...канд. ист. наук: 07.00.02: защищена 25.09.85 / И.Г. Малинко. – X., 1985. – 227 с.
90. Иванов А.Е. Управление высшей школой России в конце XIX – начале XX вв. / А.Е. Иванов // Историографические и исторические проблемы русской культуры: Сб. ст. / Отв. ред. Л.Н. Пушкарев. – М.: Ин-т Истории СССР АН СССР, 1983. – С. 169-201.

- 91.Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А.Е. Иванов. – М.: Наука, 1991. – 391 с.
- 92.Павлюченко Э.А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер / Э.А. Павлюченко. – М.: Мысль, 1988. – 271 с.
- 93.Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С.І. Посохов. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – 368 с.
- 94.Лактіонова Г.М. Из історії жіночої освіти / Г.М. Лактіонова, Л.Г. Коваль // Нова освіта України. – 1992. – № 2. – С. 60-61.
- 95.Драч О.О. Розвиток жіночої освіти в Україні у другій половині XIX ст. / О.О. Драч // Збірник наукових праць. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Сер. Історичні науки. – 1999. – Вип. 2. – С. 84-91.
- 96.Аніщенко О.В. Фахова освіта жінок у Київській губернії: погляд з елементами ретроспективи та перспективи / О.В. Аніщенко // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Сер. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2001. – № 1. – С. 182-188.
- 97.Сидорова Т.Н. Развитие высшего женского образования в Приднепровье (начало XX века / Т.Н. Сидорова // Вестник Днепропетровского ун-та. Сер. История и философия науки и техники. – Д., 1994. – Вып. 1. – С. 83-92.
- 98.Дем'яненко Н. Київські вищі жіночі курси (1878–1920) / Н. Дем'яненко // Початкова школа. – 1998. – № 2. – С. 44-46.
- 99.Павлова В.В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століття / В.В. Павлова // Збірник наукових праць. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Сер. Історичні науки. – 1999. – Вип. 2. – С. 73-80.

100. Коломієць Т. Становлення вищої жіночої освіти в Харкові на початку ХХ століття / Т. Коломієць // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 141-144.
101. Сукало А.М. З історії створення та діяльності Вищих жіночих курсів у м. Києві / А.М. Сукало // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. – 2000. – Вип. 43. – С. 14-17.
102. Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института / З.П. Петрова // Международный медицинский журнал. – 2006. – Т. 12. – № 2. – С. 128-132.
103. Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 г.) / З.П. Петрова // Международный медицинский журнал. – 2006. – Т. 12. – № 4. – С. 139-146.
104. Веселова Т.Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т.Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81-89.
105. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вип. 1. – С. 246-251.
106. Мельник О.В. З історії Київських Вищих жіночих курсів (1878–1886) / О.В. Мельник // Записки історичного факультету. – О., 1997. – Вип. 5. – С. 172-177.
107. Мельник О.В. Розвиток системи самопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вип. 9. – С. 46-59.
108. Мельник О.В. Історіографія системи вищої жіночої освіти на Україні кінця XIX – початку ХХ ст.: проблеми та перспективи / О.В. Мельник //

Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вип. 10. – С. 185-199.

109. Добролюбский А. К истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX вв. / А. Добролюбский // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – О., 2009. – Вип. 7. – С. 16-36.
110. Мельник О.В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879-1921 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2009. – 16 с.
111. Кухта Л. В. Вищі жіночі курси м. Києва (викладання біології у 1878–1907 рр.) / Л.В. Кухта // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 158-159.
112. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Вірченко; Інститут історії НАН України. – К., 2006. – 20 с.
113. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В.В. Вірченко, А.П. Коцур. – К.–Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.
114. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві / К.А. Кобченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 60-67.
115. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку XX століття / К.А. Кобченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет» . – 2002. – Вип. 12: Історія. – С. 149-160.
116. Кобченко К.А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850–1860) про здобуття вищої освіти жінками / К.А. Кобченко // Журналістика. – 2005. – Вип. 4(29). – С. 93-103.
117. Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.) / К.А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. Вип. 39-40. – С. 611-627.

118. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
119. Кобченко К.А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / К.А. Кобченко; Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
120. Кобченко К.А. До історії вищої освіти жінок в Україні в другій половині ХІХ ст. / К.А. Кобченко // – Режим доступу до журн.: <http://linguistics.kava.kiev.ua/seminar/2008/03/29/seminar>.
121. Кобченко К.А. Одяг «нових жінок»: вбрання курсисток в другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. / К.А. Кобченко // Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання. – К., 2008. – С. 190-205.
122. Добрянський І.А. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (к. ХІХ – початок ХХ ст.) / І.А. Добрянський, В.В. Постолатій. – Кіровоград: КІРУЕ, 1998. – 142 с.
123. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
124. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початок ХХ ст.: сторінки історії / Л. Смоляр. – О.: Астропринт, 1998. – 408 с.
125. Аніщенко О.В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис...канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2000. – 279 с.
126. Применко Л.В. Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України і Франції (ХVІІІ – перша чверть ХХ ст.): Дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.В. Применко. – К., 1994. – 264 с.

127. Волкова І. Жіноче питання в Україні (II пол. XIX ст.): Автореф. дис...канд. політ. наук: 07.00.01 / І. Волкова; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1995. – 21 с.
128. Плисовская Э.А. Социологический и исторический анализ социального статуса женщин: Дис...канд. соц. наук: 22.00.03 / Э.А. Плисовская; НАН Украины, Ин-т социологии. – К., 1997. – 255 л.
129. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Сухенко. – К., 2001.
130. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX століття: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Тронько; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
131. Удовицька Т. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Удовицька; Харківський нац. ун-т. – Х., 2002. – 192 с.
132. Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (друга половина XIX – 1908 р.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / І.І. Дейнега; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
133. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.А. Добровольська; Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2006. – 19 с.
134. Маланчук-Рибак О.З. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Дис... д-ра наук: 07.00.01 / О.З. Маланчук-Рибак; Львівський нац. ун-т. – 2007.
135. Андросова-Байда Д.О. Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки-історика: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.06 / Д.О. Андросова-Байда; Ін-т історії НАН України. – К., 2010. – 20 с.

136. Фартучна Г.В. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Фартучна; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
137. Кругляк М.Е. Життя та побут студентства під російської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / М.Е. Кругляк; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
138. Даценко І.С. Підготовка науково-педагогічних кадрів в університетах Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / Даценко І.С.; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – 20 с.
139. Посохов І.С. Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів ХІХ – поч. ХХ ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / І.С. Посохов; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – К., 2011. – 20 с.
140. Мельничук І.П. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ ст. / І.П. Мельничук // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип. ХV. – С. 80-84.
141. Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині ХІХ ст. / В.В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 171-176.
142. Богачевська-Хомяк М. Жіночий рух в Україні / М. Богачевська-Хомяк, О. Веселова // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 160-162.
143. Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973) / І.В. Верба. – К.: Логос, 2000. – 339 с.

144. Российские женщины и европейская культура: Тезисы докладов II научной конференции / Отв. ред. Г.А. Тишкин. – С.Пб.: Б.и., 1994. – 85 с.
145. Феминизм и российская культура: Сб. тр. / Научн. ред. Г.А. Тишкин. – С.Пб.: Б.и., 1995. – 167 с.
146. О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России: Сб. науч. тр. / Научн. ред. Р.Ш. Ганелин. – С.Пб.: Б.и., 1997. – 185 с.
147. Российские женщины и европейская культура: Материалы V конф., посвящ. Теории и истории женского движения / Отв. ред. Г.А. Тишкин. – С.Пб.: Изд-во Санкт-Петербургского филос. об-ва, 2001. – 260 с.
148. Верременко В.А. Феномен ученой женщины в общественном мнении России (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В.А. Верременко // Российские женщины и европейская культура: Тезисы докладов II научной конференции / Отв. ред. Г.А. Тишкин. – С.Пб.: Б.и., 1994. – С. 15-16.
149. Купайгородская А.П. Российские ученые – инициаторы и создатели системы высшего женского образования в России / А.П. Купайгородская // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России: Сб. науч. тр. / Научн. ред. Р.Ш. Ганелин. – С.Пб.: Б.и., 1997. – С. 71-79.
150. Верременко В.А. Проблемы историографии университетского образования женщин в России в трудах Г.А. Тишкина / В.А.Верременко // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России: Сб. науч. тр. / Научн. ред. Р.Ш. Ганелин. – С.Пб.: Б.и., 1997. – С. 176-180.
151. Тишкин Г.А. Женский вопрос в истории России / Г.А. Тишкин // Феминизм и российская культура: Сб. тр. / Научн. ред. Г.А. Тишкин. – С.Пб., 1995. – С. 138-165.

152. Кирсанова Р. Синий чулок / Р. Кирсанова // Родина. – 1998. – № 1. – С. 64-66.
153. Агамова Н.С. Российские женщины в науке и высшей школе: историко-научные и науковедческие аспекты (к 150-летию со дня рождения С.В. Ковалевской) / Н.С. Агамова, А.Г. Аллахвердян // Вопросы истории естествознания и техники. – 2000. – № 1. – С. 141-153.
154. Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860 – 1917) / О.А. Хасбулатова. – Иваново: Б.и., 1994. – 135 с.
155. Хасбулатова О.А. Женское движение в России (Вторая половина XIX – начало XX века) / О.А. Хасбулатова, Н.Б. Гафизова. – Иваново: ФГУП «Изд-во «Иваново», 2003. – 256 с.
156. Юкина И.И. «Новые женщины»: мотивы участия в женском движении / И.И. Юкина // Российские женщины и европейская культура: Материалы V конф., посвящ. Теории и истории женского движения / Отв. ред. Г.А. Тишкин. – С.Пб.: Изд-во СПб филос. об-ва, 2001. – С. 118-126.
157. Юкина И.И. Формирование феминистской идеологии в пореформенной России (Вторая половина XIX – начало XX веков) / И.И. Юкина // Женщины в истории: возможность быть увиденным: Сб. науч. ст. / Гл. ред. И.Р. Чикалова. – Минск: БГПУ, 2002. – Вып. 2. – С. 229-240.
158. Юкина И.И. Идеология феминизма первой волны / И.И. Юкина // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история / Под ред. Н.Л. Пушкаревой. – М.: РОССПЭН, 2003. – С.352-366.
159. Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности / И.И. Юкина; под ред. Т.А. Мелешко. – С.Пб.: Алетейя, 2007. – 544 с. – (Серия «Феминистская коллекция»).
160. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / Под ред. В.Г. Кинелева. – М.: НИИВО, 1995. – 352 с.

161. Латышина Д.И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века): Учебное пособие / Д.И. Латышина. – М.: Изд. Дом «ФОРУМ», 1998. – 584с.
162. Ляхович Е.С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России / Е.С. Ляхович, А.С. Ревушкин. – Томск: Изд-во Томского архит.-строительного ун-та, 1998. – 581 с.
163. Купайгородская А.П. Высшее женское образование в Санкт-Петербурге на рубеже XIX – XX веков – условия и факторы развития / А.П. Купайгородская // Из истории русской интеллигенции: Сб. мат-ов и ст. – С.Пб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – С.302-320.
164. Юкина И.И. Женский Петербург: Опыт историко-краеведческого путеводителя / И.И. Юкина, Ю.Е. Гусева; под ред. Т.А. Мелешко. – С.Пб.: Алетейя, 2004. – 280 с. – (Серия «Гендерная коллекция»).
165. Афолина Е.В. Высшее женское образование в Казани: Вторая половина XIX – начало XX в.: Дис...канд. ист. наук: 07.00.02 / Е.В. Афолина – Казань, 2002. – 202 с.
166. Кульминаева Е.Ф. Сибирские высшие женские курсы в г. Томске: 1910–1920 гг.: Дис...канд. ист. наук: 07.00.02 / Е.Ф. Кульминаева – Томск, 2006. – 280 с.
167. Иванов А.Е. «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. / А.Е. Иванов // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России: Сб. науч. тр. / Научн. ред. Р.Ш. Ганелин. – С.Пб.: Б.и., 1997. – С. 117-129.
168. Иванов А.Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А.Е. Иванов. – М.: Новый хронограф, 2004. – 408 с.

169. Иванов А. Российское студенческое зарубежье: численность, мотивы миграции, профессиональные ориентиры (к. XIX –н. XX вв.) / А.Е. Иванов // *Alma mater.* – 2003. – № 7. – С. 50-54.
170. Змеев В.А. Высшая школа России на рубеже XIX-XX веков / В.А. Змеев // *Социально-гуманитарные знания.* – 2000. – № 1. – С. 207-222.
171. Змеев В.А. Высшая школа России в годы Первой мировой войны / В.А. Змеев // *Социально-гуманитарные знания.* – 2000. – № 3. – С. 180-196.
172. Змеев В.А. Негосударственное высшее образование в Российской империи / В.А. Змеев // *Социально-гуманитарные знания.* – 2000. – № 5. – С. 211-226.
173. Змеев В.А. Комплектование высшей школы Российской империи / В.А. Змеев // *Социально-гуманитарные знания.* – 2001. – № 1. – С. 155-172.
174. Верременко В.А. Высшее совместное образование мужчин и женщин в России в начале XX в.: Автореф. дис...канд. ист. наук: 07.00.02 / В.А. Верременко; РГПУ. – С.Пб, 1996. – 15 с.
175. Верременко В.А. Женщины в русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В.А. Верременко. – С.Пб.: Изд-во Высшей Административной школы, 2004. – 149 с.
176. Пономарева В.В. Русское женское образование в XVIII – начале XX вв.: приобретения и потери / В.В. Пономарева, Л.Б. Хорошилова // *Мир истории.* – 2000. – № 6. – Режим доступа до журн.: (<http://www.tellur.ru/~historia/archive/06-00/women.htm>).
177. Хорошилова Л.Б. Женское образование и воспитание // *Очерки русской культуры XIX века* / Л.Б. Хорошилова.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – Т. 3. Культурный потенциал общества. – С. 308-364.
178. Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В.В. Пономарева, Л.Б. Хорошилова. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2008. – 320 с.

179. Neumark N.B.A. *The Consciousness of Women in the Russian Women's Movement 1855–1914*. Ph. D. University of Sydney, 1976.
180. Evans R.J. *The Feminists. Women's Emancipation Movement in Europe, America and Australia. 1840–1920*. N.Y., 1977.
181. Engel B.A. *Mothers and Daughters. Womens of Intelligentsia in Nineteenth-Century Russia*. Cambridge, 1983.
182. Engel B.A., Vorobec Ch.D. (ed.). *Russian's Women. Accommodation, Resistance, Transformation*. Berkeley, 1991.
183. Burnet-Vigniel M.-C. *Femmes Russi dans la combat revolutionnaire. L'image et son modele a la fin du XIX siècle*. P. 1990.
184. Maxwell M. *Narodniki Women. Russian Women who Sacrificed Themselves for the Dream of Freedom*. N.Y. 1990.
185. Engel B.A. *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge, 2004.
186. Стайтс Р. *Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860-1930 / Р. Стайтс; Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 616 с.*
187. Пиетров-Эннкер Б. *«Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер; пер. с нем. Ю.П. Шаттона; под ред. М.П. Мохначевой. – М.: РГГУ, 2005. – 444 с.*
188. *Положение о публичных высших женских курсах в г. Казани. – Казань: Университетская тип., б.г. – 3 с.*
189. *Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве.- К.: Университетская тип., 1881. – 10 с.*
190. *Временное положение о Санкт-Петербургских высших женских курсах // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – С.Пб.: Печатня С.П. Яковлева, 1895. – Т. 11. – С. 691-700.*
191. *Временное положение о Московских высших женских курсах. – М.: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1900. – 12 с.*

192. Высочайшее повеление об учреждении в г. Одессе женских педагогических курсов, временное положение об этих курсах и учебный план. – О.: Тип. Штаба Одесского военного округа, 1903. – 14 с.
193. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. II. – Т. XLVI. – Ст. 49137.
194. Об испытаниях лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительниц средних учебных заведений // ПСЗРИ. Собр. III-е. – С.Пб., 1914. – Т. XXXI. – Отд. 1. – № 36226.
195. Журналы высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в Империи. – С.Пб.: Б.и., [1888]. – 352 с.
196. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1902 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1904. – 609 с.
197. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1903 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1905. – разд пагин.
198. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1904 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1906. – разд пагин.
199. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1905 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1907. – разд пагин.
200. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1906 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1908. – разд пагин.
201. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1907 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1909. – разд пагин. – 786 с.
202. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1908 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1910. – 251 с.
203. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1909 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1911. – 251 с.

204. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1910 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1912. – 251 с.
205. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1911 г. – С.Пб.: Сенатская тип., 1913. – разд. пагин.
206. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1912 г. – С.Пб.: Сенатская тип, 1915. – разд пагин.
207. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1913 г. – С.Пб: Сенатская тип, 1916. – разд пагин.
208. Обзор деятельности Министерства народного просвещения за 1879, 1880 и 1881 годы. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1887. – 210+457с.
209. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III. – С.Пб.: Государственная тип., 1901. – 524 с. + 109 с.
210. Положение о Высших женских курсах в Москве и речи, произнесенные при открытии курсов 1 ноября 1872 г. профессорами Московского университета. – М.: Университетская тип., 1872. – 30 с.
211. Открытие публичных высших женских курсов в Казани. – Казань: Университетская тип., 1876. – 20 с.
212. Гогоцкий С. О высшем образовании в применении к женщине / С. Гогоцкий. – К.: Тип. Е.Я. Федорова, 1878. – 19 с.
213. Ключевский В.О. Речь при закрытии высших женских курсов / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Неопубликованные произведения / Отв. ред. М.В. Нечкина. – М.: Наука, 1983. – С. 178-180.
214. Акт С.-Петербургских высших женских курсов 12 ноября 1895 года. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1895. – 37 с.
215. Отчет о деятельности высших женских курсов за 1885–1886 год // Женское образование. – 1886. – № 8. – С. 580-584.

216. Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1891–1892 учебный год // Журнал министерства народного просвещения. – 1893. – № 2. – С. 53-64.
217. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1895–1896 год. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1897. – 40 с.
218. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1896–1897 год. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1898. – 46с.
219. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1897–1898 академический год. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1899. – 32 с.
220. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1898–1899 академический год. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1900. – 51 с.
221. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1899–1900 академический год. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1901. – 41 с.
222. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1901–1902 академический год. – С.Пб.: Сенатская тип., 1903. – 63 с.
223. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1902–1903 академический год. – СПб.: Сенатская Тип. 1904. – 43 с.
224. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1903–1904 академический год. – С.Пб.: Сенатская тип., 1905. – 67 с.
225. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1905–1906 академический год. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1907. – 156 с.
226. Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1906–1907 академический год. – С.Пб.: Б.и. и г. – 122 с.
227. Отчет совета профессоров Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1911–1912 уч. год. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1913. – 265с.
228. Петроградские высшие женские курсы за 1914–1915 г. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1916. – 214 с.

229. Отчет совета профессоров Петроградских высших женских курсов за 1915–1916 уч. год. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1916. – 64 с.
230. Первый годичный отчет Высших женских курсов в Москве. – М.: Университетская тип., 1873. – 3 с.
231. Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.) – К.: Университетская тип., 1884. – 35 с.
232. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1906/7 и 1907/8 учебные годы. – Казань: Тип. А.А. Радионова, 1909. – 36 с.
233. Отчет о деятельности Юрьевских частных университетских курсов за 1910/11 учебный год. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1911. – 39 с.
234. Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1909–1910 академический год. – Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1911. – 53 с.
235. Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за первый (1909–1910) учебный год / Ф.В. Благовидов. – Тифлис: Тип. Т.М. Ротинианца, 1910. – 32 с.
236. Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1910/11 академический год. – Томск: Тип. Печатного дела, 1912. – 23 с.
237. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О.: Тип. Южно-русского общества печатного дела, 1912. – 48 с.
238. Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1912 год. – Х.: Тип. С. Иванченко, 1914. – 52 с.
239. Список окончивших курс наук на Санкт-Петербургских высших женских курсах 1882–1889 гг. 1893–1911 гг. – С.Пб. Тип. Императорской АН, 1911. – 196 с.

240. Список окончивших курс наук на Санкт-Петербургских высших женских курсах 1910–1911 и 1911–1912 учебный гг. – С.Пб: Тип. Императорской АН, 1913. – 47 с.
241. Список слушательниц и вольнослушательниц Казанских высших женских курсов на 1908–1909 учебный год. – Казань: Тип. А.А. Радионова, 1908. – 121 с.
242. Список слушательниц и вольнослушательниц Казанских высших женских курсов на 1909–1910 учебный год. – Казань: Тип. А.А. Радионова, 1909. – 41 с.
243. Список слушательниц и вольнослушательниц Казанских высших женских курсов на 1910–1911 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1910. – 45 с.
244. Список слушательниц и вольнослушательниц Казанских высших женских курсов на 1911–1912 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1911. – 65 с.
245. Отчет казначея высших женских курсов в г. Киеве за 1912/13 год. – К.: Тип. М.Т. Мейнандера, 1913. – 12 с.
246. Отчет казначея высших женских курсов в г. Киеве [на 1913/14 г.]. – К.: Тип. М.Т. Мейнандера, [1915]. – 8 с.
247. Отчет казначея высших женских курсов в г. Киеве [на 1914/15 г.]. – Саратов: Тип. Общ-ва Книгопечатников, [1916]. – 9 с.
248. Высшие женские курсы в г. Киеве: Учебные планы физико-математического отделения. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1912. – 11 с.
249. Обзорение преподавания на Киевских высших женских курсах по физико-математическому факультету: Осенний семестр 1909–1910 г. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1909. – 18 с.

250. Обзор преподавания на медицинском отделении при высших женских курсах в г. Киеве на 1913–1914 учебный г. – К.: Тип. Императ. ун-та, 1913. – 23 с.
251. Обзор преподавания на осеннее полугодие 1915 г.: Историко-филологическое отделение высших женских курсов в Киеве. – К.: Тип. А.И. Гросмана, 1915. – 32 с.
252. Обзор преподавания на 1916–17 академический год по физико-математическому отделению высших женских курсов в Киеве. – К.: Тип. А.И. Гросмана, 1917. – 23 с.
253. Обзор преподавания на весеннее полугодие 1917 г.: Историко-филологическое отделение высших женских курсов в Киеве – К.: Тип. А.И. Гросмана, 1917. – 38 с.
254. Обзор преподавания на историко-философском факультете Московских высших женских курсов в 1913–1914 учебном году. – М.: Тип. Вильде, 1913. – 16 с.
255. Сведения об объеме требований, предъявляемых к экзаменуемым в историко-филологической комиссии: 1913–1914 учебный год. – М.: Тип. Вильде, 1913. – 36 с.
256. Сборник правил, извлеченных из временного положения о высших женских курсах в Киеве 1911 г. и из иных постановлений, обязательных для слушательниц юридического и экономико-коммерческого отделений высших женских курсов в Киеве. – К.: Тип. М.Т. Мейландера, 1914. – 12 с.
257. От совета Казанских высших женских курсов: К сведению слушательниц, желающих держать испытания в историко-филологической испытательной комиссии. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1912. – 26 с.
258. От совета Казанских высших женских курсов: О приеме слушательниц в 1914–15 учебном году. – Казань: Центральная тип., 1914. – 8 с.

259. Сведения для желающих поступить на Сибирские высшие женские курсы в г. Томске. – Томск: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1915. – 34 с.
260. Труды слушательниц Одесских высших женских курсов / Под ред. проф. И.А. Линниченко. – О.: Тип. «Техник», 1910. – Т.1. – Вып. 1. – 157 с.
261. Minerva. Сборник, издаваемый при историко-филологическом семинарии высших женских курсов в г. Киеве. – К.: Тип. А.И. Гросман, 1913. – Вып. I. – 161 с.
262. Minerva. Сборник, издаваемый при историко-филологическом семинарии высших женских курсов в г. Киеве: Критико-библиографический обзор учебной литературы по истории на русской языке с 1890 по 1912 г. / Под ред. П.Н. Ардашева. – К.: Тип. А.И. Гросман, 1913. – Вып. II. – 168 с.
263. Minerva. Сборник, издаваемый при историко-филологическом семинарии высших женских курсов в г. Киеве. – К.: Тип. А.И. Гросман, 1913. – Вып. IV. – 117 с.
264. Отчет о деятельности естественно-научного кружка (1913–1914 г.) при Московских высших женских курсах. – М.: Печатня А. Снегиревой, 1915. – 7 с.
265. Отчет о деятельности Общества этнографии, истории и языкознания при Тифлиских высших женских курсах за 1913 год. – Тифлис: Тип. Канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1914. – 5 с.
266. Устав группы ритмической гимнастики Далькорза при Петроградских высших женских курсах // Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1915. – С. 204-205.
267. Устав издательского Общества при историко-философском факультете Московских высших женских курсов. – М.: Тип. Н. Бердонос, Ф. Пригорин и К, 1913. – 3 с.
268. Устав кассы взаимопомощи слушательниц высших женских курсов. – М.: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1904. – 12 с.

269. Устав клуба бывших слушательниц Московских высших женских курсов. – М.: Тип. Вильде, 1912. – 8 с.
270. Устав кружка выразительного чтения при Петроградских высших женских курсах // Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1915. – С.205-206.
271. Устав педагогического кружка слушательниц физико-математического факультета Московских высших женских курсов. – М.: Скоропечатня А.И. Дмитриева, 1910. – 4 с.
272. Устав физического кружка при Петроградских высших женских курсах // Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1915. – С. 202-204.
273. Устав Волынского землячества при Петроградских высших женских курсах // Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1915. – С. 176-179.
274. Устав Екатеринославского землячества при Петроградских высших женских курсах // Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1915. – С. 195-197.
275. Устав Елисаветградского землячества при Петроградских высших женских курсах // Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1915. – С. 170-172.
276. Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: Сборник документов. – С.Пб.: «Лики России», 2000. – 359 с.
277. Высшая школа Санкт-Петербурга XIX – начало XX века: Сборник документов. – С.Пб.: «Лики России», 2007. – 341 с.
278. Устав общества для доставления средств Высшим женским курсам. – С.Пб.: Тип. А. Траншеля, 1878. – 8 с.
279. Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1878–9 год. – С.Пб.: Тип. А.С. Суворина, 1880. – 29 с.

280. Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1881–82 г. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1883. – 41 с.
281. Общество для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам: Отчет за 1885–86 г. – С.Пб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1887. – 143 с.
282. Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1888–1889 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1890. – 105 с.
283. Общество для доставления средств высшим женским курсам // Вестник Европы. – 1893. – № 1. – С. 466-467.
284. Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1891–1892 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1893. – 80 с.
285. Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1893–1894 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1895. – 88 с.
286. Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1906–1907 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1908. – 168 с.
287. Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1908–1909 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1910. – 333 с.
288. Отчет комитета Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1909–1910 гг. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1911. – 333с.
289. Отчет комитета Общества для доставления средств высшим женским за 1911–1912 уч. год. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1913. – 56 с.
290. Устав Общества для доставления средств Высших женским курсам. – М.: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1900. – 14 с.
291. Устав Общества для доставления средств Сибирским высших женским курсам в г. Томске. – Томск: Тип. Сибирского Тов-ва печатного дела, 1909. – 12 с.

292. Устав общества для доставления средств высших женским курсам в г. Казани. – Казань: Тип. И.Н. Харитонова, 1907. – 14 с.
293. Отчет о деятельности Общества доставления средств Высших женским курсам в Москве. 1900–1902 г. – М.: Тип. «Печтня С.П. Яковлева», 1902. – 44 с.
294. Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам в г. Казани за 1908 год. – Казань: Тип. И.Н. Харитонова, 1909. – 16 с.
295. Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам в г. Казани за 1909 год. – Казань: Тип. М.К. Кошкина, 1910. – 20с.
296. Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам в г. Казани за 1910 год. – Казань: Тип. М.К. Кошкина, 1911. – 15 с.
297. Отчет общества для доставления средств высшим женским курсам в г. Казани за 1911 год. – Казань: Центральная тип., 1912. – 13 с.
298. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1910 г. – Х.: Тип. «Печатник», 1911. – 20 с.
299. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1911 г. – Х.: Тип. «Печатник», 1912. – 18 с.
300. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1912 год. – Харьков: Тип «Печатник», 1913. – 17 с.
301. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1913 год. – Х.: Тип. «Печатник», 1914. – 26 с.
302. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1914 г. – Х.: Тип. «Печатник», 1915. – 34 с.
303. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1915 год. – Х.: Тип. В.Д. Цукермана, 1916. – 30 с.

304. Отчет о деятельности Общества для доставления средств Сибирским высшим женским курсам в г. Томске за 1910 год. – Томск: Тип. Тов-ва Печатного дела, 1911. – 33 с.
305. Отчет о деятельности Общества для доставления средств Сибирским высшим женским курсам в г. Томске за 1911–1912 год. – Томск: Тип. Тов-ва Печатного дела, 1912. – 21 с.
306. Отчет о деятельности и состоянии кассы Общества для доставления средств Сибирским высшим женским курсам в городе Томске (1912–1915 г.). – Томск: Паровая тип. П.К. Орловой, 1915. – 8 с.
307. Устав общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. Ю.А. Мансфельд, 1897. – 24 с.
308. Устав Общества вспомоществования слушательницам высшим женских курсов в Киеве. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1906. – 23 с.
309. Устав Общества вспомоществования слушательницам Сибирских Высших женских курсов в г. Томске. – Томск: Б.н., 1913. – 9 с.
310. Отчет общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге за 1900 г. – С.Пб.: Тип. М.П. Фроловой, 1900. – 59 с.
311. Отчет Общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге с 1-го сентября 1901 г. По 1-е сентября 1902 г. – С.Пб: Типо–литография М.П. Фроловой, 1903. – 40 с.
312. Отчет общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге за 1904–1905 г. – С.Пб.: Электопечатня Я. Кровицкого, 1906. – 16 с.
313. Отчет общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге за 1910–1911 г. – С.Пб.: Тип. Императорской АН, 1912. – 26 с.

314. Отчет общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге за 1914–1915 г. – С.Пб.: Тип. Императорской АН, 1916. – 33 с.
315. Отчет о деятельности общества вспомоществования слушательницам Высших женских курсов в г. Киеве с 21 ноября 1906 г. по 1-ое января 1910 года. – К.: Тип. Императорского ун-та, 1910. – 18 с.
316. Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1909–10 академический год. – О.: Тип. «Одесских новостей», 1911. – 13 с.
317. Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1911–12 академический год. – О.: Тип. «Знание», 1913. – 13 с.
318. Отчет Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1912–13 академический год. – О.: Тип. «Знание», 1914. – 13 с.
319. Отчет Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1910–11 академический год. – О.: Тип. «Знание», 1912. – 13 с.
320. Устав Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. – С.Пб.: Тип. «В.С. Балашев и К», 1898. – 16 с.
321. Отчет Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. – С.Пб.: Тип. Училища глухонемых, 1901. – 19 с.
322. Отчет Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных

- заведениях Санкт-Петербурга. – С.Пб.: Тип. Училища глухонемых, 1902. – 34 с.
323. Отчет Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. – С.Пб.: Тип. Училища глухонемых, 1903. – 47 с.
324. Отчет Общества имени Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга. – С.Пб.: Тип. Училища глухонемых, 1904. – 55 с.
325. Раев Н.П. Двадцатипятилетие Санкт-Петербургских высших женских курсов / Н.П. Раев // Журнал министерства народного просвещения. – 1905. – № 7. – С. 28-80.
326. Высшее женское образование в Англии // Женское образование. – 1889. – № 4. – С. 292-294.
327. Годичное общее собрание «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1886. – № 1. – С. 62-67.
328. Кунтыш В.А. Публицистика как исторический источник / В.А. Кунтыш // Преподавание и изучение историографии и источниковедения отечественной истории: проблемы, опыт, поиски, решения: Сб. науч. тр. – Тверь, 1992. – С. 63-69.
329. Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10–16 декабря 1908 года. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы. – 1909. – 927 с.
330. Труды I Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – 323 с.

331. Труды I Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в г. Петрограде. – Пг.: Тип. «Виктория», 1915. – Т. 2. – 724 с.
332. Исторический обзор правительственных распоряжений по вопросу о высшем врачебном образовании женщин. – С.Пб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1883. – 138 с.
333. Высшие женские курсы в С.-Петербурге. Краткая историческая записка. 1878–1903. – С.Пб.: Тип. Академии наук, 1903. – 55 с.
334. Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Краткая историческая записка. 1878–1908 гг. – С.Пб.: Тип. Императорской АН, 1908. – 75 с.
335. Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – К.: Тип. Т.Г. Мейнандера, 1913. – 31 с.
336. Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – К.: Тип. Т.Г. Мейнандера, 1914. – 31 с.
337. Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – Саратов: Тип. Об-ва книгопечатников, 1915. – 35 с.
338. Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – Саратов: Тип. Об-ва книгопечатников, 1916. – 35 с.
339. Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в г. Киеве за первые шесть лет его существования. 1907–1913 г. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 40 с.
340. Краткие сведения о Новочеркасских частных высших женских курсах. – Новочеркасск: Тип. Ф.М. Туникова, 1914. – 7 с.
341. Кащенко Н.Ф. Сибирские Высшие женские курсы, их положение, нужды и надежды / Н.Ф. Кащенко. – Томск: Тип. Тов-ва печатного дела, 1912. – 12 с.

342. Справочник по женскому образованию: Сборник правил и условий поступления в высшие женские учебные заведения на 1910–1911 год. – М.: Б.и., [1910]. – 58 с.
343. Справочная книжка для слушательниц Санкт-Петербургских высших женских курсов 1911–1912 академический год. – С.Пб.: Б.и., 1911. – 81 с.
344. Справочная книга для слушательниц Петроградских высших женских курсов за 1916–1917 академический год. – Пг.: Тип. Императорской АН, 1916. – 98 с.
345. Справочная книжка Московских высших женских курсов. – М.: Тип. В.И. Воронова, 1914. – 92 с.
346. Список всех учебных заведений в России: высших, средних и низших с указанием условий приема, прохождения курса, программ и прав, предоставляемых окончивших в них курс. – М.: Тип. В. Гурьянова, [1910]. – 320 с.
347. Все высшие женские учебные заведения в России: Необходимый справочник для женщин, стремящихся к высшему образованию. – М.: Тип. И.С. Коломиец и К, 1916. – 47 с.
348. Воротинцев Н. Спутник конкурсантов и поступающих в высшие учебные заведения без конкурса на 1912 г. – С.Пб.: Тип. Санкт-Петербургского градоначальства, 1912. – 306 с.
349. Воротинцев Н.Н. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших, общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных / Н.П. Воротинцев. – Пг.: Тип. Петроградского градоначальства, 1915. – 404 с.
350. Марголин Д. Студенческий справочник: Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей / Д. Марголин. – К.: Изд-ние «Сотрудника», 1909. – 504 с.

351. Марголин Д. Справочник по высшему образованию / Д. Марголин. – Пг.-К.: Изд-во «Сотрудник», 1918. – 186 с.
352. Маевская М. Путь к свету и самостоятельности: Сборник программ всех высших учебных заведений, доступных женщинам / М. Маевская. – М.: Тип. Ламберт, 1916. – 176 с.
353. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1899 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. «Труд», 1899. – 186 с.
354. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1900 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. «Труд», 1900. – 433 с.
355. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1902 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. О-ва печ. дела., – 490 с.
356. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1903 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: «Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1903. – 546 с.
357. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1904 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тов-во «Народная польза», 1904. – 514 с.
358. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1905 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тов-во Печатного и издательского дела «Народная польза», 1905. – 482 с.
359. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1906 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. В.Ф. Ревитцера, 1906. – 399 с.
360. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1907 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. В.Ф. Ревитцера, 1907. – 430 с.
361. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1908 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. В.Ф. Ревитцера, 1908. – разд. пагин.
362. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1909 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1909. – разд. пагин.
363. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1910 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. М.Я. Квара, 1910 – разд. пагин.

364. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1911 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1911. – разд. пагин.
365. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1912 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. «Бережливость», 1912. – разд. пагин.
366. Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1913 год / П.Н. Ариян. – С.Пб.: Тип. «Бережливость», 1913. – разд. пагин.
367. Куломзин А.Н. Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования / А.Н. Куломзин. – С.Пб.: Государственная тип., 1912. – 49 с.
368. Учебные заведения высшие, средние и низшие к 1 января 1912 г. // Статистический ежегодник России за 1913 г. – С.Пб.: Изд-ние ЦСК МВД, 1914. – С. 88-89.
369. Учебные заведения высшие, средние и низшие к 1 января 1913 г. // Статистический ежегодник России за 1914 г. – Пг.: Изд-ние ЦСК МВД, 1915. – С. 100-101.
370. Статистический сборник по Петрограду и Петроградской губернии. – Пг.: Тип. Госуд. изд-ва, 1922. – 344 с.
371. Наука в России: Справочный ежегодник (данные к 1 января 1918 года). – Пг.: Тип. РГА, 1920. – Вып. 1. – 146 с.
372. Слушательницы Санкт-Петербургских высших женских (бестужевских) курсов по данным переписи анкеты, выполненной статистическим семинарием в ноябре 1909 г. – С.Пб.: Типо-литография «Экономия», 1912. – 144 с.
373. Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны / Под ред. А.А. Кауфмана. – Пг.: Тип. «Экономия», 1916. – 120 с.
374. Марков. О школьной молодежи. (По данным одной анкеты) / Марков // Вестник воспитания. – 1913. – № 5. – С. 178-206; № 6. – С. 162-199.

375. Рыбников Н. Идеалы гимназисток. (Очерк по психологии юности) / Н. Рыбников. – М.: Тип. «Мысль», 1916. – 47 с.
376. Ф. Идеалы гимназисток / Ф // Вестник воспитания. – 1914. – № 8. – С. 157-182.
377. Толстой Л.Н. Анна Каренина: Роман в 8 ч. / Л.Н. Толстой; авт. вступ. ст. Н. Крутикова. – К.: Дніпро, 1989. – 683 с.
378. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях современников: Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах: в 5 т. / Науч. ред. П.А. Зайончковский. – М.: Книга, 1976. – Т.1. – 387 с.
- 379. Державний архів міста Києва** (далі – Держархів м. Києва)
Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.
Оп. 15.
Спр. 32. Автобиографии слушательниц медицинского отделения высших женских курсов. 1913–1914 гг., 90 арк.
380. Женские врачебные курсы: Из воспоминаний бывшей слушательницы // Вестник Европы. – 1886. – № 1. – С. 345-357.
381. К-ая Э. Из недавних воспоминаний курсистки / Э. К-ая // Женское образование. – 1886. – № 9. – С. 635-641.
382. Столярова Л. Студенческая жизнь русской женщины / Л. Столярова // Русское богатство. – 1885. – № 5-6. – С. 475-495.
383. К.Н. Бестужев-Рюмин (из воспоминаний бывшей слушательницы). – С.Пб.: Тип. А.С. Суворина, [1897]. – 25 с.
384. Щепкина Е. К сорокалетию высших женских курсов в Москве / Е. Щепкина // Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1913 год. – С.Пб.: Тип. «Бережливость», 1913. – С. 7-10.
385. Щепкина Е. Первые годы высших женских курсов / Е. Щепкина // Русское прошлое: Исторические сборники / Под ред. С.Ф. Платонова,

- А.Е. Преснякова и Ю. Гессена. – Пг.-М.: Изд-во «Петроград», 1923. – Т. 5. – С. 134–145.
386. Наша дань Бестужевским курсам: Воспоминания бывших бестужевок за рубежом. – Париж, 1971. – 175 с.
387. Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 432 с.
388. Андреева-Бальмонт Е.А. Воспоминания / Е.А. Андреева-Бальмонт; подг. текста, предисловие Л.Ю. Шульман. – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1997. – 560 с. – (Записки Прошлого).
389. Воспоминания Марии Константиновны Цебриковой: двадцатипятилетие женского вопроса 1861–1886 г. // Звезда. – 1935. – № 6. – С. 190-208.
390. Жуковская Е. Записки / Е. Жуковская. – М.: «Аграф», 2001. – 320 с.
391. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К.: Поліграф-книга, 2004. – 544 с.
392. Харузина В.Н. Прошлое. Воспоминания детских и отроческих лет / В.Н. Харузина; вступ. статья, сост. и подгот. текста М.М. Керимовой и О.Б. Наумовой. – М.: Новое лит-ное обозрение, 1999. – 558 с.
393. Юнге Е. Из моих воспоминаний (1843–1860 гг.) / Е. Юнге // Вестник Европы. – 1905. – № 3 – С. 138-189; № 5. – С. 256-291.
394. А. Ш. Два года в Гельсингфорском университете: Из воспоминаний женщины-врача / А. Ш // Вестник Европы. – 1882. – № 2. – С. 538-568.
395. Кам М. Экзамены в Женевском университете / М. Кам // Новое дело. – 1902. – № 5. – С. 7-25.
396. Пантелеева С.В. Из Петербурга в Цюрих / С.В. Пантелеева // Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1912 г. – С.Пб.: Тип. «Бережливость», 1912. – С. 20-31.

397. Ковалевская С. Воспоминания детства и автобиографические очерки / С. Ковалевская . – М.: Изд-во АН СССР, 1945. – 227 с.
398. Ковалевская С.В. Воспоминания и письма / С.В. Ковалевская. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 573 с.
399. Софья Ковалевская: Воспоминания А.К. Леффлер герцогини ди-Кайянелло / Пер. со швед. М. Лучицкой. – С.Пб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1893. – 315 с.
400. Автобиографические записки Ивана Михайловича Сеченова. – М.: Изд-ние «Научного слова», 1907. – 194 с.
401. Памяти В.А. Фаусека: Сборник изданный слушательницами Санкт-Петербургских высших женских курсов. – С.Пб.: Тип. А.О. Брокгауз-Ефрон, [1910–1911]. – 168 с.
402. Памяти Варвары Павловны Тарновской: Сборник. – С.Пб.: Изд-ние ВЖК, 1914. – 133 с.
403. Памяти Надежды Васильевны Стасовой. – С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1896. – 105 с.
404. Сборник памяти Анны Павловны Философовой: Статьи и материалы. – Пг.: Тип. Н.И. Кушнарева, 1915. – Т. 2. – 180 с.
405. Стасов В. Надежда Васильевна Стасова: Воспоминания и очерки / В. Стасов. – С.Пб.: Тип. М. Меркушева, 1899. – 502 с.
406. Мемуары графа И.И. Толстого. – М.: Индрик, 2002. – 464 с.
407. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М.: Тип. В.М. Саблина, 1912. – 837 с.
408. Дьяконова Е.А. Дневник русской женщины / Е.А. Дьяконова. – М.: Изд-ский дом Международного ун-та в Москве, 2006. – 672 с. – (Серия «Зерно вечности»).
409. Штакеншнейдер Е.А. Дневник и записки (1854–1886) / Е.А. Штакеншнейдер. – М.-Л.: Academia, 1934. – 582 с.

410. Волкова А.И. Воспоминания, дневник и статьи / А.И. Волкова; под ред. Ч. Ветринского. – Н. Новгород: Тип. Печатного дела, 1913. – 297 с.
411. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / О.Ф. Кістяківський; відп. ред. І.Л. Бутич. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. (1874-1879). – 644 с.
412. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / О.Ф. Кістяківський; відп. ред. І.Л. Бутич. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 2. (1880-1885). – 582 с.
413. Дневник В.Ф. Одоевского // Литературное наследство. – М.: Журнально-газетное объединение, 1935. – Т. 22-24. – С. 77-308.
414. Никитенко А.В. Дневник: в 3 т. / А.В. Никитенко – Л.: ГИХЛ, 1955. – Т. 1. – 542 с.
415. Никитенко А.В. Дневник: в 3 т. / А.В. Никитенко – Л.: ГИХЛ, 1955. – Т. 2. – 652 с.
416. Никитенко А.В. Дневник: в 3 т. / А.В. Никитенко – Л.: ГИХЛ, 1956. – Т. 3. – 582 с.
417. Чернышевский Н.Г. Дневник моих отношений с тою, которая теперь составляет мое счастье. Тетрадь 2-ая / Н.Г. Чернышевский // Полн. собр. соч.– М.: ГИЗ «Художественная литература», 1939. – Т. 1. – С. 454-547.
418. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава: Друкарня НТШ ім. Шевченка, 1937. – Т. 1.: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) – 442 с.
419. Репина Л.П. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.
420. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века / Отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер, Г.Н. Ульянова. – М.: РОССПЭН, 2007. – 302 с.

421. Здравомыслова Е.А. Парадигмы западной социологии общественных движений / Е.А. Здравомыслова. – С.Пб.: Наука, 1993. – 398 с.
422. Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории / Л.П. Репина // Социальная история: Ежегодник, 1988/1999. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.7-38.
423. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
424. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
425. Гуревич А.Я. От истории ментальности к историческому синтезу / А.Я. Гуревич // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М.: Наука, 1993. – С. 16-29.
426. История и методология науки: Феномен специализированного познания: Учебное пособие / Под ред Б.И. Линского. – С.Пб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2004. – 438 с.
427. Могильнер М.Б. Художественный текст как носитель информации о ментальности и ценностных ориентациях общества / М.Б. Могильнер // Историческая наука в меняющемся мире. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1994. – Вып. 2. – С. 38-42.
428. Метод исторической реконструкции в истории науки. – Ереван: Изд-во АН Армении, 1990. – 206 с.
429. Порк А.А. Историческое объяснение. Критический анализ немарксистских теорий / А.А. Порк. – Таллин: Изд-во «Ээсти раамат», 1981. – 242 с.
430. Пушкарева Н.Л. История повседневности: предмет и методы / Н.Л. Пушкарева // Социальная история: Ежегодник, 2007 / Отв. ред. К.М. Андерсон. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 9-54.

431. Методология истории: Учебное пособие для студентов вузов. – Минск: Тетрасист, 1996. – 239 с.
432. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография / Р.Дж. Коллингвуд. – М.: Наука, 1980. – 485 с.
433. Гросул В.Я. Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации / В.Я. Гросул. – М.: Наука, 2003. – 517 с.
434. Креленко Н.С. Личность в контексте эпохи: казус Марии Башкирцевой / Н.С. Креленко // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: ИВИ РАН, 2005. – № 9. – С. 141-159.
435. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю.М. Лотман. – С.Пб.: Искусство, 1994. – 399 с.
436. Шабанова А.Н. Женское движение в России / А.Н. Шабанова // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни / Пер. с нем. М.А. Энгельгарта; под ред. проф. А.С. Догеля и А.Н. Шабановой. – С.Пб.: Т-во «Просвещение», 1896. – Т. 1. – С. 712-739.
437. Сушенцова В.Г. Женщина в российском дворянском обществе (конец XVIII в. – первая половина XIX в.) / В.Г. Сушенцова // Гендер в экономике, политике, истории и культуре: Материалы межвузовской конференции. – Йошкар-Ола: Марийский гос. техн. ун-т, 2002. – С. 77-89.
438. Елена Андреевна Ган // Ган Е.А. Полн. собр. соч. – С.Пб.: Изд-ние П.Ф. Мертца, 1905. – С. III-XVIII.
439. Ученова В. Забвенью вопреки / В. Ученова // Дача на Петергофской дороге: Проза русских писательниц первой половины XIX века. – М.: Современник, 1986. – С. 3-18.
440. Виттекер Ц.Х. Граф С.С. Уваров и его время / Ц.Х. Виттекер; пер. с англ. Н.Л. Лужицкой. – С.Пб.: «Академический проект», 1999. – 350 с.

441. Каренин В. Жорж Санд, ее жизнь и произведения / В. Каренин. – С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899 – Т. 1. – 635 с.
442. Дневник и письма Н.А. Герцен // Русские пропилеи: Материалы по истории русской мысли и литературы / Собр. и подг. М. Гершензон. – М.: Изд-ние Сабашниковых, 1915. – Т.1. – С. 232-275.
443. Дневник Веры Сергеевны Аксаковой / Ред. Н.В. Голицина, П.Е. Щеголева. – С.Пб.: Тип. Б.М. Вольфа, 1913. – 174 с.
444. Погодин М. О влиянии внешней политики на внутреннюю / М. Погодин // Погодин М.П. Сочинения. – М.: Тип. В.М Фриш, 1874. – С. 245-271.
445. Русское общество 40–50-х годов XIX в. Часть II: Воспоминания Б.Н. Чичерина / Под ред. С.Л. Чернова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 254 с.
446. Русское общество 40–50-х годов XIX в. Часть I: Записки А.И. Кошелева / Под ред. Н.И. Цимбаева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 237 с.
447. Воспоминания Н.В. Шелгунова // Шелгунов Н.В., Шелгунова Л.П., Михайлов М.Л. Воспоминания. – Изд-во «Худ. лит-ра», 1967. – Т. 1. – С.49-326.
448. Семенов Д.Д. Н.И. Пирогов о призвании русской женщины / Д.Д. Семенов // Женское образование. – 1891. – № 1. – С. 1-8.
449. Цебрикова М. Предисловие / М. Цебрикова // Записки идеалистки между двумя революциями 1830–1848: Мемуары женщины Германии сороковых годов. – С.Пб.: Тип. Ф. Сущинского, 1871. – С. I-V.
450. Гревс И. В годы юности / И. Гревс // Былое. –1921. – № 16. – С. 137-166.
- 451. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ)**
Ф. 601 Половцовы (В.А., М.В., А.В. Половцовы и Е.А. Кравченко)

Ед. хр. № 1195. Кравченко Е.А. Дневник. 1861–1897 гг. Петербург. Немчиново, 121 арк.

452. ВР РНБ

Ф. 379 Корнилов Ф.П.

Ед. хр. № 217. Проекты (2) «высочайшего» повеления о допуске женщин на государственную и общественную службу. 1870–1871 гг. (Писарские копии с правками Корнилова). Здесь же: черновое письмо Корнилова вел. кн. Константину Николаевичу; докладная справка председателя комитета министров П.П. Гагарина Александру II, записка начальника III отделения, 9 арк.

453. Милюкова А. Общественное настроение 60-х годов и Анна Павловна Философова / А. Милюкова // Сборник памяти Анны Павловны Философовой: Статьи и материалы. – Пг.: Тип. Н.И. Кушнарера, 1915. – Т. 2. – С. 35-46.

454. Анненская А. Из прошлых лет. (Воспоминания о Н.Ф. Анненском) / А. Анненская // Русское богатство. – 1913. – № 1. – С. 53-81.

455. Скабичевский А.М. Литературные воспоминания / А.М. Скабичевский. – М.: «Аграф», 2001. – 432 с.

456. Руан К. Одежда и идентичность в имперской России / К. Руан // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века / Отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер, Г.Н. Ульянова. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 219-238.

457. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – С.Пб.: «Искусство-СПб», 2004. – 704.

458. Исчезнувшая Россия: Воспоминания княгини Лидии Ивановны Васильчиковой (1886–1919). – С.Пб.: «Петербургские сезоны», 1995. – 544 с.

459. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба: Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. – 167 с.

460. Сперанский Н. Государство и наука / Н. Сперанский // *Alma mater*. – 1991. – № 6. – С. 88-94.
461. Острогорский В. Из истории моего учительства. Как я сделался учителем. (1851–1864) / В. Острогорский – С.Пб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1895. – 293 с.
462. Кропоткин П.А. Записки революционера / П.А. Кропоткин. – М.: Мысль, 1990. – 527 с.
463. Вернадский В.И. Письма о высшем образовании в России / В.И. Вернадский // *Регіональні перспективи*. – 2001. – № 1(14). – С. 3-7.
464. Штакеншнейдер Е.А. Из «дневников и записок» / Е.А. Штакеншнейдер // Шелгунов Н.В., Шелгунова Л.П., Михайлов М.Л. Воспоминания. – Изд-во «Худ. лит-ра», 1967. – Т. 2. – С. 457-481.
465. Фигнер В. Запечатленный труд / В. Фигнер // Фигнер В. Полн. собр. соч. в 7 т. – М.: Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан, 1932. – Т.1. – Ч. 1. – 400 с.
466. Бастракова М.С. Наука: власть и общество / М.С. Бастракова, Г.Е. Павлова // *Очерки русской культуры XIX века*. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – Т. 2. Власть и культура. – С. 329-394.
467. Рубакин Н. Книжный прилив и книжный отлив / Н. Рубакин // *Современный мир*. – 1909. – №12. – С. 15-28.
468. Котляревский Н. Из истории общественных настроений шестидесятих годов / Н. Котляревский // *Вестник Европы*. – 1911. – № 4. – С. 243-261.
469. Брешко-Брешковская Е. Скрытые корни русской революции. Отречение великой революционерки. 1873–1920. / Е. Брешко-Брешковская; Пер с англ. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 336 с.
470. Гершензон М. Исторические записки / М. Гершензон. – М.: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнарера, 1910. – 190 с.

471. Защищение докторской диссертации г-жою Суловой // Архив судебной медицины и общественной гигиены. – 1868. – № 3. – Кн. 1. – С. 67-70.
472. Док. № 60. Докладная записка попечителя Петербургского учебного округа М.Н. Мусина-Пушкина министру народного просвещения С.С. Уварову – о необходимости учреждения Высшего училища для девиц // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: Сб. док. – С.Пб.: Лики России, 2000. – С. 124-125.
473. Открытие мариинского училища // Отечественные записки. – 1858. – № 7. – С. 30.
- 474. Центральний історичний архів міста Москви (далі – ЦІАМ)**
Ф. 459 Канцелярия попечителя Московского навчального округу.
Оп. 5.
Спр. 50. Об учреждении в г. Москве публичных женских курсов на средства профессора университета Герье. 26 февраля 1871 – 27 мая 1872 гг., 23 арк.
475. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858–1905. – С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1905. – 139 с.
476. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1884 г. – С.Пб.: Тип. А. Катанского, 1887. – 273 с. + Приложения 132 с.
477. Підраховано за: Дерюжинский В.Ф. Народное образование // Россия в конце XIX века / Под общей ред. В.И. Ковалевского. – С.Пб.: Тип. АО «Брокгауз-Ефрон», 1900. – С. 476-497; 205. – Ведомость № 59, 62.
- 478. ВР РНБ**
Ф. 807 Фаусек Ю.И.
Ед. хр. № 1. Фаусек Ю.И. Воспоминания (детские и гимназические годы), 280 арк.

479. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі – РДІА)

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 814. Ч. 2. Сведения о высших женских курсах. 23 марта 1889 – 10 декабря 1890 гг., 389 арк.

480. Лухманова Н.А. Недочеты жизни современной женщины. Влияние новейшей литературы на современную молодежь. (Две лекции) / Н.А. Лухманова. – М.: Тип. В. Чичерина, 1904. – 160 с.

481. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 1547. Об открытии в разных городах высших женских курсов. 26 сентября 1895 – 25 сентября 1896 гг., 60 арк.

482. ЦДІАК України

Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 658.

Спр. 176. По ходатайству жены статского советника Аделаиды Жекулиной о разрешении ей открыть одногодичные вечерние общеобразовательные курсы для женщин, окончивших средние учебные заведения, а также по ходатайству профессора М.В. Довнар-Запольского о разрешении открыть двух или трехгодичные курсы по наукам историко-филологическим. 9 сентября 1905–7 января 1908 гг., 27 арк.

483. Профессиональное и высшее, общее и специальное женское образование в России // Семья и школа. – 1884. – № 3. – С. 152-178; № 4. – С. 227-238; № 5. – С. 303-328.

484. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 1927. Об утверждении устава Общества для доставления средств высшим женским курсам в г. Киеве. 11 мая – 30 июня 1904 г., 72 арк.

485. РДИА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 155.

Спр. 650. По ходатайству об учреждении в Казани высших женских физико-математических курсов. 1914–1916 гг, 33 арк.

486. Некрасова Е. Московские Лубянские курсы / Е. Некрасова // Некрасова Е. Из прошлого женских курсов. – М.: Тип. А.А. Карцева, 1886. – С. 6-52.

487. РДИА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 1822. О закрытии коллективных курсов при Московском обществе воспитательниц и учительниц и учреждении взамен их Высших женских курсов в Москве. 18 февраля 1899 – 7 мая 1903 гг., 228 арк.

488. Поликарпов В.С. История нравов России. Восток или Запад? / В.С. Поликарпов – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1995. – 575 с.

489. Шабанова А.Н. Из первых лет женского медицинского образования в России. (Воспоминания женщины-врача 1-го выпуска) / А.Н. Шабанова // К свету: Научно-литературный сборник / Под ред. Е.П. Летковой, Ф.Д. Батюшкова. – С.Пб.: Изд-ние комитета Общ-ва доставления ср-в, 1904. – С. 289-310.

490. Вернадская М.Н. Женский труд / М.Н. Вернадская // Сочинения. – М.: Изд-ский Дом ТОНЧУ, 2007. – С. 100-119.

491. К.Ф. Об училищах для девиц в уездных городах / К.Ф. // Отечественные записки. – 1859. – Т. СХХVII. – С. 22-32.
492. Женский труд в Санкт-Петербурге // Женский календарь-альманах на 1869 год. – С.Пб.: Тип. М.А. Ефимьева, 1869. – С.142-161.
493. Женский университет // Отечественные записки. – 1868. – №. 12. – С. 360-388.
494. Об отличительных свойствах мужского и женского типов в приложении к вопросу о высшем образовании женщин: Речь на Университете Св. Владимира 9 января 1874 г. профессора А. Шкляревского. – К.: Университетская тип., 1874. – 47 с.
495. Златковский М.Л. Женское специальное образование в Петербурге: Настольная справочная книжка для учащих женщин, равно и прочих лиц и учреждений (городских и земских управ и т.п.), нуждающихся в сведениях по этому предмету / М.Л. Златковский. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. – 250 с.
496. Мазовецкая Э. Анна Энгельгардт (Санкт-Петербург второй половины XIX века) / Э. Мазовецкая. – С.Пб.: «Академический проект», 2001. – 224 с.
497. Лукьянов С.М. О Вл.С. Соловьеве в его молодые годы / С.М. Лукьянов // Журнал министерства народного просвещения. – 1916. – № 1. – С. 24-69; № 3. – С.34-79.
498. Успенский Л.В. Записки старого петербуржца / Л.В. Успенский. – Л.: Лениздат, 1970. – 511 с.
499. Несколько слов по поводу брошюры г. Цитовича // Женское образование. – 1879. – № 1. – С. 63-71.
500. Стеллецкий Н. Христианское назначение женщины. Женская эмансипация нашего времени / Н. Стеллецкий. – К.: Тип. Императорского ун-та, 1909. – 44 с.

501. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): в 2 т. / Б.Н. Миронов. – С.Пб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. 1. – 548 с.
502. Герье В.И. Теория и практика женского образования / В.И. Герье // Вестник Европы. – 1877. – № 4. – С. 645-700.
503. Швабэ Т. Взрослая девушка / Т. Швабэ // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое в современной культурной жизни / Пер. Р.М. Маркович. – Т. 1. – С.Пб.: Книгоиздательство Тов-во «Просвещение», 1911. – С. 612-633.
504. Штритт М. Женщина как супруга / М. Штритт // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое в современной культурной жизни / Пер. Р.М. Маркович. – С.Пб.: Книгоиздательство Тов-во «Просвещение», 1911. – Т. 1. – С. 635-659.
505. Морозова М.К. Мои воспоминания / М.К. Морозова // Московский альбом – книга воспоминаний о Москве и москвичах XIX – XX веков. – М.: Изд-ние журнала «Наше наследие», 1997. – С. 180-213.
- 506. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)**
 Ф. 42. Меньшова Н. – Полонская-Василенко Н.Д.
 № 279. Экзамен. Этюд. 1900-е гг. Машинопись с авторской правкой, 4 арк.
507. Кильчевский В. Необходимые сведения женщинам о них самих / В. Кильчевский. – С.Пб: Тип. «Работник», 1908. – 32 с.
508. Гроссман Г.А. На Западе. (Из Германии). Интеллигенция и народ / Г.А. Гроссман // Образование. – 1899. – № 5-6. – С. 1-19; № 7-8. – С. 1-15.
509. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) / Н.Л. Пушкарева. – М.: Ладомир, 1997. – 381 с.

510. Стоюнин В.Я. Русское воспитание в женских типах нашей литературы: Статья Г. Мосолова / В.Я. Стоюнин // Рассвет. – 1860. – № 12. – С. 21-31.
511. Щепкина А.В. Воспоминания / А.В. Щепкина // Русские мемуары. Избранные страницы. (1826–1856) / Сост. И.И. Подольской. – М.: Правда, 1990. – С. 383-395.
512. Мессарош Н.И. Мысли и заметки о современной подготовке женщины к жизни / Н.И. Мессарош // Женский вестник. – 1866. – № 1. – С. 74-80.
513. Записка Е.П. Фроловой // Русские пропилеи: Материалы по истории русской мысли и литературы / Собр. М. Гершензон. – М.: Изд-ние Сабашниковых, 1915. – Т.1. – С. 218-231.
514. Марко Вовчок // Женский календарь-альманах на 1869 год . – С.Пб.: Тип. М.А. Ефимьева, 1869. – С. 35-43.
515. Вигель Ф.Ф. Записки / Ф.Ф. Вигель; ред. С.Я. Штрайха. – М.: Артель писателей Круг, 1928. – Т. 1. – 377 с.
516. А.В.С. Женщина и прогресс: О необходимости расширения женского образования и прав женщины в интересах общественной нравственности, здоровья и общего прогресса / А.В.С. – Х.: Тип. Г.Б. Молчановского, 1911. – 39 с.
517. Записки доброй матери или последние ее наставления при выходе дочери в свет. – С.Пб.: Тип. М.О. Вольфа, 1857. – 120 с.
518. Эллис. Обязанности замужней женщины и положение ее в обществе / Эллис; пер. с фран. Г. Брюне. – С.Пб.: Тип. К. Крайя, 1848. – 103 с.
519. Вступление молодой девицы в свет или наставление как должна поступать молодая девица при визитах, на балах, обедах и ужинах, в театре, концертах и собраниях / Пер. с нем. Ю. фон Икскуль. – С.Пб.: Б.и., 1852. – 84 с.

520. Филиппов М. Взгляд на русские гражданские законы / М. Филиппов // Современник. – 1861. – Т. 86. – №. 2. – С. 217-266.
521. Библиоман М. Исторические этюды о женщине / М. Библиоман. – С.Пб.: Тип. Н. Тиблена и К, 1867. – 102 с.
522. Dora d'Istria. Les Femmes en Orient: In 2 vols. – Zurich, 1859-1860. – Vol. II (La Russie).
523. Ветринский Ч. Два русских общественных типа / Ч. Ветринский // Новое слово. – 1894. – № 7-8. – С. 182-210.
524. Кулиш Ж.В. М.К. Цебрикова. Общественная и литературно-критическая деятельность / Ж.В. Кулиш. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1988. – 189 с.
525. Библиография // Современник. – 1858. – Т. 7. – № 8. – С. 239-240.
526. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Арьес; пер. с фр. Ю.В. Старцева. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999. – 416 с.
527. Полилов-Северцев Г.Т. Наши деды-купцы: Бытовые картины начала XIX ст. / Г.Т. Полилов-Северцев – С.Пб.: Изд-ние А.Ф. Девриена, 1907. – 345 с.
528. Авилова Л.А. Рассказы. Воспоминания / Л.А. Авилова. – М.: Советская Россия, 1984. – 336 с.
529. Тыркова-Вильямс А. Воспоминания. То, чего больше не будет / А. Тыркова-Вильямс; предисл. В.В. Шелохаева. – М.: СЛОВО/SLOVO, 1998. – 560 с. – (Русские мемуары).
530. Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Канада, Вінніпег: накладом Української академії наук, 1966. – Ч. 2. – С. 37-80; 1967. – Ч. 3. – С. 85-127; 1972. – Ч. 4. – С. 133-175. – (Українська Вільна Академія Наук. Серія : Літопис УВАН. Ч. 26).

531. Шелгунов Н.В. Из прошлого и настоящего / Н.В. Шелгунов // Русская мысль. – 1886. – № 1. – С. 211-244; № 3. – С. 195-229.
532. Берви Е.И. Из моих воспоминаний / Е.И. Берви // Голос минувшего. – 1915. – № 5. – С. 122-142.
533. Одна из многих: Из записок нигилистки / [А Комарова]. – С.Пб.: Тип. Эд. Метцинга, 1881. – 89 с.
534. Книжник-Ветров И.С. Русские деятельницы первого Интернационала и Парижской коммуны / И.С. Книжник-Ветров. – М.-Л.: Наука, 1964. – 257 с.
535. Писарев Д.И. Мыслящий пролетариат / Д.И. Писарев // Сочинения в 4-х т. – М.: Госиздат худ. лит-ры, 1956. – Т. 4. – С. 7-49.
536. **ЦДІАК України**
 Ф. 2066 Монтвид – Шабельская Александра Станиславовна (писательница г. Харьков)
 Оп. 1.
 Спр. 3. Юность. Записки. 1843 г., 126 арк.
537. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч. / Ф.М. Достоевский. – С.Пб.: Тип. А.С. Суворина, 1883. – Т. 1: Биография, письма и заметки из записной книжки. – Разд. пагин.
538. Вербицкая А. Моему читателю: Автобиографические очерки с портретом автора и семейными портретами. (Детство. Годы учения) / А. Вербицкая. – М.: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнарера, 1911. – 282 с.
539. Щепкина-Куперник Т.Л. Дни моей жизни / Т.Л. Щепкина-Куперник. – М.: Захаров, 2005. – 528 с. – (Серия «Биографии и мемуары»).
540. Панаева А.Я. Воспоминания / А.Я. Панаева. – М.: Худ. лит-ра, 1972. – 486 с.
541. Кашеварова-Руднева В.А. Автобиография / В.А. Кашеварова-Руднева // Двадцатипятилетие врачей бывших студентов императорской медико-

хирургической академии выпуска 9-го декабря 1868 г./ Под ред. К.Ф. Славянского, В.В. Клименко. – С.Пб.: Тип. Р. Голике, 1893. – С. 68-95.

542. РДА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 301. Об учреждении высших женских курсов в Санкт-Петербурге и Киеве. 25 апреля 1877 – 23 июля 1885 гг., 313 арк.

543. Леткова Е.П. Об И.С. Тургеневе. (Из воспоминаний курсистки) // К свету. Научно-литературный сборник / Е.П. Леткова; под ред. Е.П. Летковой, Ф.Д. Батюшкова. – С.Пб.: Изд-ние комитета Общ-ва доставления ср-в, 1904. – С. 449-465.

544. ВР РНБ

Ф. 1001 Г.С. Габаев

Ед. хр. № 519. Воспоминания Кропоткиной С.Г. (Рабинович). Без даты, карандашом, 12 арк.

545. Анна Михайловна Евреинова // Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1905 г. – С.Пб.: Тов-во Печатного дела «Народная польза», 1905. – С. 376-380.

546. Кожевникова М. Софья Михайловна Переяславцева / М. Кожевникова // Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1905 г. – С.Пб.: Тов-во Печатного дела «Народная польза», 1905. – С. 383-390.

547. Милюков П.Н. Воспоминания (1859–1917) / П.Н. Милюков. – М.: Современник, 1990. – Т. 1. – 446 с.

548. Женский календарь, издаваемый для образования стипендий женщинам, учащимся в высших учебных заведениях на 1875 г. – О.: Тип. А.В. Гроссул-Толстой, 1874. – 88 с.

549. Эмилия Кирилловна Пименова // Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1905 г. – С.Пб.: Тов-во Печатного дела «Народная польза», 1905. – С. 380-383.
550. Кони А.Ф. На жизненном пути / А.Ф. Кони. – Ревель-Берлин: Изд-во «Библиофил», 1922 – Т.3. – 622 с.
- 551. РДИА**
- Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 191.
- Спр. 322. Об учреждении правил для слушательниц высших женских курсов. 30 апреля 1879 – 22 августа 1882 гг., 223 арк.
552. Е.С. Женские курсы в Париже / Е.С. // Женское образование. – 1882. – № 9. – С. 640-641.
553. Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. – К.: Рада, 1995. – 384 с.
554. Кодряч Е.П. К вопросу о совместном обучении / Е.П. Кодряч // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10–16 декабря 1908 года. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы. – 1909. – С.663-670.
555. О высших женских курсах, статья К.Н. Бестужева-Рюмина // Женское образование. – 1886. – № 6-7. – С. 499-503.
556. Прекращение приема на высших женских курсах // Русская мысль. – 1887. – № 12. – С. 169-171.
557. Несколько слов о статье г. Васьковича // Женское образование. – 1878. – № 2. – С.135-140.
558. Достоевский Ф.М. Опять о женщинах / Ф.М. Достоевский // Дневник писателя. – 1876. – № 6. – С. 168-171.
559. Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX в. / П.П. Щербинин. – Тамбов: «Издательство Юлис», 2004. – 508 с.

560. Мижуев П. Праздник русских женщин / П. Мижуев // Русская школа. – 1904. – № 4. – С. 69-91; № 5. – С. 112-135.
- 561. ВР РНБ**
 Ф. 163 Второвы И.А. и Н.И.; О.В. Синакевич.
 Ед. хр. № 325 Синакевич О.В. «Жили-были». Воспоминания. Тетрадь 11. Ч.3. Юность. 1894–1900. Гл.7-я. Лето 1897 г., 53 арк.
- 562. РДИА**
 Ф. 733 Департамент народного образования.
 оп. 191.
 Спр. 813. Поздние сведения о высших женских курсах в Империи. 30 апреля 1885 – 28 апреля 1889 гг., 166 арк.
- 563. ЦИАМ**
 Ф. 459 Канцелярия попечителя Московского учебного округа
 Оп. 5.
 Спр. 1052. С перепиской Канцелярии попечителя Московского учебного округа с канцелярией Московских высших женских курсов. 2 января 1901 – 25 февраля 1902 гг., 186 арк.
564. Швабэ Т. Девушка-подросток / Т. Швабэ // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое в современной культурной жизни / Пер. Р.М. Маркович. – Т. 1. – С.Пб.: Книгоиздательство Тов-во «Просвещение», 1911. – С. 594-611.
565. Женщина в семейной и социальной жизни / С нем.; под ред. И.Р.Г. – С.Пб.: Тип. И. Гольберга, 1901. – 500 с.
566. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / Н.И. Кареев; подг. текста, вступ. стат. и коммент. В.П. Золотарев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 384 с.
567. Кравченко А. Зінаїда Тулуб / А. Кравченко // Слово і час. – 1995. – № 11-12. – С. 27-31.

568. Сабанеева Е.А. Воспоминания о былом. 1770–1828 / Е.А. Сабанеева // История жизни благородной женщины. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – С. 333-434.
569. Библиография: Институтка. Повесть Марко Вовчка // Рассвет. – 1860. – № 5. – С. 17-23.
570. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Н.И. Пирогов. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 751 с.
571. Донин А.Н. Университетские реформы в России: общественная мысль и практика. Вторая половина XIX века / А.Н. Донин; под ред. В.А. Динеса. – Саратов: Саратовский госуд. соц.-экон. ун-т, 2003. – 256 с.
572. Михайлов М.Л. Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе / М.Л. Михайлов // Сочинения в 3-х т. – М.: Госиздат худ. лит-ры, 1958. – Т. 3. – С. 369-430.
573. Т.Ш. Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе: Статья М.Л. Михайлова / Т.Ш. // Рассвет. – 1860. – № 11. – С. 11-19.
574. Герасимова Ю.И. Статья Н.Г. Чернышевского «Научились ли?» и либеральная публицистика / Ю.И. Герасимова // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М.: Наука, 1976. – С. 136-143.
575. Немирович-Данченко В. Русские женщины / В. Немирович-Данченко // Швейгер-Лерхенфельд А.Ф. Женщина: Ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов земного шара. – С.Пб.: Изд-ние А.Ф. Девриена, 1885. – С. 680-688.
576. Ожешко Э. Последняя любовь / Э. Ожешко. – М.: Худож. лит., 1975. – 229 с.
577. Котляревский Н. Очерки из истории общественного настроения шестидесятых годов: Женский вопрос в его первой постановке / Н. Котляревский // Вестник Европы. – 1914. – № 2. – С. 225-252.

578. Аппельрот Г. Образование женщин среднего и высшего состояния / Г. Аппельрот // Отечественные записки. – 1858. – № 2. – С. 653-690.
579. Филантропическое общество гувернанток и последнее его собрание // Дело. – 1869. – № 1. – С. 99-103.
580. Шаханов А. Историк С.М. Соловьев и открытие высших женских курсов в Москве / А. Шаханов // Россияне. – 12/94–1/95. – С. 135-137.
581. Достоевский Ф.М. Несомненный демократизм. Женщины / Ф.М. Достоевский // Дневник писателя. – 1876. – № 5. – С. 146-148.
582. Корф Н. Лина Моргенштерн: К вопросу о цельности воспитания русской женщины / Н. Корф // Наблюдатель. – 1882. – № 9. – С. 163-182.
583. Катков М.Н. О женском образовании. Статьи, связанные с возникновением и постепенным ростом женских классических гимназий / М.Н. Катков. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1897. – 71 с.
584. Миропольский В.И. Университетское образование женщин в Америке и в России / В.И. Миропольский // Русская мысль. – 1883. – № 1. – С. 192-230.
585. К вопросу о высших женских курсах в Киеве // Киевлянин. – 1904. – 25 ноябр. (№ 327). – С. 3-4.
586. Несостоятельность женской эмансипации // Домашняя беседа. – 1862. – Вып. 38. – С. 232-237.
587. Шабанова А.Н. Очерк женского движения в России / А.Н. Шабанова. – Б.м., 1912. – 32 с.
588. Соловьев Н. Женщинам / Н. Соловьев. – Б.м. и г. [1865]. – С. 15-24.
589. Наши нигилистки // Домашняя беседа. – 1864. – Вып. 49. – С. 999-1003.
590. Толстой Л.Н. Письмо к Н.Н. Страхову от 19 марта 1879 / Л.Н. Толстой // Собрание соч.: в 22 т. – М.: Худож. лит., 1984. – Т. 17. – С. 686-688.

591. Цитович П. Ответ на письма к ученым людям / П. Цитович. – О.: Тип. Г.Ульриха, 1878. – 36 с.
592. Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху / О. Кобилянська // Твори. – К.: Держвидав худож. літ., 1956. – Т. 1. – С. 563-568.
593. Корф М. Заметка. Мрачный публицист женского вопроса / М. Корф // Вестник Европы. – 1872. – № 5. – С. 449-454.
594. Грот Н.П. Женское учебное дело в Швеции и у нас / Н.П. Грот. – С.Пб.: Б.и., 1875. – 32 с
595. Грот Н. Из семейной хроники. Воспоминания для детей и внуков / Н. Грот. – С.Пб.: Тип. М-ва путей сообщ., 1900. – 186 с. – (Издание семьи).
596. Что нужно женщинам? Проект воспитательного заведения для женщин // Детский сад. – 1868. – № 5-6. – С. 222-239.
597. Тарасов П.Т. Об образовании женщин: Публичная лекция / П.Т. Тарасов // Временник демидовского юридического лица. – 1885. – Кн. 36. – С. 1-48.
598. Акушерок у нас до последнего времени как будто никому и не нужно // Отечественные записки. – 1872. – № 4. – С. 260-264.
599. Русская женщина в семье и школе // Женское образование. – 1886. – № 8. – С. 560-571.
600. О высшем женском образовании // Вестник воспитания. – 1904. – № 9. – С. 100-113.
601. Страннолюбский А. Современные нужды высшего женского профессионального образования / А. Страннолюбский // Русская школа. – 1890. – № 3. – С. 48-78.
602. Лялина М. Высшее женское образование в Чехии и Сербии в связи с образованием общим / М. Лялина // Русская школа. – 1899. – № 1. – С. 44-52.
603. Лавринович Ю. Право на труд / Ю. Лавринович // Образование. – 1895. – № 5-6. – С. 343-346.

604. Бакунин П.А. Запоздалый голос сороковых годов. (По поводу женского вопроса) / П.А. Бакунин. – С.Пб.: Тип. В. Безобразова, 1881. – 458 с.
605. Валькова О.А. Дискуссия о высшем женском образовании в Московском университете (1861 г.) / О.А. Валькова // Вестник науки и техники. – 2006. – № 4. – Режим доступа до журн.: <http://vivovoco.rsl.ru/vv/journal/viet/babes.htm>.
606. Речь проф. Розе в Цюрихском университете при возведении в степень доктора девицы Надежды Прокофьевны Суловой // Неделя. – 1868. – № 8. – С. 256-257.
607. Каптерев П.Ф. Душевные свойства женщин: Публичные лекции / П.Ф. Каптерев. – С.Пб.: Тип. Уч-ща глухонемых, 1895. – 137 с.
608. Конради Е. И. Женская студенческая жизнь в Кембридже / Е.И. Конради // Сочинения в 2 т.– С.Пб.: Тип. А. Пороховщикова, 1900. – Т.2. – 516-540.
609. Открытие высших женских курсов в Санк-Петербурге // Женское образование. – 1878. – № 8. – С. 518-519.
610. Гуревич Я.Г. Мысли Я.В. Стоюнина о женском образовании / Я.Г. Гуревич // Женское образование. – 1889. – № 2. – С. 83-100.
611. Толстой И.И. О совместном высшем образовании / И.И. Толстой // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С. 14-19.
612. Широкий шаг женской эмансипации // Домашняя беседа. – 1864. – Вып. 6. – С. 157-160.
613. Литературные и журнальные заметки // Отечественные записки. – 1873. – № 3. – С. 138-152.
- 614. РДИА**

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 292. Об учреждении в г.г. Санкт-Петербурге и Москве высших женских учебных заведений. 2 июля 1875 – 16 ноября 1876 гг., 231 арк.

615. По злосчастному вопросу // Женское образование. – 1886. – № 6-7. – С. 498-499.

616. Канина В.Г. Двадцатипятилетие высших женских курсов в Санкт-Петербурге. (1878–1903) / В.Г. Канина // Исторический вестник. – 1904. – № 2. – С. 647-662.

617. Из общественной хроники // Вестник Европы. – 1905. – № 12. – С. 877.

618. Ловцов С. По поводу вопроса о женщинах-врачах / С. Ловцов // Архив судебной медицины и общественной гигиены. – 1869. – № 2. – С. 41-50.

619. О женщинах: Мысли старые и новые. – С.Пб.: Изд-ние А.С. Суворина, 1886. – 408 с.

620. Дневник // Гражданин. – 1895. – 22 сент. (№ 261). – С.3.

621. Берлин П. Интеллигентная беднота / П. Берлин // Вестник воспитания. – 1904. – № 5. – С. 181-202.

622. -Кий. К вопросу о женском образовании и труде (По поводу статьи «Теория и практика женского образования» В.И. Герье / -Кий // Женское образование. – 1877. – № 4. – С. 203-221.

623. Соловьев В.С. Женский вопрос / В.С. Соловьев // Три разговора. – С.Пб. Б.и., 1901. – С. 216-217.

624. РДИА

Ф. 1683. Островский Михаил Николаевич.

оп. 1.

Спр. 116. Соображения по представлению Министерства народного просвещения о высших женских курсах. Черновик писарской рукой с дополнениями М.Н. Островского. 1889–1890, 10 арк.

625. Алексеева О. Женский труд в теории и в жизни / О. Алексеева // Неделя. – 1870. – № 20. – С. 654-670.
626. Ф-ов. Образованные труженицы / Ф-ов // Неделя. – 1870. – № 15. – С. 501-504.
627. Карнович Е.П. О развитии женского труда в Петербурге / Е.П. Карнович. – С.Пб.: Тип. В. Безобразова, 1865. – 116 с.
628. Благосветлов Г.Е. На что нам нужны женщины / Г.Е. Благосветлов // Сочинения. – С.Пб.: Тип. Е.А. Благосветловой, 1882. – С. 73-84.
629. К.В. Женщина как залог прочной жизни и нации / К.В. – С.Пб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1896. – 360 с.
630. М.П. Высшее женское образование в России / М.П. // Новь. – 1885. – № 19. – С. 420-422.
631. Гольцев В. Новые попытки по решенному вопросу / В. Гольцев // Вестник Европы. – 1882. – № 10. – С. 780-790.
632. Кожевникова М. Материнство и умственная работа / М. Кожевникова. – М.: Университетская тип., 1902. – 43 с.
633. Страннолюбский А. О женском профессиональном образовании / А. Страннолюбский // Образование. – 1896. – № 2. – С. 35-50; № 3. – С. 8-28; № 4. – С. 16-41.
634. Дебольский Н.Г. О женском образовании / Н.Г. Дебольский // Русская школа. – 1890. – № 8. – С. 59-89; № 9. – С. 55-68.
635. Прекращение приема на высших женских курсах // Русская мысль. – 1887. – № 12. – С. 169-171.
636. Оболенская Л.Е. Женский вопрос и нравственность / Л.Е. Оболенская // Женский альманах. – О.: Тип. Исаакович и Бейлейсон, 1901. – С. 23-27.
637. Южаков С.Н. Вопросы просвещения: Публицистические опыты / С.Н. Южаков. – С.Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – 283 с.

638. По поводу женского адреса, поданного г. Министру народного просвещения в г. Харькове // Журнал министерства народного просвещения. – 1870. – № 10. – С. 269-274.
639. Иванов И.М. Ученые профессии и высшее женское образование / И.М. Иванов // Образование. – 1901. – № 1. – С. 83-93.
640. Острогорский В. К вопросу о высших женских образованных курсах / В. Острогорский // Женское образование. – 1877. – № 6-7. – С. 325-340.
641. Василькович Л. По поводу статьи «К вопросу о высших женских образованных курсах» / Л. Василькович // Женское образование. – 1877. – № 10. – С. 592-600.
642. Цертелев Д.Н. Цель образовательной школы / Д.Н. Цертелев // Русский вестник. – 1900. – № 4. – С. 665-677.
643. Наши внутренние дела: Поклеп «Гражданина» за стремление женщин к высшему образованию // Наблюдатель. – 1901. – № 12. – С. 40-42.
644. Хвостов В.М. Женщина накануне новой эпохи / В.М. Хвостов. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. – 101 с.
645. Щербина А.М. О допущении женщин в университет / А.М. Щербина. – М.: Тип. В.М. Саблина, 1910. – 16 с.
646. Ефименко А.Я. Из личных впечатлений и наблюдений / А.Я. Ефименко // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С. 20-23.
647. Интеллектуальные и творческие способности женщин: значение биологических и социальных факторов // Женщины в науке: Реферативный сборник. – М.: ИНИОН, 1989. – С. 103-141.
648. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под

ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Московского университета, 1992. – С. 283-300.

649. Годичный отчет Высших женских курсов в Москве за 1874–1875 г. – М.: Университетская тип., 1875. – 4 с.

650. Держархів м. Києва

Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.

оп. 1. ч. 1.

Спр. 20. Переписка попечителя Киевского ученого округа с учредительным комитетом (1878–1888). 4 февраля 1879 – 23 декабря 1882 гг., 248 арк.

651. Извлечение из представления министра народного просвещения в Государственный Совет «О выдаче пособия учрежденным в С.-Петербурге высшим женским курсам» // Извлечение из отчета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1885–1886 г. – С.Пб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1887. – С. 50-54.

652. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 198. Об учреждении в Москве высших женских курсов по плану профессора Герье. Тут же о женских курсах в Казани. 9 марта 1871 – 26 мая 1881 гг., 226 арк.

653. Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани / Н. Осокин // Женское образование. – 1878. – № 6-7. – С.435-440.

654. Вишленкова Е.А. Публичная и частная жизнь университетского человека Казани XIX века / Е.А. Вишленкова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: ИВИ РАН, 2004. – № 7. – С. 172-200.

655. Держархів м. Києва

Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.

оп. 17.

Спр. 8. О пожертвовании сумм Черниговской, Бессарабской и другими губернскими управами и частными лицами на содержание курсов за 1878 – 1886 гг. 29 сентября 1878 – 22 января 1886, 85 арк.

656. Краткий отчет о движении денежных сумм Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1877/78 – 1878/79 гг. – Б.м.и г. – 4 с.

657. Годовой отчет о деятельности «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1890. – № 4. – С. 436-437.

658. Вревская Н.П. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы / Н.П. Вревская // Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 6-21.

659. Держархів м. Києва

Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.

оп. 17.

Спр. 5а. Протоколы заседаний Попечительного комитета высших женских курсов. 1878-1882 гг., 131 арк.

660. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

оп. 828 (1878 г.).

Спр. 146. О Высших женских курсах в г. Киеве. 1878 г., 59 арк.

661. ІР НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 409. Письма. 23 июля 1881 г., 2 арк.

662. Иконникова А.Л. Воспоминания о деятельности Федора Яковлевича Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А.Л. Иконникова //

Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Ф.Я. Фортинского. – К.: Тип. М.М. Фиха, 1903. – С. 67-75.

663. Держархів м. Києва

Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.

оп. 17.

Спр. 12. Об установлении правил для занятия должностей Попечительного комитета высших женских курсов. 20 января – 20 марта 1879 г., 8 арк.

664. РДІА

Ф. 1282. Канцелярия Министра внутренних дел.

оп. 2.

Спр. 1869. Об учреждении высших женских курсов в г. Киеве. 28 сентября 1878–13 марта 1881 гг., 75 арк.

665. Некрасова Е. Первые женские курсы в Москве, известные под именем Лубянских. (Посвящается памяти студентки В. Некрасовой) / Е. Некрасова // Отечественные записки – 1880. – № 7. – С. 1-39.

666. Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани / Н. Осокин. – С.Пб.: Тип. В. Демакова, 1878. – 6 с.

667. ІР НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 589. Протоколы заседания общей комиссии высших женских курсов, назначенной педсоветом по вопросу об устройстве хозяйственной части курсов. 25 января 1881 г., 2 арк.

668. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 154.

Спр. 357. Строительные нужды и учебно-вспомогательные учреждения высших женских курсов. 1909 –1913 гг., 91 арк.

669. Годичное общее собрание «Общества для доставления средств высшим женским курсам» // Женское образование. – 1886. – № 1. – С. 63-67.

670. ІР НБУВ

Ф. 46 Іконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.).

№ 590. Письмо Киевской городской управы. 26 января 1885 г., 2 арк.

671. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

оп. 836.

Спр. 26. Переписка с попечителем Киевского учебного округа о разрешении вечеров. 1886 г., 25 арк.

672. ІР НБУВ

Ф. 46 Іконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.).

№ 576. Гогоцкая А.И. Иконниковой Анне Леопольдовне. Письмо. 18 октябрь 1883 г. [Киев], 2 арк.

673. ІР НБУВ

Ф. 46 Іконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.).

№ 703. [Иконникова Анна Леопольдовна]. Дневниковые записки. 2 января 1884 – 13 марта 1885 гг. Рукопись. Общая тетрадь в переплете, 97 арк.

674. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

оп. 835.

Спр. 16. Переписка с попечителем Киевского учебного округа об устройстве лекций профессоров. 1885 г., 40 арк.

675. РДА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 203.

Спр. 2050. Отчет о состоянии высших женских курсов в Киевском учебном округе за 1882, 1883, 1886 г. 19 арк.

676. ЦДАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 207.

Спр. 27 а. С общим отчетом за 1883 год по низшим учебным заведениям округа и высших женских курсов в Киеве. 1884 г., 159 арк.

677. Условия приема на высшие женские курсы // Образование. – 1895. – № 5-6. – С. 401.

678. ІР НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.).

№ 94. Высшие женские курсы в Киеве. Письмо Иконникову с благодарностью за подаренные библиотеке курсов книги. 1913 г., 2 арк.

679. ІР НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.).

№ 593. Письма по поводу признания прав на имущество, завещанное полковником Безусом., 6 арк.

680. ІР НБУВ

Ф. 66 Лучицкий Иван Васильевич.

№ 326. Ходатайство о передаче Киевскому университету и Высшим женским курсам состояния, завещанного Крыжановским К.Г. 1901 г., 2 арк.

681. ЦДАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 151.

Спр. 30. О возобновлении высших женских курсов. 1900 г., 60 арк.

682. ЦІАМ

Ф. 363. Московские высшие женские курсы, г. Москва.

оп. 1.

Спр. 91. Завещания разных лиц на стипендии и содержание слушательниц курсов. 1912–1917 гг., 167 арк.

683. ЦИАМ

Ф. 363. Московские высшие женские курсы, г. Москва.

оп. 1.

Спр. 1. Протоколы заседаний Попечительного совета высших женских курсов. 1900–1914 гг., 231 арк.

684. Высшие женские курсы в Москве // Русская школа. – 1900. – №. 5-6. – С. 103-105.

685. ВР РНБ

Ф. 585 Платонов С.Ф.

оп. 1.

Ед. хр. № 2644. Герье В.И. Письма (2) Сергею Федоровичу Платонову. 14 ноября 1902 г., 16 мая 1913 г. Москва. Петербург., 11 арк.

686. Жуковская С.А. Доклад комитета Общества доставления средств высшим женским курсам в Москве / С.А. Жуковская // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10–16 декабря 1908 года. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1909. – С.91-93.

687. Отчет Общества доставления средств высшим женским курсам в г. Москве за 1914 год. – М.: Городская тип., 1915. – 22 с.

688. Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за 1913–1914 и 1914–1915 учебные годы. – Тифлис: Тип. Канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1915. – 84 с.

689. Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1913–1914 академический год. – Варшава: Тип. «Русского общества», 1915. – 46 с.

690. Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1911–12 учебный год. – Томск: Тип. Печатного дела, 1913. – 78 с.

691. Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1912–13 учебный год. – Томск: Тип. Печатного дела, 1914. – 40 с.
- 692. РДИА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 205.
Спр. 688. Отчет о деятельности Московских высших женских курсов за 1909 г., 9 арк.
- 693. РДИА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 205.
Спр. 689. Отчет Московских высших женских курсов за 1910 г., 7 арк.
- 694. РДИА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 205.
Спр. 690. Отчет Московских высших женских курсов за 1911 г., 5 арк.
- 695. РДИА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 205.
Спр. 691. Отчет Московских высших женских курсов за 1913 г., 5 арк.
- 696. РДИА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 155.
Спр. 652. Харьковские высшие женские курсы Общества трудящихся женщин и частный Харьковский женский медицинский институт Харьковского Медицинского общества. 1913–1917 гг., 189 арк.
- 697. ЦИАМ**
Ф. 459 Канцелярия попечителя Московского учебного округа.

оп. 5.

Спр. 3424. По докладной записке директора курсов на имя Министра народного просвещения об отпуске пособия на постройку собственного здания курсов и на содержание аудиторного корпуса. 28 мая 1909 – 17 мая 1912 гг., 20 арк.

698. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 81.

Спр. 52 ж. О постройке здания для Киевских высших женских курсов по Столыпинской улице. 1913 г., 43 арк.

699. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.)

Ф. 45 Распорядительное отделение Харьковской городской управы.

оп. 1.

Спр. 3421. Об отводе места для постройки здания высших женских курсов. 1910 г., 28 арк.

700. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 155.

Спр. 636. С проектом об оставлении слушательниц при Московских высших женских курсах. 21 декабря 1912 – 23 сентября 1916 гг., 115 арк.

701. Хроника: Россия // Женский вестник. – 1915. – № 5-6. – С. 118

702. Высшее образование женщин в России. Речь князя С.М. Волконского // Образование. – 1893. – № 7-8. – С. 83-91.

703. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В.К. Кантор. – М.: РОССПЕН, 2008. – 542 с. – («Российские Пропилеи»).

704. Док. № 74. Именной указ Правительствующему Сенату «О принятии учебных заведений народного просвещения под ближайшее его императорского величества наблюдение и попечение» // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: Сб. док. – С.Пб., 2000. – С. 173-174.
705. Речь М.М. Ковалевского // Сборник памяти Анны Павловны Философовой: Статьи и материалы. – Пг.: Тип. Н.И. Кушнарера, 1915. – Т. 2. – С. 66-70.
706. Бедствия учащейся молодежи // Неделя. – 1870. – № 24. – С. 781.
707. Кимбелл Э. Русское гражданское общество и политический кризис в эпоху великих реформ. 1859–1863 / Э. Кимбелл // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1992. – С. 260-282.
- 708. ВР РНБ**
Ф. 379 Корнилов Ф.П.
Ед. хр. № 381. «Всеподданейшая» записка о необходимости усиления в связи с покушением Каракозова административной власти, преобразования полиции, поддержки дворянства и мероприятиях в области народного просвещения. Апрель, 1866 г., 13 арк.
709. Шишко Л.Э. Общественное движение в шестидесятых и первой половине семидесятых годов / Л.Э. Шишко. – М: Госиздат, 1921. – 91 с.
710. Док. № 105. Ходатайство ректора Петербургского Университета К.Ф. Кеслера попечителю Петербургского учебного округа П.И. Ливену о разрешении читать в Университете специальные лекции для женщин // Высшая школа Санкт-Петербурга XIX – начало XX века: Сб. док. – С.Пб.: Лики России, 2007. – С. 193-194.
711. Воспитание женщин в Америке // Детский сад. – 1870. – № 7. – С. 394-406.

712. РДИА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 124. По ходатайству А.П. Философовой, Е.Н. Ворониной и Н.В. Стасовой о разрешении организовать в Санкт-Петербурге курсы для женщин; об устройстве женских курсов в Москве. 27 ноября 1868 – 2 мая 1877 гг., 405 арк.

713. Женские курсы в Петербурге // Неделя. – 1870. – № 47. – С. 1557-1562.

714. ВР РНБ

Ф. 699 Н.К. Скворцова-Михайловская.

Ед.хр. № 9. Воспоминания 1860–1880-е гг., 50 арк. Черновой автограф.

715. Представление в Комитет Министров // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – С.Пб.: Печатня С.П. Яковлева, 1895. – Т. 11. – С. 701-738.

716. Итенберг Б.С. Кризис самодержавной власти / Б.С. Итенберг // Революционная ситуация на рубеже 1870–1880-х годов. – М.: Наука, 1983. – С. 90-134.

717. Эйхельман О.О. Обзор центральных и местных учреждений управления в России и устава по службе по определению от правительства / О.О. Эйхельман. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1890. – 83 с.

718. ЦДАК України

Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

оп. 532.

Спр. 140. По ходатайству жен профессоров университета Св. Владимира Афанасьевой, Гарниц-Гарницкой и Гогоцкой об утверждении Устава Общества для доставления средств высшим женским курсам в Киеве. 1879, 6 арк.

719. РДИА

Ф. 1286 Департамент полиции исполнительной Министерства внутренних дел.

оп. 40. Спр. 302. По письму генерала Исакова о женщинах с высшим образованием занимающихся политической деятельностью. 6 марта 1879 – 25 августа 1879 гг., 6 арк.

720. РДИА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 318. Об учреждении в г. Одессе высших женских курсов и о преобразовании в таковые женских курсов при 3-й мужской гимназии в г. Москве. 10 февраля 1879 – 17 июня 1882 гг., 72 арк.

721. РДИА

Ф. 759 Собственная е.и.в. канцелярия по учреждениям имп. Марии.

оп. 22. Спр. 3145. Об открытии в Одессе высших женских курсов. 2 марта 1879 г., 7 арк.

722. РДИА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191. Спр. 369. Об учреждении высших женских курсов в Харькове. 7 февраля 1881 – 4 мая 1883 гг., 45 арк.

723. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 444 с.

724. О возобновлении приема слушательниц на высшие женские курсы в Санкт-Петербурге // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – С.Пб.: Печатня С.П. Яковлева, 1895. – Т. 11. – С. 690-691.

725. РДИА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 1083. Об открытии женских курсов Герье в Москве. 24 апреля – 3 июня 1889 г., 7 арк.

726. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 87.

Спр. 6887. По вопросу о дальнейшем существовании высших женских курсов в г. Киеве. 1889 г., 94 арк.

727. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 1387. Об учреждении в Москве высших женских курсов. 14 января – 13 апреля 1893 г., 13 арк.

728. РДІА

Ф. 1604 Делянов И.Д.

Оп.1.

Ед. хр. 219. Записки (две) профессора Тарханова И. министру народного просвещения Делянову И.Д. О высшем женском образовании в Англии и о коллегиях в Оксфордском и Кембриджском университетах. 24 сентября 1895 – 28 октября 1895 гг., 48 арк.

729. Вернадский В.И. Перед грозой / В.И. Вернадский // Вернадский В.И. Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995. – С. 186-190.

730. Підраховано за: Русская студентка за границей // Первый женский календарь на 1912 год. – С.Пб.: Тип. «Бережливость», 1912. – С. 57-76.

731. РДІА

Ф. 759 Собственная е.и.в. канцелярия по учреждениям имп. Марии.

оп. 22.

Спр. 2038. Материалы об учреждении комиссии по организации Высших женских учебных заведений в России, доклад о ее деятельности, краткий отчет о посещении заграничных заведений и мнения членов комиссии. 1873 – 1876 гг., 196 арк.

732. Правительственное сообщение // Правительственный вестник –1873 – 21 мая – 2 июня (№ 122). – С. 1.

733. Проект высшего женского училища // Неделя. – 1874. – № 30. – С. 1121-1122.

734. Проект женских курсов при Казанском университете // Неделя. – 1874. – № 22. – С. 815.

735. Речь В.П. Тарновской // Празднование двадцатипятилетия Санкт-Петербургских высших женских курсов. – С.Пб.: Тип. Ю. Эрлих, 1904. – С. 9-24.

736. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 191.

Спр. 1831. О выработке общего Положения о высших женских курсах. 15 марта 1899 – 1904 гг., 273 арк.

737. Комиссия по преобразованию высших учебных заведений // Журнал министерства народного просвещения. – 1902. – № 11. – С. 12-22.

738. ЦДІАК України

Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

оп. 630.

Спр. 225. Об учреждении общества для доставления средств высшим женским курсам в г. Киеве. 1900 –1905 гг., 23 арк.

739. Вернадский В.И. Академическая жизнь / В.И. Вернадский // Вернадский В.И. Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995. – С.163-168.

740. О высшем женском образовании в России // Женский вестник. – 1906. – № 1. – С. 12-16; № 2. – С. 54-58; № 3. – С. 81-86.
741. Высшие учебные заведения // Русская школа. – 1905. – № 2. – С. 81-83.
742. На высших женских курсах // Русская школа. – 1905. – № 4. – С. 108.
- 743. РДІА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 153.
Спр. 143. Дело об учреждении в г. Одессе публичных юридических курсов и о курсах в других городах. 1906 г., 479 арк.
- 744. РДІА**
Ф. 922 Глазов В.Г.
оп. 1.
Спр. 207. Анонимные письма В.Г. Глазову по вопросам высшего женского образования. 1905 г., 13 арк.
- 745. РДІА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 154.
Спр. 260. Дело об открытии в Новочеркасске высших женских курсов. 17 июля 1908 – 1909 гг., 34 арк.
- 746. РДІА**
Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 154.
Спр. 483. По курсам и их учреждениям. 23 января 1909–26 июня 1917 гг., 386 арк.
- 747. ЦДІАК України**
Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.
оп. 81.

Спр. 62. Переписка по Киевским вечерним высшим женским курсам Жекулиной. 1913 г., 272 арк.

748. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 253.

Спр. 45. Ч. 2. О циркулярах. 1910 г., 350 арк.

749. Плата на высших женских курсах // Русская школа. – 1905. – № 5-6. – С. 122-123.

750. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 157.

Спр. 51. О возобновлении приема на высших женских курсах в Киеве. 1906 г., 154 арк.

751. Об отпуске высшим женским курсам в Харькове, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин, единовременного пособия из сумм казны в размере 60 000 рубл для постройки здания курсов // ПСЗРИ. Соб. III-е. – СПб, 1914. – Т. XXXI. – Отд. 2. – № 31.

752. Из «Объяснительной записки к смете министерства народного просвещения на 1916 г.» // Журнал министерства народного просвещения. – 1916. – № 7. – С. 63-99.

753. Законотворчество думских фракций 1906–1917 гг.: Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2006. – 767 с.

754. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 155.

Спр. 648. Санкт-Петербургские высшие женские курсы. 16 ноября 1912 – 2 сентября 1917 гг., 96 арк.

755. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 84.

Спр. 25. Разная переписка по высшим женским курсам Жекулиной. 1916 г., 41 арк.

756. ВР РНБ

Ф. 585 Платонов С.Ф.

оп. 1.

Ед. хр. № 248. Основания для признания Санкт-Петербургских высших женских курсов высшим учебным заведением. 1913 – 1914 гг., 1 арк.

757. Устав Женского университета св. Ольги в г. Киеве: Проект нового устава для высших женских курсов. – К.: Тип. Т.Г. Мейндера, 1910. – 12 с.

758. Хроника: Россия // Женский вестник. – 1916. – № 9. – С. 127.

759. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля / В. Хижняков. – Пг.: «Огни», 1916. – 251 с.

760. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – С.Пб.: Тип. Императорской АН, 1862. – Ч. 2. – 533 с.

761. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ / Г. Джаншиев. – М.: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнарев и К, 1900. – 820 с.

762. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры / П.Н. Милюков. – М.: «Прогресс-Культура», 1994. – Т. 2. – Ч. 2. – 496 с.

763. Общий устав Императорских Российских университетов // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1876. – Т. 3. – С. 1030-1106.

764. Док. № 99. Уведомление военного министра Д.А. Милютина министру народного просвещения А.В. Головнину о наложении им запрета на посещение женщинами лекций в Медико-хирургической академии // Высшая школа Санкт-Петербурга XIX – начало XX века: Сб. док. – С.Пб.: Лики России, 2007. – С. 188.

765. Вопрос о допущении женщин в университеты // Образование. – 1901. – № 10. – С. 61-63.
- 766. ІР НБУВ**
- Ф. 66 Лучицкий Иван Васильевич.
- № 316. Прошение женщин г. Киева о необходимости реформы женского образования, разрешении приема женщин в Университет св. Владимира. 1900-е гг., 11 арк. [Черновики рукой Лучицкого и подписной лист с автографом Л. Косач (Леся Украинка)].
767. Женский вопрос в Государственной Думе: Из стенографических отчетов о заседаниях Государственной Думы. – С.Пб.: Н.Н. Фридберга, 1906. – 59 с.
- 768. Держархів Харківської обл.**
- Ф. 667 Харьковский университет.
- оп. 286.
- Спр. 144. Прошение ректору Харьковского университета о приеме вольнослушательницей в университет по восстановлении в должности вернувшегося с войны служащего. 1905 г., 3 арк.
769. Покровская М.И. О вольнослушательницах / М.И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 10. – С. 217-219.
770. Шилова Н.И. Женщины в русских университетах и технических высших учебных заведениях в 1906–1913 г. / Н.И. Шилова // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С.31-34.
771. Третье совещание вольнослушательниц университетов // Союз женщин. – 1909. – № 10. – С. 19.
772. Хроника // Женский вестник. – 1910. – № 7-8. – С. 60.

773. О приеме женщин в университет // Женский вестник. – 1910. – № 2. – С. 55-56.
774. Иванова. Этика наших депутатов / Иванова // Женский вестник. – 1910. – № 4. – С. 104-105.
775. Покровская М.И. О допущении женщин в русский университет / М.И. Покровская // Женский вестник. – 1911. – № 1. – С. 33-36.
776. Хроника: Россия // Женский вестник. – 1915. – № 3. – С. 79.
777. Вопрос о допущении женщин в университеты // Право. – 1915. – № 32. – С. 2092.
778. О приеме лиц женского пола на отдельные факультеты некоторых Императорских российских университетов // Право. – 1915. – № 49. – С. 3157.
779. О допущении женщин в университеты // Женский вестник. – 1915. – № 5-6. – С. 108.
780. Хроника // Женский вестник. – 1916. – № 11. – С. 159.
781. Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения // Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / Сост. М. Родевич. – С.Пб.: Тип. М.А. Хана, 1884. – С. 3-52.
782. Домашние наставницы и учительницы // Алфавитный сборник законоположений и распоряжений помещенных в циркулярах по Санкт-Петербургскому учебному округу с 1883 по 1893 г. / Сост. В. Демант. – С.Пб.: Тип.: А. Якобсона, 1895. – С. 183-186.
783. Высшие женские курсы в Киеве // Киевлянин. – 1878. – 14 окт. (№ 122). – С. 1-2.

784. Извлечение из отчета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1885–1886 г. – С.Пб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1887. – 54 с.

785. О правах воспитанниц, окончивших курс восьми классов женской классической гимназии г-жи Фишер // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – С.Пб.: Тип МВД, 1883. – Т. 7. – С. 969-970.

786. IP НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 582. Историческая записка о высших женских курсах. 1878 – 1886 гг., 12 арк.

787. ЦДАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 87.

Спр. 6539. Докладная записка педагогического совета высших женских курсов в г. Киеве Министру народного просвещения о предоставлении слушательницам курсов права преподавания во всех средних женских учебных заведениях. 1882 г., 6 арк.

788. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1885 г. – С.Пб.: Тип. А. Катанского, 1890. – 269 с.

789. Высшие женские курсы // Алфавитный сборник законоположений и распоряжений помещенных в циркулярах по Санкт-Петербургскому учебному округу с 1883 по 1893 г. / Сост. В. Демант. – С.Пб.: Тип.: А. Якобсона, 1895. – С. 86-93.

790. РДА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 153.

Спр. 340. О частных курсах. 1906 г., 68 арк.

791. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 317.

Спр. 512. Протоколы (Журналы) заседаний совета при Попечителе за 1909 год. 15 января – 19 ноября 1909 г., 341 арк.

792. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 155.

Спр. 649. Киевские вечерние высшие женские курсы, учрежденные А.В. Жекулиной и Киевские высшие женские курсы. 10 апреля 1912 – 3 октября 1917 гг., 339 арк.

793. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 153.

Спр. 341. Переписка о частных курсах Невианд. 1907 г., 125 арк.

794. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 155.

Спр. 134. Отчеты о деятельности высших женских курсов. 12 апреля – 21 октября 1911 г., 55 арк.

795. Об установлении правил дополнительных испытаний на звание учительницы средних учебных заведений // Известия по народному образованию. – 1913. – № 6. – С. 64.

796. Правила дополнительных испытаний на звание учительниц средних учебных заведений, установленное законом 19 декабря 1911 г. // Известия по народному образованию. – 1913. – № 6. – С. 64-68.

797. О порядке замещения преподавательских должностей окончившими высшие женские курсы // Журнал министерства народного просвещения. – 1915. – № 7. – С. 26-27.
798. О дополнительных экзаменах для слушательниц высших женских курсов // Журнал министерства народного просвещения. – 1916. – № 4. – С. 76-77.
799. Отчет о деятельности Юрьевских частных университетских курсов за 1908/9 учебный год. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1909. – 35 с.
800. Некрасова Е. Два слова в память десятилетия Московских высших женских курсов / Е. Некрасова // Русская мысль. – 1882. – № 11. – С. 191-194.
- 801. ВР РНБ**
Ф. 391 Краевский А.Д.
Ед. хр. № 790. Письма (2) Андрею Александровичу Каревскому. 9 июня 1875 г. – 6 ноября 1878 г. Петербург, 4 арк.
- 802. ЦДАК України**
Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.
оп. 192.
Спр. 1. Ч. II а. О прошениях, оставляемых без последствий. 1878 г., 190 арк.
803. К вопросу о высшем женском образовании // Женское образование. – 1879. – № 1. – С. 61-63.
804. Высшие женские курсы // Русская школа. – 1895. – № 10. – С. 224.
- 805. ІР НБУВ**
Ф. 66 Лучицкий Иван Васильевич.
№ 315. Просьба возбудить ходатайство о возобновлении деятельности курсов. 1890-е годы, 1 арк.
806. Известия и факты, касающиеся женщин // Женский вестник. – 1905. – № 8. – С. 255.

807. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа
оп. 158.

Спр. 81. Об открытии при Киевских высших женских курсах юридического отделения. 1907 г., 12 арк.

808. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 155.

Спр. 839. Переписка о Юрьевских высших женских курсах. 1913 г., 40 арк.

809. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 155.

Спр. 268. О применении закона 19 декабря 1911 г. о лицах женского пола. 1911 г., 488 арк.

810. Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1910–1911 академический год. – Варшава: Тип. «Русского общества», 1912. – 44 с.

811. К истории народного университета им. А.Л. Шанявского // Российский архив (История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв.). – М.: Студия «ТРИТЭ» – «Русский Архив», 1999. – Вып. IX. – С. 416-429.

812. Клячкина. Некоторые данные о женском образовании в г. Киеве и в Киевской губернии / Клячкина // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10–16 декабря 1908 года. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1909. – С. 608-619.

813. Киевские высшие вечерние женские курсы, учрежденные А.В. Жекулиной. – К.: Тип. С.Г. Слюсаревского, 1911. – 7 с.

814. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 155.

Спр. 653. Юрьевские университетские курсы Ростовцева. Переписка с попечителем о реорганизации. 1912 г., 25 арк.

815. РДИА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 201.

Спр. 178. О неудовлетворительной постановке учебного дела на курсах г-жи Невианд в г. Харькове. 24 марта 1910 г., 18 арк.

816. РДИА

Ф. 565 Департамент государственного казначейства.

Оп. 8.

Спр. 30432. По ходатайству учредительницы – заведующей Харьковскими высшими женскими курсами Н.И. Невианд о выдаче ей субсидии из казны на поддержание и развитие названных курсов. 1906–1907 гг., 19 арк.

817. В.М.В. Где выход (О высших женских курсах г-жи Невианд) / В.М.В // Утро. – 1910. – 19 март. (№ 995). – С. 4.

818. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга (далі – ЦДА СПб).

Ф. 47 Высшие женские естественнонаучные курсы М.А. Лохвицкой-Скаллон (1903–1918).

оп. 1.

Спр. 3. Протоколы заседаний совета курсов. 6 сентября 1903 – 15 марта 1918 гг., 289 арк.

819. Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1914–1915 год. – Ростов-на-Дону: Тип. Тов-ва М.И. Гузман, 1917. – 47 с.

820. ЦДАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа

оп. 83.

Спр. 31. Разная переписка о слушательницах Киевских высших женских курсов и медицинского при них отделения. 1915 г., 132 арк.

821. Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за 1911–1912 учебный год / Ф.В. Благовидов . – Тифлис: Тип. Канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1912. – 38 с.

822. Благовидов Ф.В. Четвертый год существования первого высшего учебного заведения на Кавказе / Ф.В. Благовидов. – Тифлис: Тип. Канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1913. – 36 с.

823. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 155.

Спр. 650. По ходатайству об учреждении в Казани высших женских физико-математических курсов. 1914–1916 гг, 33 арк.

824. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 156.

Спр. 315. Об открытии в Екатеринославе частных высших женских курсов.

9 октября 1915 г., 86 арк.

825. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 49.

Спр. 45. О назначении преподавателей и других лиц на высшие женские курсы и об увольнении их от службы. 1883 г., 23 арк.

826. Кизеветтер А.А. На рубеже двух столетий: Воспоминания 1881–1914 / А.А. Кизеветтер. – М.: Искусство, 1997. – 396 с.

827. Правила для слушательниц С.-Петербургских высших женских курсов. – С.Пб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1885. – 7 с.

828. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 261.

Спр. 18. О высших женских курсах. 1880 г., 9 арк.

829. Временные правила для инспекции Московских высших женских курсов. – М.: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1901. – 5 с.

830. Устав С.-Петербургских Высших женских курсов // Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1905–1906 академический год. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1907. – С. 112-119.

831. Устав Московских высших женских курсов: Проект, выработанный совещанием профессоров под председательством министра народного просвещения графа И.И. Толстого в 1906 г. – С.Пб.: Тип «Центральная», 1906. – 17 с.

832. Проект нового устава высших женских курсов в г. Киеве. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1909. – 11 с.

833. Временное положение о Высших женских курсах в г. Киеве. –К.: Тип. Т.Г. Мейнандера, 1911. – 15 с.

834. Верховский В.П. О Варшавских высших женских курсах при Императорском Варшавском университете / В.П. Верховский // Труды I Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С. 187-194.

835. Правила о частных Высших женских курсах Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. – Х.: Тип. А. Либина, 1908. – 11 с.

836. ЦИАМ

Ф. 459 Канцелярия попечителя Московского учебного округа.

Оп. 5.

Спр. 1809. Переписка с председателем попечительного совета Московских высших женских курсов и директором курсов. 3 января 1905 – 31 января 1906 гг., 234 арк.

837. Бернадская Е.К. Первый выборный директор ВЖК Виктор Андреевич Фаусек / Е.К. Бернадская // Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 177-179.

838. Устав Харьковских высших женских курсов, учрежденных Н.И. Невиандт. – Х.: Тип. Г.Б. Молчановского, 1910. – 10 с.

839. Правила для слушательниц и вольных слушательниц высших женских курсов. – С.Пб.: Тип. В.А. Полетики, 1879. – 3 с.

840. Александрова В.А. Об обществе вспомоществования учащимся женщинам в Москве / В.А. Александрова // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10–16 декабря 1908 года. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы. – 1909. – С. 180-183.

841. Правила для слушательниц С.-Петербургских высших женских курсов. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1890. – 5 с.

842. IP НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 82. Сообщение об исключении из числа слушательниц курсов М. Костенецкой. 1881 г., 2 арк.

843. Четырехлетний опыт высших женских курсов в Москве // Неделя. – 1876. – № 17-18. – С. 552-553.

844. Док. № 113. Объявление о предполагаемом открытии Высших женских курсов // Высшая школа Санкт-Петербурга XIX – начало XX века: Сб. док. – С.Пб.: Лики России, 2007. – С. 205-206.

845. Испытания в Киевских женских курсах // Женское образование. – 1879. – № 1. – С. 79.

846. ЦДИА СПб

Ф. 2165 Лесгафт Петр Францевич.

оп. 1.

Спр. 64. Отчет о деятельности курсов воспитательниц физического образования за 1903 г., составленный Лесгафтом. 1904 г., 5 арк.

847. Акт высших женских курсов в Петербурге // Женское образование. – 1888. – № 8. – С. 495-501.

848. ВР РНБ

Ф. 585 Платонов С.Ф.

оп. 1.

Ед. хр. № 4284. Письма (6) Сергею Федоровичу Платонову. 1888 – 1890 гг. Петербург, 9 арк.

849. ЦДИА СПб

Ф. 113 Петроградские высшие женские курсы.

оп. 1.

Спр. 1211. Письма профессоров и служащих о невозможности явиться на занятия. 1899 – 1902 гг., 12 арк.

850. ВР РНБ

Ф. 738 Стасов В.В.

Ед. хр. № 253. Письма (2) Надежде Васильевне Стасовой. 21 февраля 1881 – 11 февраля 1894 гг., 5 арк.

851. ІР НБУВ

Ф. 46 Іконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 324. Заявление в педагогический совет высших женских курсов в Киеве по поводу своей просьбы о дополнительных лекциях. 1881 г., 2 арк.

852. ВР РНБ

Ф. 585 Платонов С.Ф.

оп. 1.

Ед. хр. № 4698. Письма (3) Сергею Федоровичу Платонову. 1885 – 1903 гг.
Петербург, 5 арк.

853. Студентки Київських вищих курсів // Матеріали для біографії
В.Б. Антоновича / За ред. акад. Д. Багалія. – К.: Друкарня ВУАН, 1929. –
С. 92-93.

854. Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за
1896–1897 академический год // Журнал министерства народного
просвещения. – 1898. – № 1. – С. 10-53.

855. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 1722. Санкт-Петербургские высшие женские курсы: Общая переписка
по всем вопросам жизни женских курсов. 7 февраля 1898 – 27 апреля
1899 гг., 172 арк.

856. Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1909–1910
академический год. – Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1911. –
53 с.

857. Быкова Т.А. Историческое отделение высших женских (Бестужевских)
курсов / Т.А. Быкова // Санкт-Петербургские высшие женские
(Бестужевские) курсы 1878–1918: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та,
1973. – С. 84-92.

858. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 81.

Спр. 58. С перепиской касающейся Киевский высших женских курсов.
1913 г., 221 арк.

859. Чехова Е.Н. Ольга Антоновна Добиаш-Рождественская / Е.Н. Чехова // Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 184-191.
860. Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Отчет за 1907–1908 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1909. – 168 с.
861. Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 1910–1911 г. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1912. – 291 с.
- 862. ЦИАМ**
- Ф. 363. Московские высшие женские курсы, г. Москва.
оп. 1.
- Спр. 131. Характеристики, сведения и списки бывших слушательниц Московских высших женских курсов на предмет оставления их при факультетах 2-го Московского университета для приготовления к профессорской и преподавательской деятельности. 1915–1918 гг., 82 арк.
863. Лаврский А. Сибирские высшие женские курсы / А. Лаврский. – Томск: Тип. Н.И. Орловой, 1911. – 13 с.
- 864. ВР РНБ**
- Ф. 807 Фаусек Ю.И.
Ед. хр. № 2. Воспоминания (Бестужевские курсы, работа, встречи). 176 арк.
865. Лычко А. Концепция экскурсий И.М. Гревса / А. Лычко // Режим доступа: <http://kogni.narod.ru/lychko.htm>
866. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской, 1901–1908 / В.И. Вернадский; Отв. ред. Б.В. Левшин. – М.: Наука, 2003. – 295 с.
- 867. ВР РНБ**
- Ф. 585 Платонов С.Ф.
оп. 1.

Ед. хр. № 284 Протокол по поводу дела С.В.Рождественского – лектора Санкт-Петербургских высших женских курсов – пародия на экзамен. 10 апреля 1901 г., 2 арк.

868. Благовидов Ф.В. Тифлиские высшие женские курсы в 1910–1911 учебном году / Ф.В. Благовидов. – Тифлис: Тип. Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1911. – 34 с.

869. ЦДА СПб.

Ф. 47 Высшие женские естественнонаучные курсы М.А. Лохвицкой-Скаллон (1903–1918).

оп. 1.

Спр. 54. Годовой отчет курсов за 1910 г. 1910 г., 27 арк.

870. Ассон Э. Петербургский отрывок неизвестной рукописи Тита Ливия / Э. Ассон, Н. Сергиевская. – С.Пб.: Тип. К. Биркенфельда, 1910. – Вып. 1. – 10 с. – (Работы слушательниц историко-филологического факультета С.-Петербургских высших женских курсов).

871. Старосельская О. Кондорсе как социолог / О. Старосельская. – М.: Печатня М. Снегиревой, 1915. – Вып. 1. – 122 с. – (Московские высшие женские курсы. Работы слушательниц: Историко-философский факультет).

872. Адрианова В.П. Научные издания высших женских курсов / В.П. Адрианова // Журнал министерства народного просвещения. – 1915. – № 9. – С. 1-41.

873. Полонская Н.Д. Наглядные пособия по русской истории / Н.Д. Полонская // Minerva. Сборник, издаваемый при историко-филологическом семинарии высших женских курсов в г. Киеве. – К., 1913. – Вып. I. – С. 29-86.

874. Сборник Археологического музея высших женских курсов в Киеве / Под ред. приват-доцента В.Е. Данилевича. – К.: Тип. А. И. Гросман, 1914. – Вып. 1. – 48 с.

875. Записки по геометрии, составленные слушательницами математического отделения высших женских курсов в г. Киве. – К.: Тип. «Труд», 1913. – 109 с.
876. Естественно-научный кружок при Московских Высших женских курсах: Устав и отчет за 1911–1912 г. - М.: Печатня А. Снегиревой, 1912. – 13 с.
877. Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1913–14 учебный год. – Томск: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1914. – 64 с.
- 878. Держархів м. Києва**
Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.
оп. 17.
Спр. 28 а. Протоколы заседаний попечительного Комитета при курсах. 1882 – 1888 гг., 44 арк.
- 879. ЦІАМ**
Ф. 459 Канцелярия попечителя Московского учебного округа.
Оп. 5. Т. 2.
Спр. 2622. Переписка с директором Московских высших женских курсов о соблюдении установленной процентной нормы приема евреев на курсы, о высылке в Сибирь слушательницы и о назначении преподавателей. 25 июля 1907 – 2 января 1909 гг., 220 арк.
880. Правила для слушательниц Высших женских курсов в г. Киеве. – К.: Тип. Т.Г. Мейнандера, 1912. – 8 с.
- 881. Держархів м. Києва**
Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.
оп. 1.

- Спр. 59. Переписка директора курсов с департаментом народного просвещения об организации вспомоществования неостаточным слушательницам. 1916 г., 13 арк.
882. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909–10 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1910. – 31 с.
883. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910–11 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1911. – 39 с.
884. Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914–15 учебный год. – Казань: Центральная тип., 1916. – 78 с.
885. Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915–16 учебный год. – Казань: Тов-во «Центральная типография», 1917. – 88 с.
- 886. РДИА**
- Ф. 733 Департамент народного образования.
оп. 205.
- Спр. 4862. Сведения о Сибирских высших женских курсах за 1916 г., 6 арк.
887. Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1911–1912 академический год. – Варшава: Тип. «Русского общества», 1913. – 424 с.
888. Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1912–1913 академический год. – Варшава: Тип. «Русского общества», 1914. – 169 с.
889. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – Одесса: Тип. АО Южно-русского общества печатного дела, 1913. – 57 с.
890. С.-Петербургские высшие женские курсы в 1899–1900 учебном году // Журнал министерства народного просвещения. – 1901. – № 1. – С. 13-40.
891. Проект устава общества вспомоществования слушательницам высших 4-х годичных женским курсов при гимназии А.В. Жекулиной. – К.: Тип. Тов-ва «Просвещения», 1908. – 9 с.

892. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 83.

Спр. 23. Протоколы по университету Св. Владимира. 1915 г., 55 арк.

893. ІР НБУВ

Ф. 66 Лучицкий Иван Васильевич

№ 314. Прошение, ходатайства о возобновлении деятельности высших женских курсов в Киеве. 1905 – 1907 гг., 24 арк.

894. Отчет Общества доставления средств Высших женским курсам в Москве за 1908 г. – М.: Городская тип., 1909. – 24 с.

895. Отчет Общества доставления средств высшим женским курсам в г. Москве за 1909 год. – М.: Городская тип., 1910. – 24 с.

896. Отчет Общества доставления средств Высших женским курсам в Москве за 1910 г. – М.: Городская тип., 1911. – 26 с.

897. Кривонос Т.Л. «На помощь молодежи»: Сборник статей, писем и заметок о студенческой нужде и самоубийствах учащихся / Т.Л. Кривонос. – К.: Тип. С.Г.Слюсаревского, 1910. – 280 с.

898. Общественные организации и общественная работа бестужевок // Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 71-80.

899. ЦДІАК України

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа.

оп. 51.

Спр. 40. По отношению Киевского губернского статистического комитета и других учреждений и лиц о доставлении им некоторых статистических данных о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа в 1884 г. 1885 г., 64 арк.

900. РДІА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 191.

Спр. 1927. Об утверждении устава Общества для доставления средств высших женских курсов в г. Киеве. 11 мая – 30 июня 1904 г., 72 арк.

901. Акт на высших женских курсах // Образование. – 1895 – № 12. – С. 65-66.
902. Покровская М.И. Женщины в русских университетах / М.И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 7-8. – С. 169-174.
903. Рождественский А.А. Высшие женские юридические курсы в Москве / А.А. Рождественский // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С. 90-93.
904. Де-Ла Барт. Преподавание историко-филологических наук на Московских высших женских курсах / Де-Ла Барт // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: Тип. Одиночной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С. 70-75.
905. Хвостов В.М. Женщина и человеческое достоинство: Исторические судьбы женщины / В.М. Хвостов. – М.: Тип. «Мысль», 1914. – 510 с.
906. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1908–9 учебный год. – Казань: Тип. А.А. Радионова, 1909. – 35 с.
907. Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1911–12 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1912. – 59 с.
908. Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1913–14 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1915. – 93 с.

909. ЦДА СПб

Ф. 113 Петроградские высшие женские курсы.

оп. 1.

Спр. 1173. Об оставлении слушательниц на 2-й год в одном и том же отделении. 1891–1897 гг., 13 арк.

910. РДА

Ф. 733 Департамент народного образования.

оп. 205.

Спр. 3249. Отчет высших женских курсов в Одессе за 1916 г., 51 арк.

911. Леонтьева Т.Г. Женский фактор в жизни православного прихода (вторая половина XIX – начало XX в.) / Т.Г. Леонтьева // Социальная история. Ежегодник, 2001/2002. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 193-212.

912. Сведения о высших женских курсах в Казани // Женское образование. – 1879. – № 5. – С. 342-345.

913. IP НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 663. Петрова (Иконникова) О.В. Воспоминания. 33 арк.

914. IP НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 620. Иконникова А.Л. Записки о жизни и работе В.С. Иконникова. 1912–1913 гг., 83 арк.

915. Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л.В. Кошман. – М.: РОССПЭН, 2008. – 448 с.

916. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах / А.А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С. 63-93.

917. Держархів м. Києва

Ф. 244 Киевские высшие женские курсы.

оп. 17.

Спр. 57. Статистические сведения о слушательницах. 1906–1918 гг. 11 арк.

918. Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год. – Х.: Тип. Зильберберг, 1916. – 58 с.
919. Реєнт О.П. Україна ХІХ–ХХ ст. Роздуми та студії історика / О.П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.С., 2009. – 486 с.
920. Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1914 год. – Х.: Тип. С. Иванченко, 1915. – 55 с.
921. Иванова. Варшавские высшие женские курсы / Иванова // Женский вестник. – 1912. – № 7-8. – С. 160-161.
922. Дяконенко В.Н. Из жизни бестужевки / В.Н. Дяконенко // Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 247-257.
923. Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1912–13 учебный год. – Казань: Центральная тип., 1913. – 66 с.
- 924. ВР РНБ**
- Ф. 163 Второвы И.А. и Н.И.; О.В. Синакевич.
Ед. хр. № 326. Синакевич О.В. «Жили-были». Воспоминания. Тетрадь 12. Ч.3. Юность. 1894–1900. Гл.7-я. Зима 1897–98 г., 76 арк.
925. Сиротюк М. Зінаїда Тулуб / М. Сиротюк. – К.: Рад. письменник, 1968. – 218 с.
926. Солодянкина О.Ю. Иностраные гувернантки в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX века) / О.Ю. Солодянкина. – М.: Academia, 2007. – 512 с. – (Монографические исследования; история России).
- 927. ВР РНБ**
- Ф. 163 Второвы И.А. и Н.И.; О.В. Синакевич.

Ед. хр. № 322. Синакевич О.В. «Жили-были». Воспоминания. Тетрадь 8. Ч.3. Юность. 1894–1900. Гл. 5-я. Лето 1896 г., 78 арк.

928. Чехова М.П. Письма к брату А.П. Чехову / М.П. Чехова. – М.: Госиздат. худож. лит., 1954. – 235 с.

929. Тулуб З. Моя жизнь (отрывок из повести) / З. Тулуб; публ. М. Гнатюка // Радуга. – 1991. – № 5. – С. 89-96.

930. ВР РНБ

Ф. 601 Половцовы (В.А., М.В., А.В. Половцовы и Е.А. Кравченко).

Ед. хр. № 1052. Письма (121) Екатерине Николаевне и Анатолию Викторовичу Половцовым. 1874–1881 гг., 358 арк.

931. ВР РНБ

Ф. 163 Второвы И.А. и Н.И.; О.В. Синакевич.

Ед. хр. № 327. Синакевич О.В. «Жили-были». Воспоминания. Тетрадь 12. Ч.3. Юность. 1894–1900. Гл.7-я. Лето 1898 г., 54 арк.

932. ВР РНБ

Ф. 585 Платонов С.Ф.

оп. 1.

Ед. хр. № 269. Заявление неустановленной слушательницы историко-филологического факультета в Совет профессоров Санкт-Петербургских высших женских курсов с изложением дела о конфликте с профессором А.И. Введенским. Декабрь 1902 г., 3 арк.

933. ВР РНБ

Ф. 585 Платонов С.Ф.

оп. 1.

Ед. хр. № 273. Материалы о волнениях слушательниц в связи с введением биленой системы для посещения курсов. 1904 г., 8 арк.

934. Багалій Д.І. Автобіографія: 50 літ на сторожі української науки та культури / Д.І. Багалій. – К.: Друкарня УАН, 1927. – 163 с.

935. Вопиющая нужда // Женский вестник. – 1912. – № 7-8. – С. 161.
936. Радин Е.П. Душевное настроение современной учащейся молодежи, по данным Петербургской общестуденческой анкеты 1912 года / Е.П. Радин. – С.Пб.: Изд-ние Н.П. Карбасникова, 1913. – 118 с.
937. Вертинский А.Н. Дорогой длиною.../ А.Н. Вертинский; сост. Ю. Томашевского. – М.: Правда, 1990. – 576 с.

938. ВР РНБ

Ф. 163 Второвы И.А. и Н.И.; О.В. Синакевич.

Ед. хр. № 328. Синакевич О.В. «Жили-были». Воспоминания. Тетрадь 14. Ч.3. Юность. 1894–1900. Гл.7-я. 1898–1900-е гг., 137 арк.

939. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Воспоминания / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. – Пг.: Изд-во «Время», 1923. – 188 с.
940. Горовиц-Власова Л. Личные воспоминания об И.И. Мечникове / Л. Горовиц-Власова // Вестник Европы. – 1916. – № 11. – С. 153-160.
941. Положение и деятельность лиц, окончивших курс на Санкт-Петербургских высших женских курсах // Русская школа. – 1898. – №. 2. – С. 301-302.
942. Исаев Б. Бестужевки-педагоги / Б. Исаев // Народное образование. – 1987. – № 11. – С. 87-89.
943. Покровская М.И. Как я была городским врачом для бедных. (Из воспоминаний женщины-врача) / М.И. Покровская. – С.Пб.: Тип. П.П. Сойкина, 1903. – 68 с.

944. ИР НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

№ 619. Иконникова А.Л. Женский вопрос у наших антиподов. Реферат, читанный на литературно-музыкальном вечере. 1896 г., 16+15 арк.

945. ИР НБУВ

Ф. 46 Иконников Володимир Степанович (1857–1928 гг.)

- № 623. Иконникова А.Л. Реферат «Попытка исследования вопроса о возникновении, целях и задачах женского общества взаимопомощи». 28 января 1907 г., 52 арк.
946. Бахтерева А. Положение женщин-юристов в России по анкете 1914 г./ А. Бахтерева // Женский вестник. – 1916. – № 5-6. – С. 81-87.
947. Туманова А.С. Самодержавные и общественные организации в России. 1905–1917 годы / А.С. Туманова. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002. – 488 с.
948. Боборыкин П.Д. Подгнившие «вехи» / П.Д. Боборыкин // В защиту интеллигенции: Сборник. – М.: Тип. М.И. Кушнарера, 1909. – С. 129-138.
949. Абрамов Я.В. Вниманию интеллигентных провинциалок.(Из общественной жизни г. Харькова) / Я.В. Абрамов. – С.Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1889. – 15 с.
950. Миронов Б.Н. Экономический рост и образование в России и СССР в XIX-XX веках / Б.Н. Миронов // Отечественная история. – 1994. – № 4-5. – С. 111-123.

Додаток А

Чисельність вільних слухачок в університетах Російської імперії протягом 1906–1910 рр.¹

Університети	1906–07 н. р.	1907–08 н. р.	1909–10 н. р.	1910–11 н. р.
Московський	195	308	136	129
Харківський	316	688	250	250
Казанський	113	319	35	31
Київський	66	84	26	22
Юр'євський	208	190	100	100
Санкт- Петербурзький	144	208	100	100
Новоросійський	130	111	90	95
Томський	190	182	175	154
Разом	1362	2090	912	881

¹ Додаток складено автором на підставі: Чехов Н.В. Женщины в университете // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 9; Шилова Н.И. Женщины в русских университетах и технических высших учебных заведениях в 1906–1913 гг. // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб., 1914. – Т. 1. – С. 32; Шохоль К. К вопросу о допущении женщин в университеты // Русская школа. – 1912. – № 11. – 97-118; Щепкина Е.Н. Женщины в русских университетах // Вестник Европы. – 1912. – № 9. – С. 362.

Додаток Б

Чисельність слухачок на вищих жіночих курсах у Російській імперії в 1872–1886 рр.²

Навчальний рік	Московські ВЖК професора Гер'є	Казанські ВЖК	Санкт-Петербурзькі ВЖК	Київські ВЖК	Разом
1872–73	70				70
1873–74	103				103
1874–75	116				116
1875–76	117				117
1876–77	116	99			215
1877–78	99	115			214
1878–79	107	85	793	324	1309
1879–80	107	45	789	319	1260
1880–81	183	37	840	422	1482
1881–82	169	43	990	401	1603
1882–83	179	33	891	388	1491
1883–84	213	24	905	337	1479
1884–85	256	43	851	331	1481
1885–86	227	47	728	308	1310
Разом	2062	571	6787	2830	12 250

² Додаток складено автором на підставі: Боброва Л.А. «Высшие женские курсы профессора Герье» в Москве // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1961. – Т. 16. – С. 259; Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1882 г. – С.Пб., 1886. – С. 154; Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903. – С. 252-253; РДИА, ф. 733, оп. 191, спр. 813, арк. 39-41, 87; РДИА, ф. 1282, оп. 2, спр. 1869, арк. 71.

Додаток В

Динаміка слухацького контингенту на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах у 1878–1916 рр.¹

Навчальний рік	Подано заяв	Прийнято на 1-й курс	Відмовлено в прийомі (%)	Медалістки серед першокурсниць (%)	Курсистки з українських губерній (%)	Разом на курсах	Вибуло протягом року (%)	Закінчило повний курс (%)
1878–79	793	793						
1879–80	330	330						
1880–81	295	295						
1881–82	293	293				990	13,6	21,9
1882–83	397	397				891		18,3
1883–84	349	349				905		12,4
1884–85	250	250				851		13,3
1885–86	233	233				728		16,0
1886–87						527		22,8
1887–88						291		44,0
1888–89						140		85,0
1889–90	144					144		
1890–91	120	101	15,8			186		
1891–92	140	127	9,3			263		
1892–93	184	151	18,0	32,4	16,6	385	15,0	14,8
1893–94	220	188	14,5	28,7	14,3	462	6,5	9,3
1894–95	242	168	30,6			557	16,3	11,0
1895–96	500	279	44,2	41,6	15,5	695	14,4	13,4
1896–97	550	226	59,0	45,5	13,7	741	14,6	16,8
1897–98	505	301	40,4	46,3*		808		13,6
1898–99	560	357	36,3	46,9		960		8,3
1899–1900	565	308	45,5	43,4		839		15,0
1900–01	596	299	49,8	46,3		993		8,8
1901–02	548	289	47,3			962	9,3	17,5
1902–03	707	450	36,4	43,7		1154	9,2	16,8
1903–04	928	618	33,4	47,9	15,3	1473	35,9	10,8
1904–05	1274	732	42,5	51,7	13,2	1516		0,7
1905–06	1053	803	23,7		12,7	2180		3,0
1906–07	1176	599	49,0		14,1	2396		5,4
1907–08	3593	1480	58,8		17,2	3163		6,3
1908–09	2790	1667	40,2		15,1	4352	13,5	3,4
1909–10	2200	1529	30,5		15,0	5177	17,7	5,3
1910–11	2321	1589	31,5		14,5	5610	26,4	4,4
1911–12	2358	1256	46,7		13,8	5897	14,0	9,17
1912–13	2678	1697				6221		10,6
1913–14	2388	1745	27,0		13,4	6289	20,7	13,4
1914–15	1892	1829	22,9		12,9	5963	24,8	13,0
1915–16	3224	2068	35,8		9,77	6074	21,2	9,7

*Частка медалісток серед всього слухацького контингенту.

Додаток складено автором на підставі: РДА, ф. 733, оп. 191, спр. 813, арк. 94 зв.; Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903. – С. 204–205; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1893–1894 учебный год // Журнал министерства народного просвещения. – 1895. – № 1. – С. 2; Акт С.-Петербургских высших женских курсов 12 ноября 1895 года. – С.Пб., 1895. – С. 4-5, 8-10; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1896–1897 академический год // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 1. – С. 19, 20; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1892–1893 учебный год // Журнал министерства народного просвещения. – 1894. – № 2. – С. 105, 106; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1895–1896 учебный год // Журнал министерства народного просвещения. – 1897. – № 2. – С. 80; Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1897–1898 академический год // Журнал министерства народного просвещения. – 1899. – № 3. – С. 51; С.-Петербургские высшие женские курсы в 1898–1899 академическом году // Журнал министерства народного просвещения. – 1900. – № 3. – С. 4; С.-Петербургские высшие женские курсы в 1899–1900 учебном году // Журнал министерства народного просвещения. – 1901. – № 1. – С. 25; Высшие женские курсы // Русская школа. – 1895. – № 9. – С. 268; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1895–1896 год. – С.Пб., 1897. – С. 11; Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1881–82 г. – С.Пб., 1883. – С. 10–11; Отчет Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1888–1889 г. – С.Пб., 1890. – С. 20; Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1891–1892 г. – С.Пб., 1893. – С. 47, 54, 55; Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1893–1894 г. – С.Пб., 1895. – С. 63-64; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1901–1902 академический год. – С.Пб., 1903. – С. 14-15, 17, 37; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1902–1903 академический год. – С.Пб., 1904. – С. 7, 8, 14; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1903–1904 академический год. – С.Пб., 1905. – С. 18-23; Отчет о состоянии Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1905–1906 академический год. – С.Пб., 1907. – С. 58-63; Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Отчет за 1907–1908 г. – С.Пб., 1909. – С. 10, 12-16; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам за 1909–1910 г. – С.Пб., 1911. – С. 77, 80, 81, 88–95; Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 1910–1911 г. – С.Пб., 1912. – С. 61, 63-68; Отчет совета профессоров Санкт-Петербургских высших женских курсов за 1911–1912 уч. год. – С.Пб., 1913. – С. 4, 33; Отчет совета профессоров Петроградских высших женских курсов за 1915–1916 уч. год. – С.Пб., 1916. – С. 23, 28-37; Петроградские высшие женские курсы за 1914–1915 г. – Пг., 1916. – С. 19-28; Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Краткая историческая записка. 1878–1908 гг. – С.Пб., 1908. – С. 58-59; Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1906–1907 г. – С.Пб., 1908. – С. 55-59; Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским высшим женским курсам за 1908–1909 г. – С.Пб., 1910. – С. 50-55; Отчет комитета Общества для доставления средств высшим женским курсам за 1911–1912 уч. год. – С.Пб., 1913. – С. 27-33; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг., 1915. – С. 36-43.

Додаток Д

Чисельність слухачок на вищих жіночих курсах у Російській імперії на початку ХХ ст.¹

Навчальний рік	Санкт-Петербурзькі ВЖК	Московські ВЖК	Одеські ВЖК	Київські ВЖК	Казанські ВЖК	Харківські ВЖК	Варшавські ВЖК	Юр'євські ВЖК	Тифліські ВЖК	Сибірські ВЖК	Разом
1900-01	993	250									1243
1901-02	962	492									1454
1902-03	1154	777									1931
1903-04	1473	1073									2546
1904-05	1516	1306									2822
1905-06	2180	1806									3986
1906-07	2396	2177	614*	628	242						6 057
1907-08	3163	2938	960	1300	560	198					9119
1908-09	4351	3834	1206	1528	837	261		15			12 032
1909-10	5177	4676	1278	2221	864	572	519	34	212		15 553
1910-11	5610	5318	915	2336	970	551	521	45	257	87	16 610
1911-12	5897	5706	685	2450	1059	751	588	56	312	192	17 696
1912-13	6221	6477	783	2971	1218	808	731	59	306	257	19831
1913-14	6289	7155	621	3811	1458	1100	649	78	292	300	21 753
1914-15	5963			4021	1561	1282	277		207		13 311**
1915-16	6074	8000		2958	1763	1954				445	21 194***
1916-17		9480	2812	4919						708	17 919****

* Дані по Одеських ВЖК на 1 січня кожного року.

** Без контингенту Московських, Одеських, Юр'євських, Сибірських ВЖК.

*** Без контингенту Одеських, Варшавських, Юр'євських, Тифліських ВЖК.

**** Без контингенту Санкт-Петербурзьких, Казанських, Харківських, Варшавських, Юр'євських, Тифліських ВЖК.

¹ Додаток складено автором на підставі: РДА, ф. 733, оп. 155, спр. 839, арк. 29; ф. 733, оп. 155, спр. 636, арк. 28; ф. 733, оп. 155, спр. 652, арк. 24; ф. 733, оп. 205, спр. 3249, арк. 48; ф. 733, оп. 205, спр. 4862, арк. 2-3; Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 57, арк. 2-4.; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 157, спр. 51, арк. 99; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1902 г. – С.Пб., 1904. – С.353; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1903 г. – С. 370-371; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1904 г. – С. 367; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1905 г. – С. 17; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1906 г. – С. 25; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1907 г. – С. 19; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1908 г. – С.13; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1909 г. – С.16-17; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1910 г. – С.16-17; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1911 г. – С.25; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1913 г. – Пг., 1916. – С. 76-80; Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Краткая историческая записка. 1878–1908 гг. – С.Пб., 1908. – С. 58-59; Справочная книжка Московских высших женских курсов. – М., 1914. – С. 6; Молодых Н.И. Московские высшие женские курсы 1900 г. // Советская педагогика. – 1941. – № 5. – С. 84; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1914 год. – Х., 1915. – С. 12-15; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год. – Х., 1916. – С.14-17; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О., 1912. – С. 31; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913. – С. 45; Добролюбовский А. К истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX вв. // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – О., 2009. – Вип. 7. – С. 33; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1909–1910 академический год. – Варшава, 1911. – С. 4; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1910–1911 академический год. – Варшава, 1912. – С. 4; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1911–1912 академический год. – Варшава, 1913. – С.7-8; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1912–1913 академический год. – Варшава, 1914. – С. VII; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1913–1914 академический год. – Варшава, 1915. – С. 7; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1914–1915 год. – Ростов-на-Дону, 1917. – С. 8; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1906/7 и 1907/8 учебные годы. – Казань, 1909. – С. 27-28; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1908–9 учебный год. – Казань, 1909. – С.20-21; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909–10 учебный год. – Казань, 1910. – С. 19-21; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910–11 учебный год. – Казань, 1911. – С. 23; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1911–12 учебный год. – Казань, 1912. – С. 35; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1912–13 учебный год. – Казань, 1913. – С. 14; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1913–14 учебный год. – Казань, 1915. – С. 15; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914–15 учебный год. – Казань, 1916. – С. 9; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915–16 учебный год. – Казань, 1917. – С. 13; Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиссских высших женских курсов за первый (1909–1910) учебный год. – Тифлис, 1910. – С. 20-21; Благовидов Ф.В. Тифлиссские высшие женские курсы в 1910–1911 учебном году. – Тифлис, 1911. – С. 22; Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиссских высших женских курсов за 1911–1912 учебный год. – Тифлис, 1912. – С. 21; Благовидов Ф.В. Четвертый год существования первого высшего учебного заведения на Кавказе. – Тифлис, 1913. – С. 26; Отчет о состоянии Тифлиссских высших женских курсов за 1913–1914 и 1914–1915 учебные годы. – Тифлис, 1915. – С. 29, 70; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1910/11 академический год. – Томск, 1912. – С. 2; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1911–12 учебный год. – Томск, 1913. – С. 2-3; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1912–13 учебный год. – Томск, 1914. – С. 2-4; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1913–14 учебный год. – Томск, 1914. – С. 2-4.

Додаток Е

Соціальне походження слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів у 1878–1886 рр., %³

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці, міщани	Селяни	Іноземці
1878–79	74,5	7,9	16,5	1,0	
1879–80	86,3	3,3	9,7	0,5	0,1
1880–81	65,2	10,1	23,1	1,5	
1881–82	62,3	11,9	24,0	1,7	
1882–83	58,7	11,0	28,4	1,9	
1883–84	54,5	11,6	32,0	1,9	
1884–85	58,5	6,6	32,8	1,6	0,4
1885–86	57,0	10,0	33,0		

³ Додаток складено автором на підставі: Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903. – С. 252-253.

Додаток Ж

Ж.1. Соціальне походження слухачок Київських вищих жіночих курсів у 1876–1886 рр., %⁴

Роки	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці	Міщани*	Козаки, солдати	Селяни	Іноземці
1878–1881	48,8	23,7	13,7	11,5	0,3	1,2	0,9
1882	46,4	30,9	6,7	12,3	1,0	1,3	1,0
1883	48,7	22,2	12,1	13,3	0,8	1,2	1,5
1886	52,9	25,9	3,5	11,7	2,3	2,3	1,2

*Разом з почесними громадянами.

Ж.2. Соціальне походження слухачок Казанських вищих жіночих курсів у 1876–1879 рр., %⁵

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин чиновників	Духовенство	Почесні громадяни, купецтво	Міщанство	Іноземці
1876–77	51,8	18,5	22,2	7,4	
1877–78	45,8	37,5	8,3	8,3	
1878–79	44,4	40,7	7,4	3,7	3,7

⁴ Додаток складено автором на підставі: РДІА, ф. 733, оп. 203, спр. 675, арк. 3-3 зв., 17; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 27 а, арк. 136; Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.) – К., 1884. – С. 17.

⁵ Додаток складено автором на підставі: РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 322, арк. 189 зв-190; РДІА, ф. 1282, оп. 2, спр. 1869, арк. 68.

Додаток 3

Соціальне походження слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів (кінець XIX – початок XX ст.), %⁶

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці, міщани	Почесні громадяни	Особи вільних професій*	Нижчі військові чини	Селяни	Іноземці
1895–96	59,8	5,3	20,4	3,3			2,7	1,3
1896–97	59,6	5,1	18,0	5,5	6,8	0,8	2,5	1,3
1897–98	60,9	5,9	16,7	5,1	5,3	0,5	3,0	2,3
1898–99	60,9	5,8	18,5	5,2	3,3	0,4	3,3	2,4
1899–1900	66,4	5,4	13,5	4,7	3,5	0,9	2,9	2,5
1900–01	60,4	4,6	18,3	4,7	5,8	0,5	2,8	2,7
1902–03	61,8	4,1	16,7	4,9	7,4	0,5	2,3	2,2
1903–04	58,1	4,7	17,9	5,6	8,2	0,7	2,9	1,8
1904–05	59,1	5,7	17,5	5,3	6,9	0,9	2,7	1,8
1905–06	56,6	8,2	18,5	6,2	6,7	0,9	3,7	1,5
1907–08	45,5	6,0	26,6	5,1	8,9	1,2	5,6	0,9
1909–10	39,4	7,3	26,2	5,7	11,2	2,3	6,8	1,0
1910–11	38,1	7,7	26,2	5,7	10,7	2,4	8,1	1,0
1911–12	36,0	8,0	28,3	5,9	8,9	2,3	9,3	1,3
1913–14	37,9	8,9	26,8	5,0	6,0	2,1	12,3	0,9
1914–15	38,3	10,5	25,7	6,7	2,4	1,9	13,9	0,5
1915–16	25,7	10,8	27,3	17,7	2,8	1,9	13,2	0,4

* До цієї категорії входять доньки та дружини присяжних повірених, науковців, студентів, артистів імператорських театрів.

⁶ Додаток складено автором на підставі: Санкт-Петербурзькі вищі жіночі курси за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903. – С. 252–253; Акт С.-Петербурзьких вищих жіночих курсів 12 листопада 1895 року. – С.Пб., 1895. – С. 4, 8; Отчет о состоянии С.-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1896–1897 академічний рік // Журнал міністерства народного просвіщення. – 1898. – № 1. – С. 21; Отчет о состоянии С.-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1897–1898 академічний рік // Журнал міністерства народного просвіщення. – 1899. – № 3. – С. 51; С.-Петербурзькі вищі жіночі курси в 1898–1899 академічному році // Журнал міністерства народного просвіщення. – 1900. – № 3. – С. 4; С.-Петербурзькі вищі жіночі курси в 1899–1900 навчальному році // Журнал міністерства народного просвіщення. – 1901. – № 1. – С. 25; Отчет о состоянии С.-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1895–1896 навчальний рік // Журнал міністерства народного просвіщення. – 1897. – № 2. – С. 80; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1901–1902 академічний рік. – С.Пб., 1903. – С. 14–16; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1902–1903 академічний рік. – С.Пб., 1904. – С. 9, 14; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1903–1904 академічний рік. – С.Пб., 1905. – С. 19, 23; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1905–1906 академічний рік. – С.Пб., 1907. – С. 59, 63; Вищі жіночі курси в С.-Петербурзі: Отчет за 1907–1908 г. – С.Пб., 1909. – С. 10, 11; Отчет комітета общества для доставлення средств вищим жіночим курсам за 1909–1910 г. – С.Пб., 1911. – С. 81; Отчет комітета общества для доставлення средств Санкт-Петербурзьким вищим жіночим курсам за 1906–1907 г. – С.Пб., 1908. – С. 55; Отчет комітета общества для доставлення средств вищим жіночим курсам. – Пг., 1915. – С.35,36; Санкт-Петербурзькі вищі жіночі курси за 1910–1911 г. – С.Пб., 1912. – С. 61, 62; Отчет совета профессоров Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів за 1911–1912 уч. год. – С.Пб., 1913. – С. 4, 26; Всепопданнейший отчет министра народного просвіщення за 1913 г. – Пг., 1916. – С. 76; Отчет совета профессоров Петроградских вищих жіночих курсів за 1915–1916 уч. год. – С.Пб., 1916. – С. 27; Петроградские вищі жіночі курси за 1914–1915 г. – Пг., 1916. – С. 19.

Додаток И

Соціальне походження слухачок Московських вищих жіночих курсів у
1901–1914 рр., %⁷

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці	Почесні громадяни	Різночинці	Міщани	Селяни	Іноземці
1901–02	55,9	5,5	13,8	12,0		10,5	1,6	0,6
1902–03	51,8	5,1	14,4	13,6		11,4	2,4	1,0
1903–04	54,3	7,3	13,9	9,3		11,9	2,3	0,8
1905–06	21,0	8,4	22,0		32,8	11,6	2,9	1,1
1906–07	15,2	11,3	21,0		32,7	15,2	3,7	0,7
1908–09	15,8	11,5	19,4		32,0	15,2	4,9	0,9
1909–10	14,8	11,7	18,2		33,1	15,5	5,8	0,7
1910–11	15,0	11,3	17,6		32,0	16,5	6,7	0,7
1911–12	14,4	11,0	17,4		31,3	17,4	7,6	0,8
1912–13	14,2	11,4	17,0		29,3	18,1	9,0	0,8
1913–14	13,8	11,0	15,4		30,6	18,6	9,7	0,7

⁷ Додаток складено автором на підставі: Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1901 г. – С. 368; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1902 г. – С. 353-354; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1903 г. – С. 370-371; РДА, ф. 733, оп. 205, спр. 688, арк. 4 зв.; ф. 733, оп. 205, спр. 689, арк. 3; ф. 733, оп. 205, спр. 690, арк. 3; ф. 733, оп. 205, спр. 692, арк. 3; ф. 733, оп. 205, спр. 691, арк. 3 зв.; ф. 733, оп. 205, спр. 5221, арк. 1.

Додаток К

Соціальне походження слухачок Казанських вищих жіночих курсів у 1909–1916 рр., %⁸

Навчальний рік	Дворяни, та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Почесні громадяни	Особи вільних професій*	Купці	Міщани	Селяни	Відставні нижчі чини
1909–10	22,3	30,0	2,0	13,6	4,0	16,2	10,1	1,8
1910–11	22,8	30,0	2,2	12,6	4,0	16,0	11,1	1,3
1911–12	23,3	30,0	1,8	13,6	4,0	15,0	11,0	1,1
1912–13	19,7	30,4	2,4	11,8	4,7	16,0	12,8	2,2
1913–14	27,0	24,9	2,3	9,5	3,3	19,0	12,6	1,1
1914–15	21,0	29,4	3,1	11,2	4,7	15,8	13,2	1,4
1915–16	17,7	32,4	3,1	10,5	3,4	17,5	13,8	1,2

* До цієї групи входять доньки та дружини студентів, лікарів, викладачів, учителів, присяжних повірених, провізорів, фельшерів.

⁸ Додаток складено автором на підставі: Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909–10 учебный год. – Казань, 1910. – С. 22; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910–11 учебный год. – Казань, 1911. – С. 29-30; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1911-12 учебный год. – Казань, 1912. – С. 43-44; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1912–13 учебный год. – Казань, 1913. – С. 17; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1913-14 учебный год. – Казань, 1915. –С. 18; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914–15 учебный год. – Казань, 1916. – С. 12; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915–16 учебный год. – Казань, 1917. – С. 14-15.

Додаток Л

Соціальне походження слухачок Київських вищих жіночих курсів у
1908–1916 рр., %⁹

Роки	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Дворяни	48,2	10,7	10,2	9,9	7,7	7,2	6,2	5,7	5,6
Офіцери		6,5	5,4	5,3	5,4	4,3	3,7	3,7	3,3
Чиновники		21,1	19,9	17,9	17,9	15,8	14,7	17,0	12,7
Духовенство	11,7	15,5	15,7	15,7	15,7	16,1	16,0	18,2	15,5
Купці	31,6*	14,7	10,6	9,9	9,4	8,8	8,5	7,3	7,7
Почесні громадяни	-	-	3,5	-	4,3	3,4	4,6	4,5	4,2
Міщани		23,6	25,2	25,2	26	26,2	27,6	25,6	30,3
Селяни	5,6	4,8	4,9	4,1	5,5	6,5	7,4	10,0	9,0
Інші	2,9	3,1	4,4	11,8	8,1	11,2	11,0	7,9	11,5

*Разом із міщанами

⁹ Додаток складено автором на підставі: Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 57, арк.2–4; Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – К., 1913. – С. 31; Краткий обзор истории и современного состояния женских курсов в г. Киеве. – Саратов, 1915. – С. 35.

Додаток М

Соціальне походження першокурсниць Харківських вищих жіночих курсів у 1910–1916 рр., %¹⁰

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Почесні громадяни	Купці	Міщани	Козаки	Селяни	Інші
1910–11	26,0	17,8	4,0	7,7	21,7	1,5	11,2	9,3
1912–13	22,1	18,4	4,7	8,4	24,5	1,3	10,6	10,0
1914–15	22,2	16,2	5,0	9,7	22,2	1,9	17,6	5,2
1915–16	16,0	8,6	3,6	9,5	41,3	1,4	14,3	5,3

¹⁰ Додаток складено автором на підставі: Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1912 год. – Х., 1914. – С. 10; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1914 год. – Х., 1914. – С. 12-15; РДА, ф. 733, оп. 155, спр. 134, арк. 54; Отчет о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год. – Х., 1916. – С. 14-17.

Додаток Н

Соціальне походження слухачок Одеських вищих жіночих курсів у
1910–1916 рр., %¹¹

Роки	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці, почесні громадяни	Міщани	Селяни	Іноземці
1910	19,4	5,1	23,3	47,3	4,0	0,7
1911	20,7	5,2	23,2	44,9	4,2	1,6
1912	21,7	5,0	22,0	42,0	7,2	1,8
1913	24,5	4,5	20,9	43,5	5,1	1,4
1916	18,8	4,5	19,1	50,6	6,2	0,5

¹¹ Додаток складено автором на підставі: Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О., 1912. – С. 31; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913. – С. 45; РДА, ф. 733, оп. 155, спр. 134, арк. 22; ф. 733, оп. 205, спр. 3248, арк. 18; ф. 733, оп. 205, спр. 3249, арк. 48-49.

Додаток П

Соціальне походження слухачок Сибірських вищих жіночих курсів у
1910–1917 рр., %¹²

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників, осіб вільних професій	Духовенство	Купці, почесні громадяни	Особи вільних професій	Міщани	Селяни, звільнені у запас нижчі чини
1910–11	56,2	17,2	6,8			19,5
1911–12	43,2	11,9	7,3		24,5	13,0
1912–13	40,5	12,4	10,9		23,3	12,8
1913–14	40,0	12,3	10,1		25,0	12,7
1916–17	21,2	12,6	7,3	6,8	25,8	26,3*

* Власне селян – 20%.

¹² Додаток складено автором на підставі: Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1910/11 академический год. – Томск, 1912. – С. 2; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1911–12 учебный год. – Томск, 1913. – С. 2; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1912–13 учебный год. – Томск, 1914. – С. 3; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1913–14 учебный год. – Томск, 1914. – С. 5; РДА, ф. 733, оп. 205, спр. 4862, арк. 2.

Додаток Р

Соціальне походження слухачок Тифліських вищих жіночих курсів у
1910–1915 рр., %¹³

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Почесні громадяни	Купці, міщани	Селяни	Іноземці
1910–11	53,3	6,6	15,0	21,4	2,7	0,7
1911–12	51,9	7,7	15,0	20,5	3,8	0,9
1912–13	52,6	7,5	17,6	17,6	4,2	0,3
1913–14	52,7	7,2	19,8	14,7	5,1	0,3
1914–15	50,7	8,7	20,3	13,0	6,7	0,5

¹³ Додаток складено автором на підставі: Благовидов Ф.В. Тифлисские высшие женские курсы в 1910–1911 учебном году. – Тифлис, 1911. – С. 23; Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиссских высших женских курсов за 1911–1912 учебный год. – Тифлис, 1912. – С. 22; Благовидов Ф.В. Четвертый год существования первого высшего учебного заведения на Кавказе. – Тифлис, 1913. – С. 27; Отчет о состоянии Тифлиссских высших женских курсов за 1913–1914 и 1914–1915 учебные годы. – Тифлис, 1915. – С. 30, 71.

Додаток С

Соціальне походження слухачок Юр'євських вищих жіночих курсів у
1908–1913 рр., %¹⁴

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Почесні громадяни	Особи вільних професій	Міщани	Нижчі військові чини	Селяни
1908–09	40,0	20,0			33,3		6,6
1909–10	35,3	17,6			17,6	2,9	26,5
1910–11	28,9	20,0	2,2		13,3	2,2	33,3
1911–12	30,3	17,8	1,8	1,8	12,5	1,8	34,0
1912–13	30,5	15,2	1,7	1,7	11,8	1,7	37,3

¹⁴ Додаток складено автором на підставі: РДА, ф. 733, оп. 155, спр. 839, арк. 29.

Додаток Т

Конфесійний склад слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів у 1881–1916 рр., %¹⁵

Навчальний рік	Віросповідання			
	Православні	Католики	Іудеї	Інші
1881–82	78,7	5,1	12,7	3,4
1888–89	75,7	1,4	17,8	5,1
1889–90	90,3	4,2	3,5	2,0
1891–92*	93,4	0,6	3,9	1,9
1893–94*	92,0	1,5	1,5	6,8
1895–96	90,2	2,3	2,6	4,9
1895–96*	87,8	1,8	3,6	7,2
1896–97	88,8	3,1	2,5	5,6
1897–98	89,0	2,3	2,8	5,9
1898–99	90,3	1,9	2,5	5,3
1899–00	88,5	2,8	3,0	5,7
1900–01	90,4	1,9	3,0	4,7
1902–03	89,9	2,3	3,2	4,6
1903–04	89,7	2,4	3,4	4,5
1904–05	89,0	3,0	2,8	5,2
1905–06	89,0	2,4	3,5	5,1
1907–08	79,8	1,9	12,9	5,3
1909–10	82,8	2,5	8,9	5,7
1910–11	83,8	2,5	7,7	5,9
1911–12	84,0	2,4	7,4	6,2
1913–14	87,1	1,5	4,5	6,9
1914–15	88,9	2,0	3,4	5,6
1915–16	85,2	1,7	7,5	5,5

*Данні про першокурсниць.

¹⁵ Додаток складено автором на підставі: РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 814. ч. 2, арк. 291; Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1881–82 г. – С.Пб., 1883. – С. 11;

Додаток У

Конфесійний склад слухачок Московських вищих жіночих курсів у 1901–1914 рр., %¹⁶

Навчальний рік	Віросповідання			
	Православні	Католики	Іудеї	Інші
1901–02	90,4	1,2	2,8	5,6
1902–03	90,2	0,9	2,7	6,2
1903–04	91,3	0,7	2,6	5,4
1905–06	92,0	0,7	2,1	5,0
1906–07	89,1	0,9	5,0	4,9
1907–08	87,2	0,8	7,8	4,2
1908–09	87,4	0,9	6,6	5,0
1909–10	87,9	1,0	5,7	5,4
1910–11	88,2	1,0	5,3	5,3
1911–12	87,7	1,2	5,1	5,9
1912–13	89,0	1,2	4,3	5,5
1913–14	89,6	1,3	3,4	5,7

¹⁶ Додаток складено автором на підставі: Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1901 г. – С. 368; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1902 г. – С. 353-354; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1903 г. – С. 371; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1905 г. – С. 17; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1906 г. – С. 25; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1907 г. – С. 19; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1908 г. – С.Пб., 1910. – С. 13-14; РДІА, ф. 733, оп. 205, спр. 5221, 1 арк; ф. 733, оп. 205, спр. 688, арк. 4; ф. 733, оп. 205, спр. 689, арк. 3; ф. 733, оп. 205, спр. 690, арк. 3; ф. 733, оп. 205, спр. 692, арк. 3; ф. 733, оп. 205, спр. 691, арк. 3 зв.

Додаток Ф

Конфесійний склад слухачок Казанських вищих жіночих курсів у
1908–1916 рр., %*¹⁷

Навчальний рік	Віросповідання				
	Православні	Католики	Іудеї	Старообрядці	Інші
1908–09	93,5	0,6	2,1	1,5	2,3
1909–10	94,1	0,8	1,5	1,6	2,0
1910–11	94,9	0,2	1,3	1,6	2,0
1911–12	94,4	0,9	1,3	1,5	1,8
1912–13	96,6	0,4	0,9	1,1	1,0
1913–14	97,0	0,6	0,6	0,8	1,0
1914–15	98,0	0,3	0,5	0,4	0,8
1915–16	97,0	0,2	1,2	0,8	0,8

*Дані на кінець року, без урахування слухачок, які вибули протягом року.

¹⁷ Додаток складено автором на підставі: Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1908-9 учебный год. – Казань, 1909. – С. 23; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909–10 учебный год. – Казань, 1910. – С. 21; Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910–11 учебный год. – Казань, 1911. – С. 29; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1911-12 учебный год. – Казань, 1912. – С. 42; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1912-13 учебный год. – Казань, 1913. – С. 16; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1913-14 учебный год. – Казань, 1915. – С. 17; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914–15 учебный год. – Казань, 1916. – С. 11; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915–16 учебный год. – Казань, 1917. – С. 14.

Додаток X

Конфесійний склад слухачок Тифліських вищих жіночих курсів у 1910–1915 рр., %¹⁸

Навчальний рік	Віросповідання				
	Православні	Католики	Іудеї	Мусульмани	Інші християни*
1910–11	63,8	0,4	3,5	1,2	31,1
1911–12	63,5	0,3	1,6	1,3	33,3
1912–13	63,0	0,3	2,6	1,6	32,5
1913–14	64,7	1,4	3,4	0,7	29,8
1914–15	69,0	1,4	2,4	0,9	26,3

* Переважно слухачки вірмено-григоріанського віросповідання – 92 % (у 1911–12 н. р. – 93,2 %; у 1912–13 н. р. – 95,7 %; у 1913–14 н. р. – 98,8 %; у 1914–15 н. р. – 98 %).

¹⁸ Додаток складено автором на підставі: Благовидов Ф.В. Тифлиские высшие женские курсы в 1910–1911 учебном году. – Тифлис, 1911. – С. 23; Благовидов Ф.В. Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за 1911–1912 учебный год. – Тифлис, 1912. – С. 22; Благовидов Ф.В. Четвертый год существования первого высшего учебного заведения на Кавказе. – Тифлис, 1913. – С. 27; Отчет о состоянии Тифлиских высших женских курсов за 1913–1914 и 1914–1915 учебные годы. – Тифлис, 1915. – С. 30, 71.

Додаток Ц

Конфесійний склад слухачок Сибірських вищих жіночих курсів у 1910–1917 рр., %¹⁹

Навчальний рік	Віросповідання			
	Православні	Католики	Іудеї	Інші християни
1910–11	79,3	1,0	19,5	
1911–12	81,8	1,6	14,6	2,0
1912–13	84,4	2,4	12,0	1,2
1913–14	90,6	1,5	7,1	0,8
1916–17	85,0	1,7	10,9	2,4

¹⁹ Додаток складено автором на підставі: Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1910/11 академический год. – Томск, 1912. – С. 2; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов за 1911–12 учебный год. – Томск, 1913. – С. 2; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1912–13 учебный год. – Томск, 1914. – С. 3; Отчет о состоянии и деятельности Сибирских высших женских курсов в г. Томске за 1913–14 учебный год. – Томск, 1914. – С. 4; РДА, ф. 733, оп. 205, спр. 4862, арк. 2.

Додаток Ш

Ш. 1. Конфесійний склад слухачок Одеських вищих жіночих курсів у 1910–1916 рр., %²⁰

Роки	Віросповідання				
	Православні	Католики	Вірмено-григоріани	Іудеї	Інші
1910	40,2	2,5	1,6	54,2	1,4
1911	40,7	2,6	1,7	52,7	2,3
1912	45,6	2,7	1,2	50,6	0,8
1913	42,5	2,6	1,4	51,7	1,8
1916	40,4	1,4	0,6	55,9	1,7

Ш. 2. Конфесійний склад слухачок Варшавських вищих жіночих курсів у 1909–1915 рр., %²¹

Навчальний рік	Віросповідання			
	Православні	Католики	Іудеї	Інші
1909–10	35,3	2,1	61,3	1,3
1910–11	42,6	2,7	53,0	1,7
1911–12	45,4	2,5	50,8	1,3
1912–13	45,4	3,4	49,5	1,7
1913–14	47,2	4,6	46,7	1,4
1914–15	58,8	2,8	36,4	1,8

²⁰ Додаток складено автором на підставі: Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О., 1912. – С. 31; Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913. – С. 45; РДА, ф. 733, оп. 155, спр. 134, арк. 22; ф. 733, оп. 205, спр. 3248, арк. 18; ф. 733, оп. 205, спр. 3249, арк. 48-49.

²¹ Додаток складено автором на підставі: Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1909-1910 академический год. – Варшава, 1911. – С. 5; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1910-1911 академический год. – Варшава, 1912. – С. 5; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1911-1912 академический год. – Варшава, 1913. – С. 8; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1912-1913 академический год. – Варшава, 1914. – С. VII; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1913-1914 академический год. – Варшава, 1915. – С. 7; Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1914-1915 год. – Ростов-на-Дону, 1917. – С. 8.

Додаток Ш

Розподіл слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів за віком у 1895–1916 рр., %²²

Навчальний рік	До 18 років	18–20 років	21–25 років	Понад 25 років
1895–96	4,5	46,6	40,7	8,2
1896–97	5,4	41,4	45,1	8,1
1897–98	4,2	41,1	47,0	7,7
1898–99	4,8	43,4	44,5	7,3
1899–00	4,9	41,3	45,0	8,8
1900–01	7,9	40,1	44,5	7,5
1902–03	5,0	40,8	45,5	8,7
1903–04	4,2	44,7	42,7	8,4
1904–05	5,1	45,3	40,0	9,6
1905–06	2,9	40,3	45,6	11,2
1906–07	1,8	33,4	51,9	12,9
1907–08	0,4	24,8	57,0	17,8
1909–10	0,2	16,0	58,7	25,1
1910–11	1,6	32,5	51,4	14,5
1911–12	0,1	16,9	59,7	23,3
1913–14	0,2	17,4	56,0	26,4
1914–15	0,1	18,6	57,2	24,1
1915–16	0,2	19,5	57,2	23,1

²² Додаток складено автором на підставі: Акт С.-Петербурзьких вищих женских курсов 12 ноября 1895 года. – С.Пб., 1895. – С. 8; Отчет о состоянии С.-Петербурзьких вищих женских курсов за 1895–1896 учебный год // Журнал министерства народного просвещения. – 1897. – № 2. – С. 80; Отчет о состоянии С.-Петербурзьких вищих женских курсов за 1896–1897 академический год // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 1. – С. 21; Отчет о состоянии С.-Петербурзьких вищих женских курсов за 1897–1898 академический год // Журнал министерства народного просвещения. – 1899. – № 3. – С. 51; С.-Петербурзькие высшие женские курсы в 1898–1899 академическом году // Журнал министерства народного просвещения. – 1900. – № 3. – С. 4; С.-Петербурзькие высшие женские курсы в 1899–1900 учебном году // Журнал министерства народного просвещения. – 1901. – № 1. – С. 25; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих женских курсов за 1901–1902 академический год. – С.Пб., 1903. – С. 16; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих женских курсов за 1902–1903 академический год. – С.Пб., 1904. – С. 14; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих женских курсов за 1903–1904 академический год. – С.Пб., 1905. – С. 23; Отчет о состоянии Санкт-Петербурзьких вищих женских курсов за 1905–1906 академический год. – С.Пб., 1907. – С. 63; Отчет комитета Общества для доставления средств Санкт-Петербурзьким высшим женским курсам за 1906–1907 г. – С.Пб., 1908. – С. 59; Высшие женские курсы в С.-Петербурге: Отчет за 1907–1908 г. – С.Пб., 1909. – С. 11; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам за 1909–1910 г. – С.Пб., 1911. – С. 81; Санкт-Петербурзькие высшие женские курсы за 1910–1911 г. – С.Пб., 1912. – С. 62; Отчет совета профессоров Санкт-Петербурзьких вищих женских курсов за 1911–1912 уч. год. – С.Пб., 1913. – С. 27; Петроградские высшие женские курсы за 1914–1915 г. – Пг., 1916. – С. 19; Отчет комитета общества для доставления средств высшим женским курсам. – Пг., 1915. – С. 36; Отчет совета профессоров Петроградских вищих женских курсов за 1915–1916 уч. год. – С.Пб., 1916. – С. 28.
